

ARQUITECTURA RESIDENCIAL URBANA D'EPOCA TARDOANTIGA A HISPANIA (s. IV-VIII DC)

Arnau Perich Roca

Dipòsit Legal: T 821-2015

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquesta tesi doctoral i la seva utilització ha de respectar els drets de la persona autora. Pot ser utilitzada per a consulta o estudi personal, així com en activitats o materials d'investigació i docència en els termes establerts a l'art. 32 del Text Refós de la Llei de Propietat Intel·lectual (RDL 1/1996). Per altres utilitzacions es requereix l'autorització prèvia i expressa de la persona autora. En qualsevol cas, en la utilització dels seus continguts caldrà indicar de forma clara el nom i cognoms de la persona autora i el títol de la tesi doctoral. No s'autoritza la seva reproducció o altres formes d'explotació efectuades amb finalitats de lucre ni la seva comunicació pública des d'un lloc aliè al servei TDX. Tampoc s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant als continguts de la tesi com als seus resums i índexs.

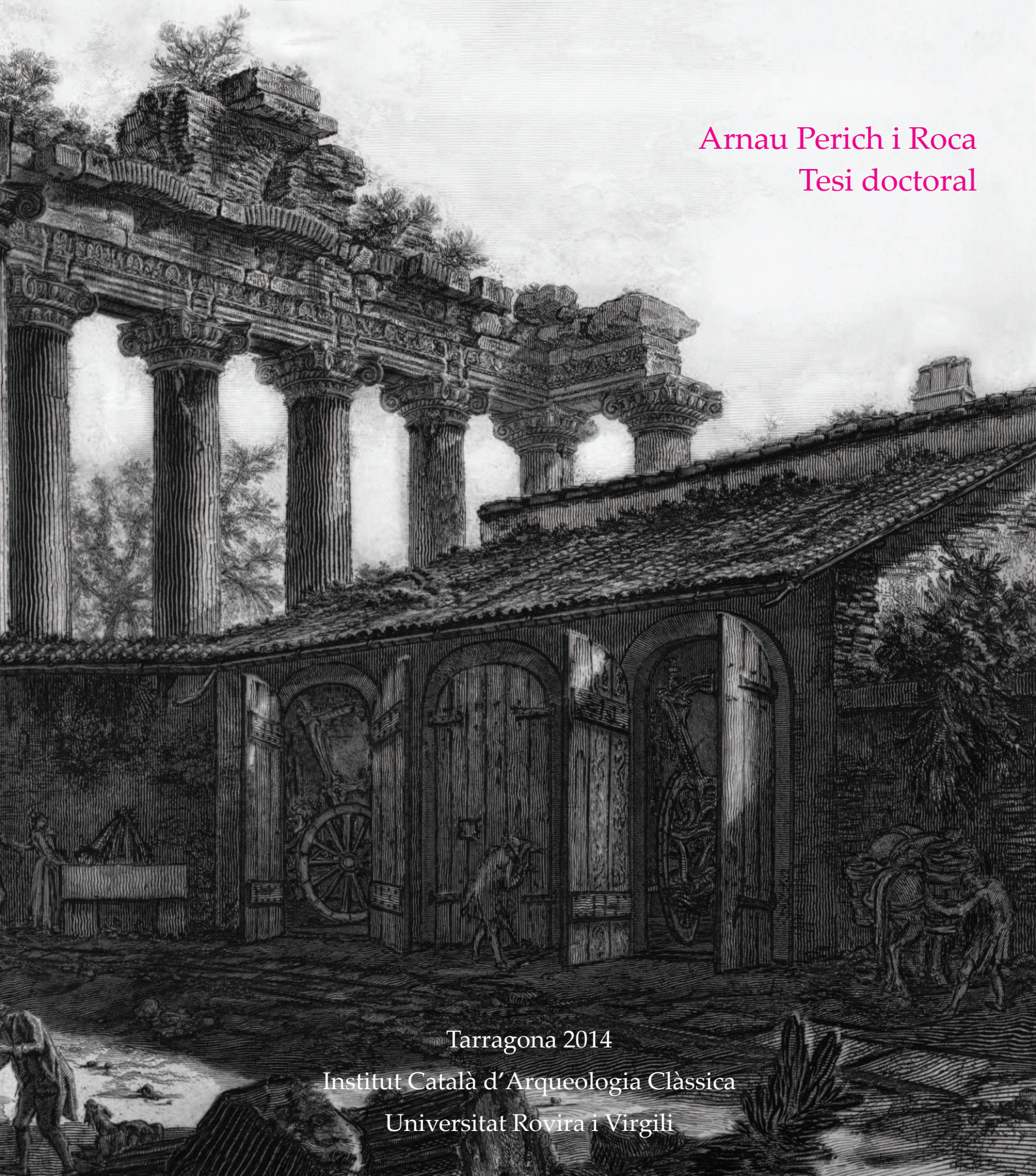
ADVERTENCIA. El acceso a los contenidos de esta tesis doctoral y su utilización debe respetar los derechos de la persona autora. Puede ser utilizada para consulta o estudio personal, así como en actividades o materiales de investigación y docencia en los términos establecidos en el art. 32 del Texto Refundido de la Ley de Propiedad Intelectual (RDL 1/1996). Para otros usos se requiere la autorización previa y expresa de la persona autora. En cualquier caso, en la utilización de sus contenidos se deberá indicar de forma clara el nombre y apellidos de la persona autora y el título de la tesis doctoral. No se autoriza su reproducción u otras formas de explotación efectuadas con fines lucrativos ni su comunicación pública desde un sitio ajeno al servicio TDR. Tampoco se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al contenido de la tesis como a sus resúmenes e índices.

WARNING. Access to the contents of this doctoral thesis and its use must respect the rights of the author. It can be used for reference or private study, as well as research and learning activities or materials in the terms established by the 32nd article of the Spanish Consolidated Copyright Act (RDL 1/1996). Express and previous authorization of the author is required for any other uses. In any case, when using its content, full name of the author and title of the thesis must be clearly indicated. Reproduction or other forms of for profit use or public communication from outside TDX service is not allowed. Presentation of its content in a window or frame external to TDX (framing) is not authorized either. These rights affect both the content of the thesis and its abstracts and indexes.

Arquitectura residencial urbana d'època tardoantiga a Hispania (segles IV - VIII dC)

Arnau Perich i Roca
Tesi doctoral

Tarragona 2014

Institut Català d'Arqueologia Clàssica
Universitat Rovira i Virgili

Arnau Perich i Roca

ARQUITECTURA RESIDENCIAL URBANA
D'ÈPOCA TARDOANTIGA A HISPANIA
(SEGLES IV - VIII dC)

TESI DOCTORAL

Codirigida pel Dr. Ricardo Mar

i el Dr. Joaquín Ruiz de Arbulo (URV - ICAC)

Departament d'Història i Història de l'Art

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI
INSTITUT CATALÀ D'ARQUEOLOGIA CLÀSSICA

Tarragona
2014

Aquesta tesi ha estat realitzada gràcies al finançament de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica a través d'un contracte laboral per a la seva elaboració. Així mateix s'ha comptat amb el finançament de la Universitat Rovira i Virgili a través de l'obtenció d'una beca per a estades curtes a l'estranger.

© De l'edició i del text: Arnau Perich Roca

© De les imatges: els seus autors

Disseny de la coberta: Mariona Aragay Marín

Il·lustració de la coberta: a partir de Giovanni Battista Piranesi, *Vedute di Roma*, T. II, tav. 13 (1839)

Imprès per: Gràfiques Molero (Barcelona)

“Si el James Turner Street de Birmingham s’ha convertit en el carrer dels subsidis, la Bishops Avenue del barri londinenc de Hampstead és l’avinguda dels multimilionaris. Però l’aspecte és més desolador, si és possible, perquè la majoria de fastuosos habitatges amb pòrtics romans i columnes gregues, amb un valor de mercat que s’acosta als 100 milions d’euros, estan abandonats. Les piscines s’han convertit en abocadors, els jardins se’ls han menjat les males herbes, portes i finestres estan recobertes de planxes de metall perquè no hi entrin els okupes, i els únics habitants són els mussols, les rates i els coloms.”

La Vanguardia, 30 de març de 2014

INDEX GENERAL

AGRAÏMENTS	11
PRESENTACIÓ	13
INTRODUZIONE, OBIETTIVI, METODOLOGIA E QUADRO STORICO GENERALE	17
CAPÍTOL 1. LA CIUTAT TARDOANTIGA A HISPANIA (SEGLES IV-VIII D. C.).....	25
Introducció	25
Les estructures defensives i les modificacions del perímetre urbà	25
El reforçament de les defenses urbanes	25
Els canvis en el perímetre urbà.....	27
L'estructura viària interna i la seva progressiva transformació	30
L' <i>intervallum</i>	30
Els carrers porticats	31
L'alteració de les calçades i l'evolució dels sistemes de clavegueram	32
Les ruptures i les continuïtats en l'aprovisionament de les aigües	35
L'arquitectura residencial	37
Els espais públics. Els <i>fora</i>	43
Els edificis d'espectacle.....	46
Teatres	46
Amfiteatres	48
Circs	49
Els conjunts termals	50
Les zones suburbials i les necròpolis	52
La nova arquitectura cristiana	54
Conclusions. El cristianisme com a “motor” de les transformacions a la ciutat hispana tardoantiga?	55
CAPÍTOL 2. ARQUITECTURA RESIDENCIAL URBANA I SUBURBANA A LA HISPANIA TARDOANTIGA (SEGLES IV-V D. C.)	63
Introducció	63
Les <i>domus</i> de l'àmbit mediterrani a partir de les fonts escrites i arqueològiques	63
Les fonts escrites.....	63
Les fonts arqueològiques.....	64
Arquitectura residencial urbana i suburbana a la Hispania tardoantiga: el dossier arqueològic	77
<i>Barcino</i>	77
La “ <i>Domus</i> del carrer Bisbe Caçador”	77
La “ <i>Domus</i> del carrer Sant Honorat nº 3”	80
<i>Emerita Augusta</i>	83
La “ <i>Domus</i> V de Morería” (“Casa de los Mármoles”)	83
La “ <i>Domus</i> VI de Morería”	87
La “Casa del Teatro” (“Casa-Basilica”).....	88
<i>Portus Illicitanus</i>	91
La “ <i>Domus</i> del Parc del Palmerar”	91
<i>Complutum</i>	96
La “Casa de Baco”	96
La “Casa de Cupidos”	97
<i>Tarraco</i>	99
La “ <i>Domus</i> del Francolí”	99
<i>Corduba</i>	101
El complex de Cercadilla.....	101

La “ <i>Domus</i> suburbana de Santa Rosa”	104
<i>Astigi</i>	108
La “Casa del <i>Oscillum</i> ”	108
<i>Hispalis</i>	112
La “Casa de los Acantos Espinosos”	112
La “Casa de la Columna”	115
La “Casa del <i>Sectile</i> ”	119
La “Casa de las basas / Casa del <i>Sigma</i> ”	121
<i>Cauca</i>	125
La gran residència extramurs de “Las Pizarras”	125
Les residències de les aristocràcies hispanes entre els segles IV i V. Característiques generals.	129
Una documentació escassa i recent	129
Models, tipologies i llenguatge arquitectònic	129
Materials i tècniques constructives	130
La ornamentació de les residències: murs i paviments	131
Conclusions. La vigència del model de la casa de peristil entre les aristocràcies hispanes dels segles IV i V.	132
CAPÍTOL 3. EL FINAL DEL MODEL RESIDENCIAL DE L'ARISTOCRÀCIA TARDORROMANA (SEGLES V-VI D. C.)	143
Introducció	143
El final de les <i>domus</i> d' àmbit mediterrani a partir de les fonts escrites i arqueològiques	144
Les fonts escrites	144
Les fonts arqueològiques	144
El final del model residencial de l'aristocràcia a les ciutats hispanes: el dossier arqueològic.	154
<i>Barcino</i>	154
La “ <i>Domus</i> del carrer Bisbe Caçador”	154
La “ <i>Domus</i> del carrer Sant Honorat n ° 3”	155
<i>Emerita Augusta</i>	158
La “ <i>Domus</i> V de Moreria” (“Casa de los Mármoles”)	158
La “ <i>Domus</i> VI de Moreria”	161
La “Casa del Teatro” (“Casa-Basilica”)	162
<i>Portus Illicitanus</i>	162
La “ <i>Domus</i> del Parc del Palmerar”	162
<i>Tarraco</i>	163
La “ <i>Domus</i> del Francolí”	163
<i>Astigi</i>	164
La “Casa del <i>Oscillum</i> ”	164
<i>Hispalis</i>	165
Les cases del Mercado de la Encarnación	165
<i>Cauca</i>	165
La gran residència extramurs de “Las Pizarras”	165
Característiques generals dels processos de transformació	166
Conclusions. Un final forçat?	168
CAPÍTOL 4. L'ARQUITECTURA RESIDENCIAL DEL <i>REGNUM GOTHORUM</i> . ELS NOUS MODELS RESIDENCIALS DE LES ARISTOCRÀCIES CIVILS I ECLESIASTIQUES (SEGLES VI-VIII D. C.)	175
Introducció i estat de la qüestió	175
Introducció	175
Estat de la qüestió	176
Els nous models residencials de les aristocràcies d' àmbit mediterrani a través de les fonts escrites i arqueològiques	176
Les fonts escrites	176

Les fonts arqueològiques	178
L'arquitectura dels nous models de residència aristocràtica: el dossier arqueològic hispà.	186
Les residències de les aristocràcies civils	186
<i>Barcino</i>	186
El palau del <i>comes civitatis</i> a <i>Barcino</i>	186
Altres estructures residencials a <i>Barcino</i>	188
<i>Tarraco</i>	188
La residència del port de <i>Tarraco</i>	188
<i>Gerunda</i>	190
El Palau del <i>comes civitatis</i>	190
Sant Julià de Ramis.	192
<i>Bracara Augusta</i>	193
El jaciment del turó de Falperra.	195
<i>Toletum</i>	196
La Vega Baja	198
Los Hitos de Arisgotas.	198
Recòpolis	201
El palau de Recòpolis.	201
<i>Emerita Augusta</i>	203
L'edifici visigot de Morería.	203
El <i>xenodochium</i> de Mèrida. Un edifici residencial visigot?	205
<i>Valentia</i>	207
Pla de Nadal	211
Les residències de les aristocràcies eclesiàstiques	212
El palau episcopal de <i>Barcino</i>	213
El possible palau episcopal del suburbi occidental de <i>Tarraco</i>	216
El possible palau episcopal de la Part Alta de <i>Tarraco</i>	219
<i>Eio</i> (El Tolmo de Minateda)	222
El palau episcopal d' <i>Eio</i>	222
Característiques generals dels nous models residencials de les aristocràcies hispanovisigodes.	226
Una documentació escassa i controvertida.	226
La ubicació dins del teixit urbà i extraurbà.	227
Models, tipologies i llenguatges arquitectònics	228
Materials i tècniques constructives	229
La ornamentació de les residències: murs i paviments	230
Conclusions. Els antecedents del model medieval de palau?	230
CONCLUSIONS FINALS	239
EPÍLEG	255
BIBLIOGRAFIA	259

AGRAÏMENTS

Són moltes les persones que, al llarg d'aquests anys, han estat al meu costat i sense les quals aquest treball no hauria tirat endavant. En primer lloc vull agrair als meus directors de tesi, Ricardo Mar i Joaquín Ruiz de Arbulo, tota la paciència i confiança dipositades en mi. Cal dir que sempre han estat al meu costat, tant en les celebracions dels bons moments com en el suport quan jo ja m'havia perdut i no sabia ni què estava fent. Voldria fer una referència especial a la dedicació del Dr. Ricardo Mar, amb el qual he treballat des de l'any 2007 i de qui sempre he après tant, estant al meu costat fos alumne seu o no, estigués dins de l'Acadèmia o no, fos dia laborable o no.

També mereixen un lloc especial en aquest camí els meus companys de doctorat: la Pilar Camañes, el Joan Canela, la Serena Vinci, l'Adalberto Ottati, l'Horacio González, la Txell Monrós, la Txell Oliach, la Judit Ciurana, el Faustino Pérez, el Carles Padrós, el Xavier Gonzalo, la Núria Otero, la Xusa Ortega, el Manuel Parada i la Tania Polonio. Tot i això, entre tots ells, crec que amb qui estic més en deute és amb en Joan Canela, persona de paciència infinita que sempre ha estat allà pel que calgués, ajudant-me en tot allò que jo no entenia, des dels programes informàtics fins als papers administratius.

També voldria donar les gràcies a totes aquelles persones de l'ICAC que, d'una manera o altra, m'han ajudat a portar a terme aquest treball: el despatx d'economia, la María Palacios, la Gemma, la Carme, l'Esther "petita", la Tere, la Lyida, la Raquel, etc. Per a mi, mereix una atenció especial la Paloma Aliende, una persona molt generosa amb els seus coneixements i el seu temps, que sempre m'ha ajudat en tots els meus dubtes informàtics i no informàtics. Ja fora de l'ICAC, també estic en deute amb els becaris de la URV, amb el José Javier Guidi-Sánchez i el Ferran Gris, aquest últim va ser el meu company a Roma i d'ell he après molt sobre l'arquitectura i la seva representació.

També són molts els investigadors que m'han ajudat a través de consells, converses, bibliografies o opinions i els ho voldria agrair intentant no deixar-me ningú. Entre ells tinc la satisfacció d'anomenar a Isabel Sánchez, Jorge Morín, Meritxell Pérez, Sergio García-Dils, María José Sánchez, Daniel González, Josep Maria Macias, Jordi López, Pilar Diarte, Lourdes Girón, Ramon Járrega, Silvia Alcaide, Alejandro Quevedo, Éric Morvillez, Neil Christie, Carla Sfameni, Javier Á. Domingo, Paolo Barresi, Carmen Fernández, Ada Cortés i Virginia García-Entero. Una de les persones que més m'ha ajudat en el treball infogràfic és l'Alejandro Beltrán-Caballero, arquitecte i especialista en enginyeria hidràulica de l'Amèrica precolombina, a qui també estic molt agraït. Voldria destacar també el Dr. Patrizio Pensabene, catedràtic d'arqueologia de "La Sapienza" i la persona que em va acollir durant la meva estada a Roma.

Em queda agrair el suport rebut dels meus amics i de la meva família, els meus pares, la Maria Rosa, els meus avis, la meva tieta, el Roman i l'Otger, el meu germà. Per últim, però no menys important, voldria agrair tot el suport rebut per part de la Mariona, la meva Mariona, la meva parella i una de les persones que més ha contribuït a que aquesta tesi arribés a bon port. Sens dubte, sense el seu suport no hauria estat possible, ja que ella ha estat sempre al meu costat. A ella, a tota la seva família i a totes les persones abans esmentades els dic moltes, moltes gràcies.

PRESENTACIÓ

La present obra és fruit de tres anys de treball, centrats en l'objectiu d'entendre millor les característiques i l'evolució de l'arquitectura residencial urbana a la *Hispania* tardoantiga (segles IV-VIII dC). Es tracta d'un treball que s'ha pogut dur a terme gràcies a un contracte laboral a l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC), a qui agraïm el finançament i suport logístic al llarg d'aquests anys. Dins d'aquest període, els estudis a Tarragona s'han enriquit i complementat amb una estada de tres mesos a Roma (setembre - desembre de 2013), aquest cop gràcies a un ajut d'estada a l'estranger de la Universitat Rovira i Virgili (URV). La tesi ha estat codirigida en tot moment pel Dr. Ricardo Mar i el Dr. Joaquín Ruiz de Arbulo, ambdós professors de la URV.

La idea de realitzar aquesta investigació va néixer temps enrere, quan estàvem realitzant els estudis del Màster Interuniversitari en Arqueologia Clàssica, organitzat per la Universitat Rovira i Virgili, la Universitat Autònoma de Barcelona i l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica. El treball final d'aquell màster s'havia centrat en l'anomenat palau de Qasr ibn Wardan (Síria), un edifici del s. VI amb un grau de conservació excepcional. En aquest exemple oriental s'observaven algunes característiques sorprenents en relació a la tradició arquitectònica anterior. Com vam poder comprovar, el palau encara s'organitzava al voltant d'un pati central, però les sales de representació ja s'ubicaven al primer pis, trencant totalment amb la tradició arquitectònica anterior.

Per a nosaltres es tractava d'un canvi de gran importància, doncs no era únicament una variació tipològica, sinó que representava l'inici d'un autèntic canvi en el model arquitectònic i, d'alguna manera, se n'havia de poder explicar el perquè. Per tant, intentar donar una explicació a aquesta transformació fonamental, en el context dels canvis socials i polítics de l'antiguitat tardana, es va convertir en un dels principals motors d'investigació que han donat com a fruit aquest treball.

Pel que fa a la seva estructura, la necessitat de contextualitzar els diferents edificis és el que motiva un primer capítol dedicat exclusivament a la ciutat de la *Hispania* tardoantiga. El motiu és que les residències es troben inserides en un agregat urbà o suburbà i, lògicament, presenten un diàleg permanent amb el teixit circumdant. Per tant, encara que es puguin analitzar per separat, s'han d'entendre com un conjunt inseparable. El següent capítol està dedicat al moment d'expansió i enriquiment que presenten les residències entre els segles IV i V dC. Podríem dir que, en aquestes cronologies, el model de la casa de peristil arriba al seu punt àlgid i desplega totes les seves possibilitats.

A continuació, però també com a contrapunt amb l'anterior, el tercer capítol se centra en les profundes transformacions que pateixen aquestes cases al llarg dels segles V i VI dC, quan la majoria d'elles són subdividides i presenten importants canvis funcionals i estructurals. Finalment, l'últim capítol es dedica a analitzar com, al llarg dels segles VI i VII dC, es constata un canvi radical en el model de les residències, que començaran a prescindir de l'espai central descobert. Creiem que, amb aquest canvi transcendent, s'obre una nova etapa en la història de l'arquitectura domèstica, les repercussions del qual arriben pràcticament fins als nostres dies. En conseqüència, entendre aquest canvi és important fins i tot més enllà de la història de l'arquitectura domèstica, doncs és clau per entendre l'evolució general de les formes culturals.

Així doncs, aquest treball aspira a oferir una visió continua i diacrònica que contribueixi a ampliar el coneixement sobre aquestes residències tardoantigues i, a través d'elles, ajudi a conèixer millor els canvis polítics, econòmics, socials i culturals d'un món que s'acaba i d'un nou món que comença.

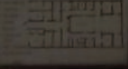

INTRODUZIONE, OBIETTIVI, METODOLOGIA
E QUADRO STORICO GENERALE

1800
DOMVS
DEL PROTIRO

LEGGENDA DEL PROTHRO

A small architectural floor plan of the Domus del Prothro, showing the layout of the courtyard and surrounding rooms. The plan is a simple line drawing with labels for various areas.

INTRODUZIONE, OBIETTIVI, METODOLOGIA E QUADRO STORICO GENERALE

Introduzione

Gli studi sull'architettura residenziale urbana nell'antica *Hispania* sono abbastanza recenti rispetto a quelli relativi all'architettura pubblica. A dire il vero, quest'ambito di ricerca cominciò a attirare l'attenzione degli studiosi soltanto a partire dagli anni cinquanta del secolo scorso (Balil 1959), a seguito dei lavori di Alberto Balil (1928-1989). Lo studio dell'architettura residenziale si centrò fundamentalmente sulle grandi ville del *territorium*, dovuto ad una maggiore facilità di realizzare scavi in tali contesti, all'interno di progetti scientifici, da cui derivarono i primi studi di sintesi (Georges 1979; Fernández Castro 1982).

Soltanto in rari casi era stata studiata l'architettura domestica urbana e, tra questi, le ragioni erano spesso state la presenza di questa nel medesimo contesto planimetrico dell'architettura pubblica (Mélida 1917; García Sandoval 1966). Sebbene A. Balil continuò la pubblicazione della sua ricerca nei primi anni settanta (Balil 1972a, 1972b, 1973 e 1974), per il consolidamento di tali studi bisognò aspettare ancora dieci anni. L'occasione fu la celebrazione a Zaragoza del convegno sulla casa urbana hispanoromana nell'anno 1988, i cui atti si pubblicarono nel 1991 (AAVV 1991). Nonostante questo crescente interesse nei confronti dell'architettura residenziale urbana, sia nella ricerca di A. Balil che nel summenzionato convegno, era evidente l'assenza di studi rivolti a l'architettura domestica tardoantica, una tendenza che continuerà senza grandi cambiamenti nella ricerca posteriore (Beltrán e Mostalac 1996; Beltrán 2003; Cortés 2009). L'unica eccezione notevole era la cosiddetta "Casa-Basilica" di Mérida, scavata nel 1916.

Nonostante tutto, la "Casa-Basilica" era precisamente questo, un'eccezione storiografica. La maggior parte delle case tardoantiche in contesto urbano che conosciamo al giorno d'oggi, sono state scavate approssimativamente durante i decenni tra il 1980 e il 2010. L'economia spagnola, in questi decenni, fu contrassegnata dall'ascesa e dal fallimento del cosiddetto "boom costruttivo", soprattutto dalla metà degli anni novanta in poi. Fortunatamente, quando ebbe inizio questa febbre edilizia, era già entrata in vigore la legge sul patrimonio storico spagnolo (16 / 1985, del 25 di giugno). Questa legge costringeva alla supervisione e all'eventuale scavo di tutti i terreni che presentavano un possibile interesse archeologico, coinvolti da attività di cantiere, se questi si potevano contenere strati e materiali archeologici (art. 43). Fu la nascita della chiamata "archeologia d'emergenza". Grazie a questo tipo di interventi fu possibile documentare, e a volte conservare, molti degli esempi che oggi conosciamo e che costituiscono il nucleo di questo lavoro.

Ma innanzitutto è necessario mettere in evidenza problemi e limiti della documentazione archeologica, problemi che fundamentalmente sono divisibili in due grandi gruppi, ciascuno con le sue problematiche specifiche. In primo luogo, abbiamo gli scavi precedenti e posteriori agli anni ottanta del secolo scorso, generalmente collegati alla suddetta "archeologia d'emergenza". Solitamente i primi sono il risultato di progetti di ricerca e possono presentare problemi cronologici e a volte anche complicazioni

Fig. o. Entrata monumentale attraverso due colonne che sostengono un timpano (Casa del Protiro, Ostia Antica). Il fatto che il nome del proprietario sia iscritto proprio nel timpano (oggi non più leggibile) dà un'idea della misura in cui queste case erano usate come elementi di prestigio e propaganda personale prima e durante la tarda antichità (A. Perich).

collegate alla comprensione generale delle strutture. Si tratta, ovviamente, di scavi effettuati senza metodologia stratigrafica. Per questo motivo le datazioni sono sempre approssimative e realizzate sulla base dei criteri stilistici dei mosaici oppure delle pitture parietali (Mélida 1917; Taracena 1946).

Gli studi sull'architettura residenziale tardoantica, apparsi negli ultimi decenni, presentano, allo stesso modo, varie problematiche. Una di esse è senza ombra di dubbio lo scopo dell'intervento archeologico. Gli scavi d'emergenza non si vincolano a criteri scientifici, ma soltanto all'apparizione casuale di resti all'interno di un cantiere. Questo sistema provoca una conoscenza archeologica caratterizzata solo da scoperte aleatorie e non basate su una pianificazione razionale. Il risultato è una visione parziale di vari terreni urbani isolati e senza nessuna connessione, dispersi arbitrariamente nel tessuto urbano e suburbano della città antica.

Inoltre, la casa antica o tardoantica occupa, quasi sempre, una superficie maggiore rispetto a quella del terreno urbano scavato. La conseguenza principale è una conoscenza molto parziale della sua planimetria, che ostacola la comprensione oltre all'interpretazione del contesto urbano antico in cui la *domus* s'inserisce.

Un'altra caratteristica tipica della gran parte dei terreni urbani con resti di architettura residenziale è la continuità di occupazione nel tempo. In effetti, molte delle città fondate nell'antichità sono ancoraggi abitate e quindi sono frutto di una attività edilizia stratificata per più di duemila anni. Tali processi di accumulo determinano una realtà archeologica molto frammentaria che ostacola ancora di più la comprensione globale del sito.

Infine, un'altro problema è rappresentato dai difetti, umanamente comprensibili, delle squadre che hanno scavato i vari siti. Questi problemi si manifestano in rapporti di scavo insufficienti, non pienamente comprensibili, con errori nella identificazione degli strati o, semplicemente, mai consegnati agli organismi ufficiali. Basta dire che molte volte non è più possibile visitare i resti archeologici. Questi possono essere scomparsi per sempre o anche protetti, ma nascosti, sotto il nuovo edificio.

Quindi, sebbene sono noti, riteniamo sia importante ricordare i limiti della documentazione disponibile, soprattutto per essere cauti all'ora di trarre conclusioni di un campione così ridotto. Ciò nonostante, bisogna anche essere consapevoli del momento in cui ci troviamo adesso. Il livello di conoscenza che ci proporzionano più di trent'anni di scavi intensivi nelle città iberiche è incomparabilmente maggiore rispetto a quello che si aveva quando si celebrò il menzionato

convegno di Zaragoza. In larga misura è da questa documentazione che proveremo di tracciare le caratteristiche e l'evoluzione dell'architettura residenziale urbana nella *Hispania* tardoantica.

In questa introduzione vorremmo fare ulteriori precisazioni. Anche se la nostra intenzione è trattare essenzialmente le case urbane e pertanto intramurali, eccezionalmente analizzeremo alcune case suburbane. Data la scarsità degli esempi, non vogliamo essere troppi rigidi in questo senso, poiché diminuirebbero i pochi esempi che abbiamo a disposizione e, a lo stesso tempo, lascerebbe fuori casi così importanti come quello di Cercadilla o la grande *domus* suburbana di *Cauca*.

Un'altra questione che vorremmo chiarire è che la gran parte degli esempi che abbiamo e che tratteremo in questo lavoro, sono case appartenute sicuramente a famiglie abbienti. Molto probabilmente si tratta di case di proprietà di grandi latifondisti, grandi commercianti o alti funzionari. Non è una scelta volontaria. Molte delle case urbane sembrano appartenere a questi ceti, come si può osservare a *Barcino*, dove tutte le case scavate finora mostrano una ricchezza notevole. Nonostante ciò, è bene tenere in considerazione la possibilità di una sorta di "selezione precedente". Vogliamo dire che, da un lato, i materiali edilizi delle case più ricche hanno più possibilità di conservarsi all'interno del registro archeologico e, dall'altro, la propria storia degli studi ha sempre privilegiato, in un certo senso, le case dei ceti elevati, sempre più ricche nel loro arredo e nella loro decorazione (oggetti di lusso, mosaici, muri dipinti, ecc.).

Dopo quanto detto finora, ad oggi, lo stato della ricerca sull'architettura residenziale delle città della *Hispania* tardoantica è, in certo modo, contraddittorio. Per prima cosa, sono poche le case tardoantiche pubblicate e soltanto due in maniera monografica (Mélida 1917; Sánchez *et al.* 1989). Tra quelle pubblicate, alcune furono scavate senza la metodologia stratigrafica e altre formano parte di pubblicazioni più ampie, in cui non costituiscono l'interesse principale degli autori. Il resto, ovvero la maggioranza, sono state unicamente pubblicate come articoli più o meno dettagliati.

Questa realtà e il fatto di non poter accedere sempre ai rapporti di scavo, implica una serie di limitazioni evidenti. Non è un caso, pertanto, che di fronte a questa situazione, l'architettura residenziale nelle città della *Hispania* tardoantica non abbia attratto troppo l'interesse dei ricercatori. In effetti, molti di loro si sono concentrati su aspetti puntuali, come per esempio i mosaici (Guardia 1992), la pittura parietale (Palol 1996; Mostalac 1997) o le tecniche edilizie (Durán 1991). L'unico tentativo di sintesi globale che conosciamo su questa tematica

è un breve articolo apparso nella collezione *Late Antique Archaeology*, anche se lo studio si limita a solo tre città (Arce *et al.* 2007).

Secondo noi, dunque, si tratta di un tema che ha subito chiaramente la mancanza di attenzione da parte dei ricercatori e che, dopo gli anni della febbre edilizia, ha assolutamente bisogno di una revisione.

Obiettivi

L'obiettivo principale di questo lavoro è quello di contribuire alla comprensione delle trasformazioni politiche, sociali ed economiche del lasso di tempo che si estende tra l'ascesa al trono di Diocleziano (284 d. C.) e l'invasione araba e barbara della penisola iberica (711 d. C.). Come abbiamo chiarito nella prima parte di questa introduzione, il raggiungimento di tale obiettivo si realizzerà attraverso lo studio dell'architettura residenziale. La ragione di usare questo "mezzo" è che lo spazio domestico è una grande fonte d'informazione e allo stesso tempo uno dei migliori indicatori dell'evoluzione di una società (Wallace-Hadrill, 1994).

Inoltre, ciò che si pretende è raccogliere, ordinare e dare coerenza a tutto il set d'informazione presente in varie pubblicazioni in relazione a questa tematica. Le pubblicazioni sono apparse negli ultimi decenni in forma dispersa e spesso senza connessioni tra di esse. Quella attuale è una situazione derivata, come abbiamo visto anteriormente, dall'enorme volume d'informazione apportata durante gli anni del *boom* costruttivo. Al giorno d'oggi, dopo la normalizzazione del settore edilizio, pensiamo che sia il momento adeguato per un primo resoconto. A seguito di tale processo, il panorama è radicalmente diverso dalla situazione precedente e adesso gli esempi ispanici sono qualitativamente e quantitativamente comparabili con le altre regioni dell'impero.

Per quest'ultima ragione un'altro degli obiettivi del lavoro è quello di relazionare le apportazioni ispaniche con il contesto internazionale al quale, con alcune eccezioni (Arce 2010), raramente si fa riferimento. Un ulteriore obiettivo è offrire un apparato grafico comprensibile, facile da leggere e, per quanto possibile, proprio. L'idea alla base di questo lavoro grafico è omogenizzare le varie piante per migliorare la comprensione di ciascuna delle residenze.

Finalmente, un ultimo obiettivo sarà quello di riesaminare i diversi approcci teorici utilizzati finora per interpretare queste residenze. In questa revisione, avranno una importanza particolare le nuove apportazioni di Kim Bowes (2010), una

autrice che, come vedremo, ha messo in discussione molte delle tesi interpretative precedenti.

In sintesi, l'obiettivo principale del lavoro si centra nella conoscenza delle residenze urbane delle aristocrazie tardoantiche tra IV e VIII secolo, come si articolano e come funzionano, oltre all'analisi della propria evoluzione tipologica durante tale periodo. Come abbiamo detto, gli obiettivi secondari, sono dare coerenza al volume d'informazione esistente, rapportarlo al contesto internazionale, offrire un apparato grafico coerente e comprensibile e, per ultimo, riesaminare le interpretazioni finora vigenti.

Metodologia

La metodologia utilizzata per l'elaborazione del lavoro è consistita, in primo luogo, nell'analisi della documentazione esistente dei vari siti. Per questo motivo, il primo passo è stato cercare, raccogliere e ordinare l'informazione, valutando in ogni caso la possibilità di includerla, oppure no, all'interno dello studio. Occorre pensare che, nell'antica *Hispania*, possono essere centinaia gli scavi con resti di strutture domestiche appartenenti all'ambito cronologico di nostro interesse, per cui abbiamo dovuto stabilire alcuni criteri di selezione. Questi si sono basati, prima di tutto, nella qualità delle informazioni apportate dagli archeologici e nella possibilità di osservare una parte significativa della pianta. Dopo questo processo abbiamo preso in considerazione solo quelli che ci hanno sembrati significativi. Abbiamo preferito quest'opzione a una raccolta sistematica di dati di ciascuno dei frammentari resti, seppur per funzione e cronologia rientravano nel nostro ambito di studio. In realtà sarebbe stato impossibile effettuare un lavoro del genere in soli tre anni. Inoltre, dubitiamo che la raccolta di centinaia di frammenti di muri decontestualizzati realmente avrebbe facilitato la comprensione finale di questi edifici.

Sono precisamente motivi d'investimento di tempo e di produttività dei risultati quelli per cui, insieme ai direttori di questa ricerca, è stato deciso di non fare un elenco sistematico di pochi esempi. Semplicemente l'informazione è stata ordinata per città e per esempi concreti, in uno studio che ha la volontà di essere più qualitativo che quantitativo. Una delle conseguenze positive di fare questa scelta qualitativa è la possibilità di prendere strutture territoriali e cronologiche ampie, che di qualsiasi altra maniera sarebbero state smisurate. È precisamente l'ampiezza delle strutture quello che ha permesso di prendere in considerazione gli esempi migliori e, quello che è più importante a nostro parere, poter osservare le variazioni tipologiche da

una prospettiva diacronica.

Si noterà ugualmente che l'informazione grafica raccolta presenta una grande eterogeneità. È proprio per questo motivo che nel caso delle piante si è proceduto a trattarle digitalmente con lo scopo di stabilire un linguaggio grafico comprensibile e il più omogeneo possibile. Il trattamento informatico non si è limitato a tracciare digitalmente le piante. All'interno delle nostre possibilità, si è provato a completarle con proposte di restituzione ipotetiche. Quello che si ha documentato veramente appare con le strisce e le proposte ipotetiche appaiono sempre segnalate con delle croci.

Per elaborare questo materiale grafico, sono stati usati programmi per il trattamento delle immagini (Adobe Photoshop), programmi di computer design (AutoCad) e, in alcuni casi, programmi di modellazione tridimensionale (SketchUp).

Infine, con lo scopo di completare la nostra visione e offrire più informazione, sono stati visitati alcuni dei siti trattati in questo lavoro. A Màrida è stato visitato più di una volta il grande sito archeologico di Morería, dove si trovano la "Casa de los Mármoles", la "Casa VI de Morería" e l'edificio di età visigota che tratteremo nel quarto e ultimo dei capitoli. Ancora a Màrida, oltre Morería è stata visitata la "Casa del Teatro" e il cosiddetto *xenodochium*.

Oltremodo importante è stato il viaggio a Siviglia per visitare il sito del "Mercado de la Encarnación", dove si trovano quattro delle case trattate in questo lavoro. Fortunatamente, abbiamo anche potuto parlare con uno dei direttori dello scavo, il Dott. Daniel González Acuña. A Barcellona abbiamo visitato varie volte il palazzo episcopale del VI secolo ed anche la "Domus de Sant Honorat". Per ultimo, in un giro fatto appositamente, visitammo il sito di Sant Julià de Ramis (Girona).

Quadro storico generale

Il quadro cronologico, oggetto del nostro interesse, si riferisce ad un lungo periodo storico che ha inizio con le riforme politiche e amministrative messe in atto dalla tetrarchia e che termina, nel 711 d. C., con l'arrivo dei musulmani nella penisola iberica. Come si è messo in evidenza precedentemente, la scelta di un lasso temporale così ampio, ha avuto come scopo quello di poter osservare in maniera più completa un'epoca densa di trasformazioni, senza imporre limiti cronologici che ne avrebbero inficiato una visione d'insieme. Per ciò che riguarda la Spagna antica, le riforme attuate dal governo centrale, a seguito dell'ascesa al potere di Diocleziano, diedero

avvio a un momento di relativa stabilità politica, soprattutto se comparata con il periodo precedente comunemente noto come "anarchia militare" (235-284 d. C.). Tra l'ascesa di Diocleziano e la vittoria finale di Costantino a Crisopoli (324 d. C.), le notizie riportano il combattimento di un unico conflitto che vide coinvolta l'*Hispania*, contro un nemico del quale resta sconosciuta l'identità, forse pirati franchi o di popoli mauri (Díaz *et al.* 2007, 47-49). Alcuni decenni più tardi, l'*Hispania* fu coinvolta nelle vicende che riguardarono l'usurpazione di Magnenzio (350), anche se sembra che mantenne una posizione secondaria rispetto agli sviluppi bellici che avevano luogo nelle zone della Prefettura delle Gallie (Díaz *et al.* 2007, 53-54). Difatti, durante la maggior parte del quarto secolo, l'*Hispania* restò una regione politicamente e militarmente periferica, che si limitò a riempire le file dell'esercito e a fornire regolarmente risorse naturali alle altre province. Per tale motivo, le vicende delle province iberiche di questo periodo, non attrassero l'attenzione degli storici, sempre più interessati alla storia politica e militare (Arce 1982, 17 i 63).

Agli inizi del quinto secolo (409) giunsero nella penisola diversi popoli stranieri: alani, vandali e svebi. Solo questi ultimi però consolidarono la loro presenza nel territorio, stabilendosi nella zona del nord-ovest (*Gallaecia*). Gli alani furono sterminati militarmente e i vandali si spostarono in Africa nel 429. Da questo momento in poi si assiste ad una situazione politica confusa, nella quale l'autorità imperiale solo vige nella provincia *Tarraconensis*. Nel corso dell'ultimo terzo del quinto secolo, i territori peninsulari (a eccezione di quelli controllati dagli svebi) passarono progressivamente nelle mani del regno visigoto di Tolosa, il quale manterrà il suo centro al sud della Gallia fino alla grande sconfitta contro i franchi nella battaglia di Vouillé (507). A seguito del periodo di tutela ostrogota di Teodorico il Grande, il regno visigoto iniziò a stabilizzarsi con il regno di Amalarico e di Teudis, il quale fu con probabilità colui che stabilì la capitale a Toledo (Díaz *et al.* 2007, 346). Ma la situazione interna alla penisola, in cui molte delle comunità erano nella pratica delle unità indipendenti, generò, nella seconda metà del sesto secolo, una situazione in cui il regno riuscì a imporre con estrema difficoltà la propria autorità. Un esempio paradigmatico fu la ribellione della città di Cordova a Agila I (549-554), la quale provocò a sua volta la ribellione di Atanagildo contro Agila, con il conseguente l'intervento militare delle truppe imperiali di Bisanzio nel 552 (Díaz *et al.* 2007, 352).

Alla fine del sesto secolo, si affermano i regni di Leovigildo (572-586) e del figlio Recaredo (586-601). Il primo fu importante per la sua politica

di espansione territoriale, in cui si annovera la vittoria sul regno svevo e la sua annessione dal 578 in poi. Recaredo fu noto, invece, per l'opera di unificazione religiosa sotto la fede cattolica, che ebbe luogo nel III Concilio di Toledo del 589 (Díaz *et al.* 2007, 383).

Il settimo secolo fu caratterizzato da una maggiore instabilità politica, alimentata da una mancata continuità dinastica, priva di un consenso unanime e che diede luogo a conflitti tra le varie fazioni aristocratiche (Díaz *et al.* 2007, 410). I regni di Chindasvindo e del suo figlio Reccesvindo, che comprendono il periodo tra 642 e 672, costituiscono probabilmente l'unica eccezione. D'altro canto, a seguito della conversione al cattolicesimo sotto Recaredo, la Chiesa diventa un'istituzione che progressivamente acquisisce sempre più potere e influenza. Basti pensare che, nel regno visigoto, il sistema legislativo è frutto di un accordo tra il re, l'aristocrazia laica e la Chiesa (Díaz *et al.* 2007, 411-413).

La fragile stabilità politica di cui si è parlato, venne definitivamente meno a partire dal regno di Vamba (672-680), il quale dovette soffocare nuove rivolte nobiliari, tra le quali campeggia quella di Paulus nel nord-est della penisola (Díaz *et al.* 2007, 587-590). Ma né la legge militare di Vamba né quella di Ervige serviranno per coinvolgere l'alta aristocrazia nella difesa del regno, debilitandolo in maniera allarmante alla fine del settimo secolo (Díaz *et al.* 2007, 591-592). Il regno di Ervige (680-687) fu contrassegnato da una politica di concessioni nei confronti dell'aristocrazia, danneggiando chiaramente il potere monarchico, che verrà limitato tanto in ambito politico, quanto fiscale e giudiziario.

Il tentativo di Egica di recuperare l'egemonia monarchica e frenare il suo deterioramento di fronte ai poteri locali, sarà probabilmente troppo tardivo (Díaz *et al.* 2007, 595-599). In questo senso risulta esplicita la semantica della legge messa in vigore da Egica (*LV*, II, 5, 19), la quale vieta i giuramenti di fedeltà tra le persone, fatta eccezione di quelli dovuti al re (Díaz *et al.* 2007, 604). Il suo successore Witiza (694-710), tornò alla politica di concessioni all'aristocrazia, ma morì poco prima dell'invasione araba e barbara del 711 d. C. È interessante osservare come tale intervento militare fu causato precisamente da un nuovo conflitto interno, questa volta tra il re Roderico e i discendenti di Witiza, che non accettarono il nuovo re. Sono questi infatti, secondo la *Chronica* del 754, coloro i quali chiederanno l'aiuto ai musulmani contro la fazione nemica (Díaz *et al.* 2007, 607).

La sintesi che si propone in questa sede, che abbraccia nel suo insieme più di quattrocento anni, ha solo lo scopo di situare il lettore o la lettrice all'interno di un quadro cronologico assai generale, utile a contestualizzare storicamente lo sviluppo delle residenze urbane e suburbane delle province iberiche. Il prossimo capitolo avrà invece l'obiettivo di definire il contesto territoriale e il tessuto urbano in cui si individuano le residenze oggetto del nostro studio. Si puntualizza, infine, che all'interno del lavoro, se non se ne fa riferimento specifico, tutti i riferimenti cronologici si intendono dopo Cristo. D'altronde, sempre che appaiono abbreviazioni bibliografiche di autori antichi, provengono unicamente dal *Dictionnaire Grec-Français* d'Anatole Bailly o dal *Dictionnaire Latin-Français* de Félix Gaffiot.

CAPÍTOL 1

LA CIUTAT TARDOANTIGA A HISPANIA (SEGLES IV-VIII D. C.)

CAPÍTOL 1

LA CIUTAT TARDOANTIGA A HISPANIA

(SEGLES IV-VIII D. C.)

*Cap home sensat prefereix l'exili, la pobresa, la infàmia,
a una vida d'opulència, rodejat d'honors, amb reconegut
poder i influència vivint tranquil a la seva ciutat.*
Boeci, *Consolació de la Filosofia*, IV, IV

Introducció

Aquesta tesi té com a objectiu específic l'estudi de l'arquitectura residencial hispana d'àmbit urbà entre els segles IV i VIII, no pas les transformacions urbanístiques d'aquest període. Tot i així, és evident que les residències urbanes no són elements aïllats i descontextualitzats, tot el contrari. Es tracta de construccions totalment inserides en el marc general de la ciutat, submergides en el seu teixit amb totes les subordinacions i condicionants que això comporta. La mida del solar heretat o comprat, el seu pendent, la ubicació i les característiques de les vies de comunicació adjacents, la proximitat a la muralla o les seves portes, la xarxa d'aprovisionament i evacuació de les aigües, les restes de construccions anteriors, la proximitat dels espais públics, etc. Són tots ells condicionants que acabaran per determinar l'estructura final de la residència i la seva inserció en el teixit urbà.

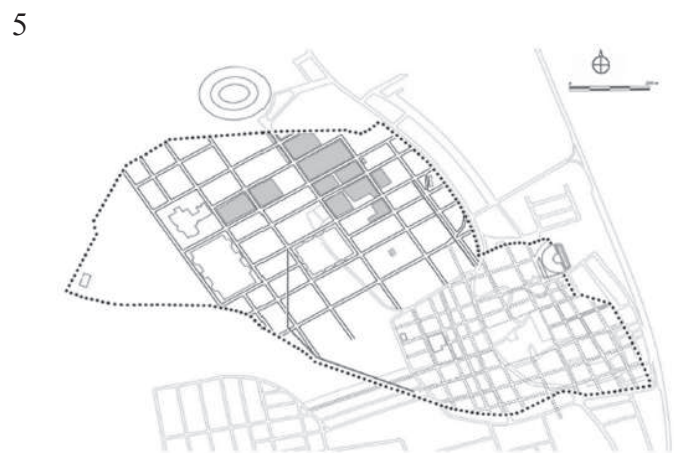
Aquest capítol té com a finalitat donar una visió de síntesi sobre l'estat actual dels nostres coneixements sobre la ciutat tardana a *Hispania*. L'objectiu és poder entendre millor com les residències s'insereixen en un teixit urbà en continua transformació, els canvis del qual comencen molt abans de l'antiguitat tardana. Concretament, fenòmens com l'absorció dels pòrtics, l'ocupació de les calçades, l'apropiació de l'*intervallum* o la generació d'abocadors intramurs estan, directa o indirectament, relacionats amb les residències i la seva evolució en el temps. Es tracta, per tant, d'un diàleg "residència-ciutat" que va evolucionant al llarg del temps amb múltiples variables. Tot i tenir les províncies hispanes com a marc de referència, evidentment aquest capítol no pretén ser exhaustiu en les diverses problemàtiques, sinó usar en cada cas els elements que creiem més representatius per tal d'explicar l'evolució diacrònica de l'urbanisme tardoantic.

Les estructures defensives i les modificacions del perímetre urbà (1)

El reforçament de les defenses urbanes

Les ciutats hispanes de l'antiguitat tardana presenten una gran casuística pel que fa als seus sistemes defensius, però en general el que s'observa a partir de la segona meitat del s. III és una tendència que mena cap al seu reforçament. Aquest es fa mitjançant la construcció de muralles *ex novo*, la substitució de les antigues per les noves o el reforçament de les antigues muralles tardorepublicanes o altimperials. Encara que no sempre ni amb la mateixa intensitat, aquesta operació urbanística comportarà importants modificacions a les ciutats on es du a terme. Aquest fet es deu, en primer lloc, a la necessitat d'aconseguir materials constructius per a la seva posada en obra i, en segon lloc, per la possible modificació de l'antic perímetre urbà tardorepublicà o altimperial. En altres casos, la modificació de les defenses no es fa en època

Fig. 1. Imatge de l'interior d'una de les torres tardanes de la muralla de *Barcino*. En aquest cas s'observa molt bé l'aprofitament de diversos materials anteriors en la seva construcció, que cronològicament s'emmarca entre finals del s. III i el s. IV (Rodà 2001, 31).

Figures 2-6. Plantes generals de les ciutats de Lugo (González i Carreño 2007, 258) i Gijón (Fernández i Gil 2007, 406). Es poden observar amb claredat els circuits murals tardoantics. A la part central les plantes de les ciutats de Saragossa (Beltrán 2007, 31) i Italica (Mañas 2009, 182). En aquest últim cas, s'aprecia molt bé la zona del creixement urbanístic del nord-oest en època d'Adrià (*Nova Urbs*). Finalment, a la part inferior, cortines i torres de la muralla de Lleó (García, Morillo i Durán 2007, 391).

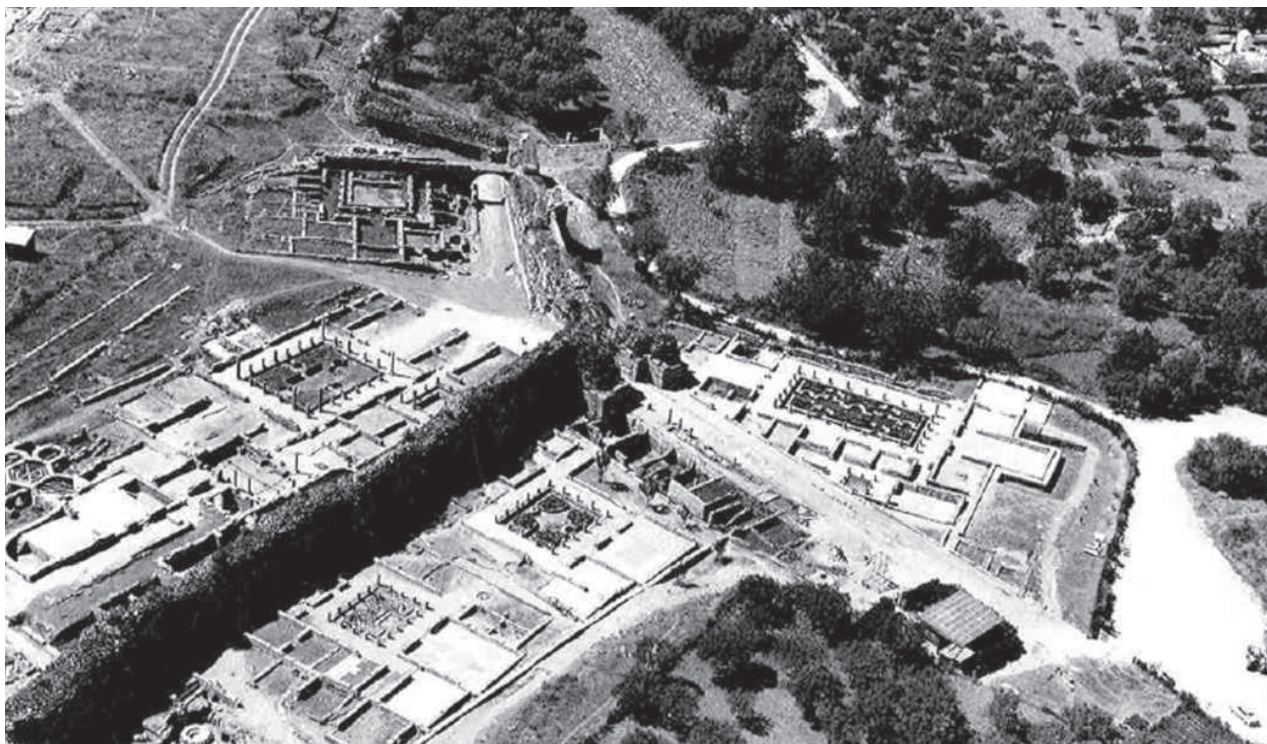

Fig. 7. Imatge aèria de Conimbriga, on la muralla tardana travessa i desarticula part de l'urbanisme altimperial (De Man 2007, 702)

tetràrquica ni tan sols durant l'existència de l'imperi d'Occident, sinó que ja es dona en època visigoda, com són els casos de *Emerita Augusta* (Mèrida) i, parcialment, *Begastri* (Cehegín, Múrcia). Són pocs els casos en els que les muralles tardorepublicanes o altimperials es mantenen gairebé inalterades. Aquest, però, sembla ser el cas de *Tarraco*, que en època tardana manté exactament les mateixes muralles, tot i que també s'han detectat algunes reparacions, com per exemple a la torre de Minerva (Avellà 1984-1985, 55-62; Massó i Menchon 1999, 38; Ruiz de Arbulo 2007, 588; Menchon 2009, 198-199).

En la majoria de les ciutats hispanes on s'ha pogut estudiar, les estructures defensives presenten importants canvis entre finals s. III i inicis s. IV, sovint relacionats amb la construcció de muralles *ex novo* o el reforçament de les ja existents. Entre les primeres destaca *Lucus Augusti*, que construeix una muralla dotada de massives torres de planta semicircular durant la segona meitat del s. III (Rodríguez 2007, 229) (Fig. 2 i 6). Altres muralles del quadrant nord-oest hispà presenten una tipologia i unes cronologies molt similars. És per exemple el cas de *Gigia* (Gijón) ciutat en la que, entre finals del s. III i principis del s. IV, es construeix una muralla dotada de torres semicirculars que tanca el costat de terra del promontori de Cimadevilla (Fernández i Gil 2007, 406) (Fig. 3). Un altre exemple en el que les muralles són una construcció datada en època tetràrquica és *Bracara Augusta*, que aixeca unes muralles *ex novo* a partir de finals del s. III, sense que

es conegui l'existència de muralles anteriors (Sande *et al.* 2007, 331). A *Caesaraugusta*, encara que es manté el dubte sobre l'existència d'unes muralles d'època fundacional (Beltrán 2007, 32), sembla que s'admet que la primera muralla de la ciutat data de la segona meitat del s. III (Escudero i Galve 2007, 46) (Fig. 4). A *Legio*, en canvi, es construirà la nova cinta mural adossant-se directament a les muralles altimperials i s'hi afegiran torres semicirculars en època tetràrquica (García *et al.* 2007, 386). Aquest també és el cas de *Barcino*, on durant el s. IV es construeix una nova muralla que usa l'antiga com a encofrat, alhora que s'hi afegeixen fins a setanta-sis torres, majoritàriament de planta quadrangular.

Com en altres ciutats, molts dels materials usats en aquesta obra són d'aprofitament i en la seva majoria provenen de les antigues necròpolis de la ciutat (Rodà i Puig 2007, 616). Un fenomen que es fa evident en la imatge que obre aquest capítol (Fig. 1).

Els canvis en el perímetre urbà

Els autors que s'han dedicat a tractar la qüestió de les muralles d'època tardoantiga, solen unir les dades sobre el llenç defensiu a les influències que aquesta acció té sobre l'espai urbà anteriorment ocupat, vinculant generalment la seva construcció a una reducció del perímetre urbà (Gurt i Sánchez 2008, 183-184; Sánchez 2010, 246-249).

Efectivament, aquest fet es comprova en la majoria de casos, encara que a vegades aquesta reducció és mínima com en els exemples de *Bracara*

Fig. 8. Planta general de Cartagena en època tardana. En gris s'observa l'extensió de la ciutat a l'altimperi i en negre les transformacions tardanes, que passen per una concentració poblacional al voltant del port i l'ús de la resta per activitats d'abocador i necròpolis (Ramallo et al. 2009, 75)

Fig. 9. Planta general del centre de Barcelona amb el parcel·lari actual (en gris) on es ressalta el recorregut de la muralla urbana en època tardoantiga (en negre). En el cas de *Barcelona* les torres són majoritàriament de planta rectangular (Rodà i Puig 2007, 616).

Augusta (Sande et al. 2007, 334) o *Lucus Augusti* (Rodríguez 2007, 229). En aquests dos casos, part de l'antic sòl urbà és abandonat, però zones antigament suburbanes passen a intramurs.

En altres ciutats, la reducció del perímetre respecte a la ciutat altimperial és molt més evident (Fig. 5).. Entre ells podem citar el cas d'*Italica*, on s'abandona progressivament l'ampliació d'època d'Adrià (*Nova Urbs*) i la ciutat es torna a recloure a la *Vetus Urbs*, la muralla de la qual segurament es reconstrueix a partir del s. V (2) (Hidalgo 2003, 122)

Fig. 10. Fotografia de la muralla d'època visigoda a *Emerita Augusta* (Mèrida), al tram de Morería. L'heterogeneïtat de la fàbrica revela les diverses procedències del material constructiu, on destaquen carreus i tancers. El reforçament visigot s'ha localitzat només en alguns punts (A. Perich).

Una forta reducció també es constata a *Egitania* (Idanha-a-Velha, Portugal) on, tot i que la muralla és d'una cronologia incerta, s'observa clarament una contracció del nucli urbà anterior (Gurt i Sánchez 2008, 184-185).

A *Viseu* no es pot afirmar perquè es desconeix en gran part la muralla de l'altimperi, però segons els arqueòlegs, els nous murs podrien haver comportat una contracció del nucli urbà a partir de finals s. III (Cheney i Sobral 2007, 743).

Sense sortir de la *Lusitania*, la ciutat de *Conimbriga* és un dels casos més clars de contracció urbana arran de la construcció de la nova muralla tardana, ja que la ciutat passarà de 18 ha. a només 9 ha. En aquest cas, la construcció de la muralla deixarà extramurs algunes *domus* i les termes públiques, alhora que s'aprofitarà part de l'amfiteatre com a pedrera i com a suport estructural de les noves defenses (De Man 2007, 702) (Fig. 7).

A *Carthago Nova*, la presència d'una muralla tardana només és segura a finals del s. VI, quan es data la famosa inscripció del *magister militum* Comitoliul, sense que fins ara es pugui saber si aquest personatge està commemorant la reparació d'unes muralles anteriors o l'erecció d'unes de noves. El que sí que es constata és que des de la segona meitat del s. II, la població es va concentrant progressivament a la zona oriental de la ciutat, entorn del port. Tota l'àrea est s'abandona, produint una notable contracció del perímetre urbà, que queda reduït a la hipotètica línia que es marcaria entre els turons de El Molinete i La Concepció

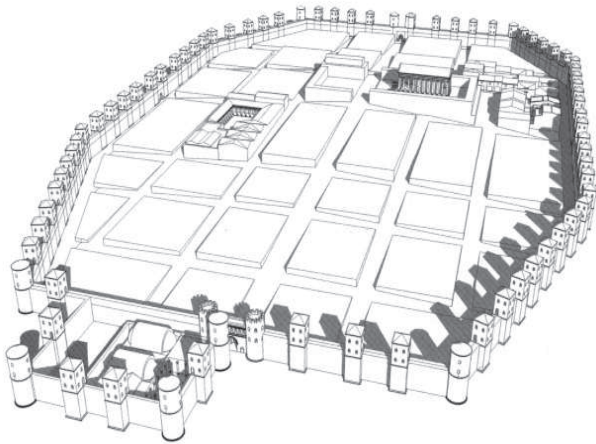

Fig. 11. Restitució hipotètica de Barcino en una vista axonomètrica. Destaca la presència de la muralla, que reclus la ciutat al seu interior. En primer pla també es pot veure l'anomenat *castellum*, sortint de la muralla que integra a la ciutat les termes marítimes, anteriorment extramurs (Riu 2012, 119).

(Ramallo i Vizcaino 2007, 495) (Fig. 8).

En altres ciutats, la qüestió de la reducció del perímetre urbà en relació a la muralla és més complicada d'establir degut a l'escassetat de la informació arqueològica. Però també es constaten importants abandonaments de l'àrea urbana en el cas de *Valentia*, on el sector nord del parcel·lari es troba abandonat després de la crisi que pateix la ciutat a finals del s. III (Ribera 2008, 303).

Finalment, en el cas de *Corduba*, també s'abandona en gran part la zona nord a partir de la segona meitat del s. III, espai que començarà a acollir enterraments a partir de mitjans del s. V (Gurt i Sánchez 2008, 185).

Com hem vist, la reducció del perímetre urbà altimperial és una de les característiques de la ciutat tardana, tot i que cal assenyalar algunes qüestions. En primer lloc, que aquesta no té perquè comportar una disminució demogràfica (García 1999, 10). Fins i tot és possible que es tracti de ciutats amb una densitat d'ocupació més elevada (Alba 1999, 415).

En segon lloc hi ha algunes excepcions que trenquen aquesta norma general. Com hem comentat anteriorment, ciutats com *Legio* o *Tarraco* no pateixen cap disminució en el seu perímetre urbà. Una situació que també es repeteix a *Gerunda*, influenciada sens dubte per una orografia més abrupte. En aquesta ciutat, les muralles tardorepublicanes serveixen de sòcol per a la construcció de les tetràrquiques (Nolla 2007, 641). Finalment, comentar que a *Barcino*, no només no es redueix el perímetre urbà, sinó que la muralla tardana inclourà un nou espai intramurs,

Fig. 12. Planta de les estructures domèstiques altimperials descobertes a l'excavació del c/ Avinyó n° 15 de Barcelona. Tot i la seva parcialitat, es va poder observar la part posterior de la casa, que a partir del s. II començarà a ocupar l'*intervallum* (Vilardell 2008, 65).

conegut com el *castellum* en la historiografia local (Hernández-Gasch 2006). Aquest annex a la muralla tindrà com a objectiu incorporar les termes marítimes suburbanes al teixit urbà (Mar *et al.* 2012, 94-97) (Fig. 9).

Finalment, s'han documentat casos en els que els sistemes defensius es mantenen inalterats en època romana i cal esperar fins a època visigoda per a constatar canvis rellevants. Els casos més estudiats són els de *Emerita Augusta* i *Begastri*.

A *Emerita* la muralla fundacional és una obra de maçoneria coneguda només en alguns punts de la ciutat (Richmond 1930, 99-107; Alba 1998, 364). El reforç de carreus a la muralla fundacional es va documentar a partir dels anys setanta del segle passat i, tot i que en un primer moment es va datar entre els segles III-IV (Fernández Ubiña 1982), més tard es va demostrar que es tractava d'una obra del s. V (Mateos 1995a, 204; Mateos 1995b, 138-140) (Fig. 10).

En aquest cas, l'argumentació arqueològica es reforça amb l'existència d'una inscripció datada l'any 483, en la que es commemora la restauració del pont i les muralles per part del *dux* Salla i del bisbe Zenó (Vives 1969, 126-127; Arce 2011a, 301-307). A *Begastri* les muralles que tanquen l'acròpolis de la ciutat, d'uns 5 m. d'amplada, tenen una cronologia discutida, ja que els seus arqueòlegs dubten si el moment constructiu cal atribuir-lo a l'"anarquia militar" al voltant del 264 o cal relacionar-lo amb l'entrada dels pobles exteriors a inicis del s. V (González 2007, 562). El que es coneix

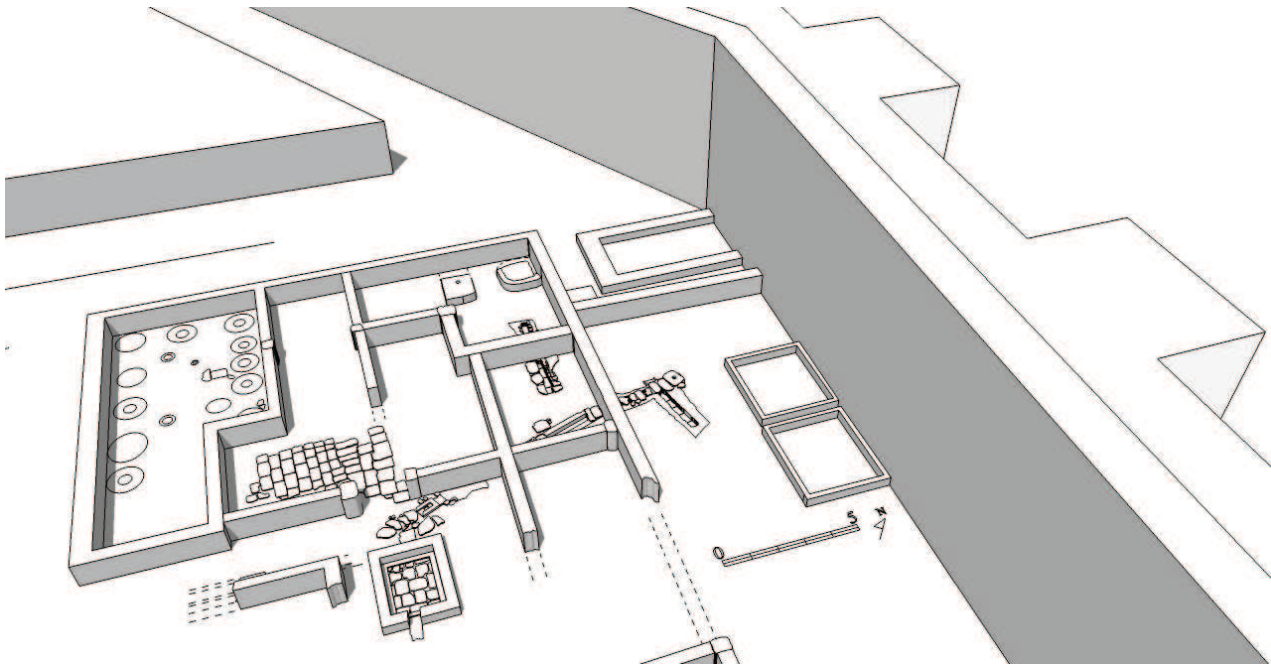

Fig. 13. Restitució virtual de les restes de la factoria de vi a la zona industrial del nord-est de *Barcino*. Es poden observar diverses sales, entre les que destaca la *cella vinaria*, sala dedicada a l'emmagatzemament i a la fermentació del most. També és interessant destacar la presència d'alguns dipòsits que ocupen la zona de l'antic *intervallum*. Aquesta ocupació està en consonància amb moltes altres ocupacions parcials d'aquest antic corredor defensiu (A. Perich).

amb dades més fiables és que, sorprenentment, en algun moment indeterminat del s. VI, la ciutat rep un segon emmurallament que n'amplia la superfície (González 2007, 562).

Per tant, tot i que lògicament trobem excepcions en un quadre tan divers com és la *Hispania* tardoantiga, el que sembla clar és que a partir de la segona meitat del s. III es documenta una clara tendència a l'emmurallament o al reforçament de les defenses existents.

Per la coincidència en el temps i també per una certa homogeneïtat, es podria pensar que aquestes obres responen a una ordre emesa des del govern central. Altres autors, en canvi, posen més l'accent en les diferències entre les ciutats, parlant de casuístiques pròpies (Fernández i Morillo 1992, 348). El resultat de les fortificacions serà diferent en cada un dels casos, però en general contribuiran a canviar profundament l'aspecte dels diferents paisatges urbans, ara caracteritzats per una visió externa d'una ciutat tancada i fortificada.

Com veurem més endavant, teatres, amfiteatres, termes, necròpolis, temples i altres elements de la ciutat altimperial seran usats en el que sembla una necessitat ingent i urgent de materials constructius per a les muralles i altres estructures defensives de la ciutat. Així mateix, l'aspecte exterior de les ciutats canviarà profundament, avançant la imatge de la ciutat medieval fortificada, que és la que caracteritza la seva iconografia en els textos medievals (Frugoni 1991) (Fig. 11).

L'estructura viària interna i la seva progressiva transformació

A les ciutats romanes d'*Hispania*, les alteracions de la xarxa de carrers són part d'una dinàmica que no es pot atribuir exclusivament a l'època tardana, si bé en aquest període presenta un major desenvolupament (Gurt i Sánchez 2008, 185). En realitat, el carrer és un espai que es va modificant constantment al llarg del temps i fenòmens tan "tardans" com l'ocupació de la calçada per part d'una *domus*, ja es documenten a inicis del s. II. En són un exemple la *domus* de la Plaça de Sant Miquel (Cortés 2011, 22) o la fase altimperial de la *domus* del carrer Bisbe Caçador, ambdues a *Barcino* (Prida 2010, 75). En aquest apartat farem un breu repàs sobre com estan interactuant els carrers (a vegades dotats de pòrtics) amb la resta del teixit urbà.

L'intervallum

Una de les primeres accions que es durà a terme en aquest sentit serà l'ocupació de l'*intervallum*, l'espai de circumval·lació defensiva entre els edificis i el parament intern de la muralla. Segurament és a *Barcino* on es documenten alguns dels exemples més clars en aquest sentit. Ja en època flàvia, la *domus* altimperial del carrer Bisbe Caçador, a l'angle sud-oest de la ciutat, ocupa l'*intervallum* amb un conjunt de dipòsits de probable ús industrial (Cortés 2011, 41). Un segon exemple documentat és

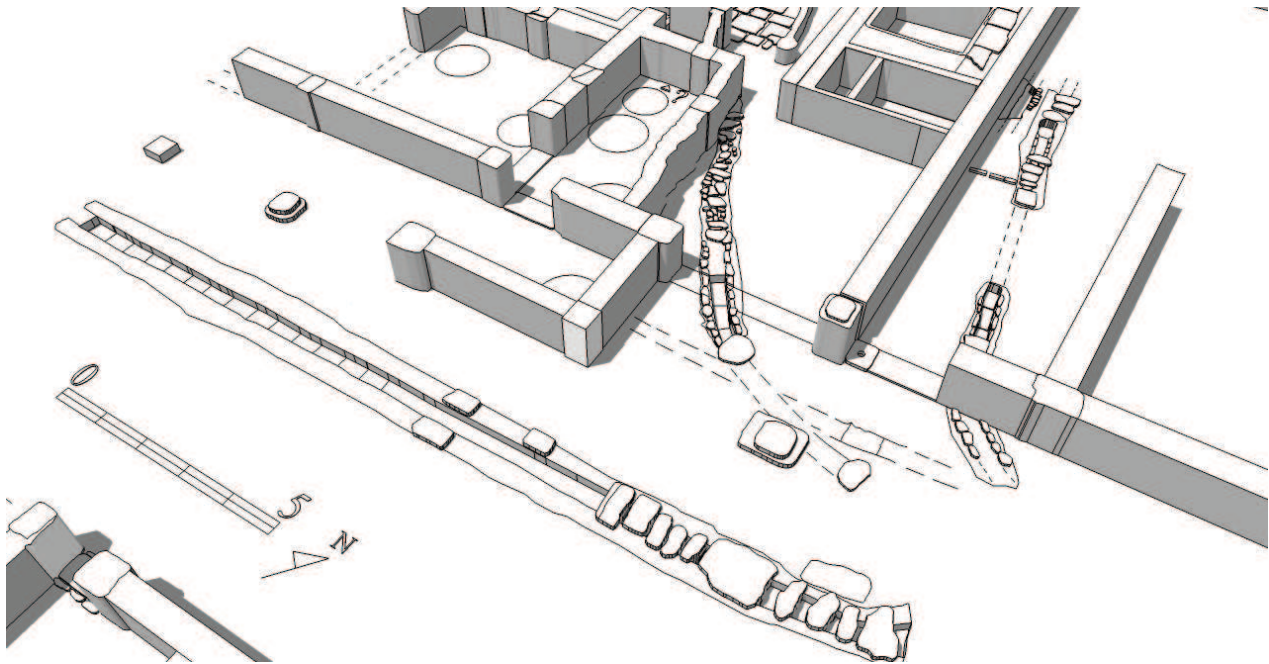

Fig. 14. Restitució virtual de les restes de la factoria de *garum* (*cetaria*) a la zona industrial del nord-est de *Barcino*. En primer pla s'observa un dels *cardines minores* de la ciutat, amb una successió de bases que indiquen la presència d'un porticat. A partir del s. III aquest serà parcialment ocupat per l'ampliació de la *cetaria*, on s'hi col·locarà una altra de les grans dòlies que caracteritzen aquesta instal·lació. Amb el temps, l'espai ocupat per la *cetaria*, s'acabarà integrant al grup episcopal de la ciutat (A. Perich).

el de la *domus* del carrer Avinyó n° 15, que durant la primera meitat del s. II, ocupa l'*intervallum* amb un porticat (Vilardell 2008, 63) (Fig. 12).

Encara a *Barcino*, alguns dels exemples més evidents els trobem a la zona de les indústries del nord-est. Davant de la *cetaria* (indústria dedicada a la producció de salaons) es van localitzar una sèrie d'estructures amb una datació *postquem* de la primera meitat del s. II. Es podria tractar d'una ampliació de la *cetaria*, però també d'estructures públiques de caràcter militar relacionades amb l'accés a l'escala de la muralla (Beltrán de Heredia 2001d, 98). Sense sortir de la zona del nord-est, la indústria vinícola situada immediatament al nord de la *cetaria* i datada entre finals del s. III i principis del s. IV, també privatitzarà l'*intervallum* per tal d'instal·lar-hi una sèrie de dipòsits en bateria per a la fermentació del most (Beltrán de Heredia 2001c, 66) (Fig. 13). Finalment, les termes domèstiques documentades a l'actual Pati Llimona i datades a la segona meitat del s. III, també es construiran sobre l'antic *intervallum* de *Barcino* (Miró 2011, 74).

Més enllà de *Barcino*, aquesta dinàmica també és clara a *Emerita Augusta*, on s'ha constatat que les cases de l'àrea arqueològica de Moreria s'adossen a la muralla ja en època altimperial (Alba 1997, 291). Com veurem en els següents apartats, en el cas de Mèrida, l'ocupació de l'*intervallum* serà la primera d'una sèrie consecutiva d'iniciatives d'ocupació de l'espai públic per part de privats (Alba 2004a, 75-77).

Finalment a *Hispalis*, gràcies a les excavacions en extensió d'un gran solar urbà del centre històric ("Mercado de la Encarnación"), també es va poder observar com s'ocupava la zona de l'*intervallum* amb estructures murals i paviments de maó entre els segles III i IV, segurament relacionables amb espais domèstics (Amores i González 2006, 206).

Per tant, com veiem, l'*intervallum* és un espai prescindible per la situació general de pau durant els primers segles de l'imperi, per la qual cosa generalment es comença a ocupar poques dècades després de la fundació de la ciutat.

Els carrers porticats

Un altre dels elements que patirà fortes transformacions abans i durant l'antiguitat tardana seran els pòrtics, presents als carrers d'algunes ciutats hispanes. L'existència d'aquestes zones cobertes s'ha documentat en diferents nuclis: *Italica*, *Barcino*, *Emporiae*, *Clunia*, *Baelo Claudia* o *Emerita Augusta* (Alba 2002, 390). A *Emerita*, on la informació és més abundant, els pòrtics presents des d'època fundacional es comencen a ocupar gradualment a finals s. II (Alba 2002, 383), sobretot degut a l'expansió de les residències o les seves *tabernae*, clar símptoma de la vitalitat econòmica de la ciutat (Alba 2002, 379-387).

Aquest serà un procés ininterromput, però controlat per les autoritats municipals, que

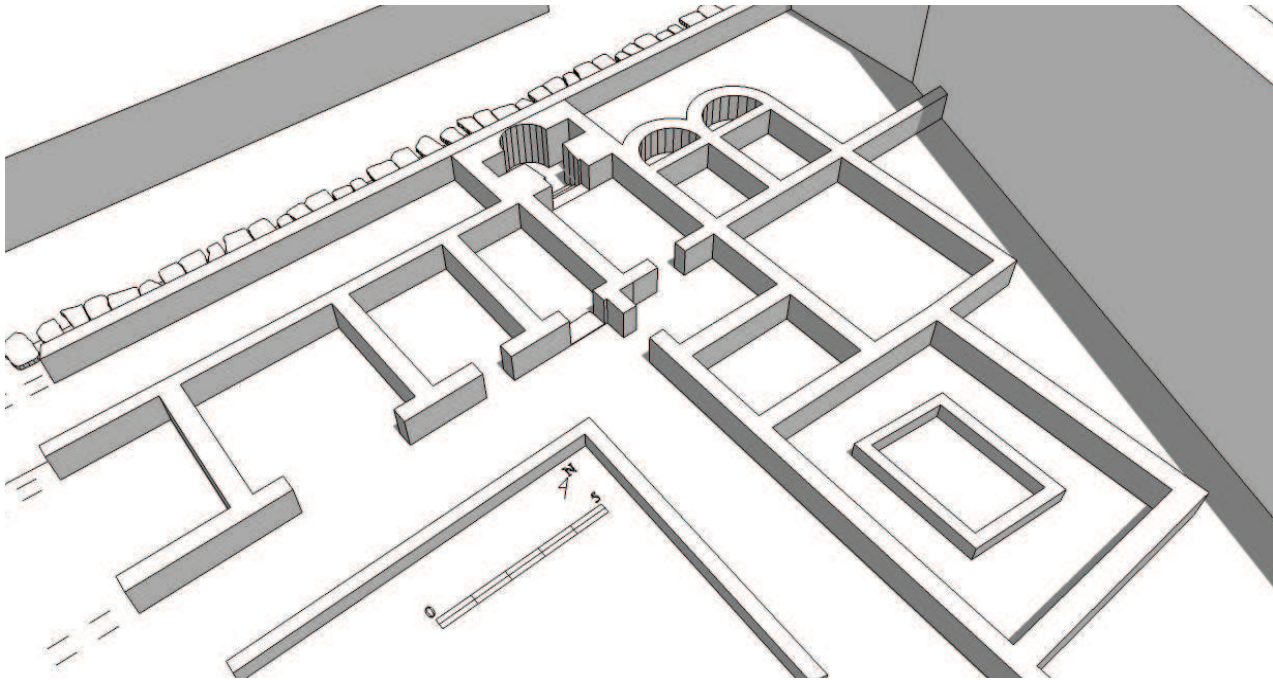

Fig. 15. Restitució virtual de la planta de la casa del c/ Bisbe Caçador (Barcelona), en una visió axonomètrica. La zona del nord, on se situa el *frigidarium* del *balneum*, ocuparà 3 m. d'un *cardo minor* de la *Barcino* del s. IV. La fase altimperial de la casa ja havia ocupat part de l'*intervallum*, amb la qual cosa no és més que una continuïtat de les dinàmiques anteriors (A. Perich).

segurament feien pagar el permís que autoritzava a ocupar-los (Alba 2002, 381). Això explicaria que alguns d'ells quedin lliures fins a època visigoda, durant la qual continua aquest procés.

Tot i això, s'ha observat que en aquests moments ja no es tracta de l'expansió grans *domus*, sinó que en molts casos els pòrtics es transformen pel tancament dels intercolumnis, on s'hi ubiquen petites cases (Alba 2002, 388). Aquestes dinàmiques no es constaten únicament a l'excavació de Moreria, sinó que s'observen arreu de la ciutat (Gurt 2000-

2001; Ayerbe 1999a, 181-182; Barrientos 2000, 70; Estévez 2000, 98; Sánchez 2000, 124).

Processos similars es detecten a *Corduba*, on un carrer porticat d'època augustal pateix un conjunt de transformacions en època tardana. Aquestes començaran per la desaparició d'una font pública a la zona de la calçada. A finals del s. IV, l'enllosat del carrer serà totalment extret, moment en el que s'amortitza la claveguera i la via comença a usar-se com a abocador. Durant l'última etapa, la zona de l'antic pòrtic s'ocuparà amb petites cases, construïdes amb materials aprofitats i que tallen la circulació del carrer (Hidalgo 1993, 124-125).

A *Barcino*, en algun moment posterior al s. III, es documenta l'apropiació parcial del pòrtic de la façana sud de la *cetaria*, que ara es destina a la instal·lació d'un gran *dolium* pertanyent a aquesta instal·lació (Beltrán de Heredia 2001b, 58) (Fig. 14).

Finalment, a *Lucus Augusti* s'ha observat com els antics pòrtics d'època flàvia es tanquen amb murs i s'incorporen a noves edificacions (Gurt 2000-2001, 447; González i Carreño 1999, 1181).

L'alteració de les calçades i l'evolució dels sistemes de clavegueram

Paral·lelament a l'ocupació de l'*intervallum* i a la progressiva desaparició dels pòrtics, el que també

Fig. 16. La construcció del baptisteri del grup episcopal de *Valentia* obligarà a la desviació del *cardo maximus* de la ciutat, ja en època visigoda (Ribera i Rosselló 2009, 190).

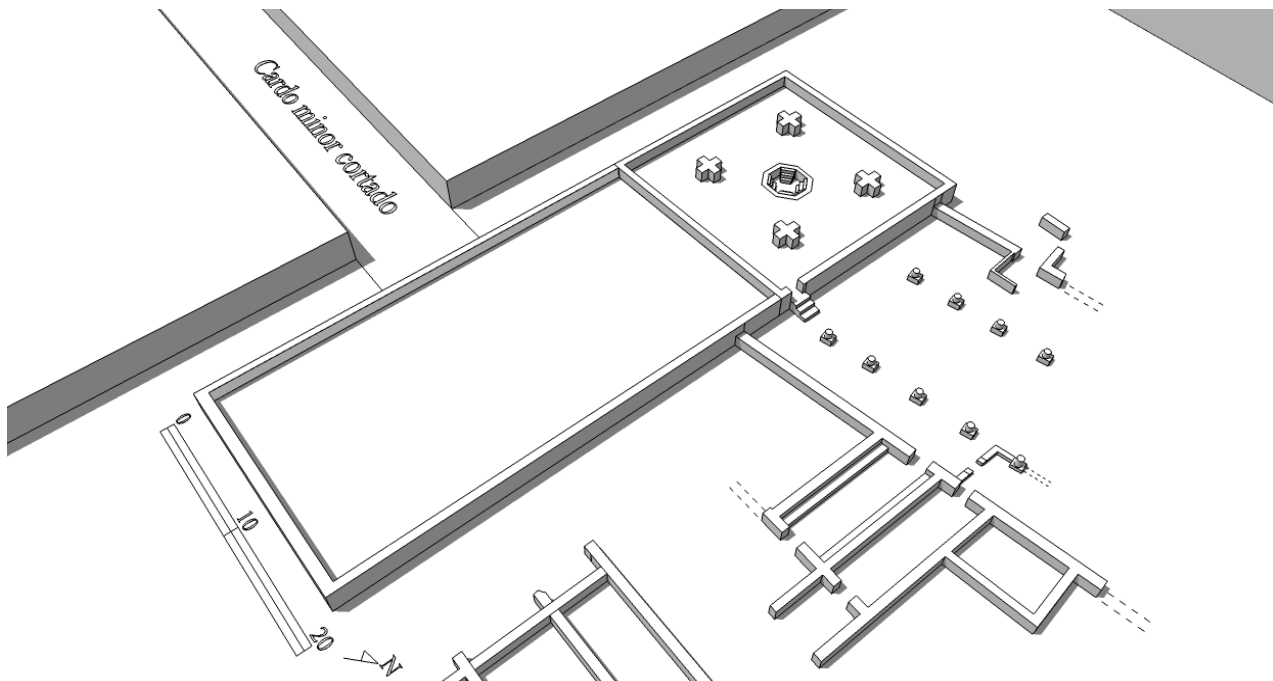

Fig. 17. Restitució virtual del baptisteri i de la basílica de *Barcino* al s. IV. Unida al baptisteri també es pot veure l'aula de recepcions i audiències del bisbe, amb un espai especialment reservat per ell. S'observa com la construcció de la basílica talla totalment un dels *cardines minores* de la ciutat (A. Perich).

es documenta a les ciutats hispanes durant aquest període, són profundes alteracions respecte a les calçades que havien estat en funcionament des d'època altimperial. Els canvis es materialitzen en la pavimentació, el creixement de la cota de circulació i les ocupacions parcials o totals, amb les repercussions que tots aquests canvis provoquen en els sistemes de sanejament (Gurt i Sánchez 2008, 185-187; Gurt i Hidalgo 2005, 76-79).

Deixant de banda els casos més precoços i espectaculars, com poden ser els de *Emporiae* (Aquilué 2012b, 36-37) o *Carthago Nova* (Soler 2009, 210-215), en els que s'abandonen grans espais anteriorment urbanitzats, en general es tracta d'un fenomen ininterromput, lent i progressiu.

A *Emerita Augusta* s'observa clarament com les calçades pateixen un procés de transformació lent, amb pavimentacions de terra batuda a partir del s. IV, les reparacions constants de les quals duren a un increment gradual de la cota de circulació (Alba 2001a, 407-410). A *Barcino*, el canvi la cota de circulació dels carrers es coneix sobretot a la zona del nord-est, on la diferència entre el paviment altimperial i el tardoantic és de gairebé 3 m. (Beltrán de Heredia 2001d, 101-102 ; Gurt i Sánchez 2008, 186). Aquests creixements de la cota de circulació es documenten també a *Valentia* (Ribera 2005, 230), *Corduba* (Gurt i Sánchez 2008, 186) o *Hispalis* (González Acuña 2011, 118-119).

A part dels canvis en les pavimentacions i en les cotes de circulació, una altra modificació important és la generalització de l'ocupació de la calçada. Ara són nombrosos els casos en els que

s'observa com agents privats (sobretot grans *domus*) i públics (sobretot l'Església) ocupen les calçades, si bé generalment de forma parcial.

Un dels exemples més coneguts és l'ocupació parcial d'un *decumanus minor* degut a la instal·lació del *balneum* de la "Casa de los Mármoles" a Mèrida (Alba 2001a, 413), un cas que veurem més detalladament al capítol següent. També a Mèrida, la "Casa de la Alcazaba" ocuparà part de la calçada per a la instal·lació d'unes termes privades (Alba 2001a, 413).

Un cas molt similar és el de la *domus* del carrer Bisbe Caçador a *Barcino*, on de nou la construcció d'unes termes privades provoca l'ocupació de part d'un *cardo minor* (Martín *et al.* 2000, 283) (Fig. 15). Encara a *Barcino*, és possible que la construcció de les *tabernae* associades a la *domus* tardana del carrer Sant Honorat n° 3, ocupin part del fòrum de la ciutat, tot i que aquest extrem no es pot confirmar (Florensa 2011, 229).

A *Valentia*, sabem que el viari romà es manté sense grans canvis fins a un moment avançat del s. VI, quan la catedral envaeix parcialment el traçat del *cardo maximus* amb la construcció del baptisteri i un mausoleu, fet que obliga a desviar el recorregut original de la via (Ribera 2005, 230) (Fig. 16).

Les ocupacions parcials conviuen en el temps amb altres de totals, autèntiques privatitzacions d'eixos viaris sencers. Un d'aquests casos el trobem de nou al sector Moreria de Mèrida, on una de les *domus* documentades (n° 9) ocuparà un *decumanus* sencer per a la instal·lació d'unes termes privades, amortitzant una de les poternes del sector sud-oest

Fig. 18. Vista del *frigidarium* de les termes d'època tardana al sector del grup episcopal de *Barcino*, que sobretot a partir de les cotes de circulació es daten cap al s. VI i que es construeixen sobre els antics tallers de tractament de roba. Encara que no es pot assegurar, és possible que es tracti d'una construcció vinculada a l'evergetisme episcopal. Ho fa pensar la gran proximitat al grup episcopal i el fet que, a la ciutat tardoantiga, són pocs els agents capaços de fer aquest tipus de construccions (Beltrán de Heredia 2001d, 104).

de la ciutat (Alba 2001a, 413; Alba 2004a, 71).

Ja en època visigoda es documenta una altra alteració en la que un edifici de funció indeterminada es construeix directament sobre la calçada, amb la qual cosa l'antic *cardo minor* ha de desviar el seu traçat i convertir en via de pas l'antic pòrtic de davant, ja desaparegut (3) (Alba 1999, 403-404). Aquest edifici, però, ja serà tractat en detall en el quart i últim capítol.

També a *Iesso* (Guissona. Lleida) s'observa una ocupació total de l'antic *cardo maximus*, que a finals del s. V acull una instal·lació vitivinícola (Pera i Uscatescu 2007, 214).

Finalment i com hem apuntat abans, aquestes ocupacions totals de les vies internes també es porten a terme des dels poders públics. És el cas del grup episcopal de *Barcino*, al quadrant nord-est de la ciutat. En aquest cas, la construcció de la basílica (avui sota la Catedral de la Santa Creu) tallarà completament la circulació del *cardo minor* documentat entre les *insulae* 2 i 3. És interessant veure com, amb el pas del temps, aquesta via acabarà convertida en un passatge intern del propi grup episcopal (Beltrán de Heredia 2001d, 100) (Fig. 17).

Els canvis a les calçades evidentment van afectar els sistemes de clavegueram subterrani. Tot i això, les tendències que es documenten a les ciutats hispanes són molt disperses i no es pot generalitzar, menys si tenim en compte que es tracta de xarxes que s'estenen al llarg de tota la ciutat i que, per tant,

sempre es coneixen parcialment.

A ciutats com *Baelo Claudia* (Bernal *et al.* 2011, 92) o *Carmo* (Linerós i Román 2011, 122), el sistema comença a mostrar signes de col·lapse ja a partir de finals del s. II. En altres ciutats, com a *Valentia*, la crisi del sistema d'evacuació d'aigües residuals que es documenta durant la segona meitat del s. III, es podrà superar al s. IV amb la pervivència d'algunes conduccions i la construcció d'altres de noves, però finalment acabarà col·lapsant al s. V (Ribera i Romaní 2011, 338-340).

Molt diferent serà la situació a *Barcino*, que presenta una llarga pervivència del sistema d'evacuació i no mostra canvis substancials fins al s. VI (Beltrán de Heredia i Carreras 2011, 240-243). Per acabar, *Lucus Augusti* podríem dir que és un cas especial, ja que serà precisament al s. IV quan es doti del sistema de clavegueram (González Fernández 2011, 306-307).

En resum, pel que fa a la xarxa viària interna de les ciutats hispanes, estem davant la consolidació d'un conjunt de dinàmiques urbanes (Gurt 2000-2001) que acabaran alterant profundament el paisatge urbà d'aquestes comunitats. Tot i això, cal dir que en tots fenòmens analitzats, aquestes dinàmiques ja comencen a l'altimperi (Gurt i Sánchez 2008, 184). Segurament, l'ocupació de l'*intervallum* i dels pòrtics, tindrà una repercussió limitada en la mobilitat interna i, per tant, en la vida quotidiana dels ciutadans. Més repercussió creiem que va tenir l'ocupació total o parcial de les calçades, que posarà

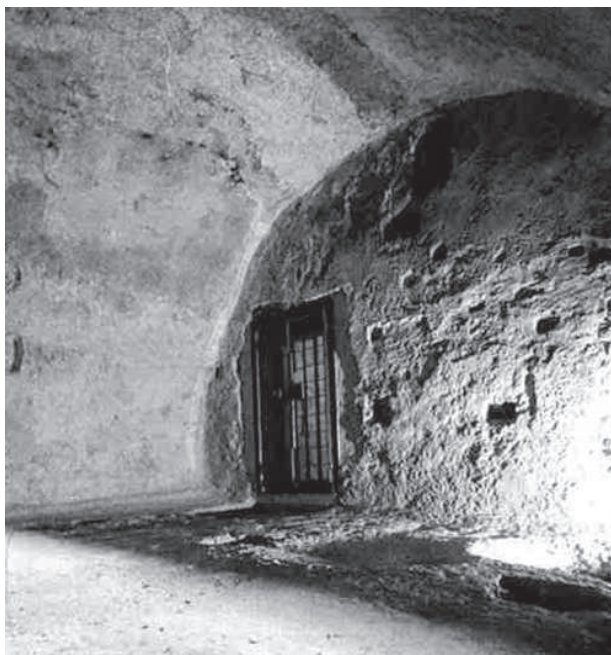

Fig. 19. Fotografia de l'antiga cisterna d'època visigoda adossada al mur de tancament flavi de la terrassa superior de Tarraco. La privatització en la gestió de l'aigua es constata a través de diverses evidències en aquesta ciutat (Macias i Fiz 2007, 55).

en qüestió els recorreguts i la manera de desplaçar-se dins dels nuclis urbans, encara que no representa cap fre a la vida ciutadana.

Finalment, aquests canvis en els carrers, especialment el creixement de la cota de circulació, faran cada cop més difícil el manteniment dels sistemes de clavegueram, fins que acabin per inutilitzar-se parcial o totalment. Aquest fet porta a pensar en una clara disminució de la higiene i de la qualitat de vida dels habitants, obligats a conviure amb els bassals, el fang i les aigües fecals. Tot i això, tampoc s'hauria de sobrevalorar la presumpta netedat de les ciutats altimperials, també afectades per problemes similars (Scobie 1986, 418).

Per tant, estem davant de dinàmiques de transformació presents gairebé des de la fundació mateixa de les ciutats i que presenten un ritme formatiu tan lent que potser no van ser ni percebudes pels mateixos contemporanis. A més, com es posa de manifest amb l'exemple dels pòrtics, les alteracions no són decisions unilaterals que desemboquin en un urbanisme caòtic, sinó producte de pactes i regulacions que, com en altres àmbits, eren més o menys fàcils en funció de la influència personal.

Les ruptures i continuïtats en l'aprovisionament de les aigües

Per a l'estudi de l'aprovisionament d'aigua a les ciutats tardanes d'*Hispania*, els treballs més recents

es deuen a J. Martínez, que ha centrat gran part de la seva investigació en l'evolució dels aqüeductes entre època tardorromana i visigòtica (Martínez 2011a i 2012). A partir dels seus treballs es pot conèixer com els aqüeductes de la majoria de les ciutats hispanes van deixar de funcionar dins d'aquesta àmplia forquilla cronològica en la que emmarquem el nostre treball (segles IV-VIII), sobretot si es tractava de centres urbans més o menys reduïts que no comptaven amb una elit capaç de mantenir i reparar els sistemes d'aprovisionament (Martínez 2012, 27). Però en les grans ciutats, en les que aquesta elit urbana (sovint liderada pel bisbe) encara mantenia certa capacitat econòmica, els aqüeductes es van mantenir i solen mostrar grans continuïtats.

Un dels casos més clars en aquest sentit és el de *Barcino*. En aquesta ciutat les aigües procedents de l'aqüeducte de Montcada (calculat en 12.000 m³ / dia), van continuar arribant a la ciutat en època tardana. De fet, l'aqüeducte estarà en funcionament fins època carolíngia, en un moment imprecís entre els segles IX i X (Miró i Orengo 2010, 128-130). Per tant, cal suposar que en època tardana i durant tot el regne visigot, hi ha persones encarregades de la neteja i el manteniment de l'aqüeducte. Encara que no es pot assegurar, no seria estrany que fos una activitat dirigida des de l'Església, sobretot si pensem en les termes properes al grup episcopal i a les que ja hem fet referència (Beltrán de Heredia 2001d, 102-104) (Fig. 18).

També tindrà una durada similar el tercer i més modern dels tres aqüeductes de *Corduba*, descobert durant les obres de l'Estació d'Autobusos. Construït entre els segles II i III, alimentarà els suburbis occidentals de la ciutat en època altimperial i tardana, i no es modificarà de forma substancial fins a mitjans del s. X, quan el califa Al-Hakam II el desviarà per a alimentar la Mesquita de Còrdova (Ventura 2002, 118-120).

A *Valentia*, la infraestructura hidràulica construïda durant l'altimperi només és ben coneguda intramurs, on arriba per la zona oriental i forneix d'aigua les infraestructures monumentals del fòrum, com ara el nimfeu excavat a la zona de l'Almoïna (Martínez 2011a, 131). En aquest cas, teòricament l'aqüeducte es mantindrà en funcionament fins al s. VII (Martínez 2011a, 131). (Fig. 16)

Per nosaltres, però, són precisament les evidències localitzades al nimfeu les que ens fan posar en dubte l'arribada de l'aigua en unes cronologies tan tardanes. Per una banda tenim la presència de forats de pal datats entre els segles V i VI en el sòl del nimfeu i relacionats amb la construcció de cabanes (Ribera 2008, 306). Per l'altra, cal tenir en compte el gran desgast que presenta el paviment de llosetes de ceràmica, datat al s. IV (Albiach *et al.*

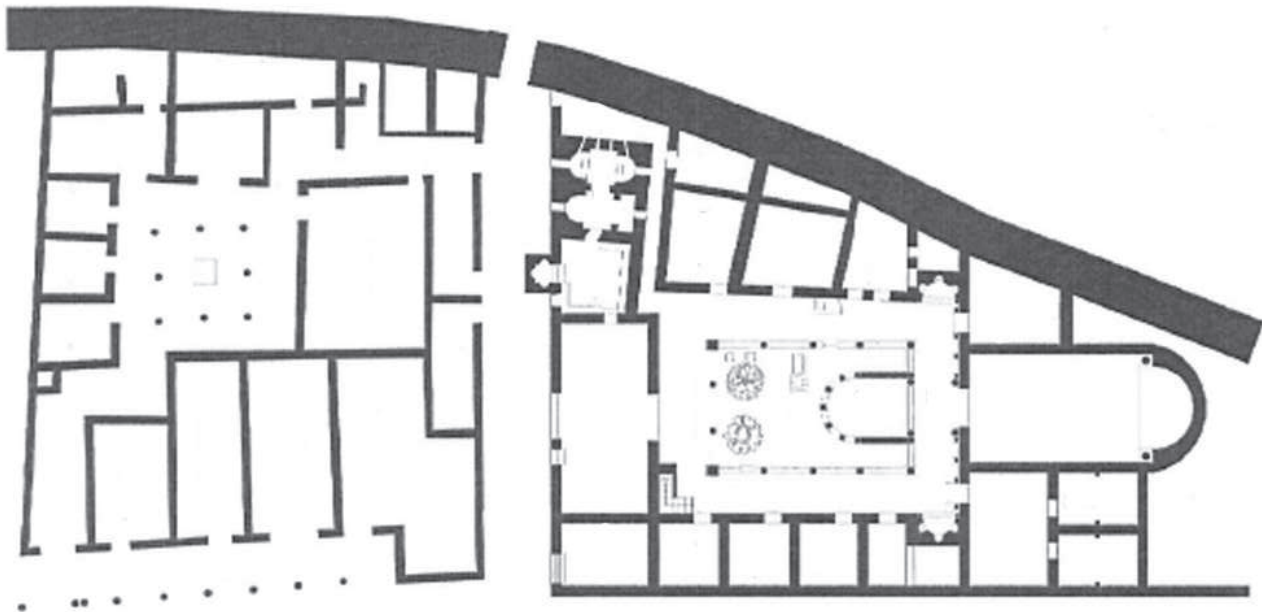

Fig. 20. Plantas de les cases V i VI de Morería (Mèrida). Al s. IV ambdues cases passen per una important fase de monumentalització i renovació dels programes ornamentals. Com hem comentat anteriorment, en aquesta fase la “Casa de los Mármoles” construeix un nou *balenum* que envaeix part del *decumanus minor* que la separa de la casa VI (Alba 2007, 174).

2005, 68). Ambdós indicis ens estarien indicant una constant freqüentació (domèstica?), poc compatible amb l’arribada d’aigua.

A *Hispalis*, tot i ser una ciutat important, sí que es detecta que l’aigua deixa d’arribar a la gran cisterna (*castellum aquae?*) localitzada a la “Plaza de la Pescadería”. Aquest fet es constata per la presència dels primers estrats d’amortització entre finals del s. V inicis del s. VI, a la qual seguirà la caiguda de les voltes i saqueig dels materials constructius (García 2007, 139). Part d’aquesta cisterna serà reutilitzada per funcions probablement residencials, com sembla indicar la construcció d’un mur de disposició transversal bastit amb materials aprofitats (García 2007, 139-140).

A *Tarraco* la documentació és sobretot de tipus indirecte. A inicis del s. VI s’observa com es construeixen una sèrie de cisternes, segurament relacionades amb la caiguda en desús dels aqüeductes. Exemples d’aquestes cisternes s’han localitzat a la zona de la Catedral (Bosch *et al.* 2005, 170), a la seu del Col·legi d’Arquitectes (Aquilué 1993, 97-123; Macias 1999, 235-238) i a la Plaça del Fòrum (Pociña *et al.* 1999) (Fig. 19).

Per tant, en el cas de *Tarraco* veiem que, amb els aqüeductes de desús, l’accés a l’aigua s’organitzarà de forma privada, ja sigui mitjançant l’excavació de pous, documentada abundantment a la zona del port (Macias i Remolà 2005, 182) o amb

la construcció de grans cisternes a la Part Alta.

A *Emerita Augusta* sembla que al s. V deixen de funcionar els tres aqüeductes que subministraven aigua a la ciutat degut als danys soferts per les parts més vulnerables de les *arquationes* (Alba 2005a, 224). En realitat, són poques les intervencions arqueològiques que ho han pogut documentar directament. En una d’elles únicament es constata una data *postquem* de la segona meitat del s. IV a

Fig. 21. Fotografia de la sala absidal central de la “Casa del Teatro” (Mèrida). La sala estava pavimentada amb mosaic i comptava amb un complex programa pictòric amb diversos personatges, que han estat objecte de diverses interpretacions (Autoria: Rafael dP).

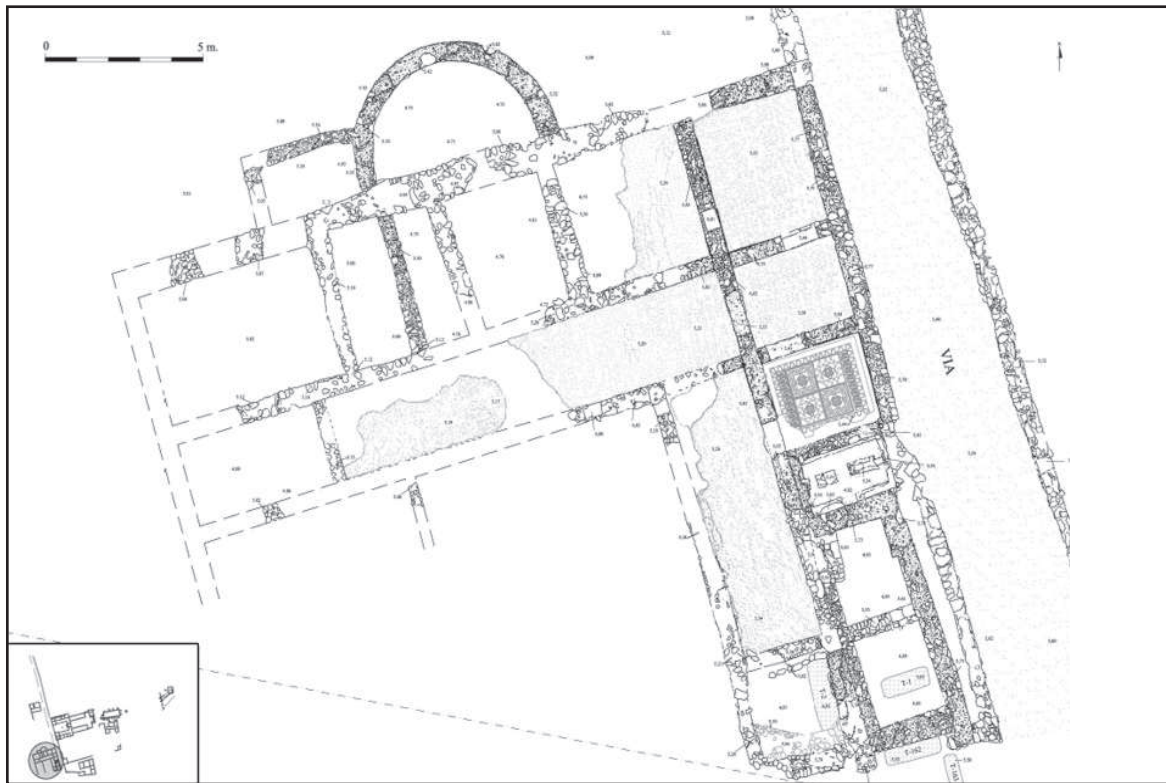

Fig. 22. Planta de la “Domus del Francoli” al suburbi occidental de Tarraco. La zona representativa del nord, que compta amb un absis, serà producte d’una reforma posterior, un fet que es constata únicament pel canvi en els sistemes de fonamentació. És de les poques cases d’elit que coneixem que no s’organitza al voltant d’un peristil, sinó d’un simple pati (López 2006, Fig. 55).

partir de troballes numismàtiques (Ayerbe 2000, 47). Però hi ha altres indicis indirectes que juguen a favor d’aquesta cronologia, com ara el desmuntatge de les fonts públiques o l’extracció de les canonades de plom en diferents parts de la ciutat (Alba 2001b, 69). A partir d’aquest moment, doncs, la població passarà a abastar-se bàsicament a través de pous, però aquesta no deixa de ser una pràctica habitual des d’època fundacional (Alba 2004a, 75).

Una altra de les conseqüències de la falta de flux constant d’aigua serà la progressiva obturació de les clavegueres, un fenomen que ja hem tingut ocasió de veure (Alba 2001b, 76). Cal dir, però, que a *Emerita Augusta*, la pràctica termal no desapareixerà per la caiguda dels aqüeductes, doncs coneixem un conjunt de termes d’època visigoda que s’abasteixen a partir de pous.

Així doncs, veiem que els aqüeductes tampoc tenen continuïtat en una de les ciutats més importants d’època tardorromana i visigoda. Les raons podrien haver estat la falta de mitjans tècnics i econòmics o bé la manca de voluntat política de les classes dirigents, que possiblement ara optin per solucions de tipus privat.

Finalment, tot i la importància de *Toletum* durant aquest període, tenim poques dades per saber com funcionava el sistema d’abastament d’aigua. És possible que el seu final se situï en algun moment indeterminat del s. IV, quan deixen de funcionar

les termes del carrer Cabrahigos i s’abandona i es desmantella parcialment el dipòsit localitzat a la Delegació d’Hisenda (Aranda *et al.* 1997, 336).

Per tant, el que es pot veure a partir d’aquests pocs exemples, és la creixent dificultat en mantenir els complexos i costosos sistemes d’aprovisionament d’aigua en moltes ciutats hispanes. Però allà on les comunitats són prou fortes política i econòmicament, els sistemes seran mantinguts, una operació que ara estarà sovint en mans de privats o del poder públic encarnat pel bisbe. No en va, els bisbes es converteixen en certa manera en els hereus de les pràctiques evergètiques, anteriorment protagonitzades els magistrats locals en cada una de les ciutats.

L’arquitectura residencial

L’arquitectura residencial a les ciutats hispanes de l’antiguitat tardana només ha pogut començar a sortir a la llum de forma significativa a partir dels anys noranta del segle passat, arran del conegut com a “boom” de la construcció” i l’arqueologia d’urgència que s’hi ha associat (1980-2010).

Evidentment en aquest tema tampoc es poden fer generalitzacions i, lògicament, el que reflecteix l’arqueologia des de la segona meitat del s. II són dinàmiques molt desiguals. A partir

Fig. 23. Vista aèria de l'anomenat palau de Cercadilla, al suburbi nord-occidental de Còrdova. Les vies del tren que el van des-trossar en diferents moments del s. XX, permeten apreciar la grandiositat del complex (Hidalgo 2004, Làm. VII).

Fig. 24. Fotografia de l'extrem nord-oest de l'anomenat "forum adiectum" de Mèrida. Després de les fases d'espoli, aquesta cantonada de l'antic recinte foral serà aprofitada per a la construcció d'una casa de planta baixa i primer pis, que cronològicament se situa en època visigoda (Autoria: Álvaro Corrales Álvarez).

d'aquest moment, i fins i tot abans en alguns casos, es documenten residències que pateixen processos d'abandonament (sobretot extramurs), sense que de moment l'arqueologia hi hagi pogut trobar una explicació satisfactòria. Alguns exemples ho il·lustren.

En el cas de *Tarraco* observem com bona part de la zona residencial entre el circ i el port s'abandona a partir de mitjans del s. III, a la vegada que es constata l'obturgació d'algunes parts de la xarxa de clavegueram, quedant un extens espai on el teixit urbà sembla esponjar-se (Macias 2000, 261).

Als suburbis d' *Emerita Augusta* també s'ha pogut observar l'abandonament d'algunes de les grans residències extramurs entre finals s. III i inicis s. IV (Sánchez i Nodar 1999, 385), mentre que tot el sector oriental intramurs de *Carthago Nova* es comença a abandonar a finals del s. II. Contemporàniament comencen a detectar-s'hi els primers enterraments (Soler 2009, 212-214). (Fig. 8)

Tot i això, aquests abandonaments conviuran contemporàniament amb altres dinàmiques que reflecteixen tot el contrari. Parlem de l'aparició de grans residències urbanes o suburbanes, ja siguin construccions *ex novo* o fruit de profundes reformes en les cases altimperials.

A *Barcino* l'exemple més clar és el de la

domus del carrer Bisbe Caçador, que veurem amb més detall en el capítol següent. Situada intramurs i documentada parcialment a l'angle sud-est de la ciutat, la casa s'aixecava sobre un habitatge altimperial de la qual aprofitava algunes estructures i paviments. Es tracta d'una *domus* de prestigi com gairebé totes les que s'han documentat intramurs a *Barcino* (Fig. 15). Presenta una estructura organitzada al voltant d'un peristil, l'ambulacre del qual mostra una luxosa decoració musiva i parietal

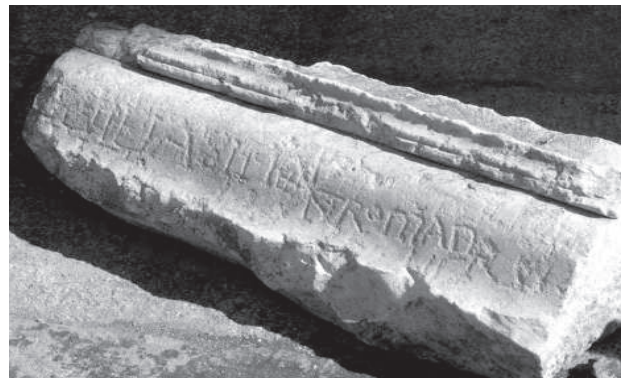

Fig. 25. Fotografia d'una de les motlures procedents del temple del fòrum provincial de Mèrida. La seva supervivència s'explica per haver estat després aprofitada en una casa visigoda adossada a l'antic podi (Alba i Mateos 2006, 359).

(Palol 1996, 163-175). La casa també compta amb uns banys privats sobre l'antic *intervallum* que, a la vegada, ocupen parcialment un dels *cardines minores* adjacents al nord, reduint la seva amplada dels 9 als 6 m. (Martín *et al.* 2000, 283-287; García *et al.* 2003, 363-380; Cortés 2011, 41-46). Excavacions recents apunten que aquesta invasió dels vials adjacents també es donaria al *cardo minor* situat al sud (Prida 2010, 75).

També a *Barcino*, a principis dels anys dos mil es va excavar una altra gran *domus*, situada al solar del actual carrer de Sant Honorat n° 3. Encara que la conservació era molt menor, també en aquest cas es va documentar com la *domus* s'organitzava al voltant d'un peristil i estava dotada de banys privats, *tabernae* i una rica decoració musiva i parietal (Florensa 2011, 229-234; Cortés 2011, 46-56).

Tot i la riquesa dels exemples de *Barcino*, és a *Emerita Augusta* on de moment s'ha localitzat el conjunt més important d'arquitectura domèstica tardana a *Hispania*. A l'excavació del sector de Morería es van documentar fins a tretze cases amb nivells d'aquestes cronologies (Alba 2004a, 69).

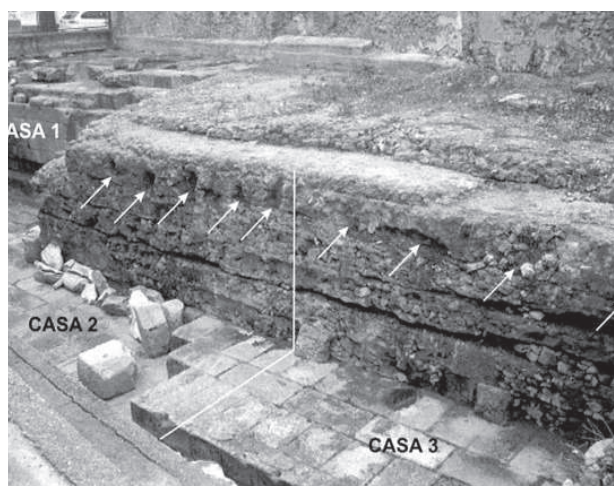
Les diverses publicacions d'aquest conjunt de moment han permès conèixer amb cert detall la Casa V ("Casa de los Mármoles") i, de forma més esquemàtica, la planta de la Casa VI (Alba 2007, 174) (Fig. 20).

Les dinàmiques de cada una de les cases des d'època fundacional fins al final del regne visigot, lògicament mostren un panorama desigual en tot el sector. Tot i això, sí que s'observa una tendència que gairebé és comuna a totes elles. Aquesta tendència no és altra que la necessitat d'espai físic per l'ampliació de la pròpia residència, que porta als propietaris a diverses solucions al llarg del temps i que reflecteixen una dialèctica sempre canviant entre l'espai públic i el privat.

Aquestes dinàmiques les ha tractat M. Alba en dos articles referents a l'evolució de les calçades (Alba 2001a) i dels pòrtics (Alba 2002). Per tant, a inicis del període que estem tractant, la "Casa de los Mármoles" molt probablement ja ha dut a terme el procés de créixer en alçada guanyant un primer pis i, amb tota seguretat, ha absorbit els pòrtics que inicialment flanquejaven les seves façanes nord-

Fig. 26. Fotografia de l' "Arco de Trajano" (Mèrida). Era la porta d'entrada monumental al fòrum provincial. En època visigoda es convertirà en la paret de tancament de diverses cases, com es pot observar pels encaixos de l'embigat (Alba i Mateos 2006, 365).

Figs. 27 i 28. Dues fotografies del fòrum provincial de Mèrida. En la 27 s'observa el nucli d'*opus caementicium* del temple, on en època visigoda s'hi instal·laran diverses cases. En la 28 es pot veure el tresoret de monedes d'or amagat en el mur d'una d'elles (Alba i Mateos 2006, 367 i 371).

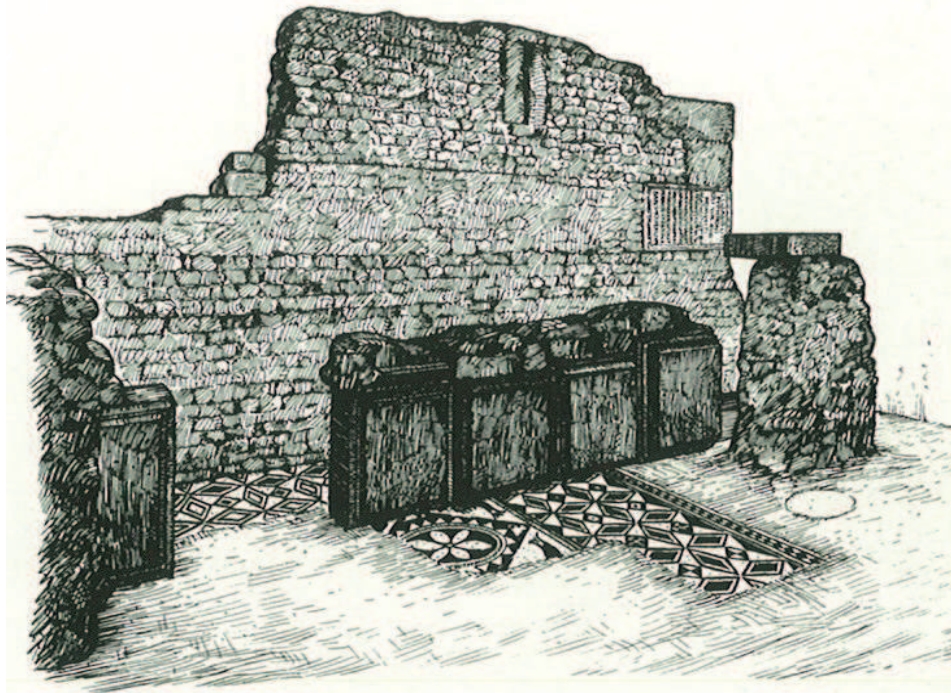

Fig. 29. Dibuix fet durant les antigues excavacions al grup episcopal de *Barcino*. Es poden observar els pedestals del fòrum usats en els fonaments del palau episcopal del s. V (Beltrán de Heredia 2001d, 101).

est i sud-est. Aquesta dinàmica expansiva de les cases documentades a Morería continua, i fins i tot s'amplia, al s. IV. En aquesta mateixa casa, es construeix una gran sala rectangular absidal i un *balneum* privat, el *frigidarium* del qual arribarà a ocupar part de la calçada, com ja hem tingut ocasió de comentar.

Encara que amb més dificultats per raons diverses, aquestes dinàmiques també es poden observar en altres residències excavades a la ciutat.

La “Casa del Teatro” (“Casa-Basilica”) és una *domus* altimperial (4) de pati porticat que al s. IV (5) pateix una gran reforma. Entre els elements més destacats que s'introdueixen hi figuren dues sales absidals a la banda oposada de l'entrada, encara que sense una axialitat estricta. La sala central presenta un programa pictòric que ha estat objecte de discussió, però sembla que s'hauria d'interpretar com una representació del *dominus* i la seva família en actitud de recepció (Mostalac 1997, 600) (Fig.

Fig. 30. Inscripció dedicada als emperadors Lleó i Antemi. Es tracta de l'última que es coneix a la Tarragona romana (Alföldy 1975, Tafel XX, 1).

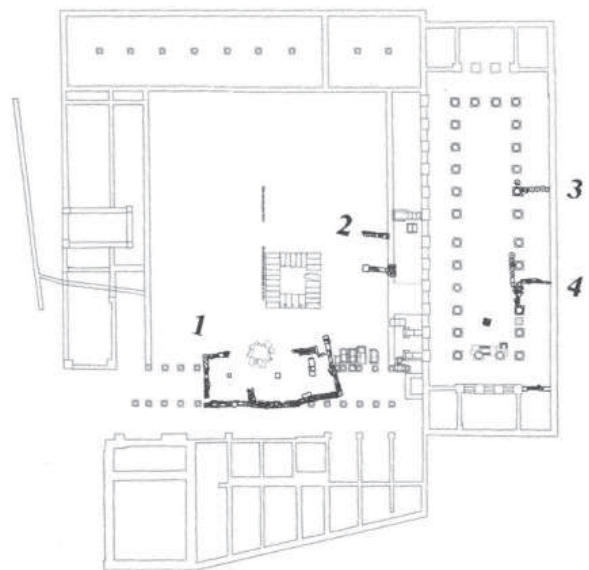

Fig. 31. Planta del fòrum de Segòbriga amb les estructures que es construeixen sobre els seus nivells d'enderroc (Abascal i Almagro-Gorbea 2011, 216).

Figs. 32 i 33. La primera d'aquestes imatges mostra una fotografia de les estructures que, en època tardana, es van construir a l'emplaçament del teatre de Tarragona, que potser caldria relacionar amb cases o tallers (Autoria: Joaquín Ruiz de Arbulo). La segona és una restitució virtual del barri bizantí que s'instal·la sobre el teatre de Cartagena, que prèviament havia acollit un mercat (Ramallo et al. 2009, 76).

21). Una altra conseqüència d'aquesta reforma tardana serà l'eliminació d'alguns ambients i la consegüent ampliació de l'espai obert central que, de ser un petit pati porticat amb *impluvium*, passarà a acollir un peristil amb *viridarium* (Durán 1991, 367). Encara que no es pot assegurar, és possible que aquestes noves reformes tallessin la circulació que, d'est a oest, comunicava el teatre amb l'amfiteatre i, a la vegada, ocupessin un edifici possiblement relacionat amb el propi teatre, provocant una de les típiques alteracions del viari intern de les que ja hem parlat (Durán 1991, 368-369). Altres cases d'*Emerita Augusta* també presenten aquestes formes absidals en reformes del s. IV, però de moment la seva parcialitat impedeix comprendre'n bé la morfologia (Alba 2000, 277-303).

A *Complutum* aquestes tendències semblen confirmar-se. En aquesta ciutat del centre peninsular es varen localitzar exemples notables d'arquitectura domèstica tardana, com ara les cases de "Baco", de "Cupidos" o de "Leda", tot i que en aquest cas dos factors dificulten l'ús d'aquesta documentació.

Un d'ells és l'extrema parcialitat de les dades (moltes vegades les "cases" són únicament els seus mosaics) i l'altre és la datació, ja que es va tractar d'una excavació que no contemplava el mètode estratigràfic (Fernández 1984; Rascón i Sánchez 2008, 250).

La "Casa del Palmeral", al *Portus Illicitanus* també presenta aquest tipus de problemes metodològics, però sembla clar que es tracta d'una *domus* de prestigi del s. IV. També s'organitza al voltant d'un peristil central decorat amb mosaics (Sánchez et al. 1989, 30-38 i 151-152).

Una situació anàloga es dona a la *domus* tardana que es va documentar al suburbi occidental del Francolí, a l'oest de *Tarraco*. En aquest cas es, va poder observar que es tractava d'una *domus* suburbana de pati central (sense peristil) construïda entre els anys 333 i 350. Presentava un *balneum* a l'est, així com una marcada axialitat entre la suposada zona d'accés al sud i una sala absidal al nord, construïda en una reforma posterior (López 2006, 67-109) (Fig. 22).

També hauria estat una casa urbana important l'anomenada "Casa Taracena" o "Casa nº1 *Chunia*". Tot i això, avui dia és difícil d'entendre per tractar-se d'una excavació dels anys trenta, lògicament feta sense cap registre estratigràfic. Segurament es tracta de més d'una casa i en conjunt s'hi detecten importants reformes en època tardana, identificades amb criteris estilístics dels mosaics (Taracena 1946; Palol 1994, 46-48).

Finalment comentar el palau de Cercadilla, a les afores de *Corduba*. És potser l'edifici més espectacular de tot el període que estem analitzant. Es tracta d'una construcció monumental (400 x 200 m.) precedida per una gran plaça que condueix a una entrada torrejada. Passada aquesta entrada, s'obre una gran galeria semicircular realçada per un criptòptic al que s'obren, al seu torn, una sèrie d'edificis representatius de dimensions absolutament excepcionals (Hidalgo 2008, 348-355) (Fig. 23).

Aquest edifici ha creat grans controvèrsies pel que fa a la seva funcionalitat, autoria i cronologia (Arce 1997), fins al punt que s'ha posat de manifest l'absència d'espais pròpiament residencials (Hidalgo 2008, 350). Però es tracta de qüestions que ja tractarem en el capítol següent, dedicat exclusivament a aquest tipus de residències.

Per tant, tot i que al s. III es documenten alguns abandonaments de grans residències, aquest fenomen no és l'inici d'un període d'abandonaments generalitzats. Al llarg del s. IV, es construeixen *ex novo* o es renoven profundament un nombre considerable de residències aristocràtiques, que com veurem al llarg d'aquest treball, durant un temps encara es mantenen fidels al model de la

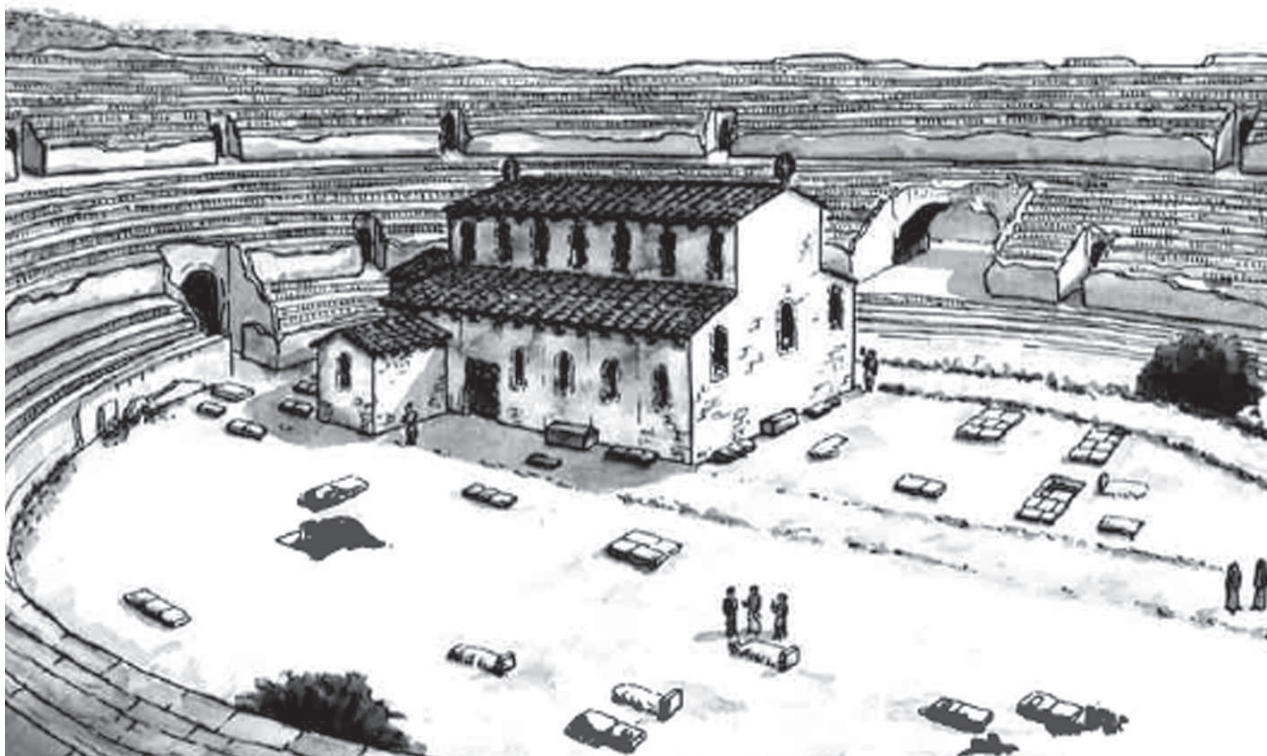

Fig. 35. En aquest dibuix es reconstrueix l'aspecte que hauria tingut l'amfiteatre de Tarragona en època visigoda. Al s. VI es construirà la basílica martirial en record al lloc de martiri de Fructuós, Auguri i Eulogi, els màrtirs locals, que de seguida atraurà al seu voltant una petita necròpolis (Ciurana et al. 2013, 35).

porticat, adossades a l'arc d'entrada a la plaça ("Arco de Trajano") o al podi del temple (Fig. 26). Es tracta de cases senzilles, algunes de planta baixa i primer pis i construïdes en gran part amb materials d'espòli del propi conjunt forense (Alba i Mateos 2006, 364-372). (Fig. 27). En aquest cas, la idea que associa aquests habitatges als estrats socials baixos hauria de ser revisada, sobretot arran d'un tresoret de vint monedes d'or d'època de Leovigild localitzat sota el mur d'una d'elles (Alba i Mateos 2006, 371) (Fig. 28).

A *Corduba*, tot i que encara a mitjans del s. III s'erigeixen estàtues al fòrum (López i Garriguet 2000, 67), entre la segona meitat d'aquest segle i durant el següent, ja s'observen els processos de transformació que patirà aquest espai. Consisteixen en la presència de nivells de colmatació i en la construcció de murs directament sobre les lloses de la plaça, aixecats amb *spolia* del propi fòrum (Márquez 2009, 119).

En el cas de *Barcino* pràcticament no se sap res de l'evolució del fòrum. Tenim, però, una dada indirecta que ens pot ajudar a intuir-ne l'evolució. Es tracta dels diversos elements arquitectònics i decoratius que trobem aprofitats en la construcció del palau episcopal del s. V. Aquest fet ens estaria indicant que el fòrum està sent desmuntat, com a mínim parcialment, durant els primers anys del s. V (Beltrán de Heredia 2012, 161) (Fig. 29).

Al fòrum de *Valentia*, tot i documentar-se un clar episodi destructiu a finals del s. III, la tònica general és la continuïtat (Ribera 2008, 304). Aquesta s'expressa en les inscripcions localitzades, com mostra la que dedica un *legatus iuridicus* de la *Tarraconensis* a l'emperador Probus l'any 281 (Ribera 2000, 21). Els edificis del fòrum també mostren aquesta continuïtat de vida, ja sigui perquè no s'hi detecten grans canvis, com a l'*horreum*, al *macellum* o a la cúria, o bé perquè directament es construeixen de nou a finals s. III, com per exemple l'edifici públic que s'interpreta com la presó de Sant Vicenç (Ribera 2008, 304). A inicis del s. V i de nou durant les reformes del s. VI, l'espai del fòrum canviarà profundament. En un primer moment es constaten episodis de destrucció i amortització de les estructures, com ara la suposada presó, en la que es documenten nivells d'incendi i enderroc (Ribera 2008, 305) o en el *macellum*, el pou del qual és cegat a mitjans del s. V (Ribera 2000, 29). Restaran en peu l'*horreum*, la cúria i el nimfeu, encara que aquest amb forats de pal al seu paviment que denoten la presència d'alguna estructura de fusta, com ja hem tingut ocasió de comentar (Ribera 2008, 306). Serà sobre les restes d'aquesta forta ruptura amb el passat que l'antic espai del fòrum acollirà espais de necròpolis col·lectives associades al grup episcopal, monumentalitzat al llarg del s. VI (Ribera 2008, 307-317) (Fig. 16). El cas del fòrum de *Valentia*,

Fig. 36. A la part superior d'aquesta planta general Conimbriga es pot veure com la muralla tardana usa l'amfiteatre com a part del propi llenç, mentre que la resta de l'edifici subministrerà materials constructius per a la mateixa obra. Aquí també s'observa molt bé el que veïem a la figura nº 7 sobre el trencament que suposa la construcció de la muralla tardana (Barral 1982, Fig. 9).

que acaba acollint edificis cristians i necròpolis, té un clar paral·lel amb el que es coneix sobre el fòrum de *Chunia* on, al llarg del s. IV, es constitueix una necròpolis segurament lligada a un edifici de culte cristià (Abásolo 1999, 94).

A *Tarraco* els *fora* presenten una evolució diferent en cada un dels casos coneguts. El fòrum de la colònia probablement ja es troba abandonat durant la segona meitat del s. IV, quan se sap que la basílica està ensorrada i els seus materials s'aprofiten al complex de basíliques i necròpolis del Francolí (Aquilué 2006, 45-46).

Pel que fa al conjunt de terrasses del fòrum provincial, es comença a destinar a altres usos a partir d'inicis del s. V, quan es localitzen cases i abocadors que revelen una presència domèstica a l'antic espai de les cerimònies del culte imperial (Macias 2008, 296-297). No obstant això, es detecta un últim epígraf a finals del s. V dedicat als emperadors Lleó i Antemi, que d'alguna manera indica una continuïtat com a espai públic i de legitimació del poder imperial (Alföldy 1975, 57) (Fig. 30).

Molt diferent sembla ser el cas de *Complutum*. A partir d'època tetràrquica s'engega un programa de reforma de l'espai forense, consistent en la rehabilitació dels vells edificis julio-claudis i en la construcció d'altres de nous. Les terres s'amortitzen per a la construcció d'un nou edifici administratiu, dotat d'una façana monumental i

lligat al govern municipal, que s'uneix a la també reformada basílica (Rascón i Sánchez 2005, 502).

També tenim notícies sobre l'evolució del fòrum a *Pollentia*. La ciutat pateix fortes destruccions cap a finals del s. III, que en el cas del fòrum afectaran les *tabernae* de l'oest (Riera *et al.* 1999, 337). Tot i això, la ciutat es podrà recuperar, a jutjar pels materials documentats, cosa que impedeix parlar del seu abandonament com anteriorment s'havia plantejat (Riera *et al.* 1999, 336).

Aquesta vitalitat queda plasmada, a més, en la construcció d'una primera muralla que tanca l'oest de la zona residencial de Sa Portella i que també es data a finals del s. III, per tant, poc després de les destruccions (Riera *et al.* 1999, 337). És segur que la muralla de Sa Portella va reduir la superfície de la ciutat, ja que amortitza la "Casa del Nord-oest". Encara que no és segur, a inicis dels s. V és possible que ens trobem davant d'una nova reducció de la superfície urbana. A la zona del fòrum es va localitzar una muralla amb una torre que no tenia relació amb la muralla del s. III i que el tancava pel nord, tot aprofitant algunes de les estructures, com ara la paret nord del capitol i les de les *tabernae* (Riera *et al.* 1999, 341). Així doncs, veïem que en aquest moment les estructures forenses ja estant sent reutilitzades per altres propòsits.

Finalment, a *Segobriga* també podem veure processos similars. En aquesta ciutat, el fòrum va

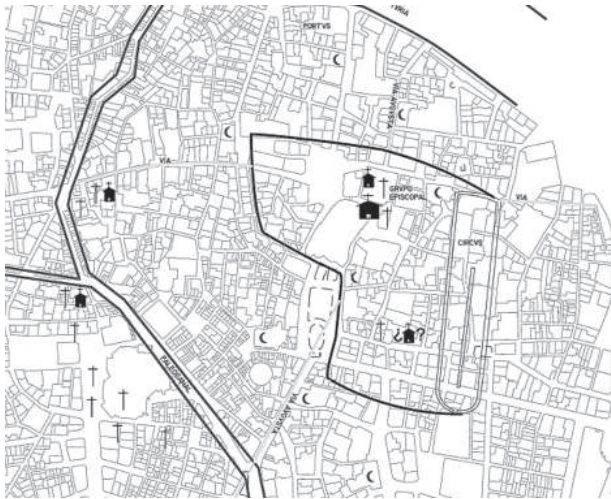

Fig. 37. En època visigoda la zona del circ de Valentia, anteriorment abandonada, serà sanejada per acollir un conjunt de cases i/o tallers (Ribera i Rosselló 2009, 198).

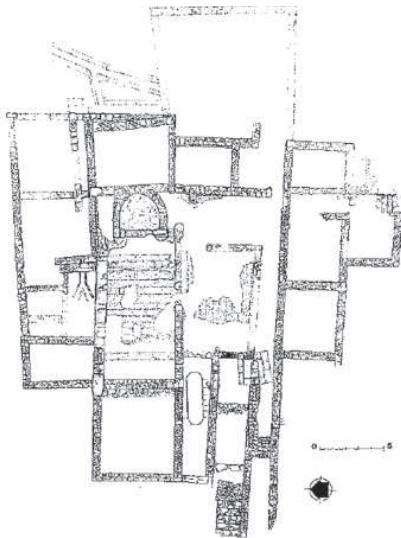

Fig. 38. Terme d'Empúries. Abandonades des del s. II, les seves restes seran més tard usades per a la construcció d'una cella memoriae en una de les necròpolis de la ciutat (Nolla i Sagrera 1995, 85).

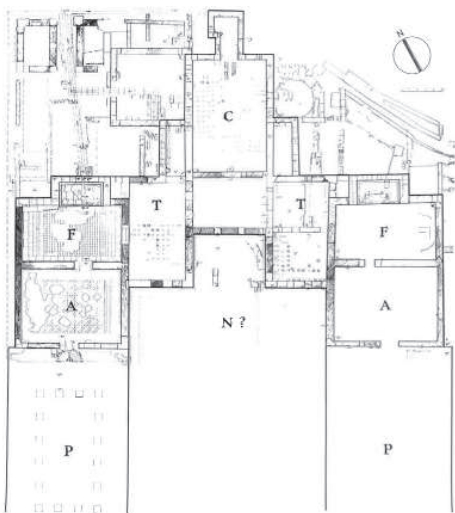

Fig. 39. Terme de "Los Arcos I" a Clunia. En aquest cas, l'abandonament de les termes es produeix al s. III (Palol 1994, 82).

funcionar com a mínim fins al s. III, quan encara es detecten pedestals amb epígrafs commemoratius (Abascal i Almagro-Gorbea 2011, 215). Al llarg del s. IV, aquests seran progressivament sostrets, ja que en quedaven pocs en el moment que el nivells d'ús del fòrum van quedar sepultats per l'enderroc parcial dels pòrtics i de la basílica, entre finals del s. IV i inicis del s. V (Abascal i Almagro-Gorbea 2011, 217).

Després de l'ensorrament de les estructures continuarà l'espoli dels materials, però mentre aquest procés segueix el seu curs, ja s'hi documenta la construcció de diversos àmbits, molt probablement residencials (Fig. 31). En efecte, s'han detectat fins a quatre suposades residències que aprofiten materials d'espoli per a la construcció dels murs. La seva datació se situa a partir d'un moment avançat del s. V (Abascal i Almagro-Gorbea 2011, 218).

Els edificis d'espectacle

Els espais per a l'oci de la comunitat ciutadana tenien un sistema de funcionament que difícilment va poder resistir un període de canvis com el que estem analitzant en aquest treball, també a nivell cultural (Jiménez 2006a). Quan no era directament l'estat romà, el sistema es basava en la generositat dels membres de les elits locals o provincials, tant per a la construcció dels edificis com per al finançament dels espectacles. Amb aquests actes d'evergetisme les elits aconseguien popularitat i possibilitats d'ascendir social i políticament. A més cal recordar que, en part, aquests espectacles tenien un component religiós, lligat a la tradició pagana.

Però segurament més que les predicacions cristianes contra la immoralitat, el desinterès per continuar mantenint aquests edificis o costejar-ne els espectacles va fer que, poc a poc, caiguessin en desús fins a ser completament abandonats. Al cap d'un temps del seu abandonament, van convertir-se en espais útils per a anar a buscar materials de construcció o per a realitzar altres activitats que res tenien a veure amb la seva funcionalitat original (necròpolis, cases, tallers, mercats, etc.).

Teatres

Un dels casos més primerencs en aquest procés el representa el teatre de Tarraco, fet que no deixa de sorprendre degut a que es tracta de la capital de la província. A Tarraco el teatre ja es troba abandonat a finals del s. II, quan es detecta la colmatació de la claveguera que desaguava la zona del *parascenium* oriental, així com materials d'enderroc de la mateixa cronologia en una de les piscines decoratives

Fig. 40. Fotografia en la que es pot apreciar la construcció d'un mur de maçoneria sobre un dels mosaics de les termes del carrer St. Miquel, a Tarragona. La reutilització del complex termal es data des d'inicis del s. V (Macias 2004, 57).

del complex (Mar 1992; Mar *et al.* 1993, 18). Posteriorment s'hi construiran algunes estructures, que potser caldria relacionar amb cases (Fig. 32).

En aquesta mateixa cronologia i en un estat de ruïna parcial, també es trobava el teatre de *Carthago Nova*, tot i que l'edifici segurament estarà en funcionament fins a inicis del s. V (Ramallo 2000a, 375). A mitjans d'aquest mateix segle, la seva estructura és aprofitada per a la construcció d'un mercat, construït en gran part amb materials d'espòli del propi teatre.

Ja a mitjans del s. VI, sobre les ruïnes del teatre i del mercat, s'hi instal·larà un barri de caràcter comercial relacionat amb el port (Ramallo 2000a, 375; Ramallo 2000b, 591) (Fig. 33). També és al llarg del s. II quan s'observa un conjunt de canvis al teatre de *Clunia*. Aquests consisteixen en el desmuntatge de la zona de inferior de la *cavea*, l'escena i l'orquestra, per acabar creant una superfície homogènia pavimentada amb terra batuda. Les reformes segurament estan destinades a un altre tipus d'espectacle, més relacionat amb els jocs de l'amfiteatre que amb els del teatre. Aquest fet sembla confirmar-se per la col·locació l'any 169 d'un gran carreu vertical amb una argolla al centre, segurament destinada a lligar els animals per a l'espectacle (Gutiérrez *et al.* 2006, 303; De la Iglesia i Tuset 2012, 62-63) (Fig. 34).

Aquests canvis estructurals per a poder

dur a terme altres tipus d'espectacles possiblement també es van donar al teatre de *Caesaraugusta* (Escudero i Galve 2007, 69). A *Segobriga* els canvis en la funcionalitat de l'edifici no es documenten fins més tard. A partir del s. IV sabem que el teatre havia perdut la seva funcionalitat original, ja que es construeix una casa a la zona del *parascaenium* oriental, de la qual en coneixem tres habitacions rectangulars. Els murs d'aquesta casa s'aixecaven a base d'una maçoneria molt irregular, amb presència de fragments d'una inscripció monumental, fragments de capitell, fusts i altres peces del propi

Fig. 41. Termes visigodes construïdes al costat de la "Casa del Teatro" (Mèrida). Tot i tenir una organització diferent i unes dimensions menors, en època visigoda les ciutats no renunciaven a aquests espais d'higiene i oci (Alba 2005a, 225).

edifici. Al costat occidental també es localitza la presència d'alguna construcció tardana, però aquí l'espoli dels materials va ser tan intens que amb prou feines era possible distingir els murs (Abascal *et al.* 2006, 319-320).

A *Baelo Claudia* la seqüència dels fets és molt semblant. El teatre comença a ocupar-se a mitjans del s. IV, quan es detecta la presència d'algunes construccions realitzades amb murs units amb terra i algunes fogueres, restes del que caldria interpretar com a cases. Aquestes construccions conviuen amb l'ús com a necròpolis d'aquest mateix espai. En el cas de *Baelo Claudia*, és molt probable que l'edifici ja es trobi abandonat des de mitjans del s. III, degut al gran terratrèmol que va colpejar la ciutat cap a l'any 250 (Fincker i Sillières 2006, 85). El terratrèmol que colpeja *Baelo Claudia* a mitjans del s. III sembla que també afectarà a *Corduba*, encara que en aquesta ciutat es data cap al tercer quart del s. III (Hidalgo 2005, 402). Un dels seus efectes serà l'ensorrament del mur de contenció que separava les dues places que permetien l'accés al teatre. El mur ja no es repararà, sinó que sobre el seu enderroc s'hi abocarà una capa de terra per a mantenir la connexió entre les dues zones a través d'una rampa. El teatre començarà a espoliar-se a inicis del s. IV i, un segle més tard, s'ensorrarà tot el *scaenae frons*. Ja a inicis del s. VI, s'hi instal·larà un forn de calç per a seguir aprofitant els materials de l'edifici, que quedarà finalment ocult per un conjunt de cases en època visigoda (Hidalgo 2005, 402; Gurt i Sánchez 2008, 185).

El teatre d'*Italica*, que havia patit una reforma d'època severiana, començarà a transformar-se a finals del s. III. A partir d'aquest moment, s'observa com al *parascaenium* nord s'hi instal·la un taller dedicat a la fabricació d'eines d'os (Rodríguez 2006, 163). Aproximadament en aquesta mateixa cronologia, a la galeria nord de la *porticus post scaenam*, s'hi construirà un petit *sacellum* dedicat a Isis, impeding l'accés per aquest sector (Rodríguez 2006, 163).

També en aquest moment es construeix una bateria de *tabernae* que eliminen parcialment la via que permetia rodejar l'edifici. Després d'aquestes actuacions la situació és confusa, ja que si bé s'aprofiten alguns dels materials del teatre, també es documenten reparacions a la zona de l'orquestra, fet que ens indica que d'alguna manera es vol mantenir, sense que necessàriament hagi de ser amb el propòsit original (Rodríguez 2006, 164-165).

Més tard, la falta de manteniment farà que es vagin acumulant progressivament els estrats naturals aportats pel riu, deixant l'edifici totalment inservible. Durant el s. IV, la zona de la *porticus post scaenam* seguirà acollint tallers i s'hi documenta

una mola per oli i unes estructures probablement destinades a tancar el bestiar. Ja a finals del s. IV s'hi col·loquen alguns dels enterraments vinculats a la necròpolis de La Vegueta. En un moment posterior, l'edifici serà sistemàticament espoliat per a aprofitar el material o per fer-ne calç (Rodríguez 2006, 165).

Amfiteatres

Els espectacles de l'amfiteatre, igualment condemnats per la jerarquia eclesiàstica a partir del s. III (Teja 1994; Jiménez 2006a, 15), sembla que van gaudir d'una vida més llarga que no pas els teatrals. És probable que els jocs de l'amfiteatre gaudissin de més popularitat, fet que explicaria les reformes efectuades al teatre de *Clunia*. En aquest cas els exemples seleccionats seran menors, degut a les dificultats cronològiques que presenten molts dels exemples coneguts a *Hispania*.

En el cas de *Tarraco*, és difícil saber fins a quin moment l'amfiteatre va mantenir la seva funcionalitat original. Tot i que havia estat reformat en època d'Heliogàbal, es constata la progressiva colmatació de les *fossae* que permetien el desenvolupament de l'espectacle, almenys tal com s'entenia fins aquell moment. En aquests estrats es va documentar la presència de materials propis de la primera meitat de s. V (TED'A 1990, 203). Ja en època visigoda, s'hi va construir una església en record als màrtirs Fructuós, Auguri i Eulogi (martiritzats en aquest espai l'any 259) i una necròpolis associada a ella (TED'A 1990, 205-235) (Fig. 35).

L'amfiteatre d'*Emerita Augusta*, tot i que havia estat reformat al s. IV, com commemora una inscripció monumental (Chastagnol 1976, 259-276), no va superar la primera meitat del s. V i es va abandonar gradualment (Mateos i Caballero 2011, 509). Després de l'abandonament, ja en època visigoda, es constata com l'àrea de servei que tenia associada (una palestra?) s'ocupa per una sèrie de construccions domèstiques (Alba 2005b, 140).

A *Segobriga* es va documentar com, després del seu abandonament a causa d'un incendi, l'arena, la porta oriental i algun sector exterior van ser utilitzats per a l'adossament de cases, que en gran part usaven material aprofitat del propi edifici. La cronologia d'aquestes accions se situa aproximadament a mitjans del s. IV i, per tant, és lleugerament posterior a l'ocupació residencial del teatre (Sánchez-Lafuente 1994, 181-182).

En el cas de *Conimbriga*, el final de l'amfiteatre es troba directament lligat a la construcció de la muralla tardana, que s'aixeca durant el primer quart del s. IV, com ja hem tingut ocasió de veure (De Man 2007, 708). L'edifici és

parcialment enderrocat per permetre la construcció d'una de les cortines de la muralla, mentre que la resta comença a funcionar com a pedrera per a subministrar materials per a la construcció de la pròpia muralla i, probablement, d'altres edificis (Correia 1994, 337) (Fig. 36).

Finalment, l'amfiteatre de *Bobadela* (Oliveria do Hospital, Coimbra), construït al s. I, es va mantenir sense canvis importants fins al s. IV. A finals d'aquest segle, és completament destruït per un incendi i posteriorment alguns fusts de columna són utilitzats en una construcció de funcionalitat incerta. Tot i això, i en funció del que hem anat veient en els altres exemples, és molt probable que es tracti d'una construcció de naturalesa domèstica o industrial (Frade i Portas 1994, 355).

Circs

Els jocs del circ van ser els que van gaudir d'una popularitat més perllongada en el temps (Diarte 2009, 74). Aquesta tradició arriba a *Hispania* com a mínim fins a inicis del s. VI (504 ó 505), quan es data l'última referència escrita. Es tracta d'una entrada als *Consularia Caesaraugustana*, que recullen aquesta notícia d'una forma molt breu: "*His consulibus, Caesarauguste circus expectatus est*" (Jiménez 2006b, 100). Repassarem tot seguit el final d'aquests edificis, només presents en algunes ciutats hispanes.

Un dels més ben conservats avui dia és sens dubte el d'*Emerita Augusta*, que com ja hem vist amb els altres edificis públics d'aquesta ciutat, va ser restaurat pels successors de Constantí (Chastagnol 1976). No es coneix exactament quan s'abandona el circ, però segurament cal situar-ho a la primera meitat del s. V, quan també s'abandonen els altres edificis d'espectacles (Mateos i Caballero 2011, 510). Encara que són evidències difícils de datar, el que sí que se sap és que en algunes zones del circ, particularment a l'interior de les *carceres*, es construeixen una sèrie d'estructures amb materials procedents del propi edifici i que alhora estan associades a paviments de calç, sorra i ceràmica triturada (Sánchez-Palencia *et al.* 2001, 92). En relació amb el que hem estat veient fins ara, probablement es tracta de cases.

Pel que fa a *Tarraco*, l'arena del circ fins i tot es podria haver reparat durant la segona meitat del s. V i, de fet, arqueològicament no es detecta cap ocupació d'aquesta zona fins a mitjans del s. VI (Macias i Fiz 2007, 85). Per tant, és gairebé segur que va ser la última de les tres terrasses del complex en ocupar-se, doncs les altres dues ja s'ocupen a partir de inicis del s. V amb cases i abocadors (Macias i Fiz 2007, 56, 60, 68, 72 i 73-74).

El circ de *Toletum* es data entre finals d'època julio-clàudia i inicis d'època flàvia. Se'n ha constatat el seu ús continuat fins a finals del s. IV o inicis del s. V, quan es data un conjunt de materials ceràmics i numismàtics (Sánchez-Palencia i Sáinz 2001, 110- 111). És molt probable que l'edifici localitzat per P. de Palol a inicis dels anys setanta (Palol 1991), i interpretat recentment com el *martyrium* dedicat a Santa Leocadia, es construís amb materials procedents del circ (Gurt i Diarte 2012, 155). Sigui com sigui, sembla clar que no es pot parlar d'una continuïtat del circ en època visigoda i, de fet, no s'esmenta en cap de les fonts del període (Barroso *et al.* 2011, 36).

A *Corduba* la historiografia ha complicat la identificació del circ, arribant a proposar l'existència de dos circs (Murillo *et al.* 2001, 57). Gràcies al progrés de la investigació, finalment s'ha pogut constatar arqueològicament l'existència d'un únic circ al suburbi oriental de la ciutat, físicament relacionat amb el temple del carrer Claudio Marcelo. El circ de *Corbuba* és en certa manera excepcional, ja que es comença a construir en època de Neró i, ja durant l'últim quart del s. II, se'n documenta l'abandonament i el desmuntatge fins als fonaments (Ventura 2008, 236-237).

Per acabar, a *Valentia* el circ perdurà força en el temps, doncs només és durant la segona meitat del s. V o ja al s. VI, quan es constata el seu abandonament. En aquest moment es documenta la presència, a damunt l'arena, d'un estrat d'aportació natural relacionat amb la proximitat del riu, que hauria convertit l'edifici en una zona pantanosa (Ribera 2001, 194). Aquest panorama, però, canviarà radicalment a partir de la segona meitat del s. VI, quan l'interior de l'edifici es comença a urbanitzar. En general es tracta de murs i fonaments fets amb material aprofitat com carreus, fusts i cornises. Per últim, dir que possiblement el mur exterior oriental del circ servirà per a delimitar aquesta part de la ciutat a mode de muralla, ús que continuarà sota el domini islàmic fins al s. XI (Ribera 2001, 194) (Fig. 37).

Per tant, veiem que els edificis d'espectacle, que havien estat els espais on els ciutadans es reunien i gaudien de forma socialment ordenada, comencen a patir modificacions i abandonaments ja des de l'altimperi, amb una gran variabilitat segons les diferents ciutats. Tots aquests edificis es trobaven políticament mediatitzats per les elits a nivell local, provincial o imperial i tindran més o menys vigència segons el seu grau de popularitat i les despeses que requerien. En relació amb aquest últim punt, creiem que, tot i que les condemnes moralistes cristianes podrien haver tingut una certa incidència en la seva valoració, serà la fi de l'evergetisme (per les

despeses que comportava) el que realment acabí amb els espectacles que s’hi desenvolupaven.

Els conjunts termals

Les termes són un altre dels elements essencials de la cultura romana, per la qual cosa en alguna ocasió s’observen els esforços públics i privats per a seguir gaudint d’aquests equipaments d’higiene i sociabilitat durant l’antiguitat tardana. Tot i això, també cal dir que es tracta d’un dels edificis públics més cars de mantenir (llenya, esclaus, aigua constant, etc.), per la qual cosa també tindrà els característics problemes de manteniment fruit de la progressiva fi de l’evergetisme.

Algunes de les termes que es coneixen a *Hispania* en realitat ja es troben en desús durant l’altimperi, com a *Emporiae*, abandonades després d’un incendi al s. II i més tard usades com a *cella memoriae* d’una de les necròpolis de la ciutat (Nolla i Sagrera 1995, 84) (Fig. 38). És també el cas de *Clunia*, on a mitjans del s. II les termes del fòrum i les de “Los Arcos II” es troben ocupades per cases i abocadors. Les altres termes (“Los Arcos I”) s’abandonaran a inicis del s. III (Diarte 2012, 265-266) (Fig. 39).

En altres casos en els que les termes es troben abandonades tan aviat, es tracta de situacions més excepcionals, com per exemple els edificis termals segurament ensorrats pel gran terratrèmol que afecta la Bètica a mitjans del s. III (*Munigua*, *Baelo Claudia*) o les destruccions d’origen incert que afecten *Valentia* a finals del s. III (Diarte 2012, 266).

Tot i aquests finals prematurs, al s. IV algunes ciutats presenten una situació completament diferent i, fins i tot, s’observa la construcció de conjunts termals *ex novo*. Un d’aquests casos, es documenta a *Tarraco*, on segurament durant la primera meitat del s. III es construeixen unes termes a la zona portuària (carrer de St. Miquel), més tard reparades pel governador provincial de la Tarraconense (CIL, II, 4112). Aquestes termes estaran en funcionament fins a la primera meitat del s. V (Macias 2004, 155).

Un cas similar s’observa a *Olisipo*, on a través d’una inscripció se sap que el governador provincial, *Numerius Albanus*, s’encarrega de la restauració de les termes entre els anys 336 i 338 (Diarte 2012, 266-267). Un altre cas de construcció *ex novo* es documenta a *Emerita Augusta*, on en un moment imprecís del s. IV es construeixen unes termes *ex novo* (termes del carrer J. Lennon) aprofitant part de les estructures pertanyents al fòrum colonial d’època augustal (Diarte 2012, 266; Ayerbe *et al.* 2009, 803). A aquesta voluntat de construir o

Fig. 42. Planta de la necròpolis descoberta a la zona nord de Còrdova. Es caracteritza pel creixement en expansió i l’absència de superposicions entre les tombes (Sánchez 2001, 82).

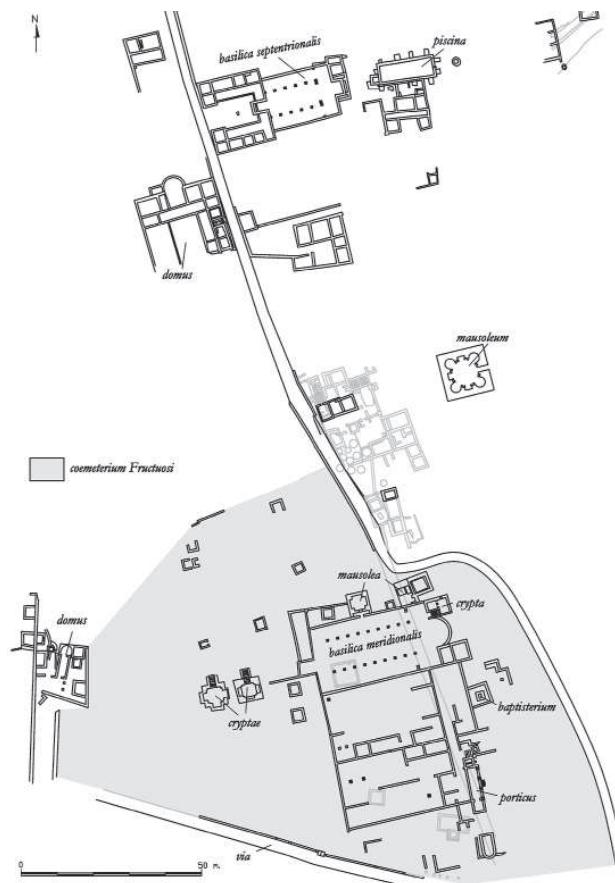

Fig. 43. Conjunt paleocristià del Francolí. Hi destaquen les dues basíliques, que representaran el principal focus d’atracció funerària durant l’antiguitat tardana a Tarraco. Al’esquerra de la via, també es pot observar la domus suburbana que tractarem al capítol següent (López 2006, 276).

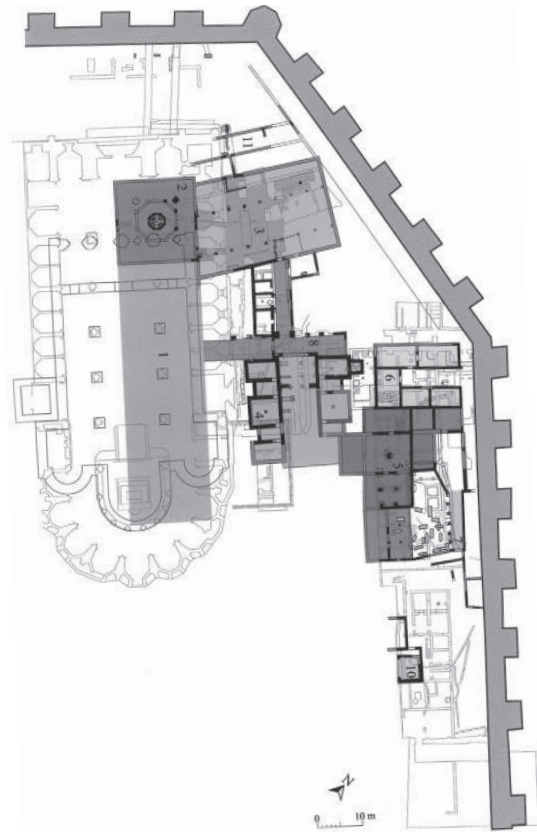

Fig. 44. Planta del grup episcopal de Barcino en època visigoda. A finals del s. VI ja s'ha convertit en un gran complex de diversos edificis (Beltrán de Heredia 2006, 95).

Fig. 45. Planta del grup episcopal d'Eio (El Tolmo de Minateda, Albacete). L'església i el baptisteri estan separats per un pati del palau episcopal, ubicat al nord. Aquest palau serà tractat més endavant, al capítol 4 (Abad et al. 2008, 331).

restaurar les termes durant el s. IV, podríem afegir el cas de *Barcino*, que com ja hem vist, construirà la zona del *castellum* per tal d'integrar i protegir les termes marítimes (Mar et al. 2012, 97). També cal destacar el cas de *Castulo*, on es construeixen unes noves termes entre finals s. III i inicis s. IV (Fernández i Zarzalejos 2001, 23).

Aquests casos, però, no deixen de ser excepcionals. Entre els segles IV i V (sobretot en aquest darrer), la majoria de les termes conegudes passen per diferents processos de pèrdua de la funcionalitat original, en els que hi observem la construcció d'instal·lacions domèstiques i/o industrials. Aquest és el cas de *Tarraco*, on a les termes del port es localitzen una sèrie de murs i cuines datats entre els segles V i VI, (6) que ens mostren el seu aprofitament domèstic (Macias 2004, 83-84 i 87-89) (Fig. 40).

Tot i la desaparició generalitzada dels conjunts termals públics a finals de l'imperi, encara es poden documentar alguns exemples datats en època visigoda i que potser funcionarien com a negocis privats. A *Emerita Augusta* és on es localitzen la majoria dels exemples coneguts. El primer es va localitzar al costat de la "Casa del Teatro", aprofitant una sala absidal revestida de marbre d'una antiga residència del s. IV i que s'alimentava mitjançant un pou (Fig. 41). Un segon exemple el trobem a les afores d'aquesta mateixa ciutat, al costat de Santa Maria La Antigua. Finalment, un altre possible exemple, encara no confirmat, es localitza a la "Casa del Anfiteatro".

Aquest últim es tracta d'un conjunt termal que clarament es situa per sobre d'una de les habitacions d'aquesta casa, presentant un nivell de circulació molt més alt i una tècnica constructiva en la que hi predominen els elements aprofitats (Alba 2005a, 225-226). Un últim exemple es localitza al suburbi nordoccidental. Es tracta d'unes termes de dimensions considerables i que obtenien aigua a través d'un safareig alimentat per una sinya altimperial (Feijoo 2000, 337-341). A nivell cronològic, els anàlisis de C14 daten les termes al s. VII. El seu excavador les interpreta com a part d'una residència aristocràtica (encara no excavada) de la Mèrida visigoda (Feijoo 2000, 333-357).

Finalment, esmentar que els banys públics també van ser criticats per part de l'Església (Fuentes 2000, 136-137). Però tot i aquestes condemnes, creiem que passaran per un procés similar al dels edificis d'espectacles. L'alt cost del seu manteniment devia provocar una inutilització i l'abandonament progressiu dels grans complexos.

Tot i això, durant l'antiguitat tardana les termes seguiran sent considerades un equipament necessari i és molt probable que també a *Hispania*

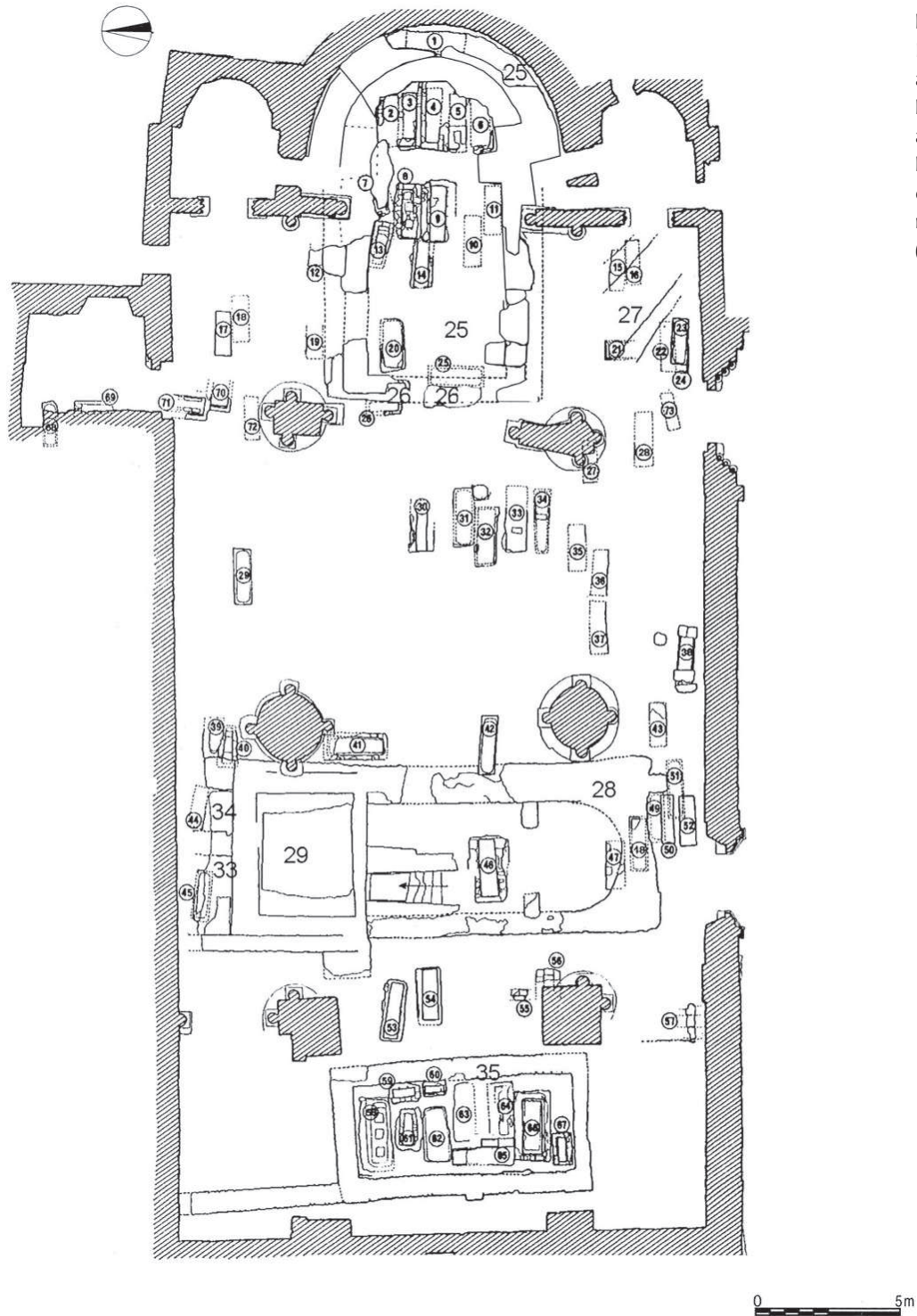

Fig. 46. Planta de la basílica de Sta. Eulàlia de Mèrida amb restes de les construccions anteriors, entre les que destaca d'edifici martirià paleocristià (Mateos 1999, 51).

els bisbes construeixin termes com a acte d'evergetisme. Els prelats prenen el relleu als antics magistrats urbans en aquest tipus d'actes, orientats a cohesionar la societat i reconduir el malestar social. Com hem comentat abans, aquest podria ser el cas de les termes del s. VI, localitzades al jaciment de la Plaça del Rei de Barcelona (Beltrán de Heredia 2001d, 102-104) (Fig. 18).

Aquests casos, junt amb els exemples de complexos termals privats que hem vist a *Emerita Augusta* fan pensar que, tot i que la freqüentació massiva i quotidiana ja formava part del passat,

la importància de l'aigua i la higiene sembla que perviu al llarg de tot el període analitzat.

Les zones suburbials i les necròpolis

Les zones suburbials són espais extramurs. Tot i la claredat d'aquesta definició en relació a les muralles, a la pràctica són espais difícils de definir i delimitar (Goodman 2007). Durant l'altimperi, són espais on es duen a terme un conjunt molt ampli d'activitats productives, comercials, residencials i funeràries,

que reflecteixen sovint l'evolució econòmica de la pròpia ciutat (Macias 2012). Encara que cada cas és diferent, en època tardana els *suburbia* de les ciutats solen mostrar importants modificacions, provocades en gran part pels canvis en el perímetre urbà i per l'aparició del fenomen del culte martirial (Brogiolo 2010, 91-92).

Afortunadament, els progressos de l'arqueologia hispànica han permès conèixer cada cop més els suburbis de les diferents ciutats. Pel que fa a les zones d'enterraments, el que s'ha pogut observar, per exemple a la Bètica, és que les noves necròpolis que sorgeixen a partir del s. IV no solen ocupar les àrees funeràries anteriors, sinó que s'estableixen en zones on aparentment no es documenta cap activitat funerària prèvia. En el cas de continuïtat respecte a les necròpolis altimperials, es creen nous sectors espacialment diferenciats (Sánchez 2010, 265; Gurt i Sánchez 2011a, 458).

Una altra característica general que es fa evident és el creixement en extensió, que fa que rarament es detectin casos de superposició o reutilització de les tombes. Aquest fet es pot explicar per una gestió controlada o per l'absència d'un element aglutinador relacionat amb el culte martirial (Sánchez 2010, 265).

En relació amb la adscripció religiosa dels difunts enterrats, cal apuntar que són molt excepcionals els casos en els que aquesta es pot verificar d'una forma segura, sovint degut a l'escassetat dels aixovars (Sánchez 2010, 265). Aquestes característiques, és a dir, novetat de l'emplaçament, absència de superposició i difícil adscripció religiosa, s'observen per exemple a la gran necròpolis que es va documentar a la zona nord de *Corduba*, amb més de tres-centes sepultures datades entre els segles IV i V (Fig. 42).

Un altre fenomen que també es constata en aquests moments és la formació de necròpolis sobre algunes de les *domus* suburbanes, generalment abandonades a finals del s. III. És una tendència que acostarà les necròpolis a les muralles, diferenciant-se clarament de l'antiga tradició de disposar-se al llarg de les vies que conduïen a la ciutat. Les ciutats de *Corduba* (Sánchez 2010, 265), *Tarraco* (Macias i Fiz 2007, 136) o *Emerita Augusta* (Sánchez i Nodar 1999), ofereixen nombrosos exemples d'aquesta dinàmica, on normalment no s'aprecia una gran jerarquització entre les sepultures.

Molt diferent és la situació a les necròpolis que s'organitzen al voltant d'un focus d'atracció martirial. El culte a aquests personatges venerats dins de la comunitat cristiana, que havien donat "testimoni" de la fe amb la seva vida (μάρτυρας), provocarà una transformació cabdal respecte a les tradicions funeràries anteriors (Gurt i Sánchez

2011a, 475). La mentalitat es transforma amb la introducció de la nova religió. Si abans era primordial ser enterrat prop de les vies de comunicació per a ser recordat pels vius, ara és prioritari descansar *ad sanctos*, és a dir, el més prop possible de l'espai on es donà la *passio* del màrtir, on es va enterrar el seu cos o bé on es conserva alguna de les seves relíquies.

La importància que adquireix aquesta devoció acabarà sent una força generadora de noves construccions: esglésies funeràries, hospitals per a peregrins o bé monestirs (Beltrán de Heredia 2010, 364), sense que es pugui descartar el mateix grup episcopal (Gurt i Sánchez 2011a, 475). A *Hispania* es documenten exemples molt notables d'aquesta dinàmica: Santa Eulàlia a *Emerita Augusta*, Santa Leocadia a *Toletum*, Sants Fructuós, Auguri i Eulogi a *Tarraco*, Sant Vicenç a *Valentia*, etc. (Gurt i Sánchez 2011a, 476-490). Tots aquests "espais de la memòria" generaran edificis monumentals destinats a allotjar les relíquies o els cossos dels sants màrtirs que, a la vegada, compliran funcions funeràries i litúrgiques (Fig. 43).

Finalment, un dels elements més trencadors amb la tradició romana i un dels que més afectaran al paisatge urbà de la ciutat tardoantiga serà sens dubte la introducció de les sepultures intramurs, fenomen datat entre el segle V avançat i el s. VI (Sánchez 2010, 264). Encara que no sempre és possible relacionar els enterraments aïllats o les petites necròpolis amb un edifici cultural, es creu que aquesta relació s'hauria d'haver donat en la majoria dels casos (Gurt i Sánchez 2011a, 492). Un dels més clars en aquest sentit és el grup episcopal de *Barcino*, on es localitzen fins a tres petites necròpolis en diferents espais del complex, relacionades amb diferents espais funeraris (Beltrán de Heredia 2008, 281-282).

En resum, el cristianisme és sens cap mena de dubte una força generadora de fortes modificacions en el teixit urbà de les ciutats tardoantigues, ho veurem al següent apartat, dedicat pròpiament a l'arquitectura cristiana. Però la seva força serà una acumulació lenta i progressiva i, segurament, les transformacions que observem als suburbis són els seus modestos inicis. En un primer moment el cristianisme haurà de conformar-se amb espais topogràficament marginals (molts cops lligats als cementiris) per a començar a assajar una arquitectura pròpia, fins i tot després de Constantí (no oblidem situació perifèrica de les primeres basíliques a Roma).

Per tant, el que observem a partir del s. IV és com la generalització de la nova religió comença a modificar el paisatge suburbà, avantsala dels desenvolupaments posteriors. Progressivament s'aniran edificant els edificis públics del nou culte

emergent, al voltant del qual hom vol ser enterrat per sentir-se el més proper possible als nous herois de la comunitat.

La nova arquitectura cristiana

La tolerància envers el cristianisme l'any 313 i la seva oficialització per part de Teodosi el Gran l'any 380, van fer que, al llarg del s. IV, les comunitats cristianes que ja estaven presents en moltes ciutats hispanes, es visualitzessin de forma més evident en el paisatge urbà. Ho van fer a través d'una nova arquitectura, pròpia d'aquesta expressió religiosa. Les manifestacions arquitectòniques d'aquest canvi ideològic transcendental van ser els grups episcopals, les esglésies (intramurs i extramurs), els monestirs i, menys coneguts per l'arqueologia, els equipaments d'assistència als malalts i als pobres (*xenodochia*).

Els grups episcopals eren el principal referent de l'autoritat cristiana i no únicament a les ciutats, doncs també es troben a l'àmbit rural, especialment a partir del s. VI (Gurt i Sánchez 2011b, 276). Els més ben documentats es revelen com a grans conjunts d'edificis amb funcionalitats específiques: església, capella, magatzem, residència, necròpolis, baptisteri, celler, sala de recepció, etc. (Gurt i Sánchez 2011b, 292; Amengual 1994, 492).

L'ubicació topogràfica d'aquests conjunts en relació a la ciutat tardana és un dels aspectes més debatuts per la investigació. Si anteriorment s'afirmava que únicament es trobaven intramurs, avui dia s'imposa una visió més flexible i de variabilitat local pel que fa a la seva ubicació en relació a les muralles (Gurt i Sánchez 2011b, 292). Entre els que més informació han donat es troben els de *Barcino* (Beltrán de Heredia 2001a) (Fig. 44), *Ilunum* (Abad *et al.* 2007) (Fig. 45) i *Valentia* (Ribera 2005) (Fig. 16).

Pel que fa a les esglésies, les localitzades extramurs molts cops es troben lligades al culte martirial, tal com acabem de veure (Sales 2011, 577). N'és un exemple molt clar el *tumulus* de Santa Eulàlia a *Emerita Augusta*, una construcció inicial senzilla que més tard (segona meitat s. V), serà monumentalitzada amb la construcció d'una gran basílica (Mateos 1999, 197-201) (Fig. 46).

També acabarà sent una gran basílica martirial i funerària l'espai on, amb tota probabilitat, es van sepultar els màrtirs de *Tarraco*. El seu enterrament al suburbi del Francolí va generar una gran necròpolis *ad sanctos* sobre la que posteriorment, segurament a inicis del s. V, es construirà la basílica. Treballs posteriors van descobrir l'existència d'una segona basílica uns

130 m. a nord de la primera, que segurament també hauria tingut funcions funeràries, a jutjar per la gran quantitat de sepultures localitzades (López 2006) (Fig. 43).

Els casos intramurs són més difícils de documentar arqueològicament i molts cops únicament es detecten pel fet d'associar-se a una necròpolis, sovint posterior a l'edifici cultural. En un estudi sobre l'arquitectura cristiana de la *Tarraconensis*, dels 18 casos en els que es detectaven necròpolis intramurs, només en quatre d'ells es podien associar de forma segura a un edifici cultural (Sales 2011, 576).

Pel que fa als monestirs, si bé fins ben entrat el s. XX es van considerar establiments bàsicament rurals en oposició a l'església episcopal d'àmbit urbà, avui dia es consideren elements bàsics de la topografia urbana a les ciutats tardoantigues, sobretot del paisatge suburbà (García 1993, 179-182).

Com hem vist en el cas de les esglésies suburbanes, la seva ubicació va estar molt determinada per la presència dels espais martirials (García 1993, 183). Les fonts escrites mostren diversos exemples d'aquest fenomen. Un d'ells és el cas del monestir que Asturi, antic bisbe de Toledo, va fundar adossat al *martyrium* dels Sants Just i Pastor de *Complutum* (García 1993, 185).

Als *suburbia* de *Toletum* també es documenten diversos monestirs, entre els que destaca el dels Sants Cosme i Damià a Agali, els abats del qual dominarien la seu de Toledo durant bona part del s. VII (Barroso *et al.* 2011, 42). Situacions anàlogues es donen a *Emerita Augusta*, *Gerunda* i *Caesarugusta* (García 1993, 186-187).

Finalment, els edificis dedicats als pobres i peregrins són pràcticament desconeguts. Una possible excepció podria ser l'edifici localitzat al suburbi nororiental d'*Emerita Augusta*, que en el seu moment va ser interpretat com el *xenodochium* fundat pel bisbe Masona al s. VI (Mateos 1995c, 316). Últimament, però, alguns investigadors han començat a posar en dubte aquesta interpretació. És una qüestió complexa i ja hi entrarem en l'últim capítol d'aquest treball.

Per tant, l'arquitectura cristiana és un dels elements essencials de la ciutat tardana i contribueix a crear nous punts d'interès tant dins com fora de les muralles. En altres paraules, és la nova arquitectura monumental a través de la qual s'expressa la nova societat.

Per a definir el paisatge urbà de la ciutat transformada s'ha encunyat una imatge molt gràfica, la "ciutat policèntrica" (Gurt i Sánchez 2008, 181). Es tracta de la ciutat romana cristianitzada, que es caracteritza per l'aparició de nous referents

arquitectònics rellevants en la topografia urbana.

Aquests (esglésies, *memoriae*) estan units simbòlicament per una litúrgia estacional, que enllaça els diferents “espais de la memòria”, punts d’ancoratge sobre els que es sosté ideològicament el *nou* ordre social. Afortunadament, coneixem un d’aquests recorreguts en el document conegut com “l’Oracional de Verona” (7). En ell s’expliquen els itineraris cerimonials a través de les diferents esglésies de la ciutat, una prova més de fins a quin punt el cristianisme arriba a penetrar en la vida quotidiana de les ciutats (Gurt i Sánchez 2011a, 492 ; Pérez 2012, 432).

Conclusions. El cristianisme com a “motor” de les transformacions a la ciutat hispana tardoantiga?

Les múltiples transformacions a les ciutats tardanes d’*Hispania* entre els segles IV i VIII és, evidentment, un tema massa ampli com per ser abastat amb certes garanties en una proposta de síntesi com aquesta. Tot i això, ens agradaria fer algunes reflexions sobre com s’han interpretat aquests canvis en els pocs intents d’oferir una visió global del fenomen a través de l’arqueologia. Més enllà dels treballs de síntesi fets a partir de les evidències textuais (Lacarra 1958; García Moreno 1977-1978) el primer treball global de base arqueològica va ser publicat per X. Barral en el marc de la II Reunió d’Arqueologia paleocristiana hispànica.

Com era lògic a inicis dels anys vuitanta, Barral lamentava la manca d’excavacions sistemàtiques en els nuclis urbans (Barral 1982, 106) i afirmava, en contra de la visió acceptada en aquell moment, que a *Hispania* hi havia una continuïtat urbana total entre el món antic i l’antiguitat tardana (Barral 1982, 129). Tot i que en el seu treball feia referència a altres transformacions, remarcava especialment la construcció d’edificis cristians en la modificació del paisatge urbà (Barral 1982, 129) (8). La publicació d’aquest article va coincidir en el temps amb l’aparició de *El último siglo de la España romana (284-409)* de J. Arce, en el que dedicava un apartat a les ciutats. En ell remarcava la seva disconformitat amb la tesi vigent sobre la seva decadència en època tardana (Arce 1982).

Al cap d’una dècada, l’any 1994, J. M. Gurt, G. Ripoll i C. Godoy publicaven el que ells anomenaven “reflexions per a una proposta de treball”, en la que volien incidir sobre les diferents problemàtiques que presentava la topografia urbana i rural a la *Hispania* tardoantiga. En aquell treball vinculaven clarament les qüestions de topografia urbana amb el fenomen de la cristianització (9)

(Gurt *et al.* 1994). Més tard J. M. Gurt, sol o amb altres investigadors, ha estudiat les transformacions generals de les ciutats hispanes, sovint fent una incidència especial en la idea del cristianisme com a “fenomen dinamitzador” (Gurt 1999; Gurt 2000-2001; Gurt i Sánchez 2008; Gurt i Sánchez 2010).

En la nostra opinió, haver posat l’accent en les transformacions derivades de la cristianització de la societat és quelcom totalment lògic. Només cal pensar en l’espectacularitat de les restes arqueològiques que es descobreixen: grups episcopals, esglésies funeràries i martirials, monestirs suburbans, sepultures intramurs, necròpolis, elements litúrgics, etc. A tot aquest volum d’informació procedent de l’arqueologia urbana, cal afegir-hi encara tots els textos conservats que ens parlen d’aquest fenomen i la tradició dels seus estudis. No és casualitat, per tant, que es parli de la “ciutat cristiana” per referir-se a les ciutats romanes d’aquest període.

Però també segons la nostra opinió, la mateixa omnipresència del cristianisme en certa manera ha impedit posar l’accent en les transformacions polítiques i institucionals que es donen molt abans del seu triomf i que nosaltres veiem com a absolutament necessàries per al desenvolupament posterior de l’urbanisme tardoantic. Ens referim a l’evolució que pateixen els governs municipals (*ordo decurionum, curiae*), l’acció o la passivitat dels quals tindrà una importància cabdal en les transformacions urbanes.

Com és sabut, les ciutats romanes eren governades pel rang inferior dins de l’elit romana: els decurions. Aquests formaven part dels elements benestants de les ciutats i la seva participació i implicació dins del govern municipal durant l’altimperi els proporcionava prestigi social i possibilitats d’ascens polític dins del marc administratiu de la província o, fins i tot, de l’imperi (Jones 1984, 16-26; Rodríguez 1998, 178). El *curator honorum* municipal (questor, edil i duumvir) o la simple pertinença a l’*ordo* garantia la implicació de les elits en la seva ciutat, tant pels serveis personals prestats (*munera personalia*) com per la part del seu patrimoni dedicada a la gestió del municipi (*munera patrimonialia*) (Jones 1964, 724). A més, com a mínim durant un temps, la necessitat de ser escollits en els *comitia* anuals feia que els actes evergètics dels candidats envers la seva ciutat anessin dotant a aquesta de les infraestructures i equipaments públics necessaris per la *dignitas* urbana i el mode de vida romà.

Les cúries tenien quatre fonts bàsiques d’ingressos en època del Principat i que variaven en proporció segons cada ciutat: el lloguer de les terres municipals, l’interès dels préstecs fets amb diners

municipals, els impostos locals (monopolis, multes, etc.) i les contribucions a les que estaven obligats els membres que formaven part de l'*ordo decurionum* en cada moment. Aquestes fonts d'ingressos, però, van començar a esquarterar-se a partir de la segona meitat del s. III, en plena crisi pel poder imperial (Jones 1964, 732).

Els interessos dels préstecs es van evaporar amb la greu inflació que va afectar l'imperi des de la dinastia dels Severs. Els impostos i les terres municipals van ser confiscats per Constantí i per Constanci II. Breument restituïts per Julià, van tornar a ser confiscats per Valentinià I i Valent. Davant l'evidència de la necessitat d'ingressos, finalment se'ls va retornar un terç de les rendes sobre les seves propietats l'any 374 (Jones 1964, 732). La resta (dos terços), passava a disposició del governador provincial, que podia dictaminar la inversió dels recursos propis d'una ciutat per a realitzar obres jutjades prioritàries en una altra, donant així prioritat a un repartiment regional de la riquesa, en detriment de l'autonomia financera de les ciutats (Brogiolo 2011, 78).

Durant el Principat pertànyer a l'*ordo* havia estat un honor i un prestigi personal. A partir de la segona meitat del s. III, cada cop més es començava a veure com una pesada càrrega que, a més, era obligatòria i hereditària. L'alternativa dels decurions va ser evitar aquesta càrrega per tots els punts de fuga que oferia el sistema. Els destins finals van dependre de les capacitats i recursos de cada individu per comprar càrrecs, influenciar, etc. L'alt funcionariat imperial, l'exèrcit, l'Església, l'advocacia de l'estat o el servei en els *officia* dels governadors provincials van ser algunes de les diverses opcions per defugir les càrregues municipals, provocant així l'absència definitiva dels decurions més rics i influents, que ingressaven així als ordres superiors de la societat romana (senadors, cavallers).

La resposta del govern central davant d'aquest repte va ser totalment erràtica, movent-se entre la permissivitat i la prohibició, com posa de manifest la legislació del moment. Per tant, de forma progressiva, les ciutats es van trobar sense els seus membres més rics, limitades en recursos i autonomia i amb els curials més pobres havent d'afrontar càrregues cada cop més pesades.

Aquesta reducció substancial dels ingressos en els cent cinquanta anys que van des de mitjans s. III fins a finals s. IV havia de tenir, forçosament, repercussions en la possibilitat de despesa (Brogiolo 2011, 78). El que es produeix a partir d'aquest nou escenari, és la necessitat de prioritzar les inversions, que es dediquen sobretot el reforç de les muralles, com ja hem tingut ocasió de veure.

La fortificació també sembla ser la prioritat

del govern central, que en ocasions obligarà a les ciutats a dur-la a terme (10). Seran molts els recursos que s'hi destinaran i no hi haurà inconvenient en desmuntar mausoleus (*Barcino*) o amortitzar edificis d'espectacle, termes o residències de luxe (*Conimbriga*).

Tot i que l'alteració de la xarxa viària interna ja comença durant l'altimperi, aquest fenomen adquireix una major importància durant l'antiguitat tardana i creiem que, en part, també es pot explicar pels problemes financers pels que passen les cúries en aquests moments.

Un exemple amb repercussions importants en el registre arqueològic serà l'abandonament de la xarxa de clavegueram, que portarà a un col·lapse progressiu del sistema a mesura que els residus acumulats impedeixin la lliure circulació de l'aigua. Aquestes tasques de manteniment eren responsabilitat dels magistrats i sembla clar que a partir de cert moment, molt difícil de precisar a nivell arqueològic, les abandonen. En la nostra opinió, les dificultats financeres també accelerarien el fenomen de l'ocupació dels pòrtics per part de les cases adjacents. Una situació que es podria explicar per la manca de control, la corrupció de les pròpies cúries o perquè aquests espais es posen a la venda per tal d'aconseguir més ingressos per la ciutat, tal com ha apuntat M. Alba en el cas de Mèrida (Alba 2002, 381).

Els aqüeductes també devien acabar sent víctimes de la falta de manteniment, tot i que en alguns casos perduraran en el temps, sobretot als grans nuclis urbans. La gestió pública de l'arribada i l'evacuació de les aigües passarà progressivament a ser gestionada de forma privada, amb cisternes i pous per a la seva obtenció i pous negres o abocaments incontrolats per a la seva evacuació.

És evident que les ciutats va partir fortes conseqüències per la falta dels ingressos dels que, durant l'altimperi, havien disposat. Tot i això, aquest fet no implica que els membres de l'*ordo decurionum* o altres individus benestants veiessin disminuïdes les seves propietats o ingressos. Creiem que en bona part, els ingressos que ja no es dediquen a l'evergetisme es redirigeixen ara cap a les propietats privades d'aquests mateixos personatges. És així com es podria explicar que al s. IV observem un increment del luxe en les cases, sobretot en ciutats com *Barcino*, *Emerita*, *Hispalis* o *Complutum*.

En la nostra opinió, la necessitat de prioritzar les despeses (i no tant les condemnes moralistes cristianes), va ser el principal factor de transformació dels espais públics: *fora*, teatres, amfiteatres, circs, termes, etc. Processos d'abandonament, espoli i reocupació amb finalitats domèstiques, industrials

o funeràries és el que s'observa en la gran majoria d'aquests edificis, molts d'ells abandonats perquè ningú en paga ni el manteniment ni en finança les activitats. La majoria acabaran convertint-se en "cadàvers de pedra", només interessants pels materials recuperables o com a solars urbans destinats a noves finalitats.

Per tant, creiem que quan la comunitat cristiana i els seus líders (els bisbes) comencen a fer sentir el seu pes a les ciutats, ho fan en ciutats ja fortament transformades respecte a les fases altimperials. L'Església jugarà el seu paper, però creiem que caldria perioditzar millor dins de l'antiguitat tardana per a relativitzar el poder de transformació topogràfica de la comunitat cristiana. Aquest poder serà molt evident posteriorment, però no abans de la crisi definitiva de les cúries al llarg del s. V. En aquest sentit, coincidim plenament amb les afirmacions de P. Diarte que, basant-se en les transformacions documentades en els espais i edificis públics, creu que la cristianització d'aquests sempre cal situar-la en una segona fase. En la seva opinió, al llarg de tot el s. IV, encara no es pot parlar de transformacions substancials en el paisatge urbà de les ciutats hispanes (Diarte 2013, 43). És important fer notar que altres investigadors semblen expressar-se en termes similars (Kulikowski 2006, 141).

Per concloure, dir que les transformacions experimentades per les ciutats hispanes entre els segles IV i VIII és un tema encara pendent i, de moment, lluny de tancar-se. La seva explicació és complexa i mai pot relacionar-se amb una sola causa. Ni l'impacte del cristianisme ni la crisi de les cúries municipals són explicacions suficients en si mateixes. Nosaltres ens hem volgut centrar en aquestes últimes per a recalcar la necessitat de fer una periodització el més detallada possible.

La fi de l'autonomia financera i política de

les cúries, que gestionaven gairebé tots els recursos, instal·lacions, espais i edificis municipals, serà un dels punts d'inflexió més importants i que més ens ajuden a entendre les grans transformacions urbanes a *Hispania* a partir del s. II.

El canvi de prioritats de les elits municipals i l'abandó del seu paper tradicional, provocarà un buit de poder que haurà d'omplir en primera instància el govern central a través dels governadors provincials. Quan el poder de l'estat central desaparegui a *Hispania* al llarg del s. V (409-472), l'única institució capaç de fer-se càrrec del govern de les ciutats serà l'Església, personificada en el bisbe (Maymó 1996-1997, 1223; Gauthier 1999). Tot i això, el bisbe haurà de compartir el poder amb la nova autoritat civil i militar que es va imposant al regne visigot, el *comes civitatis* (Brogiolo 2011, 79; Martin 2003, 161-165).

En resum, el prototip final d'aquests processos és el d'una ciutat de menors dimensions, però densament poblada i protegida per una muralla torrejada. Els carrers, sinuosos i estrets, permeten el desplaçament dels habitants, mesclant-se indistintament vianants, cavalls i carros. Per aquests mateixos carrers circula lliurement l'aigua de la pluja o la que aboca la gent, que ara ha d'anar a buscar-la a les fonts naturals o extraure-la d'un pou.

Les cases es reparteixen per tota la ciutat. Sovint construïdes sobre velles *domus* de peristil (11), fòrums o antics edificis d'espectacles, aprofiten els espais i els materials constructius d'edificis que ja feia temps que havien perdut la seva funcionalitat original. L'Església, els sants i les seves festivitats marquen el transcurs de l'any. Al llarg d'aquest les famílies recorden als seus difunts, enterrats dins o fora de les muralles, però sempre prop d'imponents edificis i sota la protecció dels sants màrtirs. Per tant, quan acaba el nostre període, ja s'han posat les bases del que serà la futura ciutat medieval.

Notes

1 Per una referència més detallada d'aquesta temàtica mirar: Morillo i Fernández 1991 i 1992. Per les aportacions més recents, mirar el congrés celebrat a Lugo l'any 2005 (Rodríguez i Rodà, 2007).

2 En un intent de concretar més aquesta cronologia, R. Hidalgo creu més probable que s'hagués construït durant la guerra civil que va enfrontar a Leovigild amb el seu fill Hermenegild i que cita la crònica de Joan de Biclara: "*Leovegildus muros Italicae antiquae civitatis restaurat, quae res maximum impedimentum Hispalensi populo exhibuit*" (*Chron. ann.* 584.1).

3 Sobre aquest edifici mirar el capítol 4.

4 A falta d'estratigrafia, la datació estilística se situa al segon quart del s. II (Durán 1991, 367).

5 Dins del s. IV, també es discuteix entre una cronologia dels segles III-IV (Abad 1976, 182) o teodosiana (Mostalac 1997, 600).

6 Aquesta cronologia és àmplia ja que aquests estrats presenten una gran escassetat de materials ceràmics i problemes per a relacionar-los amb les fases constructives (Macias 2004, 83).

7 El nom real del document és *Liber Orationum de Festivitatibus*

8 “*La continuïtat urbana entre el món romà més antic i el de l'Antiguitat Tardana és total a Hispania. Malgrat això, la instal·lació d'edificis cristians a la ciutat modificà el paisatge urbà*” (Barral 1982, 129).

9 “*Debemos partir del fenómeno de la cristianización como elemento básico de la transformación del paisaje, y sopesar su incidencia en la topografía*” (Gurt et al. 1994, 162).

10 Per la legislació es coneix el cas de Verona, ciutat obligada a fortificar-se per ordre de Gal·liè (Brogiolo 2011, 78).

11 Per aquestes cases mirar el capítol següent.

CAPÍTOL 2

ARQUITECTURA RESDENCIAL URBANA I SUBURBANA A LA HISPANIA TARDOANTIGA (SEGLES IV-V D. C.)

CAPÍTOL 2

ARQUITECTURA RESDENCIAL URBANA I SUBURBANA A LA HISPANIA TARDOANTIGA (SEGLES IV-V D. C.)

Llinatge i virtut, sense béns, no valen una alga.
Horaci, Sàtires 2,5,8

Introducció

Com ja vam veure en la introducció general, les cases urbanes de les aristocràcies tardoantigues presenten un conjunt de limitacions en la documentació que, d'alguna manera, llastren la informació i ens impedeixen observar molts dels elements que devien ser d'ús corrent en aquestes residències. En efecte, molts dels exemples que veurem a continuació són, amb sort, poc més que els esquelets murals del que van ser cases d'una gran riquesa.

La parcialitat de les plantes i el pas dels segles, ens impedeixen sovint poder observar tota la riquesa dels paviments i la decoració parietal, però també hem perdut molts altres materials que sí que trobem quan visitem, per exemple, les residències de les aristocràcies europees de l'edat moderna. Mobles, catifes, cortines, fonts amb jocs d'aigua, estàtues, vegetació, etc., són tots ells elements que completarien la nostra visió (Baldini 2001, 72-94).

Apart dels components purament materials, també hem perdut altres factors immaterials com poden ser les olors, els jocs de llums i ombres o els diferents sons de la vida quotidiana en qualsevol d'aquestes cases. Ho comentem en la introducció d'aquest capítol perquè és precisament en aquestes cronologies, especialment durant el s. IV, quan les cases aristocràtiques arriben al seu màxim desenvolupament. Creiem que és evident que en aquest període, com hem apuntat abans, les elits socials inverteixen cada cop més en les seves pròpies residències, en detriment de l'evergetisme tradicional. Es parla, per tant, de fases d'"expansió", "monumentalització", "marmorització", etc., sent totes elles expressions que intenten reflectir un mateix fenomen. A més, com ara passarem a veure, es tracta d'una tendència global d'una punta a l'altra del Mediterrani, tant en els àmbits urbans com en els rurals.

Les domus de l'àmbit mediterrani a partir de les fonts escrites i arqueològiques

Les fonts escrites

Algunes fonts escrites dels segles IV i V permeten observar aquest tipus de residències aristocràtiques, encara que la majoria de notícies es concentren a la ciutat de Roma. Es tracta de comentaris molt puntuals, que rarament són el principal objectiu de l'autor, però que deixen entreveure la importància i el luxe d'aquestes cases durant tot el període analitzat. Durant la segona meitat del s. IV, entorn al 360, comptem amb alguns passatges de l'historiador Ammià Marcel·lí, que ens donen testimoni de les grans residències de l'aristocràcia senatorial del moment, concretament dels senadors Símmac i Lampadi (Amm. 27.3.4 i 27.3.8; Brogiolo 2011, 65). El mateix historiador comenta de forma crítica els grans banquets que s'hi duïen a terme, el gran nombre de clients fent cua a la porta per la *salutatio* (per tant, una cerimònia

Fig. 47. Fragment d'un mosaic policrom en el que es representa a Ktisis, la personificació de les donacions generoses, acompanyada d'un home oferint-li una cornucòpia. La imatge al·legòrica d'aquesta virtut correspon segurament a l'aspecte que haurien tingut les dones de l'alta societat romana en època tardoantiga (Metropolitan Museum of Art, Nova York).

plenament vigent), els esclaus que acompanyaven al *dominus* als llocs públics, les sortides de caça, etc. (14. 6.; 28.4).

Ja l'any 425, un altre oriental, Olimpiodor de Tebes, mostra la seva admiració per les grans cases de Roma, on segons el seu testimoni (probablement exagerat) "*cada una de les cases de Roma conté ella sola el que es podria trobar en una ciutat de dimensions mitjanes: un hipòdrom, fòrums, temples, fonts i diferents tipus de banys. Una sola casa és una ciutat i la ciutat (per Roma) conté deu mil ciutats*" (Olympiod. fr. [41.1] BLOCK.; Chavarría 2007b, 123).

Coneixem altres *domus* de l'aristocràcia senatorial romana gràcies a l'hagiografia cristiana. N'és un exemple paradigmàtic la vida de Santa Melània la Jove. Quan ella i el seu marit, Valeri Pinià, decideixen vendre la seva casa per marxar a Terra Santa i iniciar una nova vida d'ascetisme cristià, no podran trobar un comprador capaç d'assumir-ne el cost degut a ser massa elevat. Després de ser destruïda durant el saqueig visigot del 410, la casa serà venuda per un preu notablement inferior (Brogiolo 2011, 65; Brenk 1999, 73-74; Barbera *et al.* 2005, 4).

Ja en època ostrogoda i sempre a la ciutat de Roma, tenim algunes notícies sobre les cases senatorials, que encara devien mantenir-se en bon estat. La primera fa referència a la casa de Iunius Bassus, que serà comprada pel got Flavius Valila, que en aquell moment ocupava el càrrec de *magister utriusque militiae* (1) (Guidobaldi 1999, 66; Marazzi 2002, 364). La segona notícia ens parla de la residència del *vir illustris* Albinus, el qual demanarà permís al rei per ampliar-la sobre la *porticus curva* del Fòrum de Nerva (Cassiod. *Var.* IV. 30). A Roma, la vigència d'aquest tipus de cases no decaurà durant l'època ostrogoda. El mateix Cassiodor cita a un membre de la família dels Símmacs com un dels millors "imitadors de l'antic" i "el més noble constructor de residències de luxe" (Cassiod. *Var.* IV. 51; Brogiolo 2011, 67) (2).

Algunes d'aquestes sembla que sobreviuran fins al s. VII, com per exemple la dels Anicii, l'anomenada "Biblioteca di Papa Agapito", la de Sant Erasme o la del progenitor del papa Gregori el Gran, que després d'heretar-la la convertirà en un monestir (Meneghini i Santangeli Valenzani 2004, 33).

Les fonts arqueològiques

Afortunadament, les fonts arqueològiques per a conèixer aquest tipus de residències són molt més variades a nivell geogràfic, doncs es documenten de forma abundant en moltes ciutats de l'imperi. No

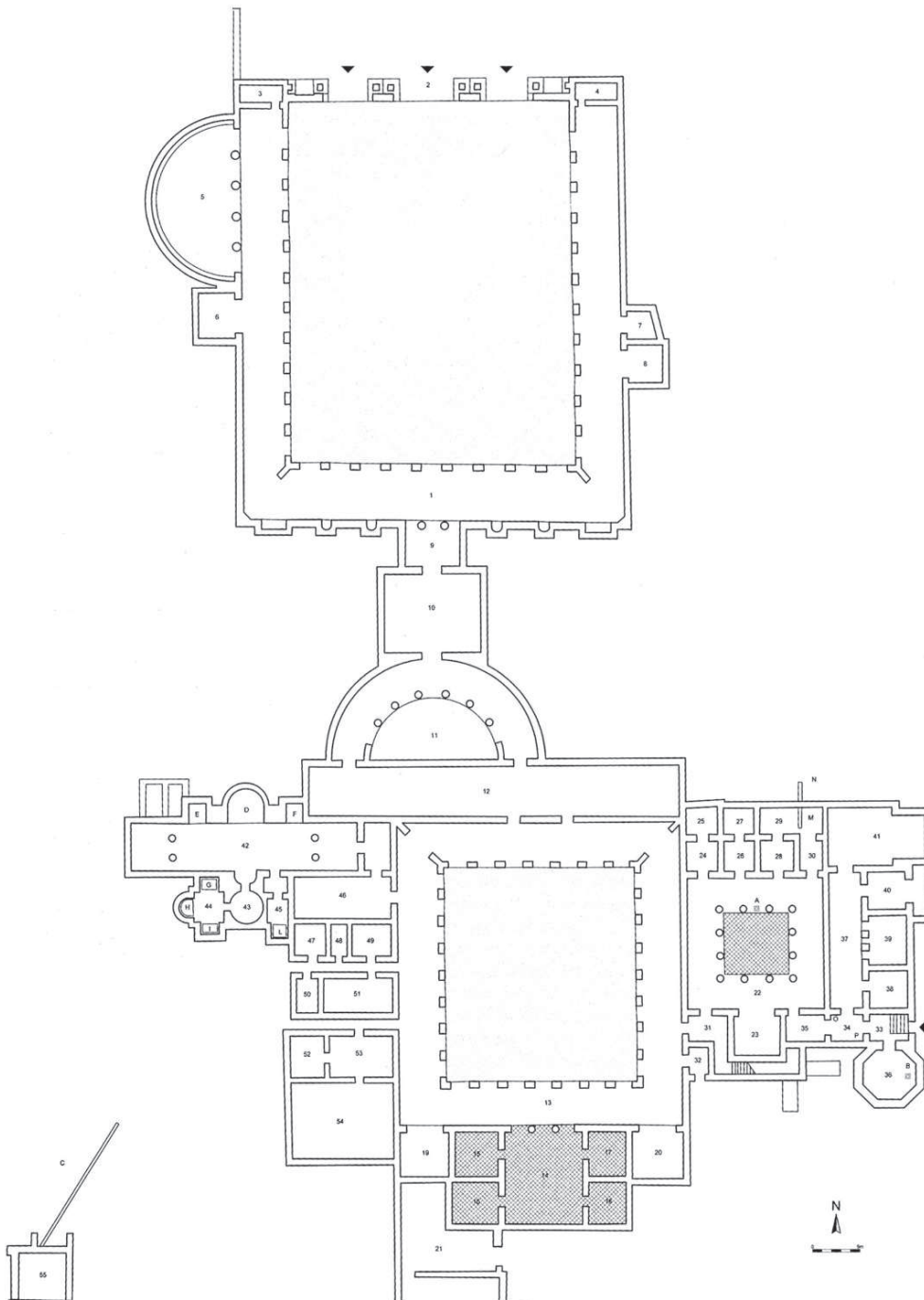
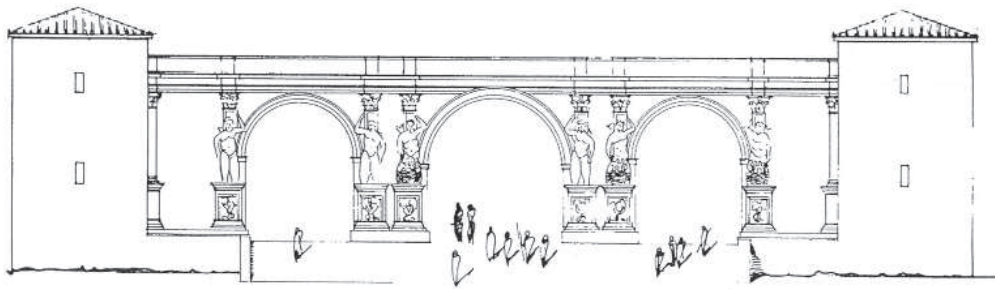
hi ha dubte, per tant, que es tracta d'un fenomen transversal entre les classes benestants de la societat romana tardoantiga.

Per començar aquest breu repàs, Atenes és una de les ciutats on s'han documentat més exemples, sobretot concentrats a l'excavació de l'àgora grega. La més impressionat d'elles és, sens dubte, l'anomenat "Palau dels Gegants". Es tracta d'un enorme complex situat al centre-sud de l'àgora i datat a partir dels anys 410-425. El palau, que també ha rebut altres interpretacions (3), podria haver pertangut a la família d'Eudòcia, l'esposa atenenca de Teodosi II. L'ingrés s'efectua a través d'una triple entrada monumental sostinguda per arcs de mig punt i pilastres decorades amb escultures monumentals (Fig. 48), mentre que tot el complex s'articula a partir d'una successió de patis porticats, alguns d'ells semicirculars. El gran peristil central dóna accés a la zona de representació del sud i a la zona termal de l'oest, mentre que l'ala oriental, també organitzada al voltant d'un peristil, sembla haver tingut un caràcter privat. Es tracta d'una disposició que veurem repetida, a menor escala, en els altres exemples atenencs (Baldini Lippolis 2001, 157-159; Bonini 2006, 236-238) (Fig. 49).

Altres cases de l'àgora són més modestes, però molt útils com a paral·lels del que després veurem a *Hispania* de forma més fragmentària. Al sud del "Palau dels Gegants" es va localitzar un grup de tres cases estructurades al llarg de la via que comença l'ascens a l'areòpag. (Fig. 50).

La casa "A" és una residència de peristil datada a la segona meitat del s. IV i amb una ocupació que, encara que amb diverses interrupcions, arribarà fins al s. X (Fig. 51). La seva construcció comportarà la invasió parcial de gairebé un metre de la via sud de l'àgora. És important remarcar l'estricta axialitat de tot el conjunt, des del vestíbul (1) fins a la gran sala de representació (4). Aquesta es troba precedida per una avantcambra (3), que podria haver servit de zona d'espera pels qui havien de ser rebuts en audiència (Baldini Lippolis 2001, 155).

La casa "B", al sud de l'anterior, té una estructuració molt més complexa, ja que segurament és fruit de la unió de dos nuclis residencials independents, cadascun d'ells organitzat entorn d'un peristil rectangular (Fig. 52). La casa es data entre la segona meitat del s. IV i inicis del s. V. El nucli occidental, dotat de la seva pròpia entrada (1) i molt més extens, s'ha interpretat com la part pública i de representació, degut a la presència d'un gran peristil (2) i d'una aula d'audiències de capçalera absidal (16). En contra del que es documenta habitualment, l'aula de representació no es troba situada en posició axial respecte el peristil, sinó a l'ala oriental de la casa, que segurament és una zona de nova creació.

Figs. 48 i 49. A dalt es pot observar la reconstrucció hipotètica de l'entrada tripartita nord del "Palau dels Gegants", amb les pilastres esculpides que donen el nom al complex (Baldini 2001, 160). A baix una planta d'aquesta gran residència, ubicada al centre de l'àgora grega d'Atenes. L'entrada nord condueix a un primer gran pati de peristil, que s'uneix amb altres espais oberts fins a la zona de representació del sud. A l'est, la zona que podria ser destinada a la residència pròpiament dita (Bonini 2006, 238).

Al nucli oriental s'hi accedeix des del vestíbul (37) i està organitzat a través d'un peristil rectangular (26). Es caracteritza per tenir habitacions molt més reduïdes, en principi més pròpies d'un sector privat (Baldini Lippolis 2001, 153-155).

La casa "C" també sembla respondre a la unió de diversos nuclis residencials previs, tres en aquest cas, cada un d'ells organitzat al voltant d'un peristil (Fig. 53). Aquesta casa s'hauria fundat durant la segona meitat del s. IV i viu un moment de reformes a la primera meitat del s. VI, concretament cap a la dècada dels anys 530, moment en el que es data l'ocultació d'estàtues als pous, es canvia el mosaic de l'habitació nº 7 i es construeix un conjunt termal. Segons les primeres interpretacions, la casa hauria pertangut a un filòsof, que a l'inici de la política repressiva de Justinià s'hauria vist obligat a ocultar les seves creences. Aquesta proposta interpretativa no és impossible, però ha estat qualificada de, com a mínim, "massa imaginativa" (Sodini 1984, 349). Pel que fa a l'estructura en si, l'ala occidental, al voltant del peristil 23, conté una sèrie d'habitacions, una de les quals s'ha interpretat com a una biblioteca (25). L'àrea central és la que presenta unes majors dimensions i és on també se situa l'única entrada coneguda (1). Un gran peristil centralitza aquesta zona i destaca, en posició axial, l'habitació nº 5. A 1,30 m. per sota d'aquesta es troba l'habitació nº 7, autèntica sala de banquets amb paviment musiu, aplacats de marbre i nimfeu (E). El nucli més oriental, com a les cases anteriors, segurament es reservaria a l'àmbit privat i s'hi documenta un *balneum* construït al s. VI (Baldini Lippolis 2001, 155-156).

Més a l'est, a Constantinoble, també es documenta una gran riquesa pel que fa a l'arquitectura domèstica de les elits tardoantigues, amb un total de vuitanta-cinc exemples. La major part d'ells, però, ens han arribat únicament a través de fonts escrites (Janin 1964; Baldini Lippolis 2001, 179-188).

Pel que fa al Gran Palau, un vast complex de pavellons interconnectats entre l'hipòdrom i el mar, únicament tenim referències textuais i els resultats de les excavacions de mitjans del s. XX. La principal descoberta d'aquells treballs va ser un enorme peristil (66.50 m. x 33,80 m.) amb una gran sala axial precedida d'una avantcambra que és, a una escala major, una solució molt similar a l'adoptada a les cases "A" i "B" d'Atenes (Brett *et al.* 1949).

Per tant, es pot veure que les solucions arquitectòniques són bàsicament les mateixes i formen part d'un llenguatge compartit entre els grups socials elevats. Posteriorment, s'han pogut localitzar altres restes del Gran Palau, però són tan fragmentàries que és molt difícil fer interpretacions

de conjunt (Bolognesi 2002).

Encara a Constantinoble, a l'oest de l'hipòdrom van aparèixer altres edificis que en principi tindrien caràcter residencial, encara que només s'han localitzat el que semblen ser els seus espais de representació. Es tracta dels edificis coneguts com el palau d'Antiochos i el palau de Lausos. El primer, excavat a mitjans del s. XX, presenta un gran pòrtic semicircular orientat a sud i en el que s'obren diferents ambients en un esquema simètric (Fig. 54). Destaca sobretot el pavelló central de planta hexagonal i en el que s'obren cinc absis semicirculars. Aquest espai és gairebé segur un gran pavelló de representació i és el que ha proporcionat el nom del propietari en els segells dels maons. La cronologia atribuïda al complex el situa entre els anys 429 i 439 (Greatrex i Bardill 1996, 196; Baldini Lippolis 2001, 184).

El palau de Lausos és una estructura allargada, l'eix de la qual és perpendicular a l'anterior i, per tant, el seu pòrtic semicircular s'obre al carrer a l'oest de l'hipòdrom (Fig. 54). La seva identificació, però, no és tan clara com la del palau d'Antiochos i tampoc no es pot descartar que ambdós formin part d'un mateix complex (Baldini Lippolis 2001, 184). Es tracta bàsicament d'estructures de representació, ja que el pòrtic semicircular esmentat condueix a una cambra circular de planta central dotada de vuit absis a banda i banda de l'eix est-oest. Aquesta estructura circular condueix a una avantcambra biabsidada que, al seu torn, permet l'ingrés a un gran triclini polilobulat, dotat de set absis (Bardill 1997). Es tracta d'una gran sala de banquets de la que es coneixen pocs més exemples a nivell arqueològic, localitzats a Djemila (Lassus 1971), al palau del Laterà (Liverani 2012) o al grup episcopal de Grado (Baldini Lippolis 2001, 211).

A la mateixa ciutat s'han excavat altres espais que presenten estructures similars, com per exemple l'edifici de Gülhane, al districte d'Eminönü. Aquest també presenta entrada a partir d'un pòrtic semicircular i espais de representació de planta centralitzada. En principi, s'hauria d'associar a edificis residencials de la cort bizantina, però no s'ha pogut anar més enllà d'aquesta hipòtesi (Baldini Lippolis 2001, 182-183).

Continuant a l'Orient, a Apamea (Síria), una de les cases excavades pels arqueòlegs belgues és molt il·lustrativa sobre aquestes dinàmiques. Es tracta de la "*Maison au triclinos*", situada l'oest de la catedral oriental (Fig. 55). La cronologia de la casa se situa al s. IV, amb importants reformes després del tercer quart del s. V i de nou a l'any 539, una data que es pot precisar gràcies a un epígraf musiu.

Durant la primera fase, a la casa s'hi

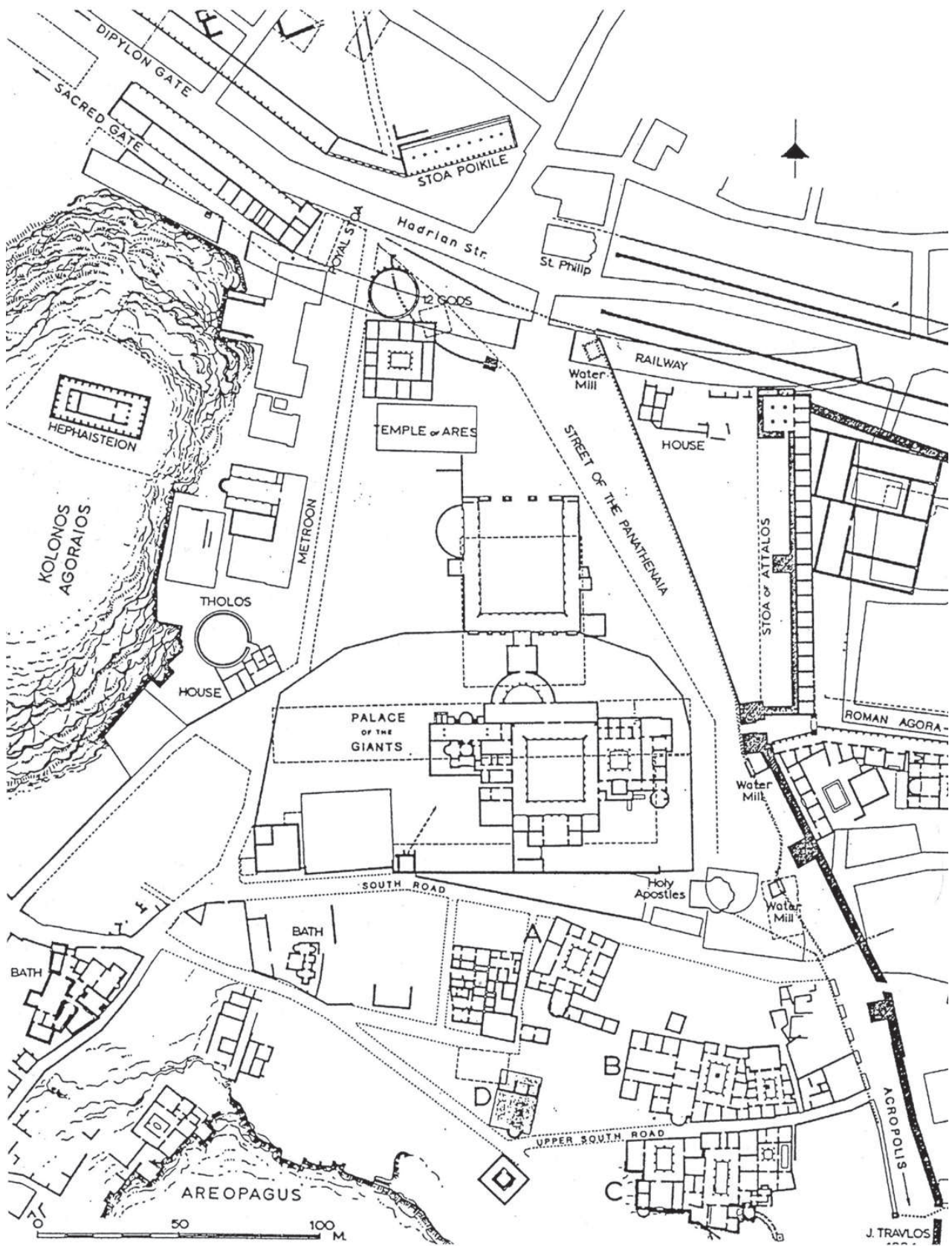
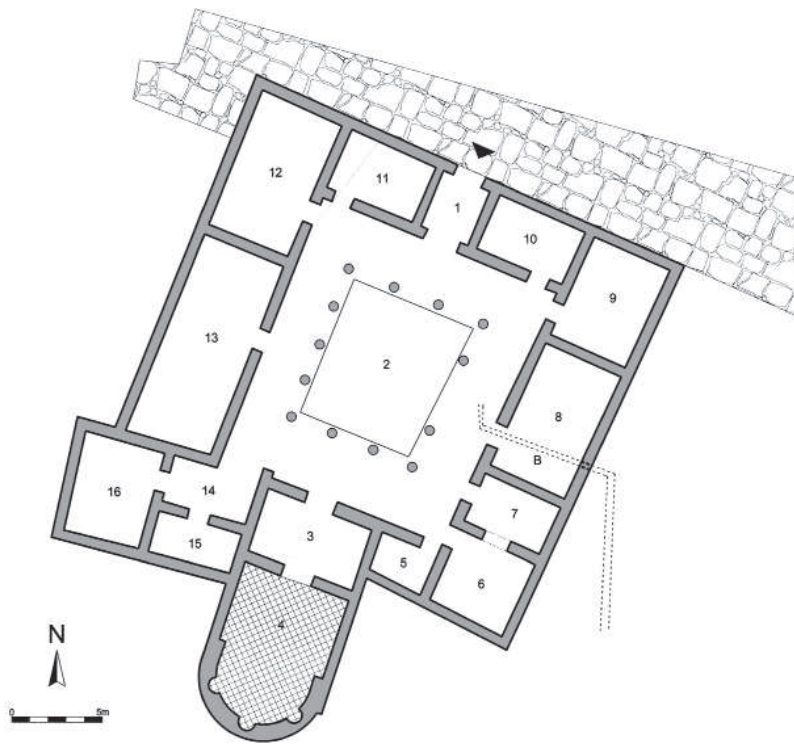

Fig. 50. Planta general de l'agora grega d'Atenes al s. V. Al centre de la plaça pública destaca el "Palau dels Gegants", possiblement relacionat amb la família imperial (Eudòcia?). A la part sud de la plaça es pot veure la vessant nord del turó de l'areòpag, on es construeix un conjunt de cases en època tardana, totes elles articulades a partir d'un o diversos patis de peristil (Baldini 2001, 154).

Figs. 51-53. Plantes de les cases "A", "B" i "C" de l'Àgora grega d'Atenes. Encara que totes són diferents, sí que es pot observar que les diferents varietats tipològiques tenen com a referència el model general de la casa de peristil. Totes tres tenen un peristil central que articula la part pública o representativa de la casa, mentre que els peristils menors també serveixen per a organitzar les habitacions dels sectors que s'interpreten com a privats, que solen situar-se al sector oriental (Bonini 2006, 242, 244 i 247).

accedeix des d'un vestibul situat a l'angle sud-oriental (55). El recorregut condueix al nucli de la casa, organitzat al voltant d'un peristil central (12). Al seu ambulacre nord s'obre una gran sala de representació de capçalera absidal, decorada amb mosaics geomètrics i figuratius (26). També pertany a aquesta fase el que sembla ser un triclini absidal precedit per tres habitacions i situat a l'extrem occidental. El sector privat de la casa es trobava articulat a través d'un pati secundari (14) on una de les habitacions tenia una escala per a l'accés al primer pis (11) (Baldini Lippolis 2001, 138).

A la segona fase l'entrada a la casa se situarà en una de les habitacions del peristil (36), que a la vegada està en posició axial respecte a la nova sala de representació de capçalera absidal, decorada amb les típiques escenes de caça d'època tardoantiga (1).

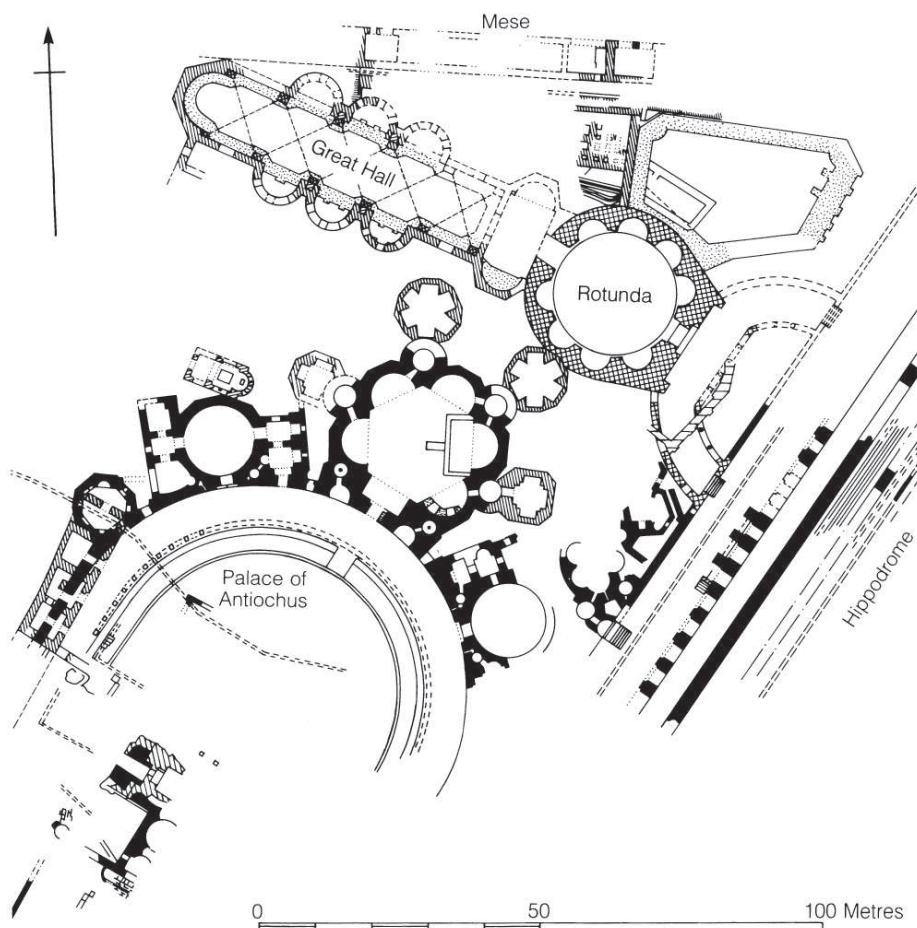
Finalment, la casa patirà un incendi al s. VI, però es restaurarà amb un nivell de luxe igual o superior. La sala nº 1 mantindrà la pavimentació, però rebrà l'epígraf que data la reforma l'any 539. A la sala nº 26 es refarà el mosaic amb un *opus sectile*, a la vegada que les parets es revestiran d'aplacats de marbre i l'antic absis es convertirà en un nimfeu. Segurament també és en aquest moment que es construeix el *balneum* del sector occidental, que envairà parcialment el carrer (Baldini Lippolis 2001, 138). Es podrien citar molts més exemples a l'Orient de l'imperi, com la "*Triconch House*"

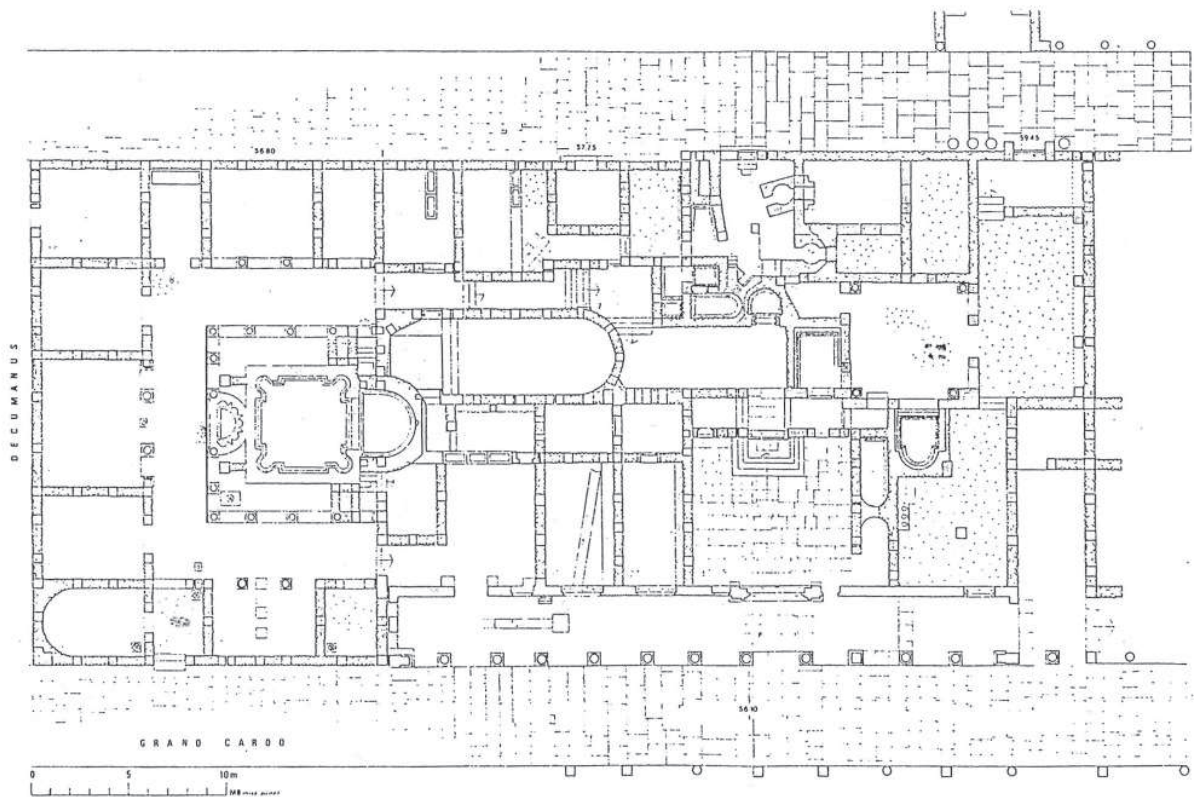
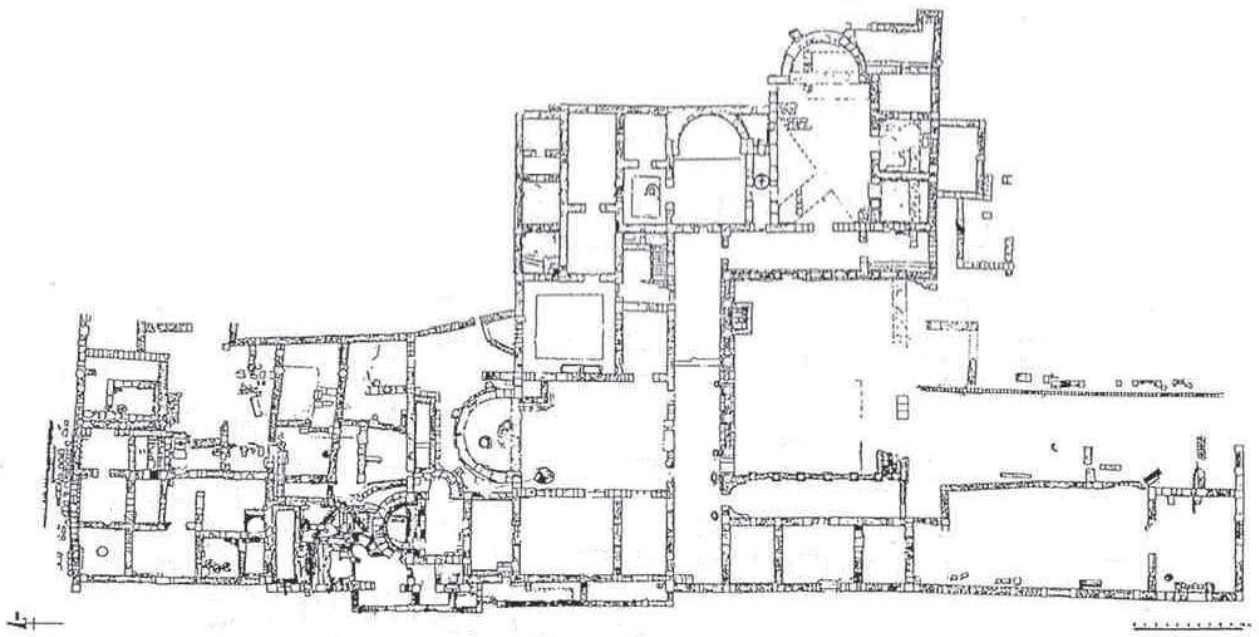
d'Afrodísias (Berenfeld 2009), la "*Ville de Thése*" de Nea Paphos a Xipre (Baldini Lippolis 2001, 228) o la *domus* descoberta a la ciutat búlgara d'*Abritus* (Sodini 1997, 453).

L'Àfrica romana segurament és la regió més rica pel que fa a l'arquitectura domèstica de l'antiguitat tardana, amb desenes d'exemples extraordinàriament conservats. Entre tots aquests podem citar l'anomenada "*Maison de Bacchus*" o "*Maison à sept absides*" a *Cuicul* (Djemila, Algèria). (Fig. 56)

Aquesta última casa, publicada per primer cop l'any 1935, es troba immediatament al sud de les grans termes, de les que la separa un carreró irregular, mentre que la seva façana oriental envaeix parcialment el *cardo maximus* (Lassus 1971, 198). Tot i que la seva cronologia no és del tot segura perquè aprofita estructures anteriors, és bastant clar que ens hem de situar al s. IV, amb un desenvolupament encara més monumental a mitjans del s. V (Baldini Lippolis 2001, 193). La casa és d'una gran extensió (7000 m²) i s'articula al voltant de dos peristils consecutius, als que s'accedeix per un vestibul també doble. L'extrem occidental d'aquest eix és una sala de representació de capçalera absidal, l'absis de la qual es troba separat per dues columnes. Al nord-oest, es troba la gran sala que dóna nom a la casa, on tots els absis es decoren amb arcs sostinguts per dues columnes. La gran sala a l'altre costat del vestibul (30) es podria

Fig. 54. Planta dels palaus d'Antiochos i de Lausos, ubicats immediatament a l'oest de l'hipòdrom de Constantinoble. En destaquen les zones representatives de planta central (Bardill i Greatrex 1996, Fig. 1).

Figs. 55 i 57. Plantes generals de la “Maison au triclinos” (Baldini 2001, 137) i de la “Maison de l’Europe” (Baldini 2001, 192). Totes dues posen de manifest la importància que, entre els segles IV i V, es concedeix als espais de representació, decorats amb mosaics, pintures i aplacats de marbre. Tant en un cas com en l’altre, es produeixen invasions parcials del viari circumdant.

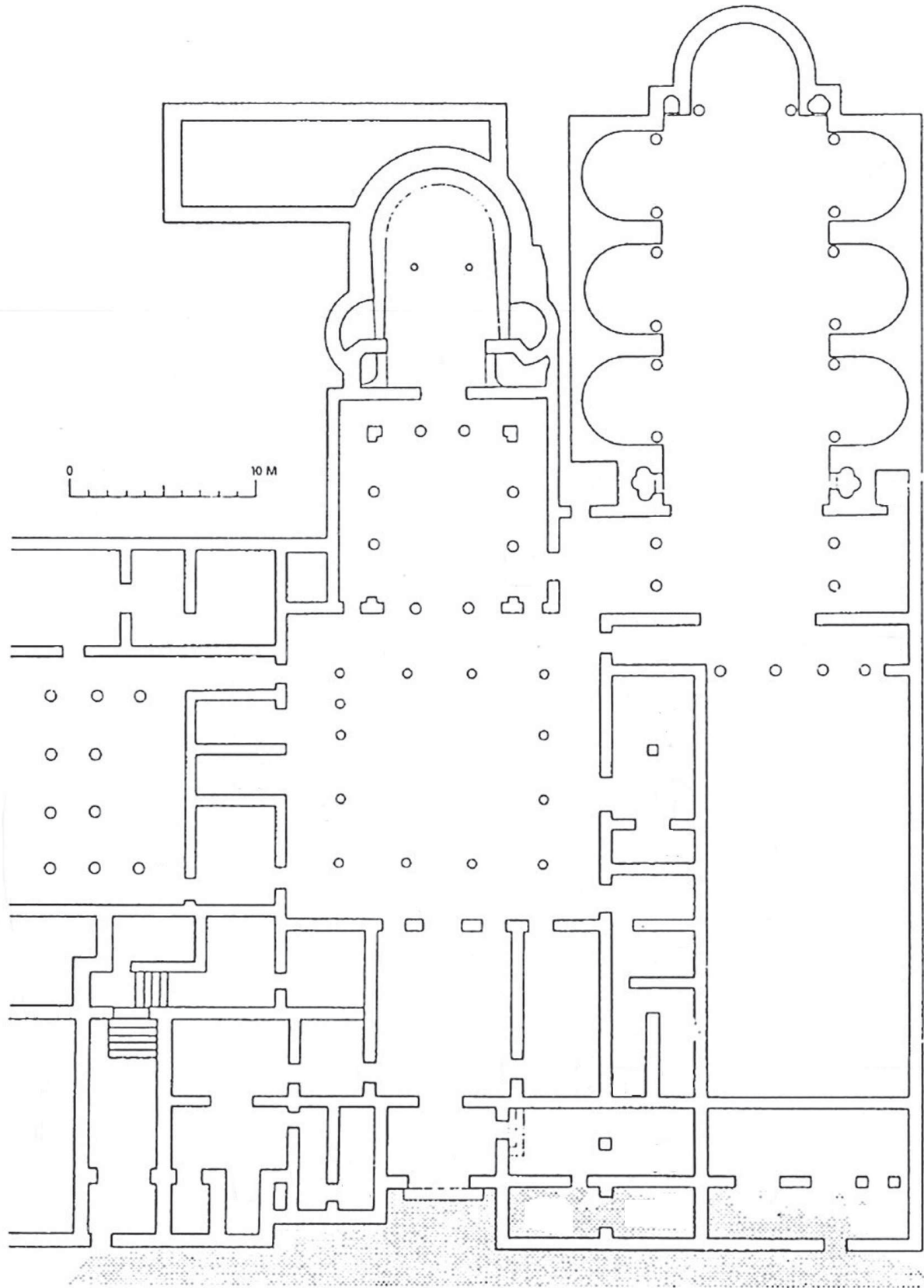

Fig. 56. Planta general de la "Maison de Bacchus" a Djemilla (Lassus 1971, 197). Situada al costat de les termes públiques, és sens dubte una de les cases més espectaculars de la ciutat. La característica principal, a part de comptar amb dos peristils consecutius, és la gran sala de banquets que dóna nom a la casa i que podria haver acollit unes cinquanta persones.

haver usat com a jardí (Baldini Lippolis 2001, 193-194).

Encara a Djemila, una altra casa permet entendre molt bé les característiques i l'evolució d'aquestes residències. Es tracta de la "*Maison de l'Europe*", situada al llarg del *cardo maximus* que condueix a la porta nord de la ciutat i que, aquesta casa, envairà parcialment. La seva planta és el resultat final d'una història complexa que dificulta entendre'n el funcionament (Fig. 57). Part del perímetre exterior de l'illa de cases està ocupat per *tabernae* i la casa s'estructura a partir de tres nuclis diferents, potser independents en un moment anterior.

Al primer d'ells s'hi accedeix pel vestibul nº 17, i en direcció sud condueix al gran nucli representatiu de la casa, centrat en el peristil nº 21, amb tres ambulacres. En cada un d'ells s'obre una sala de representació de planta rectangular i d'entrada tripartita. A la part posterior d'aquest conjunt destaca la sala nº 20, també de terminació absidal. Al següent nucli s'hi accedeix a través d'un pati enllosat (1) i bàsicament permet l'accés al conjunt termal, que al també s'hi podia entrar des del nucli representatiu. L'extrem nord, centrat al voltant del pati nº 5 és de difícil definició, però destaca la sala nº 37, dotada de latrines (Baldini Lippolis 2001, 190).

Un últim exemple africà podria ser "*Édifice des Saisons*" a *Sufetula* (Sbeitla, Tunísia). Es tracta d'una *domus* situada a la zona nord de la ciutat i pròxima a l'amfiteatre (Fig. 58). La part de l'entrada i el seu contacte amb el carrer mai es van acabar d'excavar, però sembla tractar-se d'un passadís

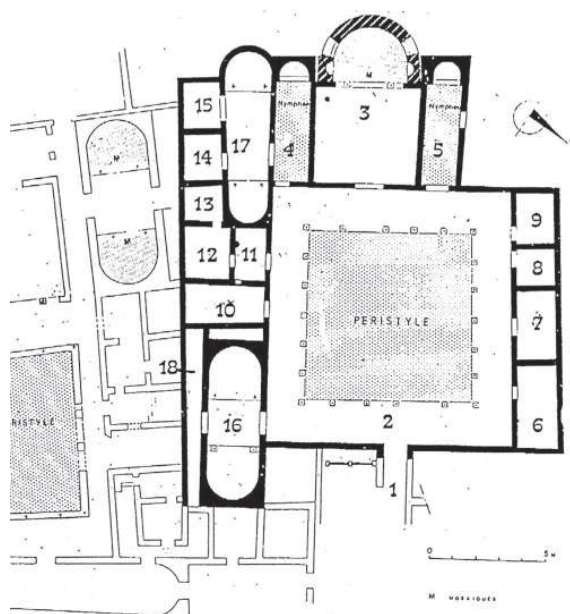

Fig. 58. Planta de l' "*Édifice des Saisons*" a *Sufetula*. Al igual que a l'altimperi, és molt habitual l'axialitat entre l'entrada i la principal sala de representació (Duval i Baratte 1973, 66).

allargat que condueix al peristil central. Aquest és de grans dimensions i el seu centre es trobava pavimentat amb morter o bé enllosat (Duval i Baratte 1973, 65). A l'oest s'obre un conjunt d'habitacions rectangulars, mentre que a l'est criden l'atenció dues grans sales biabsidades, de difícil interpretació. Al sud-oest s'obre la gran sala de representació, de gairebé nou metres d'amplada i decorada amb mosaics de temes marins. L'absis, en canvi, presenta una decoració musiva de tipus geomètric. Dotat de tres finestres i quatre fornícules, és un afegit del s. IV, al qual s'hi accedeix a través d'una porta monumental amb columnes i pilastres (Duval i Baratte 1973, 68). A banda i banda d'aquesta gran sala de representació, hi ha dos passadissos dotats d'un petit absis final. En un moment posterior aquests seran transformats en nimfeus i serviran per a decorar i refrescar l'ambient durant els banquets (Duval i Baratte 1973, 68).

Un últim àmbit geogràfic que ha permès observar un nombre considerable de residències tardoantigues és la península italiana, on s'han anat excavant en diverses ciutats a partir de mitjans del segle passat. A la mateixa Roma, tot i els problemes inherents a l'arqueologia urbana, destaquen alguns conjunts notables, com per exemple les cases documentades al turó Celi.

Una d'aquestes és l'anomenada "*Domus de Gaudentius*", situada al nord de l'actual via de S. Stefano Rotondo (Fig. 59). La casa es configura com a tal a finals del s. II, a partir de la unió i la reestructuració de dues parcel·les gairebé quadrades, anteriorment ocupades per *tabernae* (Pavolini *et al.* 1993, 474-475). El nucli principal de la casa se situa

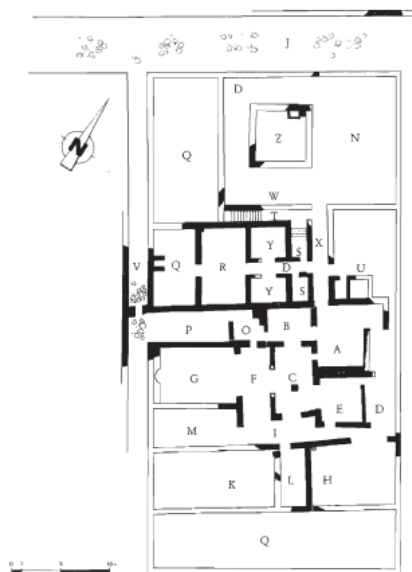

Fig. 59. Planta de la "*Domus de Gaudentius*". La zona nord és de tipus productiu, mentre que al sud és on es concentra la zona residencial i de representació (Machado 2012, 138).

al sud-est i es configura al voltant d'un petit pati al que s'obren les diferents habitacions (C), algunes d'elles interpretades com a sales de representació. Una de les més importants és el trinclini (G), dotat d'un mosaic geomètric del s. III. En algun moment de la segona meitat del s. IV, en aquest mosaic s'hi inserirà la inscripció del que sembla ser l'últim propietari de la casa ("GAUDENTI VIV[AS]").

Hipotèticament aquest personatge ha estat identificat com un home pròxim a la família dels Símmacs i com el *vicarius africae* de l'any 409. Una estàtua que en principi hauria decorat aquesta habitació és l' "Antinoo Casali", una escultura colossal d'època antonina (Pavolini *et al.* 1993, 478-482; Spinola 1992). La part del nord de la casa, en canvi, es destina a *tabernae* i tallers, entre els que destaca una *fullonica*.

A nord-oest de la "Domus de Gaudentius" va ser descoberta la que s'ha anomenat "Domus dels Símmacs", hipòtesi molt sòlida per les referències textuais, epigràfiques i arqueològiques localitzades a la zona des de l'edat moderna (Pavolini *et al.* 1993, 483). Es troba al punt més alt del turó i la seva gran extensió fa que s'hagi de disposar a diferents nivells mitjançant terrasses (Pavolini *et al.* 1993, 485-486). (Fig. 60).

L'entrada sembla que s'efectuava per la via que travessa tot el turó en direcció nord-est / sud-oest i que va des de l'anomenat "edifici comercial" fins a la Basilica Hilariana. Degut a la presència d'aquesta via, la cambra prèvia al vestíbul d'entrada presenta una forma triangular i es decora amb fonts igualment triangulars com a mínim a la paret oriental (A). El vestíbul pròpiament dit és una estança allargada (7

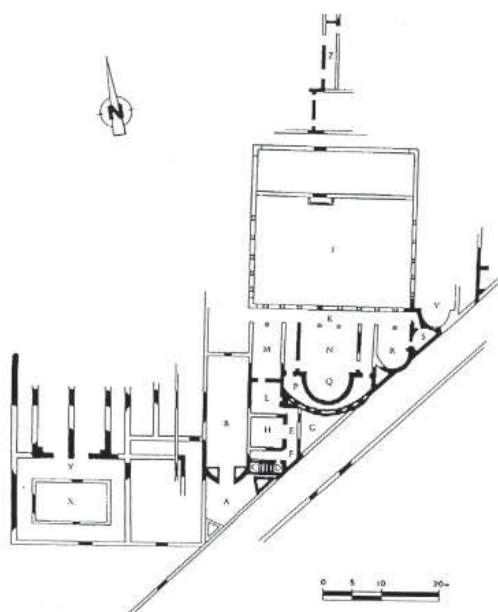

Fig. 60. Planta de la "Domus dels Símmacs". Tot i tractar-se d'una família molt poderosa, la casa respecta i s'adapta a l'urbanisme circumdant (Pavolini *et al.* 1993, 487).

x 15 m. documentats). A partir d'època severiana aquesta cambra també serà enriquida amb diferents elements que ajuden a destacar la importància social i la riquesa del propietari: paviment d'*opus sectile*, fonts a banda i banda de l'ingrés absidal i un suport central que podria haver sostingut una estàtua (Pavolini *et al.* 1993, 487).

Des d'aquest ingrés monumental, en direcció est es pot accedir a la zona de representació. La comunicació es fa a través d'una successió d'habitacions, el luxe de les quals augmenta segons el visitant s'aproxima l'espai de representació pròpiament dit. Alguns d'aquests ambients estan pavimentats amb *opus spicatum*, compten amb calefacció per hipocaust i presenten escales per a l'accés al primer pis (Pavolini *et al.* 1993, 488).

A través de l'habitació "M" s'accedia al gran peristil que articulava tot aquest sector (26.65 m. en un dels costats). La gran aula de representació que el presidia, de planta basilical (N), serà modificada al s. IV per construir-hi un absis més estret a una cota més alta, deixant l'espai perimètric sobrer com a passadís de servei (Pavolini *et al.* 1993, 488). La decoració d'aquesta habitació mostra una gran riquesa, amb profusió de l'ús del marbre, tant al paviment com a les parets. També és interessant la hipòtesi segons la qual la volta de quart d'esfera de l'absis hauria estat recoberta de tessel·les vidriades, de les quals es va trobar una gran quantitat (Pavolini *et al.* 1993, 489).

A banda d'aquesta habitació central, es documenten parcialment moltes altres habitacions al voltant del peristil (Pavolini *et al.* 1993, 491). Desgraciadament, el coneixement sobre el sector

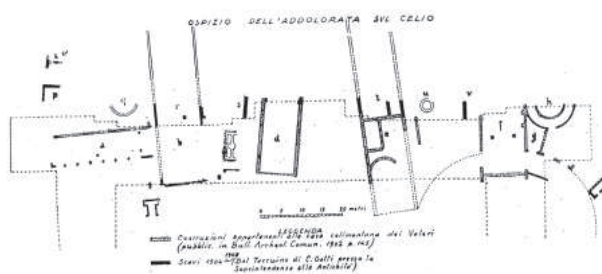

Fig. 61. Planta de la "Domus dei Valerii". Tot i tractar-se de restes molt fragmentàries, es pot observar la magnitud d'aquesta residència de l'elit senatorial (Brenk 1999, 71).

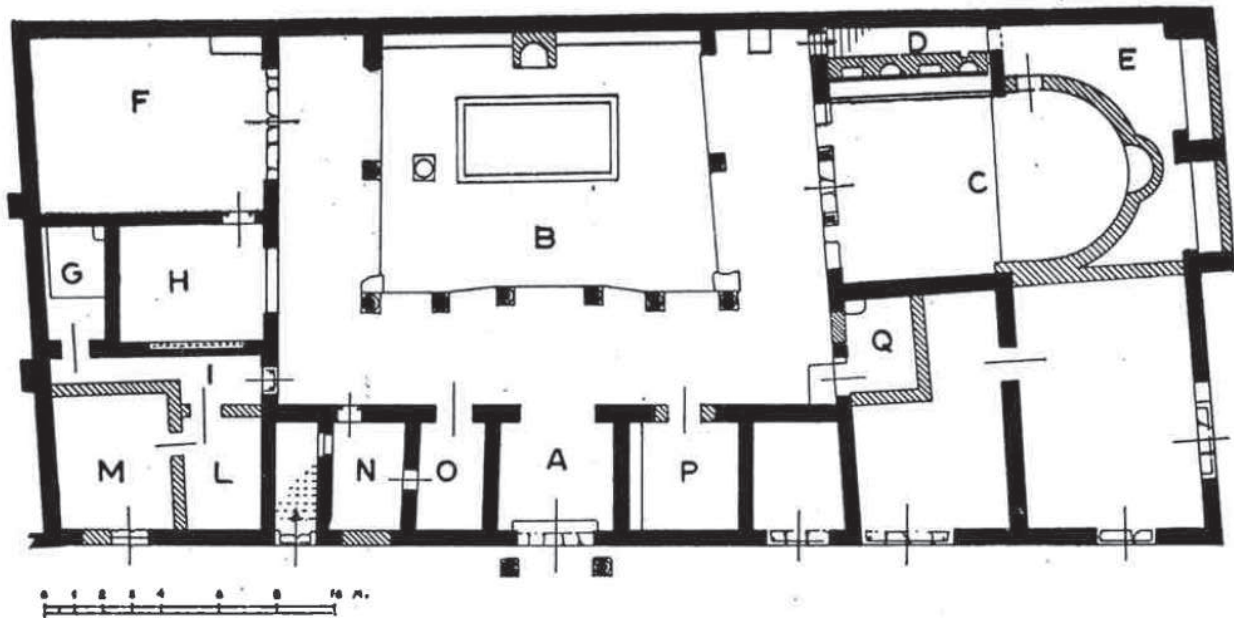

Fig. 62. Planta de la “Domus della Fortuna Annonaria”, Ostia. La seva fase final és d'època tardana, en la que destaca la gran sala de representació (C) amb un nimfeu monumental i aplacats de marbre a la part baixa de les parets (Becatti 1948, 23).

occidental de la casa és molt menor. L'únic que sembla intuir-se és un gran pati amb una bassa central i ambulacres pavimentats amb mosaics bícroms, mentre a l'est i nord s'obren algunes habitacions més (Pavolini *et al.* 1993, 493-494).

Al sud d'aquest conjunt, entre la via di San Stefano Rotondo i la via di San Erasmo, es va documentar la que, amb tota seguretat, és la “Domus dei Valeri”. Des d'inicis del s. XX es troba sota de “l'Ospedale dell'Adolorata”, doncs va ser descoberta al construir aquest centre hospitalari (Fig. 61). Les restes es limiten a diversos ambients que s'han excavat al llarg de l'últim segle i que, desgraciadament, ofereixen un aspecte molt fragmentari del que havia estat una *domus* de varis milers de metres quadrats. Durant la fase tardana, en el sector occidental es pot apreciar un pòrtic i una gran habitació rectangular. Al sector oriental, en canvi, es localitzen unes termes i altres habitacions que es disposen en funció d'una gran exedra semicircular. La part meridional de la casa sembla que era ocupada per un extens jardí porticat, del que ha aparegut un dels ambulacres, amb pilastres decorades amb frescos i un mosaic bícrom (Barbera *et al.* 2005, 1).

En una altra part de Roma, al Trastevere, també s'ha localitzat una *domus* aristocràtica de mitjans del s. IV que, com passa en altres casos, es construeix on anteriorment s'havia aixecat un edifici d'habitatges col·lectiu (Fogagnolo 2004, 577). La nova casa aprofitarà les estructures anteriors, adaptant-les a les necessitats del propietari.

Desataca una entrada llarga i estreta amb habitacions en ambdós costats (*tabernae*?) que

conduïx al peristil central. Com passa sovint, a l'altre extrem d'aquest pati s'obre la sala de representació, que en aquest cas es construeix a partir de l'afegit d'un absis al que podria haver estat el *tablinum* de la casa precedent. Com també és habitual, aquest absis es decorarà amb un paviment d'*opus sectile* que dibuixa un motiu geomètric repetitiu. És possible, però, que aquesta casa no estigui acabada quan s'abandona (Fogagnolo 2004, 577). Aquests processos finals, però, seran tractats al capítol següent.

Per acabar amb les cases tardanes de Roma, podríem citar la que es construeix sobre la cisterna de les termes de Trajà (4) i que, per tant, ocupa un espai de titularitat pública a inicis del s. IV. Tot i que l'excavació només va descobrir part de la planta, aquesta ja és prou significativa i no deixa dubtes sobre l'alt nivell econòmic dels propietaris. Al sector nord es va documentar una gran sala de planta hexagonal que s'obria a diferents sales de representació, algunes d'elles de capçalera absidal. En direcció sud es passava a l'aula de representació central (22 m. x 14.5 m.) que, com les habitacions del nord, estava profusament decorada amb marbres de diferents tipus, tant a les parets com als paviments. Un gran nimfeu finalitzava, al sud, la zona representativa de la casa. No en tenim la seguretat, però és possible que davant d'aquest conjunt s'obris el peristil, en el que seria una disposició molt habitual. També és molt probable que aquí se situés la zona de l'entrada, l'única fàcilment accessible. Un passadís sembla separar la zona de representació de la zona funcional i de servei, orientada cap a les termes de Trajà i constituïda per un conjunt de petites

Figs. 63-68. Les fotografies 63 i 64 mostren dues vistes de la sala de representació de la “Domus della Fortuna Annonaria”, vista frontal i del nimfeu. Al centre, les figures 65 i 66, són fotografies de la “Casa del Prótiro” i de la “Domus di Amore e Psiche”. La figura 67 és una fotografia del nimfeu de la “Domus di Amore e Psiche”, similar al de la “Domus della Fortuna Annonaria”, però d’unes proporcions majors. L’última figura, la 68, mostra la rica decoració del terra i les parets de la gran sala de representació de la “Domus di Amore e Psiche” (A. Perich).

habitacions polifuncionals, a les que es dota d'una decoració molt més senzilla (Guidobaldi 1986, 167-171).

Per la seva importància, un últim jaciment que volem tractar és Ostia. És una ciutat privilegiada per a observar les cases d'aquesta cronologia, que en aquest cas es poden posar en relació al seu teixit urbà. El fet d'haver tingut continuïtat en el temps i haver-se abandonat gradualment sense construcció posterior la converteixen en una mena de "Pompeia de l'antiguitat tardana".

Entre les cases més destacades hi figura la coneguda com "*Domus della Fortuna Annonaria*". (Fig. 62). Encara que les parts més antigues daten d'època flàvia, la configuració general de la casa i els seus programes decoratius són d'època tardana. Es troba a l'extremitat d'una illa de cases al sud de la ciutat i s'hi accedeix a través d'una entrada lateral flanquejada per columnes de marbre. Aquesta entrada dona a un vestíbul (A) que condueix directament al peristil de tres ambulacres, decorat amb una fornícula on es troba l'estàtua de Juno o Demèter (B). Al voltant d'aquest peristil, es disposen diferents habitacions i dues caixes d'escapes per a accedir al primer pis.

És al lateral occidental on es localitza la gran sala de representació, excepcionalment conservada (Fig. 63). Es tracta d'una sala rectangular de capçalera absidal realçada, a la que s'accedeix per una entrada dística. Tota la seva paret sud està ocupada per un nimfeu monumental amb fornícules alternativament quadrades i semicirculars, mentre que la resta de la sala presenta evidències d'haver estat decorada amb aplacats de marbre (Pavolini 2006, 218-220) (Fig. 64).

Un esquema molt similar es detecta a la "*Domus del Protiro*", només separada de l'anterior per un conjunt termal ("*Terme del Filosofo*") (Fig. 65). Com la "*Domus della Fortuna Annonaria*", també en aquesta l'ingrés es troba flanquejat per dues columnes de marbre, però en aquest cas es conserva fins i tot el frontó que sostenien i en el que hi figurava el nom del propietari.

La construcció de la casa es data entre època severiana i mitjans del s. III. A nivell constructiu, les parets mestres són de maó, mentre que les divisions interiors són d'*opus mixtum*. La casa presenta una axialitat molt marcada, amb un peristil rectangular al fons del qual s'obre el gran triclini, també rectangular. El nimfeu central és molt elaborat, doncs la persona que entrava des del vestíbul podia observar una gran bassa el·líptica flanquejada per dues fornícules semicirculars. Mirant des del triclini, en canvi, es podien veure dues fornícules de marbre amb columnetes i frontó semicircular a sobre d'una estreta bassa. Al voltant d'aquest eix monumental,

definit pel vestíbul, el peristil amb el nimfeu i el triclini, es disposava un gran nombre d'habitacions rectangulars i caixes d'escapes per a l'accés al o als pisos superiors (Pavolini 2006, 215-217).

Un últim exemple que ens agradaria citar a Ostia és la "*Domus di Amore e Psiche*" que, al prescindir de peristil, presenta una estructura diferent a les cases que hem vist fins ara. Aquesta *domus* està situada al nord-oest de la ciutat, immediatament al nord del "*Tempio di Ercole*". Es podria tractar d'un dels exemples d'arquitectura domèstica més tardans de la ciutat, ja que la datació estilística dels seus capitells la situa entre finals del s. IV i principis del s. V (Fig. 66).

L'entrada s'efectua a partir d'un vestíbul quadrangular, que en aquest cas compta amb bancs d'espera, segurament destinats a les persones que volien ser rebudes pel *dominus*. Des d'aquest punt es passa al passadís central, que és l'element que articula la circulació de la planta baixa. A l'est del passadís hi figura un espai obert, segurament enjardinat i amb un gran nimfeu a la paret del fons (Fig. 67). A l'oest d'aquest passadís es troben tres habitacions rectangulars en bateria. La més gran presenta una decoració més rica i el grup estatuari que dona nom a la casa. L'eix que dibuixa el passadís culmina amb una gran sala de representació de planta rectangular i dotada d'una riquíssima decoració en *opus sectile*, tant a les parets com al terra (Fig. 68). Des d'aquesta mateixa sala arrencava una caixa d'escapes per a l'accés als pisos superiors (Pavolini 2006, 122-123).

Exposats aquests exemples, el panorama que ens ofereix el món romà entre els segles IV i V és el d'un quadre ric i complex. Les cases de les elits mediterrànies es caracteritzen per comptar, generalment, amb grans peristils interiors sobre els quals es reclou la casa. Es tracta d'elements de prestigi que proporcionen llum i ventilació i al voltant dels quals s'organitza la major part de les habitacions de la casa. En alguns casos, com hem vist a Atenes o a Apamea, les cases més riques poden comptar amb diversos patis de peristil, que serveixen per organitzar diferents àmbits de la casa (zona representativa, zona privada, etc.).

Una altra característica essencial d'aquestes cases és la presència de grans sales de representació, sovint situades en eix respecte a l'entrada principal. Espais per a la recepció o el banquet, són autèntics termòmetres que donen la mesura de la riquesa i la importància social del propietari. És per aquesta raó que sempre es procura dotar-los del màxim luxe en la decoració i en el mobiliari. Aquestes sales han aparegut en la majoria dels exemples que hem vist, destacant en aquest sentit els grans espais precedits per pòrtics semicirculars a Constantinoble, la sala de

banquets poliabsidal de la “*Maison de Bacchus*” a Djemila o la gran sala rodejada de nimfeus a Sbeitla. La presència de les capçaleres absidals en aquestes sales és una tendència que s’anirà generalitzant a partir del s. IV, a mesura que també ho faci el llit semicircular, conegut com sigma o *stibadium* (Dunbabin 1991, 1996 i 2003). Tot i així, en algunes cases, sobretot les que presenten una cronologia més alta, aquestes sales mantindran capçaleres rectangulars al llarg de l’antiguitat tardana, com hem vist per exemple a Ostia o Apamea.

Per altra banda, encara que estem davant de les cases ocupades pels estrats més alts de la societat, també ells estan subjectes a les diferents subordinacions urbanístiques, que en determinats moments poden més o menys transgredir. La forma i dimensions de la parcel·la són els grans condicionants en la construcció o reformes de la casa, com podem veure en diversos exemples. La casa “A” d’Atenes o les “*Maison de Bacchus*” i “*Maison del’Europe*” a Djemilla, han d’envair parcialment pòrtics i calçades per guanyar l’espai, però mai tanquen totalment la circulació. La necessitat d’adaptar-se al teixit urbà es comprova perfectament a les cases del turó Celi a Roma que, encara que pertanyen a les famílies senatorials més importants, es veuen restringits pels condicionants de l’urbanisme.

Constatem, per tant, que no es tracta d’aristòcrates totpoderosos que imposen els seus interessos de forma arbitrària sobre el teixit urbà. Un cas paradigmàtic és Ostia, on algunes de les *domus*, limitades per la pròpia parcel·la, no poden construir peristils sencers o directament han de renunciar a aquest element de prestigi.

En resum, es podrien citar més exemples que segurament ajudarien a enriquir la nostra visió sobre la casa aristocràtica tardoantiga d’àmbit mediterrani. Creiem, però, que els que hem exposat fins ara són suficients i prou representatius com per a entendre les seves característiques generals. Creiem que es tracta de paral·lels adequats per a ajudar-nos a entendre els exemples, més parcials, que tot seguit veurem a *Hispania*.

Arquitectura residencial urbana i suburbana a la Hispania tardoantiga: el dossier arqueològic

Com ja hem apuntat anteriorment, al tractar del dossier arqueològic hispà ens trobem amb un quadre quantitativa i qualitativament més limitat i fragmentat, producte de la història de la investigació en aquest camp. Tot i això, com veurem en els diversos exemples, les tendències i les característiques generals d’aquest tipus d’edificis també es poden

resseguir a les províncies hispanes, que gradualment s’equiparen amb l’àmbit internacional.

Barcino

Barcino és una ciutat que viu un moment de prosperitat i expansió durant els segles IV-VI (Beltrán de Heredia 2008, 275). El s. IV és un moment de clar avenç polític i econòmic, en el que la ciutat emprèn iniciatives ambicioses, com per exemple el reforçament de la muralla augustal (Rodà i Puig 2007). A nivell privat, com veurem tot seguit, també es constata la construcció de grans *domus* per part de l’elit, alhora que es comencen a construir els primers edificis del que serà el grup episcopal de la ciutat.

Durant el s. V, *Barcino* guanya protagonisme en la història general de l’imperi al convertir-se primer en una de les ciutats controlades per l’usurpador Màxim (409-411) i durant uns tres anys (415-418) en al capital de la monarquia visigoda (Gurt i Godoy 2000).

Aquests canvis polítics, però, no semblen afectar la tendència anterior i la ciutat seguirà guanyant protagonisme polític i eclesiàstic al llarg del s. V. Es tracta d’un període en el que ja es constaten els primers canvis importants, que conduiran a una transformació profunda del teixit urbà d’herència fundacional.

La “Domus del carrer Bisbe Caçador”

L’any 1990 van començar les obres de renovació de l’Antic Arxiu Administratiu de l’Ajuntament de Barcelona. Al tractar-se d’una obra dins dels límits de la ciutat romana, la llei va obligar a dur a terme una excavació d’urgència que, amb el ritme marcat per la pròpia obra, va desenvolupar-se en diferents campanyes fins l’any 1998 (García *et al.* 2003, 363). Durant aquests vuit anys d’intervencions discontinües, es va localitzar una de les cases tardanes més riques de la ciutat, la *domus* de l’Arxiu Administratiu, també coneguda com la *domus* del carrer Bisbe Caçador. (5)

Aquesta casa se situa a sud-est de la ciutat, al costat de la muralla, just en el punt en el que aquesta presenta un angle i canvia la seva orientació vers el sud. A nivell del viari modern s’emmarca entre els carrers de Sotstinent Navarro, Baixada Caçadors i Bisbe Caçador, sent aquest últim la fossilització d’un antic *cardo* (Martín *et al.* 2000, 283) (Fig. 69).

A nivell del viari antic, es troba entre l’espai de l’*intervallum* a l’est, dos *cardines minores* a nord-oest i sud-est i un *decumanus minor* al sud. Afortunadament, gràcies a excavacions recents, es comencen a conèixer els seus límits meridionals,

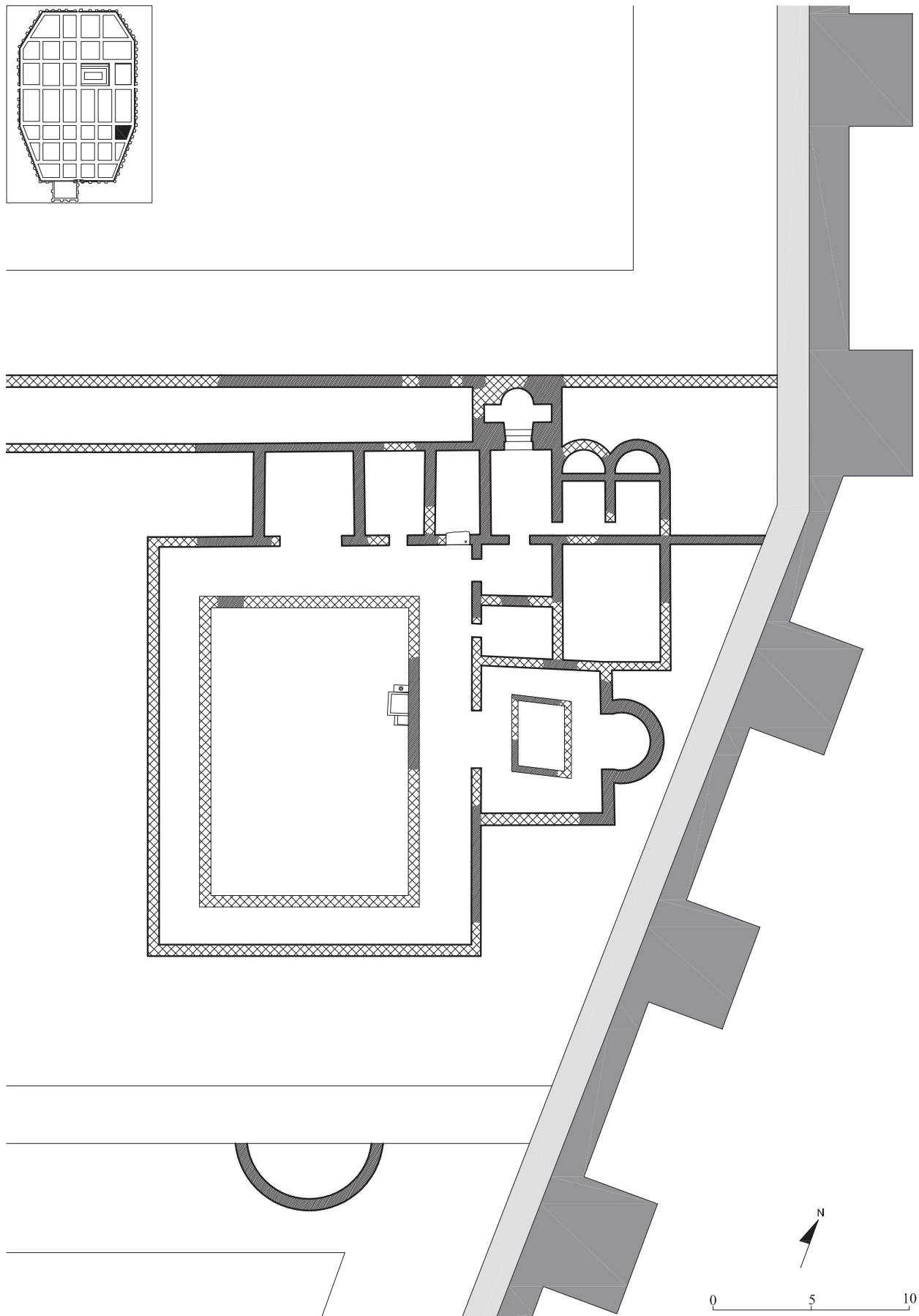
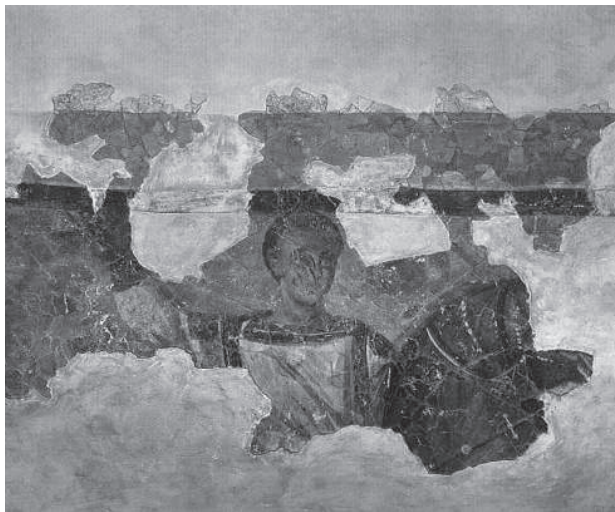

Fig. 69. Planta general de la “Domus de Bisbe Caçador”. L’habitació sense absis que s’obre al peristil s’havia interpretat tradicionalment com l’oecus de la casa, però l’aparició d’un absis al sud-oest (C/ Lledó) podria modificar aquesta visió. Per altra banda, destaca la gran superfície que ocupa aquesta domus en relació a la ciutat de *Barcino*, per la qual cosa hem de pensar en un personatge força important en l’ambient social de la *Barcino* del s. IV (A. Perich a partir d’un original de Martín et al. 2000).

que van confirmant les propostes de restitució de la planta basades en la simetria i que solen mostrar una ocupació gairebé total de l'ínsula (García *et al.* 2003, 364). En efecte, les últimes excavacions dutes a terme al carrer Lledó n ° 7, estan portant a la llum altres estructures d'aquesta casa, entre les que destaca un gran ambient absidal de 6.5 m. de diàmetre (Prida 2010, 75; Beltrán de Heredia 2013, 20). Es tracta, per tant, d'una gran *domus* que ocupa un solar molt extens en relació a la ciutat de *Barcino*.

Tot i que les excavacions van intervenir en un solar modern de dimensions considerables (uns 700 m²), no coneixem sinó una petita part d'aquesta *domus*, que es limita als porticats nord-oest i nord-est del peristil i les seves estances annexes, on destaquen un petit espai obert de difícil definició i un complex termal. El peristil és el nucli central a partir del qual s'articulen la resta d'estances, mostrant així la vigència d'aquest model entre l'elit social del moment. És molt probable que l'accés a la casa es fes a través del *decumanus minor*, amb la qual cosa estariem davant d'una casa de peristil que mostraria una ordenació ortogonal. En aquesta tipologia, l'entrada no es troba en eix amb l'estança de representació principal, sinó que se situa a un costat en angle recte, ja sigui aquesta estança principal l'habitació n ° 3 o la zona del gran absis, hipòtesi que va prenent força a mesura que es coneix més aquesta zona (Beltrán de Heredia 2013, 20; Prida 2010, 75). A més, si com creiem, l'entrada es realitzés per aquesta zona, el visitant tindria davant seu la possible font del peristil.

A nivell cronològic, es tracta d'una *domus* que cal situar entre el s. IV i mitjans del s. VI, sense que de moment es pugui ser més precís en aquest sentit (Martín *et al.* 2000, 283; García *et al.* 2003, 363). Les infraestructures hidràuliques són força desconegudes pel que fa a la bibliografia disponible actualment, però sembla clar que com a mínim les termes de la casa s'alimentaven a través de la conducció que es va localitzar sota del carrer de

la Palma de Sant Just. Aquesta conducció també forniria les termes properes a la *porta decumana* oriental (Miró i Orengo 2010, 127-128). També cal recordar que la casa disposava d'una estructura que es va identificar com una possible font, adossada a l'ambulacre nord-oest del peristil i que, per tant, també hauria necessitat aigua (Martín *et al.* 2000, 283).

Nosaltres ens centrarem en la fase tardana, però en realitat aquesta *domus* és el resultat d'una profunda reforma sobre una *domus* altimperial del s. I, molt desconeguda precisament degut a les construccions posteriors (Cortés 2011, 42-43).

Entre els pocs elements que coneixem d'aquesta primera casa hi figura una zona amb dipòsits d'oli o vi, que ja en època flàvia ocupa l'*intervallum* (García *et al.* 2003, 363). Com ja hem dit, pel que fa a la fase tardana, el peristil és l'element central a partir del qual s'estructuren la resta dels espais. Aquest element té conservades les seves ales nord-est i nord-oest, alhora que també s'han preservat part de les fonamentacions corregudes del petit mur que unia les columnes del porticat. L'ambulacre mesura de 2.80 m. d'amplada i està decorat amb un *opus tessellatum* policrom de motius geomètrics i algun fragment figurat (Martín *et al.* 2000, 283).

A l'ala del nord-est s'obre una sèrie d'habitacions en bateria de dimensions desiguals. Entre aquestes destaca l'habitació n ° 3, tant per les seves dimensions i decoració com per la llum de la porta d'entrada, oberta a l'ambulacre del peristil. Aquesta habitació està decorada amb *opus sectile* blanc i negre formant un escaquer, mentre que a la seva zona nord-est hi figura un espai decorat únicament amb marbres de totalitats clares, en les que s'han documentat els encaixos del mobiliari. Per les seves dimensions i característiques, aquesta habitació va ser interpretada com un *oecus* (Martín *et al.* 2000, 284) (6). Cal apuntar també que a la dreta de la porta d'entrada és on, caigut sobre l'ambulacre del peristil, es va localitzar la pintura figurada d'un home a cavall (García *et al.* 2003, 365). Aquesta pintura va ser estudiada per P. de Palol, que creia que es podria tractar del *dominus* de la casa, reforçant encara més el missatge propagandístic de la sala (Palol 1996, 163) (Fig. 70).

Les habitacions 2, 4 i 5 se situen a ambdós costats de l'habitació n ° 3. Cap d'elles arriba als 15 m² i estan pavimentades amb *opus signinum* (n° 5), alguns amb incrustacions de tessels formant motius florals (n° 2) i altres amb fragments marmoris (n° 4).

Fig. 70. Pintura mural del cavaller a la *domus* del c/ Bisbe Caçador. Les representacions del *dominus* en escenes de cacera són habituals en època tardana (Ripoll 2001, 41).

Segons algunes propostes, aquests ambients també s'han d'identificar com a sales de representació que acompanyarien l'*oecus* (nº 3), constituint d'aquesta manera el sector de representació de la casa (Cortés 2011, 43). Per nosaltres aquesta interpretació va una mica massa enllà, ja que no hi ha elements prou explícits (dimensions, decoració) que hi portin necessàriament, podent tractar-se simplement d'habitacions polifuncionals.

Com ja hem comentat, l'ambulacre nord-oest presenta les estructures d'una possible font a l'interior del peristil i dona pas tant a l'habitació nº 17, com al conjunt termal. Aquest *balneum* és un dels elements més destacats de la part que coneixem de la casa. L'entrada s'efectua a partir de l'habitació nº 8, pavimentada amb un *opus signinum* tessel·lat que s'aprofita de la *domus* altimperial i que ha estat interpretat com l'*apodyterium* (Martín *et al.* 2000, 285).

Passant al *frigidarium*, aquest presenta una pavimentació d'*opus tessellatum* policrom amb temes marins i, a la zona nord, s'obre a una piscina en forma de creu que presenta els braços laterals quadrangulars i el central semicircular (Fig. 71). Aquesta piscina, a la que s'hi accedia a través de dos graons, estava revestida amb morter hidràulic i presentava mitges canyes de quart de cercle. Al nord s'hi va localitzar una canalització ceràmica que evacuava l'aigua, segurament cap a la claveguera que passava per sota del *cardo minor* nord i evacuava fora de la muralla (Martín *et al.* 2000, 285).

La construcció de les termes privades va suposar l'ocupació parcial de la via, creant així l'habitació nº 18 i reduint l'amplada de la via de 9 a 6 m. (Martín *et al.* 2000, 283). Després del *frigidarium*, el circuit termal continuava amb dues estances simètriques i absidals, interpretades com el *tepidarium* (nº 11) i el *caldarium* (nº 12). Encara que no es coneix exactament, és possible que l'habitació nº 13, entre el *caldarium* i la muralla, fos destinada al *prae-furnium* (Martín *et al.* 2000, 285). Altres habitacions com la nº 14 i la nº 15, han d'estar d'alguna manera relacionades amb les termes per dimensions i modulació, però encara resten dubtes sobre la seva funcionalitat dins del conjunt termal (Martín *et al.* 2000, 286).

Finalment l'habitació nº 17 és una estança àmplia i pavimentada amb un mosaic geomètric blanc i negre, al seu torn envoltat per una sanefa policroma. Al centre d'aquesta estança s'hi va localitzar una estructura rectangular amb murs estucats i pintats (Martín *et al.* 2000, 285). Com

ha assenyalat A. Cortés, es podria tractar d'un espai obert per a l'entrada de llum i ventilació en aquesta zona de la casa. Més dubtes ens genera la seva interpretació com a espai enjardinat, ja que en la bibliografia no diu que al seu interior no s'hi va trobar paviment (Cortés 2011, 45), sinó que no s'hi va trobar paviment musiu (Martín *et al.* 2000, 285), per la qual cosa de moment ens resta el dubte.

Tenim molt poca informació sobre les tècniques i els materials constructius emprats, però sabem que en el grup de les estances del nord (habitacions 2-5) els murs d'orientació nord-sud estaven construïts amb la tècnica de l'encofrat d'*opus caementicium*, usant grans quantitats de morter de calç, sorra i pedres mitjanes sense treballar. En els d'orientació est-oest, en canvi, s'usava la tècnica de l'*opus incertum* (Martín *et al.* 2000, 285) (7). Encara que recollim aquestes dades, no sabem del cert la naturalesa dels materials emprats ni el perquè d'aquesta diferenciació.

La "Domus del carrer Sant Honorat nº 3"

La *domus* del carrer Sant Honorat va ser descoberta durant una excavació d'urgència al districte de Ciutat Vella, al centre de Barcelona (8). La casa se situava molt a prop de la Plaça Sant Jaume, a la cantonada entre els actuals carrers de Sant Honorat i de la Fruita (9). A nivell del viari antic, es localitza en una zona privilegiada al centre de *Barcino*, doncs part de les seves *tabernae* es troben obertes a un *decumanus minor* (avui fossilitzat en el carrer de Sant Honorat) o potser directament al fòrum de la ciutat, extrem que no es pot confirmar pel desconeixement que encara tenim sobre la situació exacta del fòrum (Florensa 2011, 228).

Tot i que la zona havia estat ocupada des de la fundació de la ciutat, la *domus*, com la que ja hem vist a Bisbe Caçador, cal situar-la al s. IV, quan es prepara el terreny que possiblement amb anterioritat havia tingut funcions de magatzem o

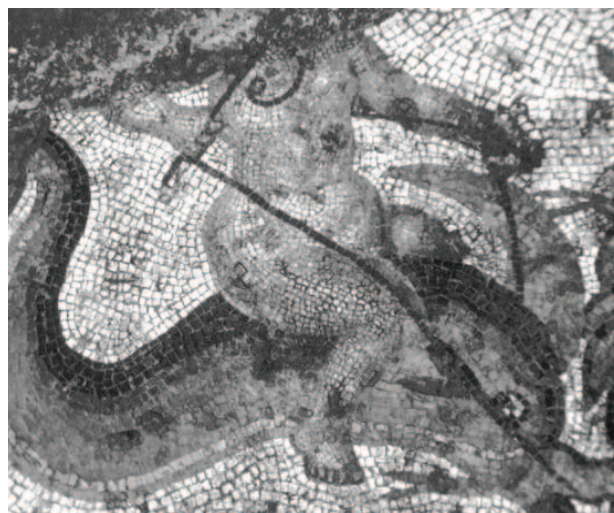

Fig. 71. Mosaic policrom localitzat al *frigidarium* del *balneum* de la casa de Bisbe Caçador. Encara que fragmentari, es pot veure un amoret cavalcant un dofí (Puig 1999, 88).

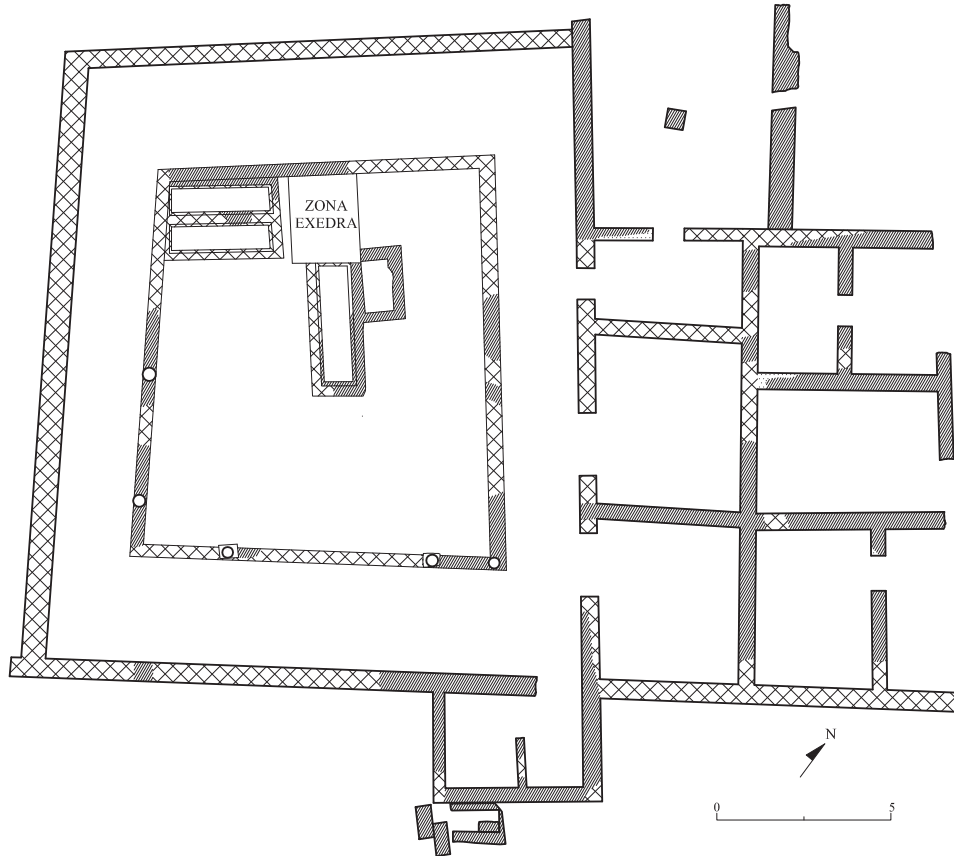
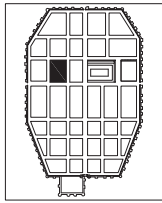

Fig. 72. Planta general de la “Domus de Sant Honorat” (Barcelona). Com es pot veure en aquesta planta, s’ha conservat bàsicament la zona del peristil, les habitacions nord-occidentals i les *tabernae*. Aquesta fragmentació, però, no impedeix que puguem dir que es tracta d’una de les grans cases al centre de la Barcino tardoantiga (A. Perich a partir d’un original de F. Florensa 2011).

Fig. 73. Fotografia del mosaic del peristil a la *domus* del c/ Sant Honorat, Barcelona. En aquest cas, es tracta d’una floreta amb creu inscrita en un panell quadrangular rodejat per una trena de dos caps (Florensa 2011, 98).

comercials (Florensa 2011, 227). La *domus* de Sant Honorat és, per tant, una casa de prestigi construïda *ex novo* en una de les zones més representatives de la ciutat, cosa que ens dóna una idea clara de l'alt nivell socioeconòmic del propietari.

No és fàcil parlar amb seguretat de la seva estructura, ja que ha quedat molt arrasada per les constants intervencions en aquest solar al llarg de més de dos mil anys d'història. Tot i així, els vestigis són prou evidents com per afirmar que el model que segueix és el de la casa de peristil, element que precisament presenta alguns problemes interpretatius dels que tot seguit ens ocuparem (Fig. 72).

La definició tipològica tampoc és fàcil d'establir pels problemes de conservació, però tot apunta que ens trobem davant d'una casa de peristil d'ordenació axial. La seva situació en el viari de *Barcino* apunta a la possibilitat de que l'entrada s'efectués per la zona sud-est, on es podria haver obert al *cardo maximus*. L'eix compositiu hauria passat a través de la zona de les termes per a arribar al gran peristil i a la zona de representació, marcant d'aquesta manera un eix que, al disposar-se en cotes sempre ascendents, hauria complert perfectament amb la seva funció d'aparat.

A nivell cronològic i a grans trets, aquesta casa del s. IV mantindrà l'estructura inicial fins a finals s. V, moment en que ja es comencen a apreciar algunes reformes en profunditat, que acaben culminant entre mitjans i finals del s. VI amb desaparició de la antiga propietat (Florensa 2011, 95).

Pel que fa a la infraestructura hidràulica, és possible que la casa rebés aigua neta de l'hipotètic *castellum aquae* subterrani de la zona del fòrum (Miró i Orengo 2010, 130). Encara que es tracta d'una hipòtesi plausible, ara per ara les dades arqueològiques no permeten assegurar-ho. Per altra banda, encara que les restes siguin molt fragmentàries, és segur que la casa disposava d'importants infraestructures hidràuliques, destinades entre altres a alimentar els diferents *lacus* del *viridarium*, una possible zona de serveis (habitació V) i un possible *balneum* (habitació VI). Al *viridarium* s'han documentat dues canalitzacions de diferents moments cronològics que evacuen l'aigua dels diferents *lacus*, aprofitant el pendent aproximadament nord-sud de la casa. Aquest pendent s'explica perquè la residència va ser construïda sobre el turó en el que s'assenta la pròpia ciutat i que en els documents d'època medieval es coneixerà com a *Mons Taber*.

Com hem dit abans, la casa s'organitza al voltant d'un peristil amb ambulacres d'amplades desiguals i pavimentats amb mosaics policroms

de temàtica vegetal (Fig. 73). L'espai central s'ornamenta amb un jardí que, a la zona nord-oest, presenta diversos *lacus* que envolten una exedra pavimentada amb plaques de marbre i encerclada per un mur (Florensa 2011, 92-102). Tot i que aquest peristil presenta un pendent de sud-est a nord-oest que culmina en la citada exedra, creiem que tampoc es pot arribar a parlar de dues terrasses com s'ha afirmat (Cortés 2011, 50). Cal tenir present que la cota de circulació mitjana és força uniforme al voltant dels 9.80 m. s. n. m. i que només 20 cm separen de la zona de l'exedra de la resta (Florensa 2011, 232).

Segons el seu excavador, es tractava d'un peristil porticat únicament en tres dels seus quatre flancs: sud-est, oest i nord-oest (Florensa 2011, 92). Altres autors afirmen, en base a la falta dels basaments de les columnes, que el porticat podria haver mancat tant en el flanc nord-oest com en el nord-est (Cortés 2011, 52). Sense descartar cap d'aquestes opcions, en la nostra opinió podem estar davant d'un problema ocasionat per l'alt grau de fragmentació de les restes. El més probable és que el porticat fos present en tots els flancs del peristil, una idea que creiem coherent amb el llenguatge arquitectònic propi de les elits d'aquest període a tot el Mediterrani i que hem vist més amunt (Baldini Lippolis 2001, 55-56).

Com cita el propi arqueòleg que la va excavar, el paral·lel més clar d'aquest conjunt és la "Casa de los Mármoles" a Mèrida, de la parlarem més endavant (Florensa 2011, 232). En aquest exemple es veu perfectament com una exedra amb absis columnat s'interna al peristil, creant un espai privilegiat possiblement destinat a la celebració dels banquets. Com han apuntat altres autors, el fet de celebrar banquets en el marc d'una naturalesa controlada i humanitzada és una constant en les pràctiques de relació social de l'aristocràcia del període (Dunbabin 2003, 77; Mar i Verde 2008, 76).

Aquest mateix paral·lel i altres indicis han portat a pensar que l'entrada de la casa caldria situar-la a la zona sud-est (Florensa 2011, 232). Si fos així, la zona nord-oest hauria estat el punt final de l'eix compositiu i l'espai de màxima representació de tota la casa. Desgraciadament, això no es va poder confirmar per trobar-se en gran part sota l'actual carrer de la Fruita. Aquesta hipòtesi, però, es reforçaria amb altres indicis, ja que a part de l'exedra també es varen documentar aplacats de marbre a les parets d'aquesta zona (Florensa 2011, 102).

Si fos així, el visitant entraria per la zona sud-est, on probablement hi hauria l'accés a les termes privades i passaria tot seguit per un dels ambulacres del peristil, contemplant des d'allà

l'exedra marmòria envoltada d'aigua i vegetació. Al entrar a l'ambulacre nord-oest ja es trobaria a la zona de representació de la casa, on parets aplacades de marbre el conduirien segurament a la gran sala d'audiències del *dominus*.

Pel que fa a les estances que s'articulaven al voltant del peristil, s'han conservat bàsicament als flancs nord i est. Es tracta d'una sèrie d'habitacions en bateria a les quals és difícil atribuir-los una funció concreta. En primer lloc l'"habitació I", aprofitada de les estructures altimperials i pavimentada amb *opus signinum* tessel·lat, s'interpreta com a un espai de magatzem o celler. És interessant la presència d'un pilar a la seva zona central, ja que probablement indica la presència d'un primer pis (Florensa 2011, 102). L'espai anomenat "habitació II" en realitat pot tractar-se d'un passadís d'accés lateral a l'habitació nº I, necessari després d'haver tapiat el seu antic accés quan aquesta estructura va ser incorporada a la casa (Florensa 2011, 103).

A les habitacions III i IV s'hi accedeix des del peristil i es troben pavimentades amb mosaics policroms, presentant totes dues restes de pintura mural en la que s'imiten *crustae* marmòries (Florensa 2011, 103-111). Al sud-est del peristil es va localitzar l'habitació V, pavimentada amb *opus signinum* i separada internament per un envà. Sembla ser que es podria tractar d'una zona de serveis, possiblement una cuina (Florensa 2011, 111; Cortés 2011, 54).

L'habitació VI es va documentar de forma molt parcial, però es va arribar a veure una banyera amb revestiments de marbre, possiblement relacionada amb el *balneum* de la casa (Florensa 2011, 113). Finalment, al nord-est d'aquestes habitacions, es varen observar fins a tres *tabernae*, sens dubte vinculades a la *domus* i perfectament situades des d'un punt de vista comercial, degut a la seva proximitat al fòrum.

En relació als materials i les tècniques constructives, cal dir que la majoria de murs s'aixequen amb la tècnica de l'*opus vittatum* als paraments i la de l'*opus caementicium* al nucli, presentant una amplada mitjana de 50 cm. A les habitacions i al peristil, aquests murs sovint són enlluïts i decorats amb pintures que imiten aplacats de marbre. Curiosament, alguns dels murs presenten molt poca o nul·la fonamentació, per la qual cosa necessiten ser atalussats (Florensa 2011, 106). També cal apuntar que alguns murs es limiten a una estructura d'*opus caementicium*, com el que separa els ambulacres del *viridarium* o el que tapia l'antiga entrada a l'habitació I (Florensa 2011, 102). Finalment, dir que les columnes del peristil es construeixen amb peces de ceràmica de quart de cercle (Florensa 2011, 96).

En resum, com mostren aquestes dues cases, la *Barcino* del s. IV és una ciutat amb unes elits molt potents i perfectament integrades en les estructures imperials, tant pel que fa a la seva implicació política (recordem la figura del ciutadà Nummius Aemilianus Dexter, procònsul d'Àsia sota Teodosi I) com pels seus referents culturals, en sintonia amb el que està passant a tot el Mediterrani (Fabre *et al.* 1984, 101-102). Tant és així que el bisbe Pacià, ha de cridar a la moderació respecte a una exhibició massa ostentosa de la riquesa (Gurt i Godoy 2000, 432-433). Per tant, com a mínim per certs sectors socials, estem lluny d'una ciutat decadent o empobrida.

Emerita Augusta

Durant el s. IV, i a conseqüència de les reformes tetràrquiques, *Emerita Augusta* no només conserva la capitalitat de la província lusitana, sinó que assumirà la capitalitat de tota la *Diocesis Hispaniarum* (Arce 1982, 86-87; Arce 2002c). En aquest moment, per tant, es converteix en la ciutat políticament més important de la península i en seu dels més alts representants de l'estat. Aquest estatus privilegiat farà que sigui objecte d'una especial atenció imperial, com demostren els esforços per restaurar els diferents edificis d'espectacles (Chastagnol 1976, 259-276). Aquest moment de prosperitat també es veurà reflectit en l'edifici privada, de la que ara ens ocuparem. El s. V, en canvi, és més problemàtic pel que fa a la seva interpretació. Les fonts assenyalen el lògic interès dels diversos pobles exteriors per controlar la capital, però hi ha divergències interpretatives respecte a la incidència que aquests esdeveniments van tenir sobre la realitat física de la ciutat. La diversitat d'opinions va des de les destruccions sistemàtiques en els diversos canvis de dominació (Alba 1998), fins a la relativització d'aquests fenòmens (Arce 2011b). En tot cas, si es va produir algun episodi de destrucció violenta, devia tractar-se d'un fet puntual. Se'ns fa difícil pensar en la destrucció sistemàtica d'allò del que un es vol apropiat. Com hem vist abans, ja l'any 483 la col·laboració entre el bisbe i el representant d'Euric dona els seus fruits, materialitzant-se en la reconstrucció de les muralles i el pont de la ciutat (Arce 2011a, 301-307).

La "Domus V de Morería" ("Casa de los Mármolés")

La *domus* nº V de l'Àrea Arqueològica de Morería (Mèrida), també coneguda com la "Casa de los Mármolés" en les publicacions és potser una de les cases tardanes d'àmbit urbà més ben conegudes de tota la *Hispania* tardoantiga (10). Se'n conserva la planta sencera i una evolució documentada des

d'època fundacional fins època visigoda.

Aquesta casa, amb altres dotze més, va ser descoberta durant els treballs d'excavació del gran solar urbà (12.000 m²) que havia d'acollir les seus de les noves conselleries de la Junta d'Extremadura, al llarg del carrer Morería. El director d'aquestes excavacions va ser Miguel Alba i l'excavació es van dur a terme entre els anys 1990 i 1998 (Alba 2007, 166). La "Casa de los Mármoles", encara que en una zona perifèrica de la ciutat, es troba plenament integrada en el teixit urbà antic, ocupant totalment una de les illes de cases delimitades pel mateix M. Alba ("Manzana II"). Aquest solar té la particularitat de presentar una forma trapezoïdal per tal d'adaptar-se a la muralla, que en aquest punt gira vers el nord-est. La casa se situava entre la muralla i l'encreuament d'un *cardo minor* (nord-oest / sud-est) i un *decumanus minor* (nord-est / sud-oest) que, amb un fort pendent, es dirigia cap a una de les poternes de la muralla.

Com les altres, l'estructura general de la casa respon perfectament al model de la casa de peristil (Fig. 74). Tot i això, en aquest cas el seu interior no es trobava enjardinat, sinó enllosat amb rajoles que formaven un escaquer en blanc (marbre) i negre (pissarra). Dins d'aquest model general, la tipologia és d'ordenació axial, ja que l'eix compositiu de la casa es pot traçar des de l'entrada fins a la gran sala de representació de capçalera absidal, que en marca el final.

Segons M. Alba, aquesta casa és el resultat de les grans reformes efectuades al s. IV sobre la casa altimperial precedent (Alba 1999, 394). Per tant, la fase de la *domus* que aquí ens interessa es data al s. IV, en el marc del moment expansiu que viu Mèrida després de ser anomenada capital de la *Diocesis Hispaniarum* (Arce 2002a, 15).

La "Casa de los Mármoles" es mantindrà fins a un moment imprecís del s. V, però que el seu arqueòleg ha relacionat amb les suposades destruccions dels diferents pobles exteriors (11) (Alba 1998, 367). Pel que fa a la infraestructura hidràulica, la informació de la que disposem és escassa, però sens dubte havia de tenir una aportació important, més si pensem que tant en època altimperial com a partir del s. IV, la casa va comptar amb unes termes privades.

L'entrada a la casa se situa al sud-est i es fa a través de dues portes. Una presenta una llum major (3.55 m.) i està alineada amb l'eix compositiu de la casa. L'altra, just a la seva dreta, presenta una llum menor (1.25 m.). Ambdues condueixen a un gran vestíbul (12) de forma rectangular (68.24 m²). Aquest comunica amb el peristil seguint l'eix que abans hem comentat, però a la vegada permet l'entrada al *balneum* de la casa. Al s. IV, aquesta instal·lació

s'havia traslladat des de l'interior de la casa fins a la zona de façana, fet que també va comportar la invasió parcial de la calçada al construir la piscina del *frigidarium*, constituint un clar paral·lel amb la *domus* de Bisbe Caçador.

La presència del *balneum* a la zona de façana podia contribuir a un millor accés a aquestes instal·lacions per part de les persones convidades pel propietari de la casa, a part de ser un emplaçament ideal a l'hora d'evacuar les aigües a l'exterior i allunyar els fums i el risc d'incendi que suposaven els forns (Alba 2005b, 129). Aquesta façana es completa cap a l'est amb una *taberna* a la que s'accedeix de forma independent a través de dos graons, ja que es troba a una cota inferior a la del carrer.

El vestíbul que hem comentat dona pas al peristil, de 5 x 4 columnes. Aquest espai central, ja present en la casa altimperial, patirà en aquest moment una sèrie de reformes encaminades a la seva monumentalització i marmorització. Durant l'excavació, es van localitzar columnes i capitells de marbre, així com altres elements de decoració arquitectònica del mateix material, com ara cancells que unien els intercolumnis o plaques de marbre que decoraven el mur de separació entre l'espai cobert i el descobert (Alba 1998, 367). Els ambulacres estaven pavimentats amb un simple *opus signinum* i, a l'ambulacre sud-est, és on es va documentar una caixa d'escapes per a l'accés al primer pis (Alba 1999, 394-396).

Enlloc de ser un espai enjardinat, l'interior del peristil estava pavimentat amb rajoles blanques i negres disposades a mode d'escaquer. Altres elements que destaquen a l'interior del peristil són el pou i l'exedra. El pou, que anava a buscar aigües freàtiques properes degut a la presència del Guadiana, tindrà continuïtat al llarg de tota la vida de la casa (Alba 1999, 394). A l'exedra s'hi accedia des de l'ambulacre nord-oest del peristil i presenta dues zones clarament diferenciades. En la primera, l'àrea rectangular d'accés, es podria haver ubicat una font. La segona era una zona de planta semicircular, realçada respecte de la primera, *tancada* amb columnes i pavimentada amb un motiu d'escaquer blanc i negre (13). En aquest últim, encara que s'usen els mateixos materials que a la part descoberta del peristil, les rajoles presenten unes menors dimensions i una disposició diagonal (Fig. 75).

A est i oest del peristil s'obren diverses habitacions. Les de l'oest presenten una disposició diagonal dels murs, degut a la necessitat d'adaptar-se a la muralla, a la qual s'adossa la casa. En aquest sector també es va documentar un estret passadís de servei que permetia l'accés a la zona dels forns

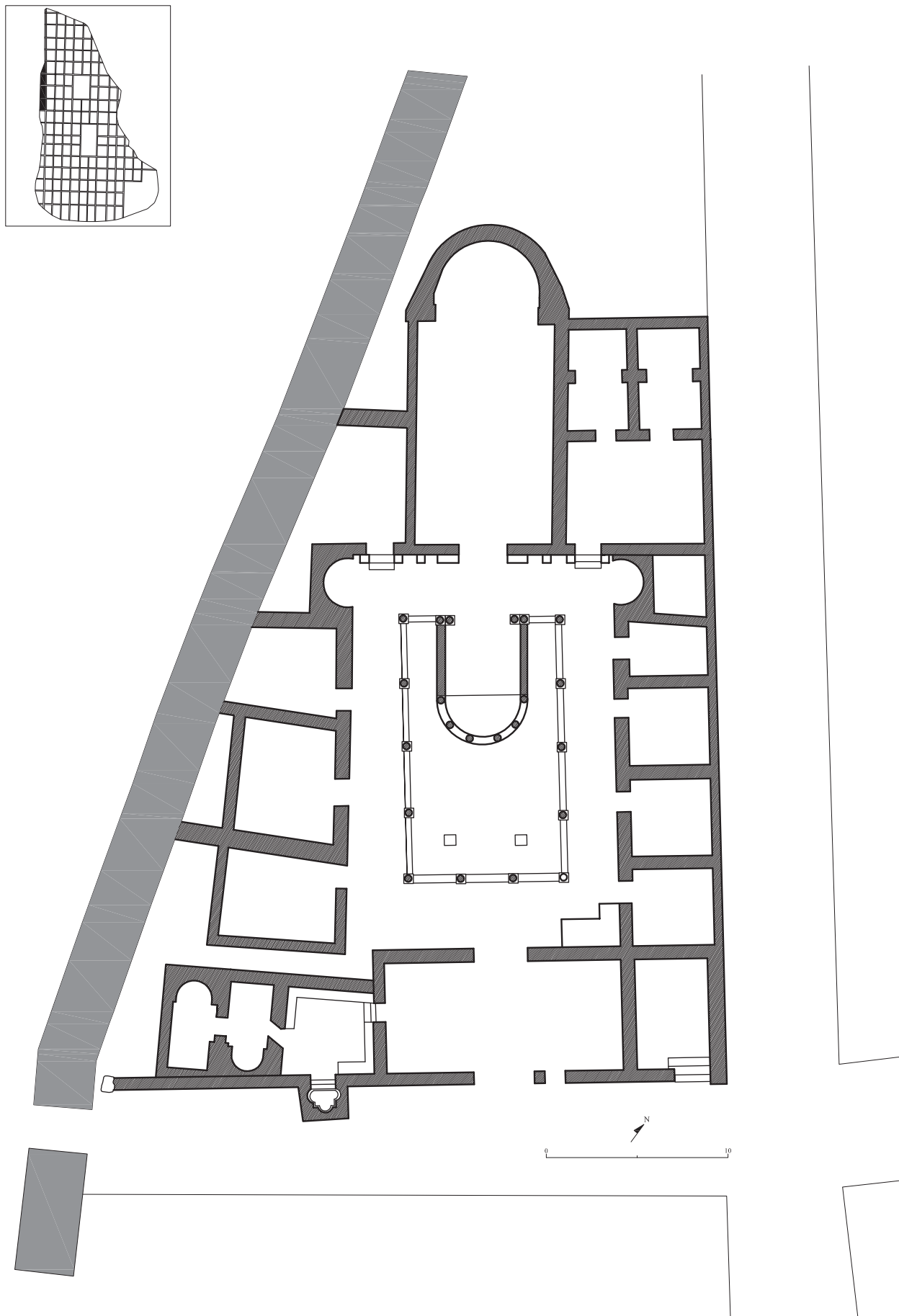

Fig. 74. Planta general de la “Casa de los Mármoles” (Mèrida). Com es pot observar, en els pocs casos hispànics que conservem la major part de la planta, l’estructura de la casa de peristil apareix clarament definida. En aquest cas concret, destaca la gran aula de representació de capçalera absidal tancant l’eix compostiu i l’estructura absidal que s’internava al peristil, que sembla contraposar-se a l’altra (A. Perich a partir d’un original de M. Alba 1998).

Fig. 75. Fotografia de l'exedra de l'interior del peristil de la "Casa de los Mármoles" (Mèrida). Es pot apreciar la profusió, al s. IV, de materials nobles pels revestiments de les parets i als elements estructurals de sustentació. S'observa també el paviment de la part descoberta del peristil i de l'absis de l'exedra (A. Perich).

del *balneum*, sens dubte destinat als esclaus que els alimentaven.

Les habitacions de l'est presenten una major regularitat ja que, segons M. Alba, són el resultat de l'absorció de la zona del pòrtic (Alba 2005b, 126; Alba 2002). En aquesta última qüestió nosaltres plantejem alguns dubtes. És cert que aquest mur integra diversos dels elements de l'antic pòrtic a intervals regulars, com les bases i el primer tambor de les columnes. Però no es pot tractar d'una simple absorció del pòrtic com afirma M. Alba. La raó bàsica és que aquests elements es troben a més d'un metre per sota de la calçada del *cardo minor*. Si realment haguessin estat integrats al nou mur de façana, s'haurien de trobar per sobre de la calçada, separant als vianants del trànsit rodat. En la nostra opinió, segurament estem davant d'una reforma en profunditat de, com a mínim, tota l'ala est de la casa. Aquesta reforma s'hauria dut a terme arran de l'augment de la superfície edificable després del desmuntatge del pòrtic adjacent.

L'espai del nord-oest és la zona més representativa de la casa. L'ambulacre nord-oest del peristil, a la vegada que permet l'entrada a l'exedra que condueix cap a l'interior del peristil, dona accés als ambients de representació. Als laterals d'aquest passadís es troben dues petites exedres amb tres concavitats interiors cada una, que recorden clarament les que ja hem vist en la "*Maison du*

Bacchus" de *Cuicul* (Lassus 1971, 197). Vers el mur nord-oest es documenten tres obertures, totes elles emmarcades per columnes que haurien suportat arcs. Les obertures laterals presenten una llum menor i a través d'un graó condueixen a estances auxiliars, interpretades per M. Alba com a zones d'emmagatzematge d'aliments. L'obertura central, emmarcada per columnes d'un diàmetre major, condueix a una gran sala rectangular de capçalera absidal (103 m²) les parets de la qual presentaven aplacats de marbre (Alba 1998, 367).

Segons la planta proporcionada per M. Alba, aquesta habitació, de la qual es desconeix el paviment perquè va ser totalment arrancat, cal interpretar-la com a un *triclinium* (Alba 1998, 368; Alba 1999, 394-396). Creiem que és una interpretació encertada, encara que també és possible que s'usés (potser dependent de l'hora del dia) com a sala d'audiències per a acollir un grup més o menys nombrós de clients (Alba 2005b, 130). De fet, només als palaus imperials i a les *domus* de la més alta aristocràcia és on trobem espais diferenciats pels banquetes i per les recepcions. Els primers solen ser sales triconques, mentre que els segons s'identifiquen amb les més usuals sales rectangulars de capçalera absidal (Baldini Lippolis 2001, 59).

Finalment, pel que fa als materials i a les tècniques constructives, les publicacions disponibles

no subministren massa informació al respecte (Alba 2004a, 75), per la qual cosa ens hem de basar en part en les observacions *in situ*, sempre menys precises. Més enllà del sistema de fonamentació, del que no en sabem res, els murs s'aixequen amb una tècnica semblant a la que veurem més endavant a la “Casa del Teatro”, és a dir, amb una alternança de maçoneria i filades de maó, aquest últim normalment usat per a anivellar la maçoneria. També s'observa l'ús exclusiu del maó en les obertures i en punts especialment delicats de l'estructura, com ara les cantonades. Sobre aquests sòcols d'obra s'aixecaran posteriorment els alçats de tàpia o les toves, que es protegeixen amb una capa d'enlluït de calç.

La “Domus VI de Morería”

La domus nº VI de Morería, situada a l'illa de cases nº IV, és l'altra casa que coneixem d'aquest sector de la ciutat. Tot i això, cal aclarir que es tracta d'una casa per la que, de moment, només comptem amb escasses referències a les publicacions i una planta esquemàtica (Alba 2005b, 134).

Aquesta casa també es va descobrir en el mateix procés d'excavació que ja hem explicat per la casa nº V, per la qual cosa no el repetirem. Es tracta de la casa veïna a la “Casa de los Mármoles”, situada al sud d'aquesta i separada pel *decumanus minor* que condueix a una de les poternes de la muralla. Novament ens trobem davant d'una residència que s'articula al voltant d'un peristil. A nivell tipològic, però, difereix de l'anterior, en el sentit que la seva ordenació és de tipus centralitzat. És a dir, que després d'accedir-hi per un vestíbul “en baioneta”, les diferents habitacions de la casa s'obren al peristil sense cap eix compositiu definit (Fig. 76). Segons M. Alba, aquest espai central és producte de la transformació de l'antiga casa d'atri. En la seva interpretació, el peristil seria una solució adequada per tornar a guanyar la llum i la ventilació perdudes degut al creixement en alçada (Alba 2005b, 126).

No sabem res de les seves infraestructures hidràuliques, encara que hem de suposar que les tindria. Estructures que tenen relació amb l'aigua són uns modestos banys a base d'un sistema de banyeres independents (Alba 2005b, 126; Alba 2007, 173). Tampoc tenim clara la cronologia, encara que hem de suposar un esquema anàleg al de la “Casa de los Mármoles”, en el que la casa es monumentalitza al s. IV amb la creació del peristil i és abandonada i reocupada en algun moment indeterminat del s. V o ja del s. VI.

Passant a la descripció dels espais, dona la sensació que és una casa d'un estatus econòmic més modest que l'anterior. Tota la façana est, que s'obre

al *cardo minor*, mantindrà els seus pòrtics durant tota la història de la casa, com si els propietaris no haguessin tingut mai les possibilitats econòmiques (o les influències) per integrar-los a la seva propietat. Un altre indicatiu d'aquesta sensació general és la presència de grans locals comercials a tota la seva façana est (també un al nord), pràcticament en detriment de la pròpia casa, com si haguessin sacrificat part de la residència a favor d'uns ingressos econòmics, ja sigui per explotació pròpia o en règim de lloguer (Alba 2005b, 128).

A l'extrem sud de la façana es troba l'entrada principal, però la casa no es pot organitzar axialment degut a la presència de les *tabernae*. La porta d'entrada permet l'accés a un vestíbul o passadís que, en forma de colze, condueix al peristil. Al voltant d'aquest s'obren pràcticament totes les estances de la casa. Al sud del peristil es documenta un conjunt d'habitacions en bateria, que M. Alba interpreta com a *cubicula* i altres estances auxiliars més properes a la muralla, relacionades amb l'emmagatzematge d'aliments.

A l'oest del peristil s'obre una altra estança a la que s'atribueix la funció de triclini. Si fos així, la casa hauria mantingut l'estructura d'una habitació quadrangular amb llits en tres de les parets i, per tant, no hauria adoptat la nova moda dels *triclinia* de formes semicirculars. Darrera d'aquest suposat triclini, es va documentar una altra estança que s'adossava al llenç de la muralla i que s'interpreta com a cuina.

A la zona nord del peristil es localitza l'habitació més gran de la casa, a la qual es dona una definició vaga (“salón”). Es podria tractar d'un espai de representació del *dominus*, però això és qüestionable, ja que la porta d'accés es troba en una posició excèntrica respecte a l'eix del peristil.

Com hem comentat abans, al nord-oest es troba el petit *balneum*, associat a una latrina. Finalment, només comentar que a est d'aquest *balneum* es troba una escala per accedir al pis superior, però que no té connexió amb la planta baixa de la casa. Es podria tractar, per tant, d'un accés independent a la planta superior d'una de les *tabernae* (Alba 2005b, 128).

En resum, la casa nº VI la coneixem únicament a grans trets i, fins que no es publiqui, hi haurà més suposicions que certeses. Tot i això, sembla clar que novament ens trobem davant d'una casa de peristil i que, tot i l'aparent modèstia que sembla reflectir, els seus propietaris van fer un esforç continuat per a adaptar-se a les exigències socials del moment. Encara que no volem caure en l'anacronisme, es podria interpretar aquesta casa com a pertanyent als grups socials de la “classe mitjana” urbana, segurament dedicada al comerç.

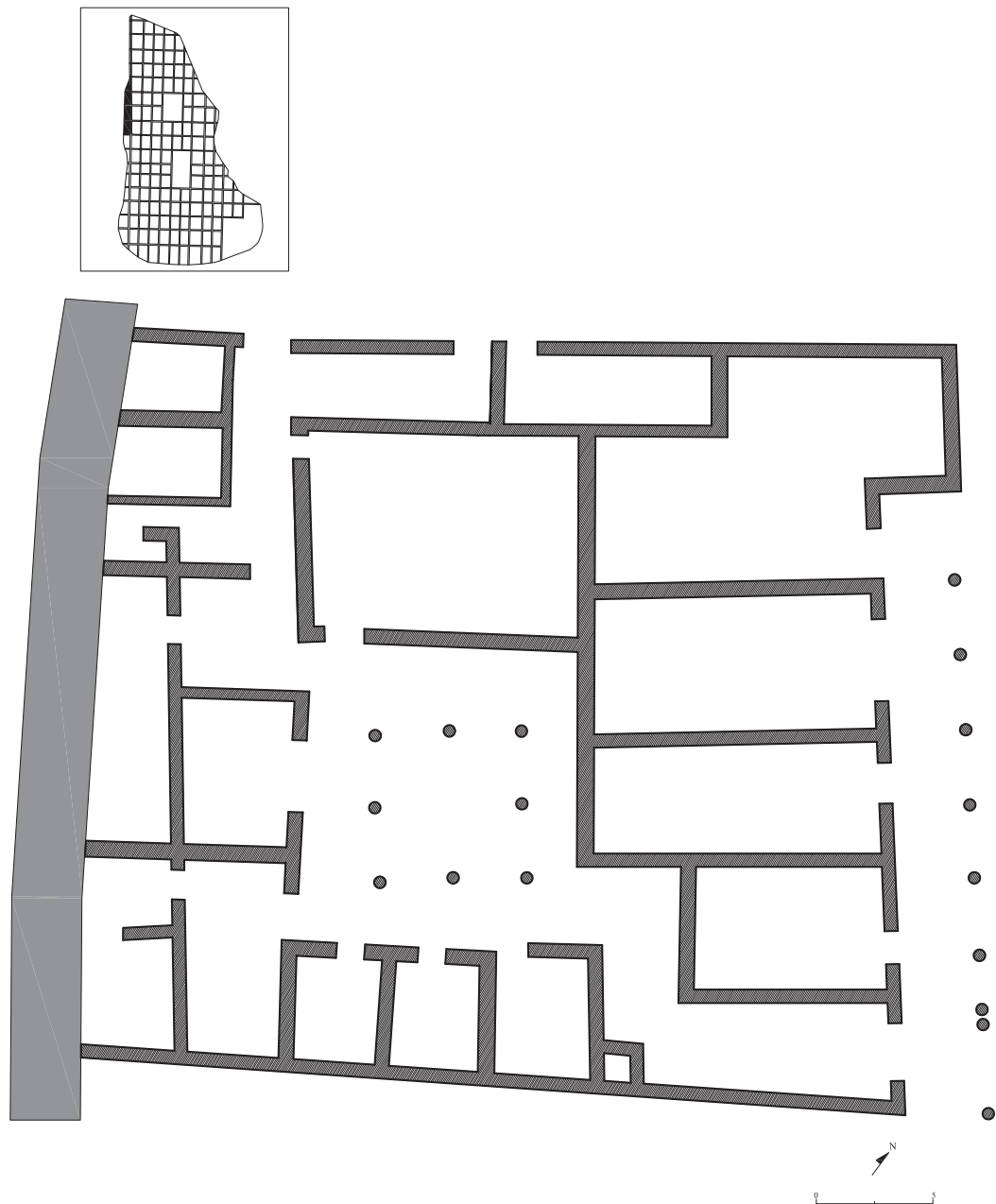

Fig. 76. Planta general de la “Casa VI” de Morería. Com es pot veure, l’entrada es produeix per un lateral i, a través d’un passadís en baioneta s’accedeix al peristil central, dotat de vuit columnes. En aquest cas les habitacions es distribueixen al voltant de l’espai obert sense cap eix compositiu marcat, mentre que la part frontal dedica grans espais a les *tabernae* (A. Perich a partir d’un original de M. Alba 2007).

La “Casa del Teatro” (“Casa-Basilica”)

A banda dels descobriments puntuals d’alguns mosaics, la “Casa del Teatro” va ser, l’any 1916, el primer jaciment d’arquitectura domèstica documentat a Mèrida (Corrales 2011, 313-314). El seu excavador, José Ramón Mélida, la va publicar l’any 1917 identificant-la com a una “*casa-basilica romano-cristiana*” (Mélida 1917, 4).

Des de finals dels anys cinquanta, però, aquesta interpretació ja no convenia a la comunitat científica, que la va identificar com a una construcció de tipus residencial (Balil 1959, 37) (14). El mateix Balil va estudiar els seus mosaics

(Balil 1967, 118), també tractats per altres autors posteriorment (Blanco 1976, 187-188). No va ser fins als anys noranta, però, que es van publicar nous estudis sobre aquesta casa, centrats en la tècnica constructiva (Durán 1991) i en el seu programa pictòric (Mostalac 1997). L’estudi de R. M. Durán va ser molt important a nivell arquitectònic, ja que va posar en evidència la “idealització” de la planta tradicional de J. R. Mélida i va oferir-ne una de nova, si bé força esquemàtica (Durán 1991, 359).

La casa se situa a la zona dels edificis d’espectacles, al sud-est de la ciutat, concretament a oest de la *porticus post scaenam* del teatre (Fig. 77). La seva única entrada coneguda es fa a través

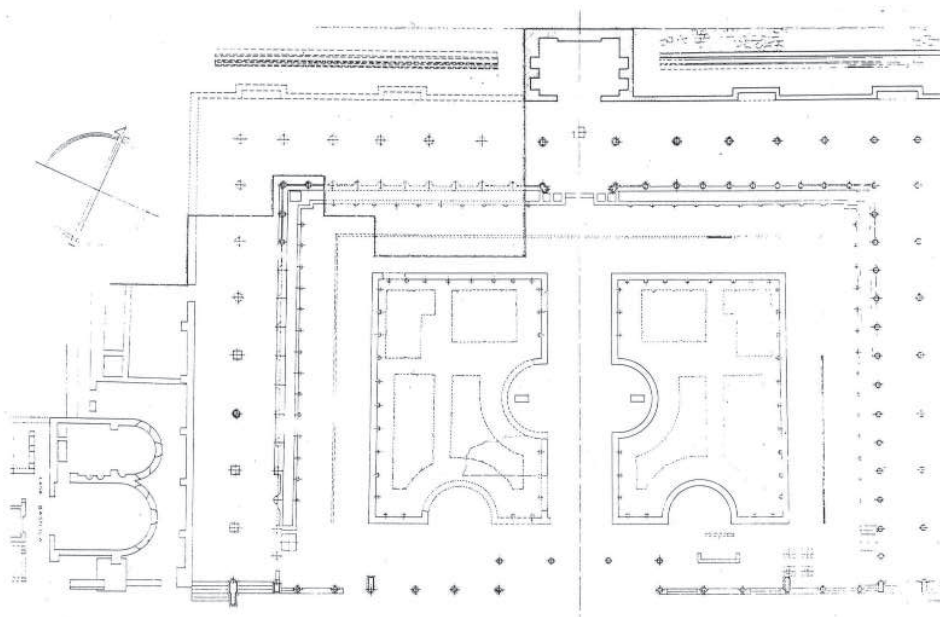

Fig. 77. *Porticus post scaenam* del teatre de Mèrida. A l'esquerra s'observa la seva interacció amb la "Casa del Teatro". És possible que la construcció dels absis de la "Casa del Teatro" en època tardana ocupessin algunes estructures relacionades amb l'edifici d'espectacles, però amb tota probabilitat no n'haurien condicionat el funcionament com a tal (Menéndez-Pidal 1976, 206).

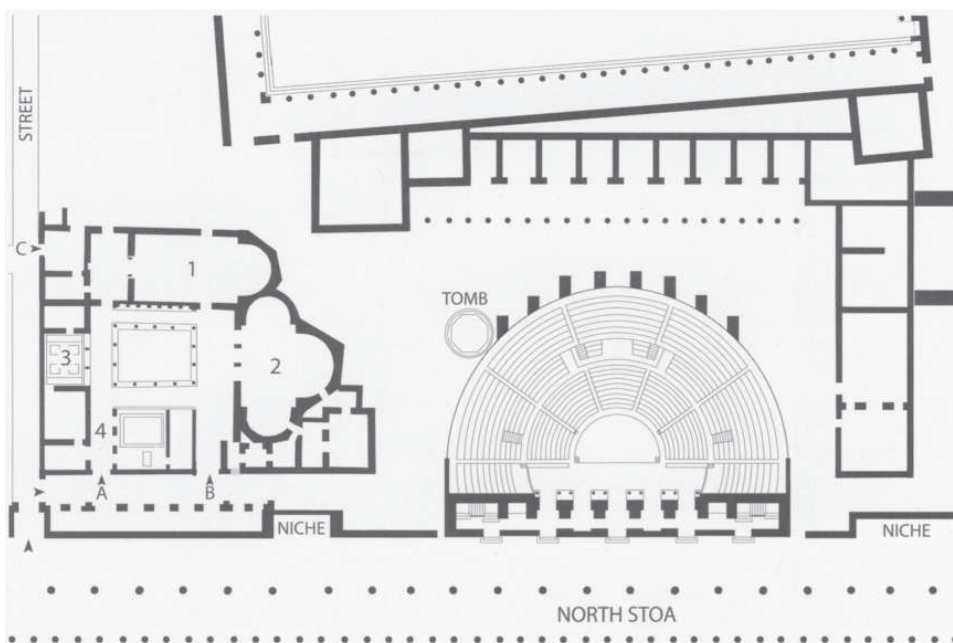

Fig. 78. Centre monumental d'Afrodisias (Turquia), c. 400 d. C. També en aquest la "Triconch House" envaieix part de l'antic espai del teatre de la ciutat (Berenfeld 2009, 212).

d'un dels carrers enllosats (*cardo minor*) que encara es conserven del teixit urbà romà, davant de l'actual carrer de Cánovas del Castillo. Tot i el seu nom, la seva relació topogràfica respecte al teatre és confusa. És possible que en època altimperial la casa respectés l'espai entre ella i el mur exterior de la *porticus post scaenam* i que, a partir del s. IV, ocupés aquest carreró amb la construcció dels absis i d'altres elements que arriben a recolzar-se al mur exterior de la *porticus* (Durán 1991, 369). De fet, es tracta d'una dinàmica urbana que recorda a la que també s'observa a la "Triconch House" d'Afrodisias (Berenfeld 2009, 204) (Fig. 78).

La casa s'estructura al voltant d'un peristil

de planta quadrangular irregular. Més enllà del model general, es pot veure que la tipologia respon a una ordenació axial entre l'entrada i les sales de representació, si bé en aquest cas la necessitat d'adaptar-se a la *porticus* farà que aquestes es trobin desviades cap al nord-est respecte l'eix compostiu.

Per tant, no hi ha dubte que es busca crear la mateixa tipologia que ja hem vist al parlar de la "Casa de los Mármoles", però en aquest cas s'ha d'adaptar necessàriament a les construccions precedents (Durán 1991, 361). La resta d'estances, de funció indeterminada, se situen a nord i sud d'aquest eix central. La cronologia és molt complicada d'establir per l'època en la que es realitzà l'excavació i

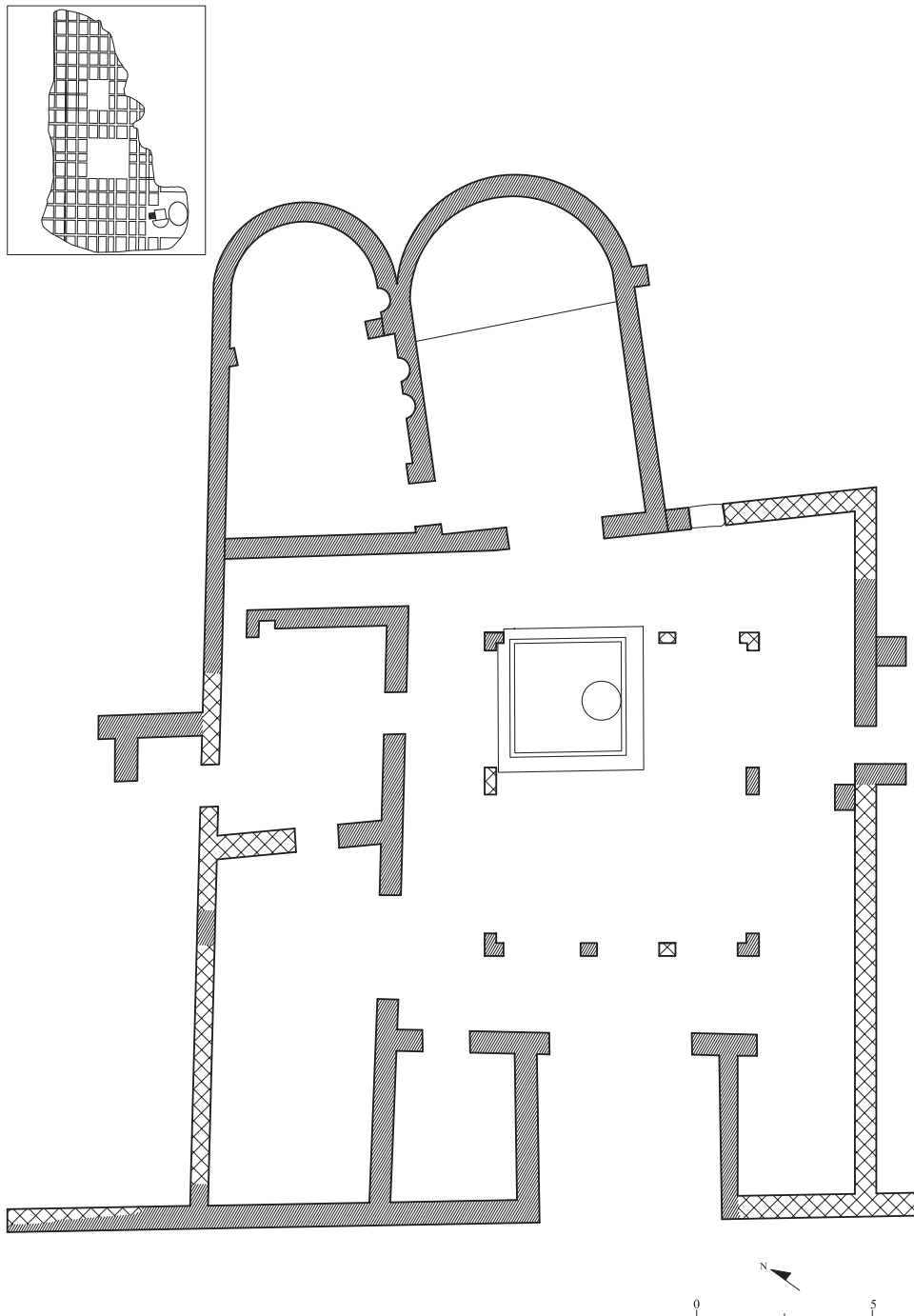

Fig. 79. Planta general de la “Casa del Teatro” o “Casa-Basílica” (Mèrida). La forta desviació de les aules absidals respecte de l’entrada, va ser notada per primer cop per R. M. Durán. Segurament s’explica per la necessitat d’adaptar les precedents aules a la part posterior de l’edifici teatral (A. Perich a partir d’un original de R. M. Durán 1991).

s’ha datat únicament amb els criteris estilístics de les pintures parietals. Aquests estudis donen una cronologia del segon quart del s. IV (Durán 1991, 368) o bé de finals del s. IV (Mostalac 1997).

Tot i aquestes dificultats, s’han pogut establir tres grans fases. La primera casa dataria del segon quart del s. II i tindria una disposició lleugerament diferent a la tardorromana, amb un pati porticat central amb nou columnes de ceràmica (Durán 1991, 367) (15). Aquesta fase es coneix molt poc i únicament se’n ha pogut traçar una planta esquemàtica. La segona fase, que és la que ens interessa aquí, data en principi del segon quart del s. IV (Durán 1991, 368). Els majors canvis en aquest

moment consisteixen en l’eliminació d’algunes estances i en l’ampliació del pati porticat central, que ara passa a convertir-se en un peristil dotat de *viridarium* i columnes de marbre. En aquesta fase, també es construeixen capçaleres absidals a les estances de representació (Fig. 79). Una última fase, difícil de datar avui dia, consisteix en una sèrie de transformacions fetes sobre la casa del s. IV, però queda fora de la cronologia d’aquest capítol i ja serà tractada en el següent.

Pel que fa als diferents espais de la casa, dir en primer lloc que l’entrada des del carrer dona pas a un vestíbul quadrangular, probablement pavimentat amb mosaic (Durán 1991, 362). Aquest s’obre

al peristil, que compta amb una estructura tipus *impluvium* a l'angle nord, amb restes d'una cisterna (Durán 1991, 361). Els ambulacres del peristil estan decorats amb mosaics de tipus geomètric. El punt final de l'eix compositiu de la casa en aquesta segona fase és la gran sala absidal pavimentada amb mosaic, que presenta una planta força irregular. A la paret del seu absis és on s'ha localitzat el programa pictòric que, segons alguns autors, mostraria la família del *dominus* en actitud de recepció (Mostalac 1997, 600). Al nord-oest d'aquesta estança es troba l'única porta que condueix a l'altra estança absidal, de dimensions menors. La paret sud d'aquesta habitació menor presenta tres nínxols, un d'ells només accessible des de l'absis (Durán 1991, 361). Aquests elements els trobem sovint a l'arquitectura domèstica tardana, com il·lustra, per exemple, la "*Maison aux Consoles*" d'Apamea (J. Ch. Balty 1984, 474) (Fig. 80).

A nord d'aquest esquema compositiu que va de l'entrada a l'absis central, es disposen tres habitacions. Una d'elles es troba immediatament a nord del vestíbul, l'entrada de la qual serà tapiada en una reforma posterior. Més a nord es troben dues habitacions, els límits nord de les quals són difícils de determinar pel seu mal estat de conservació. La més occidental, identificada per R. M. Durán com un *oecus*, presenta una planta rectangular amb entrada des del peristil (Durán 1991, 361). L'estança oriental presenta, en canvi, una planta quadrangular també amb entrada des del peristil. El seu límit nord també és difícil d'establir, encara que en aquest cas sembla clar que s'obriria cap al nord per donar pas a una altra habitació que s'ha conservat molt parcialment. La paret est d'aquesta estança i la paret oest de la sala absidal menor tanquen un passadís sense sortida, que segurament va restar com un espai mort després de les reformes (Durán 1991, 361). Les habitacions que es troben al sud del pati porticat no es coneixen, ja que aquesta zona es troba pràcticament sense excavar.

Finalment, l'estudi de la tècnica constructiva ha posat de manifest que la gran majoria dels materials de la casa (fins a un 90 %) són aprofitats i que, excepte en casos puntuals, l'aparell que predomina és la maçoneria (Durán 1991, 362). En algunes ocasions, com per exemple als brancals i als murs de façana, s'utilitzen carreus d'aprofitament. En general, es tracta d'una maçoneria que utilitza pedres de diverses mides alternades amb maons, sovint usats per a anivellar les filades (Fig. 81). A part de pedres i maons, es documenten altres materials com són fragments de marbre o d'*opus signinum*, clars indicis de l'ús sistemàtic d'*spolia*. En alguns casos el maó s'usa de forma exclusiva, com per exemple en els marcs de les finestres de la

sala de representació principal (Durán 1991, 364).

En conclusió, sembla que aquests pocs exemples van en la direcció que seria d'esperar tenint en compte que *Emerita Augusta* és capital de la *Diocesis Hispaniarum*. Com també hem pogut veure a *Barcino*, les cases de l'aristocràcia, que es localitzen en diversos punts de la ciutat, es renoven profundament en aquest moment d'expansió i prosperitat. La construcció de grans peristils i la seva marmorització, les grans sales de recepció, les termes privades, la profusió en l'ornamentació de parets i paviments, etc., són totes elles característiques de les cases d'aquest moment. Com és lògic, però, dins d'aquest grup socialment privilegiat, també s'intueixen certes diferències de riquesa. Per altra banda, també a *Emerita Augusta* es constata la tendència a ocupar parcialment antics eixos de circulació, un fet que només és possible o tolerable gràcies al seu estatus social elevat. Tot i així, també aquí es repeteix la tendència que aquestes ocupacions de vies rarament tallen la circulació i sempre s'efectuen en vies secundàries, com és el cas de la que separa la "Casa del teatro" de la *porticus post scaneam*.

Portus Illicitanus

El *Portus Illicitanus* (Santa Pola, Alacant), com el seu propi nom indica, és una ciutat portuària directament lligada a la ciutat d'*Ilici* (Elx, Alacant), de la qual constitueix la seva sortida al mar. Fundada cap a finals del s. I a. C., a mitjans del s. I ja era un port important, com ho demostren les estructures portuàries i residencials d'època altimperial (Montoya 2006, 256-257; Molina 2005, 100). Al s. IV, però, es detecta un canvi de tendència als pocs jaciments que es coneixen a la ciutat. Els magatzems i les estructures residencials anteriors desapareixen i són substituïdes per dos edificis completament diferents i separats entre si: una factoria de salaons i una *domus* suburbana ("*Domus del parc del Palmerar*") de la que ara ens ocuparem (Montoya 2006, 258). Desafortunadament, el desconeixement sobre l'evolució d'aquest enclavament al s. V, fa que no puguem aportar més informació al respecte.

La "Domus del Parc del Palmerar"

La *domus* del Parc del Palmerar, al *Portus Illicitanus* es va descobrir casualment al mes de maig de l'any 1983 durant unes obres de condicionament en aquest parc urbà, situat a la perifèria occidental del nucli de Santa Pola. Davant l'aparició de murs, mosaics i ceràmica romana, es van paraitzar les obres i es va procedir a fer una excavació d'urgència d'un mes, que s'acabaria ampliant en una campanya

programada entre els mesos d'octubre i desembre d'aquell mateix any, sota la direcció de Mª José Sánchez (Sánchez *et al.* 1989, 9). Arran d'aquestes excavacions, va aparèixer la que fins ara és l'única publicació sobre aquesta casa (Sánchez *et al.* 1989). Tot i això, a inicis dels anys dos mil es va procedir a fer unes obres d'adequació per tal de fer més visible el jaciment i facilitar-ne la visita. Durant aquestes, es va fer una nova planimetria, que va permetre conèixer l'existència d'un absis al triclini, no visible anteriorment (Fig. 82).

Avui dia la *domus* del Parc del Palmerar se situa a l'interior d'aquest equipament urbà i és visitable. Pel que fa a la topografia antiga no és fàcil ubicar aquesta construcció. Alguns autors la defineixen com una casa suburbana, però sense que quedi clar en base a quina referència s'estableix aquesta condició, ja que, si és que mai van existir, no es coneixen les muralles del *Portus Illicitanus* (Montoya 2006, 252).

Més enllà de l'adequació d'aquest terme, la situació que avui dia ocupa aquesta casa pot ser enganyosa pels profunds canvis en el paisatge urbà que ha patit aquesta població costanera. Encara que avui es troba a uns quants centenars de metres de la línia de la costa, cal pensar en els intensos processos de rebliment que ha patit el port d'*Ilici* ja des de l'antiguitat (Gutiérrez 1997, 84). Els estudis geomorfològics han pogut determinar que antigament la *domus* es trobava en una petita elevació de 15 m. d'alçada arran de costa (Molina 2005, 95; Sánchez *et al.* 1989, 30). Aquest fet és important ja que aquesta *domus* s'ha vinculat, tant per proximitat temporal com espacial, amb una factoria de salaons que es construeix a partir de mitjans del s. IV (Montoya 2006, 260). La proximitat de la casa a la zona d'arribada de les mercaderies per a la factoria de salaons, hauria permès un control directe per part del propietari. Encara que no es pot demostrar de moment, creiem que és una hipòtesi de treball plausible.

Novament ens trobem amb una residència que segueix el model de la casa de peristil, en la que es pot accedir a totes les habitacions conegudes a través de l'ambulacre perimètric. Tot i que sembla clara la situació de la principal habitació de representació al pòrtic nord-est, el seu estat de conservació dificulta determinar amb precisió l'entrada de la casa, per la qual cosa la relació entre ambdues no és fàcil d'establir. Per la posició de la sala de representació és molt probable que l'entrada se situés al sud-oest, però en aquest cas l'eix entre aquesta i la sala de representació es trobaria desviat.

Tampoc seria un cas excepcional, com demostra l'exemple de la "*Maison de l'Huilerie*" de Salamina (Xipre) que tractarem en el capítol

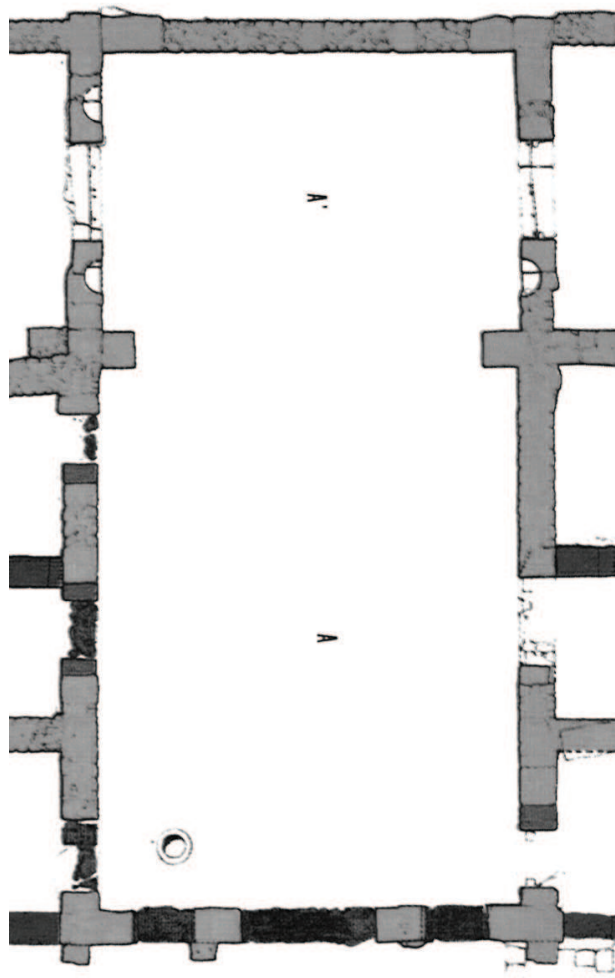

Fig. 80. Triclini de la "*Maison aux Consoles*" d'Apamea. Es pot observar que, al igual que a la "*Casa del Teatro*", la part on se situa el *dominus* presenta un conjunt de fornícules parietals semicirculars (J. Balty 1984, Fig. 1).

Fig. 81. Una fotografia de la fàbrica amb la que s'aixequen els murs de la "*Casa del Teatro*" (Mèrida). En aquest cas s'ha observat que la majoria dels materials són d'aprofitament, encara que es tracta d'una casa de cert luxe (A. Perich).

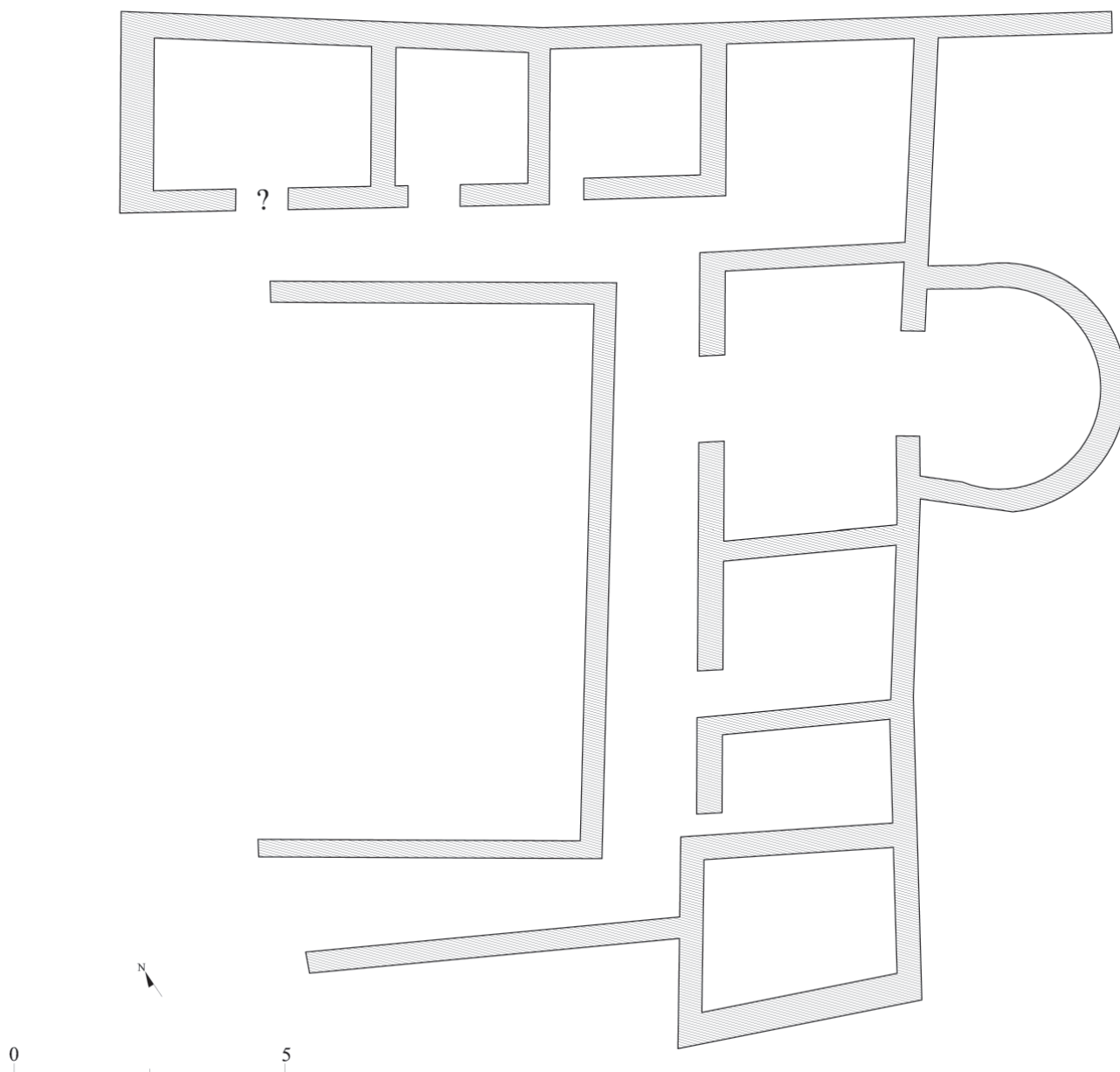

Fig. 82. Planta general de la “Domus del Parc del Palmerar” (*Portus Illicitanus*). En altres plantes que s’havien publicat anteriorment no apareixia l’absis de l’habitació central, que presumiblement cal atribuir a una estança de representació. Com es pot observar, la planta presenta força irregularitats, segurament fruit de la pròpia història constructiva (A. Perich a partir d’un original inèdit de José Manuel Alcaraz Sanjuán).

següent. També en aquest cas s’observa una lleugera desviació de la línia visual que connecta l’entrada amb la principal sala de representació de la casa (Argoud *et al.* 1980) (Fig. 83).

La cronologia general del jaciment s’ha establert a partir de les troballes ceràmiques i numismàtiques, que proporcionen una forquilla cronològica àmplia, entre els anys 321 i 392, sent pràcticament nul·la la circulació monetària a partir del s. V (Sánchez *et al.* 1989, 151). Fins ara no es coneix res sobre la infraestructura hidràulica de la casa ni sobre la presència de *balnea* (Sánchez *et al.* 1989, 30).

Pel que fa a les fases cronològiques de

l’edifici, els treballs que s’hi han dut a terme només han proporcionat marcs molt generals (Sánchez *et al.* 1989, 29). És segur que el solar en el que s’instal·la ja havia estat ocupat com a mínim des de l’altimperi (segles I-II), doncs s’han localitzat alguns materials ceràmics i algunes estructures, però que són difícils de definir, sobretot degut a la voluntat de conservació i museïtzació de la *domus* tardorromana (Sánchez *et al.* 1989, 30). Sabem que la casa es construeix al s. IV, però no és possible precisar més. Els indicis indirectes, com la circulació de moneda o la disminució de les troballes ceràmiques, apunten a una vida curta i a un abandonament a inicis del s. V (Sánchez *et al.* 1989, 29 i 144-147).

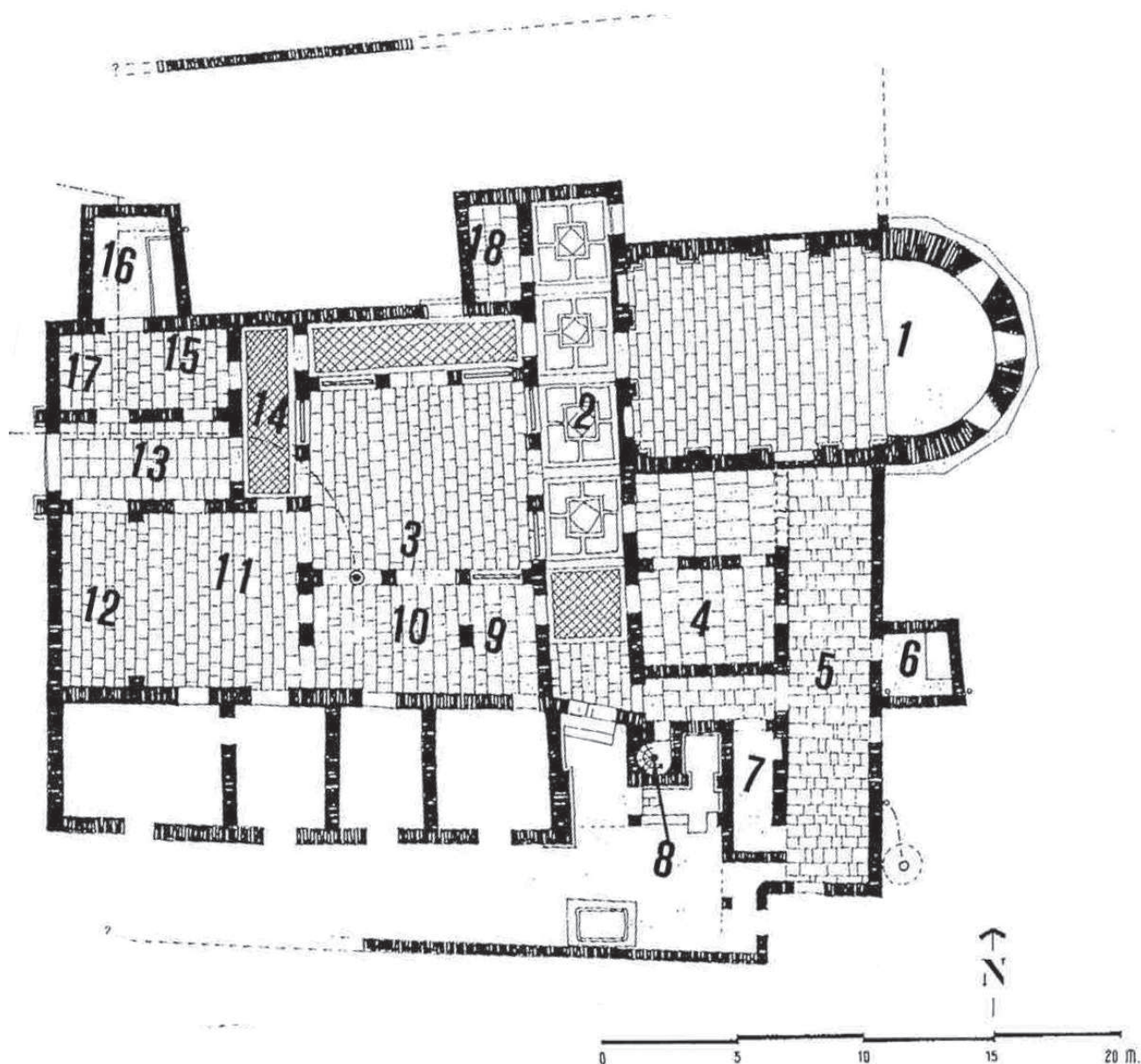

Fig. 83. Planta general de la “Maison de l’Huilerie” a Salamina (Xipre). Aquesta casa presenta, entre l’entrada principal i la sala de representació, una relació molt semblant a la de la “Domus del Parc del Palmerar”. Com veurem en el capítol següent també ambdues cases passen per processos similars de compartimentació a partir del s. V (Argoud et al. 1983, Pl. XLVI).

La *domus* del Palmerar, com hem apuntat, s’estructura al voltant d’un peristil, del qual es va poder excavar tot el tancament del nord-oest. En principi, el seu centre hauria acollit un *viridarium*, ja que no s’hi van localitzar restes de pavimentació. També es van poder excavar tres dels ambulacres perimètrics que rodejaven el *viridarium* i que se separaven de la part central a través d’un petit mur de maçoneria lligat amb argila. La presència de carreus a intervals regulars indica la posició de les columnes, de les que no se’n han trobat restes (Sánchez et al. 1989, 32).

Els ambulacres del peristil es trobaven pavimentats amb *opus tessellatum* de tipus geomètric i amb presència abundant de nusos de

salomó. Aquests ambulacres permetien l’accés a les diferents habitacions, només documentades al nord-est i al nord-oest. En el primer es localitza un grup de cinc habitacions en bateria. La primera d’elles (nº 1), encara que no es pot assegurar, podria no haver format part de l’estructura original de la casa. Només es coneixen els murs meridional i occidental i, apart de tractar-se d’una maçoneria lligada únicament amb argila, els seus murs no presenten cap mena d’estucat. Tampoc s’ha localitzat ni el paviment ni el llindar que l’havia de comunicar amb l’ambulacre del peristil (Sánchez et al. 1989, 32).

En direcció nord es localitzen les habitacions nº 2 i nº 3, que podrien haver estat *cubiculae*. Molt més destacada és l’habitació nº 4. Com hem

Fig. 84. Fotografia de la “Domus del Parc del Palmerar” al Portus Illicitanus (Santa Pola, Alacant). Es pot veure la fàbrica de maçoneria en aquesta part de la casa, que és l’ambulacre del peristil que dona pas al espais representatiu (Autoria: Rafael dP).

comentat abans, es troba lleugerament desplaçada al nord respecte a l’eix del peristil i es disposa en dues parts perfectament diferenciades. La primera presenta una planta rectangular (7.5 m. x 5.50 m.) pavimentada amb un *opus tessellatum* en el que hi destaca un emblema circular, avui dia reconstruït. Així mateix, les restes presents en els estrats indiquen que tota l’habitació presentava una rica decoració parietal de *crustae* marmòries (Sánchez *et al.* 1989, 35). La part de la capçalera absidal encara no s’havia excavat en la única publicació que existeix sobre aquesta casa (Sánchez *et al.* 1989, 34), però avui dia sabem que es tracta d’un absis semicircular i, per tant, que la casa està perfectament inserida en els corrents arquitectònics del s. IV. Com ja apuntaven els seus arqueòlegs, es tracta amb tota probabilitat del triclini (Sánchez *et al.* 1989, 35). Finalment, en aquesta crugia és interessant l’habitació nº 5, sobretot perquè en un moment posterior es tapia la seva obertura cap al peristil (Sánchez *et al.* 1989, 35). Però es tracta d’evolucions posteriors que ja tractarem en el capítol següent.

A la crugia del nord-oest s’hi van documentar dues habitacions. La primera és la nº 6, amb una obertura cap a l’ambulacre. En aquesta torna a aparèixer un mur que cal atribuir a una reforma posterior, ja que se situa per sobre de les estructures de la casa. L’habitació nº 7 és molt més gran (5 m. x 10 m.) i junt amb la nº 4, és l’única que conserva part de la pavimentació musiva. Aquest mosaic presenta una decoració perimètrica de tipus geomètric i un interior amb octàgons que contenen nusos de salomó i rosetes de dotze pètals. També és destacable que, a diferència de l’habitació nº 4, en aquesta no s’hi trobés ni un sol fragment de pintura mural. Passat el llindar, el mur que segueix vers el sud queda ocult sota un mur posterior no datat, fet a

base de grans pedres i carreus aprofitats que, en part, es recolza sobre el mosaic de l’ambulacre (Sánchez *et al.* 1989, 36).

Pel que fa als materials constructius, predomina de manera absoluta l’ús de la pedra calcària en diferents mides, que es fa servir tant pels fonaments com pels sòcols dels murs. A partir de certa alçada es desconeix el material usat, però és probable que es tracti de tàpia, ja que no s’han documentat restes ni de toves ni maons en unes mínimes quantitats que així ho facin pensar (Sánchez *et al.* 1989, 30).

En relació a les tècniques constructives, és absolut el predomini de la maçoneria de pedra calcària de mides petites i mitjanes, gairebé sempre lligades amb morter de calç, creant murs d’entre 50 i 60 cm. d’amplada (Fig. 84). Les úniques excepcions en les que s’usa l’argila per a lligar la fàbrica són en els fonaments (només visibles a l’habitació nº 4) i en el muret perimètric que emmarca el peristil. A part d’aquests dos elements, també es lliguen amb argila els murs de l’habitació nº 1, però com ja hem comentat anteriorment, és probable que es tracti d’una construcció posterior.

Per tant, com veiem, també en aquesta ciutat relativament petita, les elits hispanes opten d’una forma generalitzada pels nous models residencials que es troben arreu del Mediterrani i que es caracteritzen per la sumptuositat de l’arquitectura i dels programes decoratius.

En aquest cas concret, segurament estem davant de la casa d’un ric comerciant local que prefereix construir la seva residència al costat del (seu?) negoci. Aquest podria ser el de la producció i exportació de derivats de peix, un dels negocis habituals d’època romana a les poblacions de la costa mediterrània hispana.

Complutum

Complutum (Alcalá de Henares, Madrid), era una ciutat que havia estat fundada cap al canvi d'era i més tard refundada als anys seixanta del s. I. En època tardana, era un nucli que ocupava una posició estratègica al centre de la *Diocesis Hispaniarum*, sobretot com a eix per les rutes que unien les principals ciutats peninsulars. Entre els segles IV i V, com també hem pogut veure a *Barcino*, la ciutat passa per una etapa de prosperitat, que es materialitza amb la renovació de l'edifici pública i privada (Rascón i Sánchez 2000, 236-237; Rascón i Sánchez 2008, 246-247). Pel que fa a la primera destaca l'ambiciós programa de renovació del fòrum. Es tracta d'una obra unitària de replantejament general, en la que es refà l'antiga basílica i les *tabernae*, es construeixen nous edificis administratius, una plaça, un *macellum* i unes termes (Rascón i Sánchez 2000, 238-239). A partir de mitjans del s. V, l'urbanisme públic de *Complutum* ja es troba en ple procés de transformació, mentre que algunes de les residències encara segueixen habitades, com per exemple la "Casa de Cupidos" de la que ara parlarem. Per altra banda, edificis com a l'anomenada "Casa de Hippolytus", perden la seva funció original (que és discutida) i passen a convertir-se en necròpolis (Rascón i Sánchez 2000, 240).

Més enllà d'aquest quadre general, la documentació amb la que comptem per a conèixer l'arquitectura residencial d'època tardana presenta alguns problemes insalvables. El primer és el propi estat de conservació de les restes. Les cases que es van localitzar al quadrant sud-est de la ciutat i que són conegudes per la temàtica dels seus mosaics ("Casa de Baco", "Casa de Cupidos", "Casa de Aquiles", etc.) van ser sistemàticament espoliades dels seus materials constructius ja en època antiga, fins al punt de que en moltes ocasions no es trobaven ni els materials dels fonaments (Fernández-Galiano 1984, 130). És per aquesta raó que en gairebé tots els casos es localitzaven únicament els mosaics, simplement perquè no eren aprofitables (Fernández-Galiano 1984, 158).

El segon d'aquests problemes va ser la pròpia naturalesa de les excavacions, fetes entre 1971 i 1978, arran d'una ampliació urbanística d'Alcalá de Henares. En aquesta època encara no s'havia aprovat la llei del patrimoni històric espanyol i, per tant, els promotors no tenien cap obligació legal envers la seva protecció. En aquest escenari, si es va salvar quelcom fou gràcies a la bona voluntat d'ambdues parts. Aquestes circumstàncies, feien que els arqueòlegs haguessin d'anar a rescatar el que podien tan bon punt les màquines ho començaven a destrossar, circumstàncies que explica detalladament

el responsable en aquells moments (Fernández-Galiano 1984, 13-20).

Un últim problema fou la metodologia mateixa de l'excavació, en la que s'extreia la terra a partir d'estrats artificials, amb la consegüent confusió cronològica que aquest fet generava (Fernández-Galiano 1984, 163). Després de les publicacions de Fernández-Galiano l'any 1984, els únics avenços en el coneixement d'aquestes cases es deuen als diversos treballs de S. Marqués i A. L. Sánchez, que han provat de reconstruir algunes de les plantes (Rascón i Sánchez 2008, 249-252). Tot i aquests intents, sens dubte meritoris, cal tenir present que es tracta d'hipòtesis més o menys versemblants. Degut a aquestes limitacions, nosaltres ens centrarem únicament en dues de les cases que poden aportar més informació: la "Casa de Baco" i la "Casa de Cupidos".

La "Casa de Baco"

La "Casa de Baco" es va començar a excavar al mes d'abril de 1973, per part de l'equip dirigit per D. Fernández-Galiano. Ubicada dins del teixit urbà intramurs (amb illes de cases de 32 m. x 32 m.), és la més ben documentada de totes les que es coneixen a *Complutum*. Tot i la parcialitat de les restes, sembla clar que ens trobem davant d'una casa que respon al model de la casa de peristil, un element del qual es van poder localitzar tres dels seus ambularcs, cada un d'ells amb motius geomètrics diferents (Fig. 85). L'escassa conservació de les restes fa molt difícil determinar-ne la tipologia, per la qual cosa creiem que és millor no entrar en especulacions a hores d'ara impossibles de verificar. La cronologia proposada, entre finals s. IV i inicis s. V, es va basar en la idea de que els mosaics, suposadament d'aquestes cronologies, els hauria fet un únic taller i, per tant, es tractaria d'una casa de nova planta o totalment reformada en aquest moment (Fernández-Galiano 1984, 158).

Pel que fa als diferents ambients, en una posició axial respecte al peristil es documentà una habitació quadrangular de sis metres de costat, pavimentada amb mosaics geomètrics que emmarcaven un emblema central amb amoretos, estança que fou interpretada en el seu moment com un *oecus* (Fernández-Galiano 1984, 133 i 158).

A l'oest del peristil, es va excavar un altre paviment musiu de forma rectangular que funcionava com a passadís i es trobava pavimentat amb un mosaic, on es representaven sis homes portant copes (6.50 x 2.43 m). Aquest paviment, relacionat amb el món dels banquets, donava pas a una altra habitació, interpretada com el *triclinium* de la casa (Fernández-Galiano 1984, 134). Es tractava

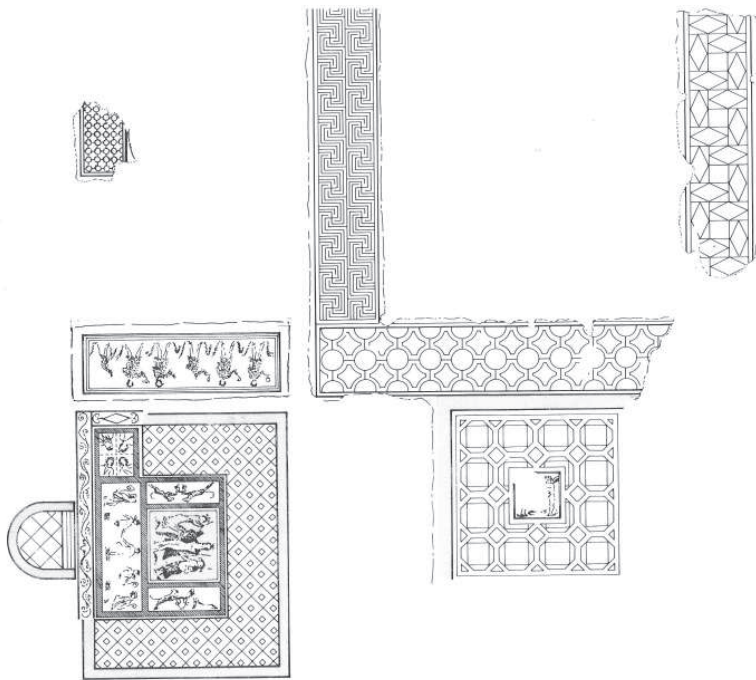

Fig. 85. Planta de la "Casa de Baco" a Complutum. Com es pot apreciar en aquesta imatge, els paviments de mosaic són de les poques restes que han sobreviscut a l'intens espoli que ha sofert aquest edifici (Fernández-Galiano 1984, 132).

d'una habitació de planta rectangular d'uns 50 m² i que presentava un petit absis en un dels seus costats llargs. Ja dins de l'habitació, la zona que es trobava davant del llindar mostrava un mosaic al·legòric de les quatre estacions. L'esquema compositiu de la resta de l'habitació s'organitzava en forma de "U", indicant l'espai ocupat pels llits.

La zona que havia de quedar tapada pels llits tenia un paviment musiu de tipus geomètric, mentre que la zona central, a la vista dels comensals, es

decorava amb un mosaic de tipus figuratiu. A la part inferior presentava una escena de premsat de vi i a la part superior una imatge de Dionís ebri (Fig. 86). Al seu torn, aquesta imatge central estava flanquejada per panteres en posició heràldica, a banda i banda de cràteres (Fernández-Galiano 1984, 135). A nord-est d'aquest conjunt encara es va trobar un altre fragment de mosaic geomètric, però difícilment en podem conèixer les característiques (Fernández-Galiano 1984, 158).

No es coneix la tècnica constructiva d'aquesta casa, ja que els murs es trobaven sistemàticament espoliats (Fernández-Galiano 1984, 163). Les úniques restes d'elements constructius que ens van localitzar són pedres lligades amb argamassa, que caldria relacionar amb els fonaments més que no pas amb l'alçat dels murs (Fernández-Galiano 1984, 130).

La "Casa de Cupidos"

Una altra casa que pot aportar informació sobre l'arquitectura domèstica de la ciutat és la coneguda com "Casa de Cupidos". Per desgràcia, en aquest cas, els dubtes que genera pel que fa a la seva cronologia i a la seva configuració en planta, són encara majors que els de la "Casa de Baco". Les circumstàncies de l'excavació són les mateixes que l'anterior i, per tant, no les repetirem. Pel que fa a la seva situació en el teixit urbà, la "Casa de Cupidos" es troba a dues illes de cases al nord-oest de la "Casa de Baco".

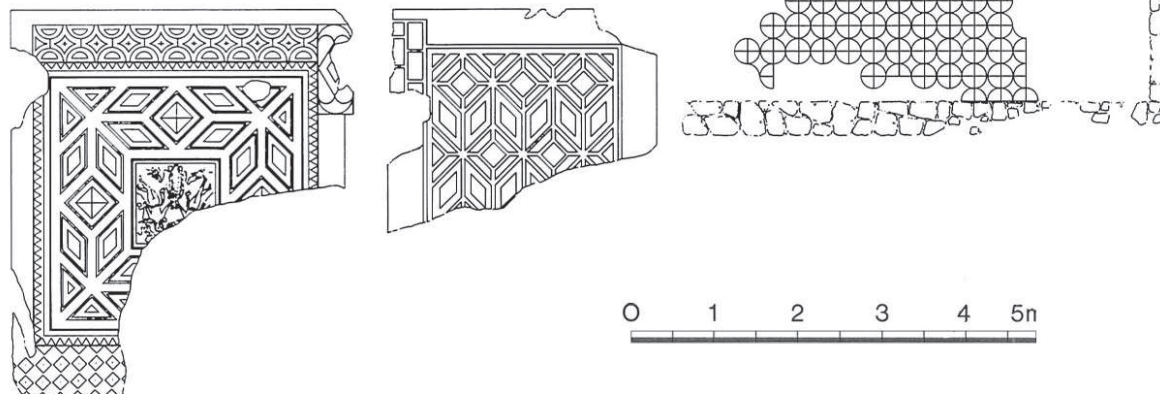
Ni el model general de la casa ni tampoc la seva tipologia es poden determinar amb garanties, sempre degut a la parcialitat de les restes (Fig. 87).

Fig. 86. Imatge de l'emblema central del mosaic de la "Casa de Baco". Es representa una escena dionísica en la que el déu, ebri, ha de ser sostingut pels membres de la seva comitiva (Rascón i Sánchez 2000, 238).

Fig. 87. Planta de la “Casa de Cupidos” a Complutum. En aquesta imatge es poden veure els paviments de mosaic de dues de les habitacions documentades, així com alguns elements del peristil (Fernández-Galiano 1984, 164).

De fet, sempre en la nostra opinió, els intents fets en aquest sentit no gaudeixen de versemblança (Rascón i Sánchez 2008, 251). A nivell cronològic, la casa s’hauria remodelat completament al llarg del s. V, data a la qual semblen pertànyer els dos mosaics documentats (Rascón i Sánchez 2008, 251). Per tant, i sempre en la nostra opinió, ni la morfologia arquitectònica ni la cronologia són prou segures en aquest cas.

La “Casa de Cupidos” presenta bàsicament dues estances alineades, suposadament quadrangulars i decorades amb mosaics geomètrics a base de rombes. L’habitació del nord presenta també un emblema central en el que apareixen dos amoretos en posició heràldica sostenint garlandes, amb coloms als seus peus i emmarcant una inscripció, avui completament perduda (Fernández-Galiano 1984, 164).

Es van localitzar igualment els llindars d’ambdues estances, col·locats un davant de l’altre amb motius musius diferents. Al sud d’aquestes habitacions va aparèixer un ambulacre que emmarcava una espècie de petit pati obert (Fig. 88). Aquest estava pavimentat amb una argamassa vermellosa per la presència de ceràmica trinxada i, sobre d’ella, es disposaven maons de 8 cm. de gruix de dues formes: semicirculars i quadrats amb els angles corbats. Tot i que per a l’interior d’aquest espai obert s’ha volgut proposar l’existència d’un petit pati amb columnes, creiem que cal ser prudents pel que fa a aquesta interpretació (Rascón i Sánchez 2008, 251). Ho volem remarcar perquè el seu excavador afirmava que les columnes presentaven una alçada total de 1.17 m. i 13 cm. de diàmetre.

Només la seva mida fa evident que no podrien haver servit a aquest propòsit.

En resum, com hem vist, els problemes relacionats amb la documentació segurament impedeixen veure amb claredat la riquesa i la importància de les *domus* de Complutum. Tot i aquestes dificultats, no es pot posar en dubte que, també l’interior de la península, presenta unes aristocràcies molt riques i que inverteixen fortes

Fig. 88. Fotografia general de la “Casa de Cupidos” durant seva excavació. Tot i que no és de gran qualitat, s’aprecien els ambulacres del peristil, així com, a la dreta les columnes descobertes *in situ* (Fernández-Galiano 1984, 165)

sumes en reformar profundament les seves cases. L'abundància dels mosaics, tots estilísticament situats als segles IV i V, no deixa dubtes sobre la connexió d'aquesta ciutat amb les tendències generals de l'imperi pel que fa a l'arquitectura domèstica.

Tarraco

Durant els segles IV i V, *Tarraco* és una ciutat que manté la capitalitat de la província, però ja comença a experimentar fortes transformacions pel que fa a la seva estructura urbanística. Des del s. III, la zona central de la ciutat, bàsicament de tipus residencial, comença a partir un procés d'abandonaments parcials, en el que s'alternen diverses activitats i que s'ha anomenat de tipus agrourbà (Macias 2000, 261; Macias 2008, 296). Tot i això, encara a finals del s. III o a inicis del s. IV, el governador de la província restaura les *Thermae Montanae*, que potser s'haurien d'identificar amb el complex descobert al carrer de Sant Miquel (Macias 2000, 261; Macias 2004).

Segurament des de la segona meitat del s. IV, el fòrum de la colònia ja es troba abandonat i els seus materials s'usaran en la construcció del complex cristià del Francolí (Aquilué 2006, 45-46). Per la seva banda, el fòrum provincial comença a transformar-se a inicis del s. V, amb la presència de cases i abocadors (Macias 2008, 296-297).

Pel que fa als edificis d'espectacle, sabem que el teatre ja està abandonat des de finals del s. II (Mar *et al.* 1993, 18), l'amfiteatre segurament està en un procés similar (TED'A 1990, 203) i el circ potser és l'únic que encara es manté actiu (Macias i Fiz 2007, 85). Per tant, quan es comença a construir la *domus* que veurem tot seguit, *Tarraco* està en ple procés de transformació urbanística, en el que estant desapareixent els vells referents urbans i n'estan naixent de nous.

La "Domus del Francolí"

La *domus* del Francolí rep aquest nom per la seva proximitat al riu que desemboca a l'oest de Tarragona (anomenat *Tulcis* en època romana). Es tracta d'una *domus* situada extramurs, a la zona del suburbi occidental. Va ser descoberta durant unes excavacions d'urgència arran de la construcció d'un centre comercial. La *domus* i els altres edificis d'aquesta àrea van ser excavats en diferents campanyes entre els anys 1994 i 1997, per part del Servei Arqueològic de la Universitat Rovira i Virgili, sota la direcció de Rodolf Cortés (Mar *et al.* 1996, 320). Desgraciadament, la *domus* té un nivell de preservació desigual. Es conserven bàsicament les ales oriental i septentrional, mentre

que la occidental pràcticament ha desaparegut i la meridional no es va poder excavar per quedar sota l'Avinguda de Ramón y Cajal. Avui dia, es troba sota d'aquest centre comercial, emmarcat per les avingudes de Roma, Vidal i Barraquer, Ramón y Cajal i el Passeig de la Independència.

En època romana, formava part d'un suburbi densament ocupat que s'articulava amb altres instal·lacions a través d'una via suburbana d'orientació nord-oest/sud-est. Entre aquests edificis destaquen una basílica paleocristiana de tipus funerari precedida d'un gran atri, una gran cisterna amb contraforts i unes instal·lacions agropecuàries (López 2006; Macias i Fiz 2007, 156). A la vegada, totes aquestes construccions se situen al nord de la gran basílica i la necròpolis paleocristiana excavades per Mn. Serra i Vilaró entre els anys 1926 i 1933 (Del Amo 1979; Mar *et al.* 1996, 320) (Fig. 43).

A nivell del model constructiu i contràriament al que hem estat observant fins ara, l'articulació d'aquesta casa no es fa a través d'un peristil, sinó d'un simple pati delimitat per murs, en els quals se situaven les obertures cap a les diverses habitacions (López 2006, 70). És, per tant, una casa de pati central, però sense porticats perimètrics. Tot i això, a la zona nord sí que possiblement hi hagués hagut un porticat, doncs es va localitzar el carreu sobre el qual s'hauria recolzat una de les columnes de l'entrada, monumentalitzant d'aquesta manera l'accés a la zona de representació de la casa.

La cronologia en la qual s'emmarca és complicada d'establir per l'absència generalitzada de materials datables en els seus estrats de construcció, però per altres indicis es creu que s'aixecaria entre els anys 333 i 350, mentre que el seu abandonament se situaria en un moment indeterminat de la segona meitat del s. V (López 2006, 109). Per altra banda, no es van poder documentar els sistemes d'aprovisionament i evacuació de les aigües, però hi eren amb tota seguretat (López 2006, 74).

La casa té dues fases ben establertes, encara que també difícils de precisar cronològicament. En la primera es basteix tota l'estructura al voltant del pati central, inclòs el *balneum*. Ja a la segona fase, que es percep pels canvis en els sistemes de fonamentació, la casa pateix un procés de monumentalització, sobretot centrat en la zona representativa del nord (López 2006, 71). Aquestes reformes es tradueixen en la construcció d'un absis a l'eix compositiu de la casa, així com en l'ampliació de l'espai adjacent a aquest àmbit, donant com a resultat un ampli triclini.

La *domus*, per tant, s'estructura a partir d'un pati central al que probablement s'entra des del sud. A l'est del pati es documenten dues estances (habitacions nº 6 i nº 7), que segurament s'obrien a ell mitjançant portes no conservades (López 2006,

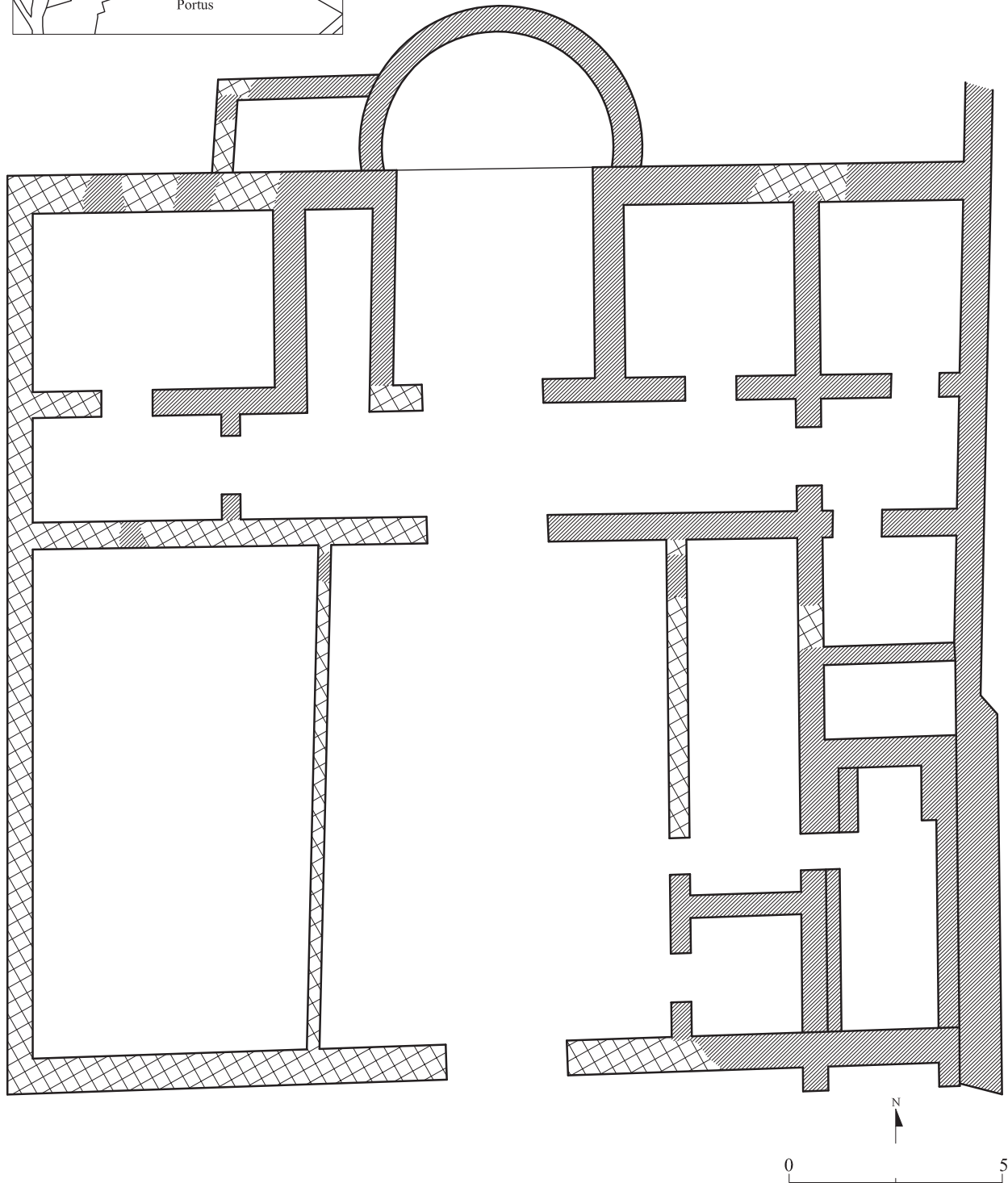
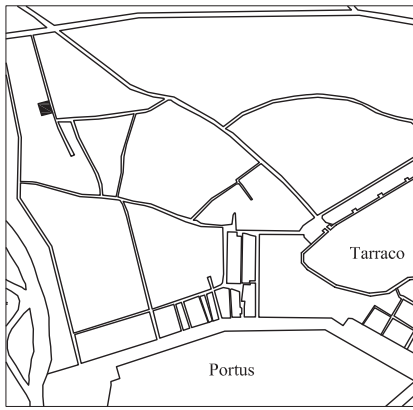

Fig. 89. Planta general de la “Domus del Francolí” al suburbi occidental de Tarraco. Es tracta de l’únic cas entre els analitzats en aquest capítol que no presenta un peristil central que articula tota la casa, sinó un simple pati. Destaca també la voluntat del propietari de la casa d’adequar-la a les tendències del moment, ja que el triclini amb l’absis és d’un moment posterior (A. Perich a partir d’un original de J. López 2006).

70). A la zona de l'oest, l'estat de conservació fa difícil establir-ne l'estructura. A la banda de nord s'aixecaria la façana porticada que donava pas als diferents espais de la casa a través del passadís nº 8 / nº 17. Aquest ingrés es faria a través d'una porta central a la que se li ha calculat una llum de 3.40 m. (López 2006, 70). A l'extrem est d'aquest passadís es trobava una porta que permetia l'accés al *balneum*, mentre que a la zona nord es disposava un conjunt d'habitacions en bateria, les més occidentals de les quals (nº 15 i nº 16) es van trobar molt arrasades.

A la part central d'aquesta bateria d'habitacions és on se situa el triclini absidal, format per les habitacions nº 10, nº 11 i nº 12 que, com hem dit, són producte d'una segona fase. És interessant la hipòtesi de J. López sobre l'habitació nº 13, ja que per les seves dimensions i situació es creu que podria haver estat una caixa d'escales i, per tant, podríem estar davant de l'evidència d'un primer pis, almenys a la zona nord (López 2006, 71-72).

El *balneum* presenta una estructura allargada que ocupa la totalitat de l'ala oriental. De nord a sud es va documentar el *frigidarium* (habitació nº 5) que curiosament no disposava de piscina, l'*apodyterium* (habitació nº 4) que era l'habitació oberta al passadís i el *caldarium* amb el seu *alveus* calefactat (habitació nº 3). Finalment, les habitacions nº 1/nº 2 es consideren la zona del *propnigeum*, és a dir, la zona de servei que contenia el *praefurnium* (López 2006, 72-75) (Fig. 89).

Pel que fa a la tècnica constructiva, els fonaments es fan a base de reomplir rases d'uns 40 cm. de profunditat per uns 60 cm. d'amplada, amb còdols lligats amb argila (morter de calç a la segona fase). Els murs presenten una amplada variable, entre els 50 i 60 cm. (encara que a vegades arriben a 80 cm.) i es realitzen a partir de la tècnica de l'*opus caementicium* encofrat. La part superior plana d'alguns d'aquests murs fa pensar que poguessin rebre una nova tongada d'*opus caementicium* o bé un altre material, com ara la tàpia o la tova (López 2006, 67-68).

Per tant, la "*Domus del Francolí*" expressa d'una manera molt nítida les tendències que es donen en l'arquitectura residencial tardana i que hem vist en altres exemples. El més significatiu és que, en un determinat moment, el propietari sentirà la necessitat de canviar la zona de representació per, a través de l'ampliació i la construcció d'un absis, adaptar la casa a les exigències socials del moment.

Corduba

Corduba és una ciutat de fundació republicana i serà la capital de la Bètica des de la reforma administrativa d'August fins a l'antiguitat tardana

(Carrillo *et al.* 1999; Arce 2010, 408-409). Com en altres ciutats, ja a partir del s. II es comencen a apreciar els primers símptomes de canvi en alguns edificis i espais públics.

És el cas, per exemple, del complex del circ i el temple del carrer Claudio Marcelo. El seu desmantellament s'inicia a partir del s. II, començant pel circ i per la terrassa inferior del complex cultual (Márquez 2005, 47; Diarte 2012, 133). Mentre està en marxa aquest procés, però, a l'espai del fòrum colonial es continuen erigint estàtues als emperadors de la dinastia constantiniana, encara durant tota la primera meitat del s. IV. Serà durant la segona meitat, quan ja s'observi l'abocament de residus seguit de la instal·lació d'estructures domèstiques, construïdes directament sobre l'enllosat de la plaça (Diarte 2012, 132).

Més enllà de les diverses transformacions d'altres espais públics (Marfil 2000), una de les novetats més importants a *Corduba* a inicis de l'antiguitat tardana és la construcció del gran complex de Cercadilla, del que ara ens ocuparem. Tot i la importància d'aquesta construcció, ja durant la segona meitat del s. IV la ciutat anirà perdent importància a favor d'*Hispalis*, que segurament acabarà prenent el relleu de la capitalitat provincial en algun moment entre mitjans del s. IV i inicis del s.V (Sánchez 2011, 100).

El complex de Cercadilla

El jaciment de Cercadilla, també anomenat "Palau de Cercadilla", és un dels complexos arquitectònics més espectaculars i alhora més controvertits de l'arquitectura residencial hispana. La polèmica entre els investigadors és present en molts dels seus aspectes, ja sigui per qüestions relacionades amb la seva naturalesa, el seu comitent o el propòsit de la construcció (Hidalgo 2004; Marfil 2000; Arce 2010).

El jaciment es va descobrir per primer cop l'any 1922, arran dels treballs d'ampliació de la línia ferroviària que arribava a Còrdova pel nord-oest. La persona que el va descobrir, J. M. de Navascués, va poder excavar de forma parcial el gran criptopòrtic del que després parlarem, però tot i documentar un mínim de 18 m., l'espai era insuficient per prendre consciència de la magnitud de l'edifici (Hidalgo 1996, 15). La segona gran intervenció tornarà a estar motivada per obres en la xarxa ferroviària i començarà amb la destrucció de part de les estructures l'any 1991. Afortunadament, aquesta destrucció es va poder aturar a temps i començarà així l'excavació que ha permès conèixer la major part d'aquest immens jaciment, el total del qual avui dia es mesura en 400 m. x 200 m. (Hidalgo 1996,

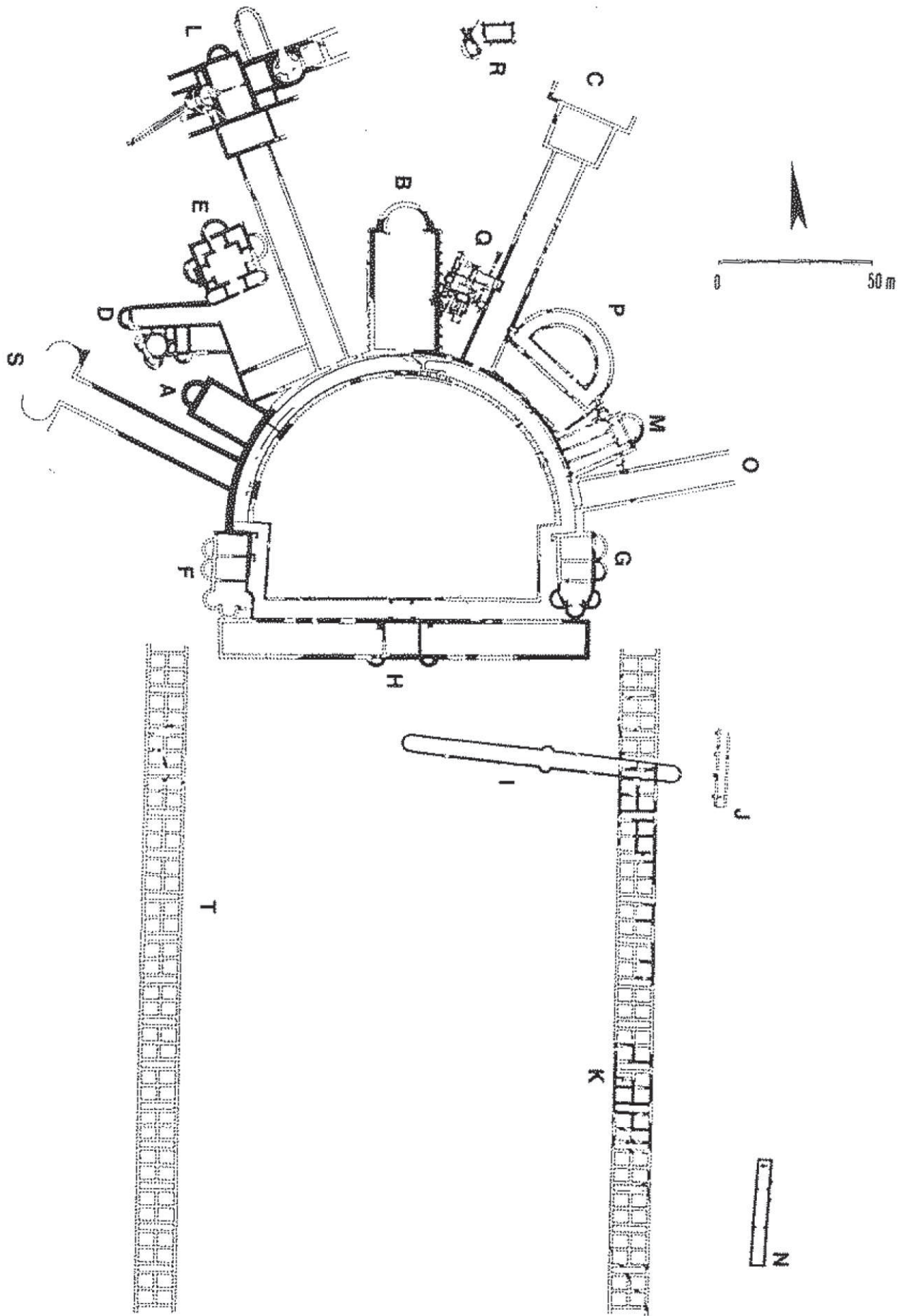

Fig. 90. Planta de l'anomenat palau de Cercadilla, al suburbi nord-occidental de Còrdova. Observant l'escala s'aprecia la magnitud del complex, del que fins ara s'han descobert espais bàsicament representatius (Hidalgo 2004, 96).

17; Hidalgo 2008, 348) (Fig. 90).

Actualment, el complex de Cercadilla es troba completament integrat al teixit urbà de Còrdova. El nucli central s'ubica sota l'estació de ferrocarril, entre les avingudes de la Via Augusta i d'Amèrica. En el moment de la seva construcció, però, es tractava d'un edifici extramurs, ubicat a 600 m. de la muralla de la ciutat i a 650 m. de la porta més propera (Hidalgo 1996, 15).

Una porta monumental dona lloc al gran complex (Hidalgo 2007), després de la qual s'obre una gran plaça, que es troba emmarcada per dos edificis allargats i compartimentats en múltiples habitacions (edificis "T" i "K"). Aquests s'interpreten alternativament com a espais de servei i d'allotjament de la guàrdia de palau (Hidalgo 2008, 351) o com a *horrea* (Arce 2010, 408). A l'extrem occidental d'aquesta plaça s'obre l'entrada al complex pròpiament dit, a través d'un cos d'acolliment i transició (edifici "H") que compta amb dos edificis simètrics dotats de múltiples absis (edificis "G" i "F"), en la línia de l'arquitectura del moment.

L'estructura del complex s'organitza a partir d'una gran exedra semicircular, de 109 m. de diàmetre. La part inferior està ocupada per un criptopòrtic amb pous de llum cada 2.4 m. (Hidalgo *et al.* 1996, 24), mentre que la part superior és una galeria porticada que permet l'accés a les diferents construccions del complex (Hidalgo 2004, 95). Es tracta d'una estructuració que també s'observa en altres grans complexos de l'antiguitat tardana, com el palau d'Antiochos a Constantinoble, que ja hem tingut ocasió de veure o la vil·la de Montmaurin a la Gàl·lia meridional (Fouet 1983) (Fig. 91). En la composició destaca la cerca d'una certa simetria

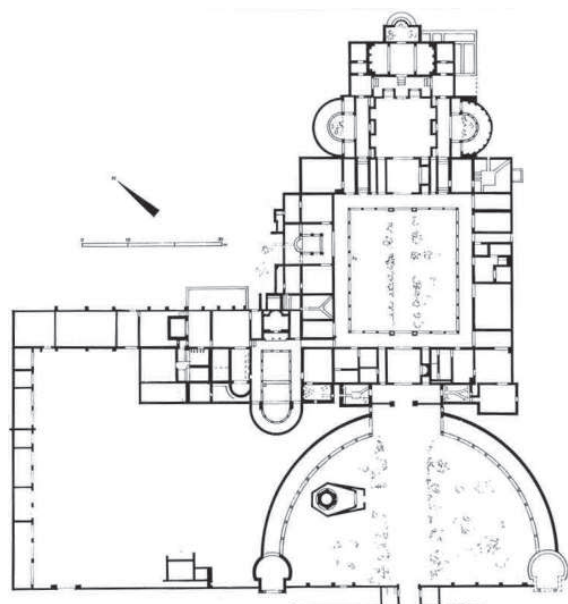

Fig. 91. Planta de la vil·la de Montmaurin (Haute-Garonne, França). També en aquest cas, l'entrada es realitza a partir d'un pòrtic monumental en *sigma* (Ward-Perkins 2008, 138).

entre els edificis a partir de l'eix compositiu central. Són totalment simètrics els edificis "F" i "G" i "A" i "M", mentre que la simetria es trenca amb els edificis que s'ubiquen entre aquests.

Les diferències en l'accés a les diverses construccions, han fet pensar en l'articulació de diversos graus de privacitat organitzats en "circuit" d'accés. Per una banda hi hauria el circuit públic, al que s'accediria directament des del pòrtic semicircular i que permetria entrar als principals espais de representació. Entre aquests destaca la gran aula de planta basilical, ubicada al centre de l'eix compositiu. Es tracta d'una aula de recepció de grans dimensions (46 m. x 19 m.), que presenta una sèrie de contraforts en sentit longitudinal separats per distàncies regulars de 2.4 m. Aquesta aula ("edifici B") se sol comparar amb la basílica constantiniana d'*Augusta Treverorum* (Hidalgo 2004, 99) (Fig. 92). L'aula va patir un espoli total del seu paviment, per la qual cosa és difícil assegurar com era el sòl. Tot i així, a jutjar per la seva absència total, és lògic pensar que hagués estat cobert amb *opus sectile*, ja que ni l'*opus signinum* ni l'*opus tessellatum* s'haurien pogut aprofitar (Hidalgo 1996, 63). Dins de l'aula, un dels elements de la configuració interior podria haver estat una font ornamental adossada al mur nord, un sector en el que també se situava la obertura cap al conjunt termal del nord (Hidalgo 1996, 64-65). Altres edificis del circuit públic podrien haver estat "A" o "M", ambdós d'accés directe des del pòrtic en *sigma*.

Un segon circuit d'accés hauria estat el que el seu excavador anomena "semipúblic" i en el que l'entrada als edificis no es faria d'una forma tan directa (Hidalgo 2004, 98). Entre els edificis d'aquest segon circuit, en principi més restringit, destaquen els espais dedicats als banquets, entre els que sobresurt la gran sala triconca (edifici "E"), ubicada al sud de l'aula central i precedida per un gran pati. Desgraciadament, però, aquest edifici es troba avui dia molt arrasat i només es coneix a nivell de fonaments (Hidalgo 1998; Hidalgo 2011-2012). Altres edificis d'aquest circuit semipúblic podrien ser els que es troben precedits per llargs passadissos, com per exemple "S", "L", "C" i "O".

Finalment, l'últim grau d'accés presenta un caràcter més privat i es posa com a exemple el petit *balneum* al nord de la gran aula central (edifici "Q"). Aquest és probablement l'únic espai que es podria caracteritzar com a privat dins del conjunt de Cercadilla (Hidalgo 1996, 112). De fet, una de les característiques que més sobta d'aquest jaciment és la pràctica absència de zones pròpiament residencials (Hidalgo 2008, 350).

La cronologia del complex de Cercadilla s'ha establert a partir de la seqüència estratigràfica entre

Fig. 92. Basílica constantiniana d'Augusta Treverorum (Trier, Alemanya). És un exemple que se sol posar en relació a l'aula basilical de Cercadilla (Autoria: Marcin Szala).

finals del s. III i inicis del s. IV, una evidència que casa molt bé amb els models arquitectònics d'època tetràrquica (Hidalgo 2004, 99). És precisament aquesta cronologia la que ha desencadenat les diverses interpretacions històriques del complex.

La polèmica es podria resumir en dues posicions bàsiques. La primera és la que defensa el seu excavador, R. Hidalgo, i que atribueix la construcció del palau a l'emperador Maximià (286-305). Aquest l'hauria fet construir com a base d'operacions per a portar a terme una campanya militar contra els mauri del nord d'Àfrica. De fet, sabem que Maximià es troba a *Hispania* entre els anys 296 i 297. Una inscripció molt discutida (CIL II²/ 7, 260a), s'ha interpretat com a una dedicació als Cèsars Contanci i Galeri i, per tant, s'hauria de situar entre els anys 293 i 305 (Hidalgo 2004, 101). Per contra, altres investigadors, sobretot J. Arce, pensen que les evidències no són prou concloents i que el més probable és que es tracti de la residència d'un privat o del governador de la província (Arce 2010, 409).

Pel que fa als materials i a les tècniques constructives emprades, destaca per una banda la gran homogeneïtat de les fàbriques, que són pràcticament iguals en totes les zones conegudes, posant de relleu la unitat del projecte. Els fonaments, fets a partir de rases que es reomplen amb *opus caementicium*, presenten profunditats variables, sempre segons el punt en el que troben el terreny geològic (Hidalgo 1996, 59).

Sobre els fonaments ocasionalment es col·loca una filada de carreus, sobre la qual ja

s'assenten els alçats. Pel que fa a aquests, destaca com a novetat a *Corduba* l'ús de l'*opus vittatum mixtum* amb nucli d'*opus caementicium*, que no s'havia usat abans i pràcticament no es tornarà a usar en aquesta ciutat (16). Els carreus són de pedra sorrenca i de mides irregulars, normalment entre els 20-30 cm., mentre que alguns maons són aprofitats (Hidalgo 1996, 59-60). En relació als paviments, s'usen diverses solucions en els diferents edificis del complex, com poden ser l'*opus signinum* o l'argamassa (edificis "L" i "P") o l'*opus tessellatum*, que cobreix tot l'edifici "M" i el *balneum* (edifici "Q").

La "Domus suburbana de Santa Rosa"

El jaciment conegut com la "Villa de Santa Rosa", és una residència suburbana a pocs centenars de metres de la porta nord de la muralla de *Corduba*. Encara que tingui aquest nom oficial, preferim identificar-la com una *domus* suburbana, degut a la seva proximitat a la ciutat (650 m.) i a l'absència d'estructures de transformació dels productes agropecuaris.

La investigació d'aquesta casa comença arran d'una excavació d'urgència. En realitat, però, es tracta d'una excavació feta en dos solars diferents i excavats gairebé al mateix temps. El del sud fou excavat sota la direcció de R. Penco entre setembre i novembre de 2003 i el del nord (conegut com la "Manzana de Banesto") sota la direcció de José Manuel Salinas, entre juliol de 2003 i abril de 2004. Per la proximitat i les característiques d'ambdós

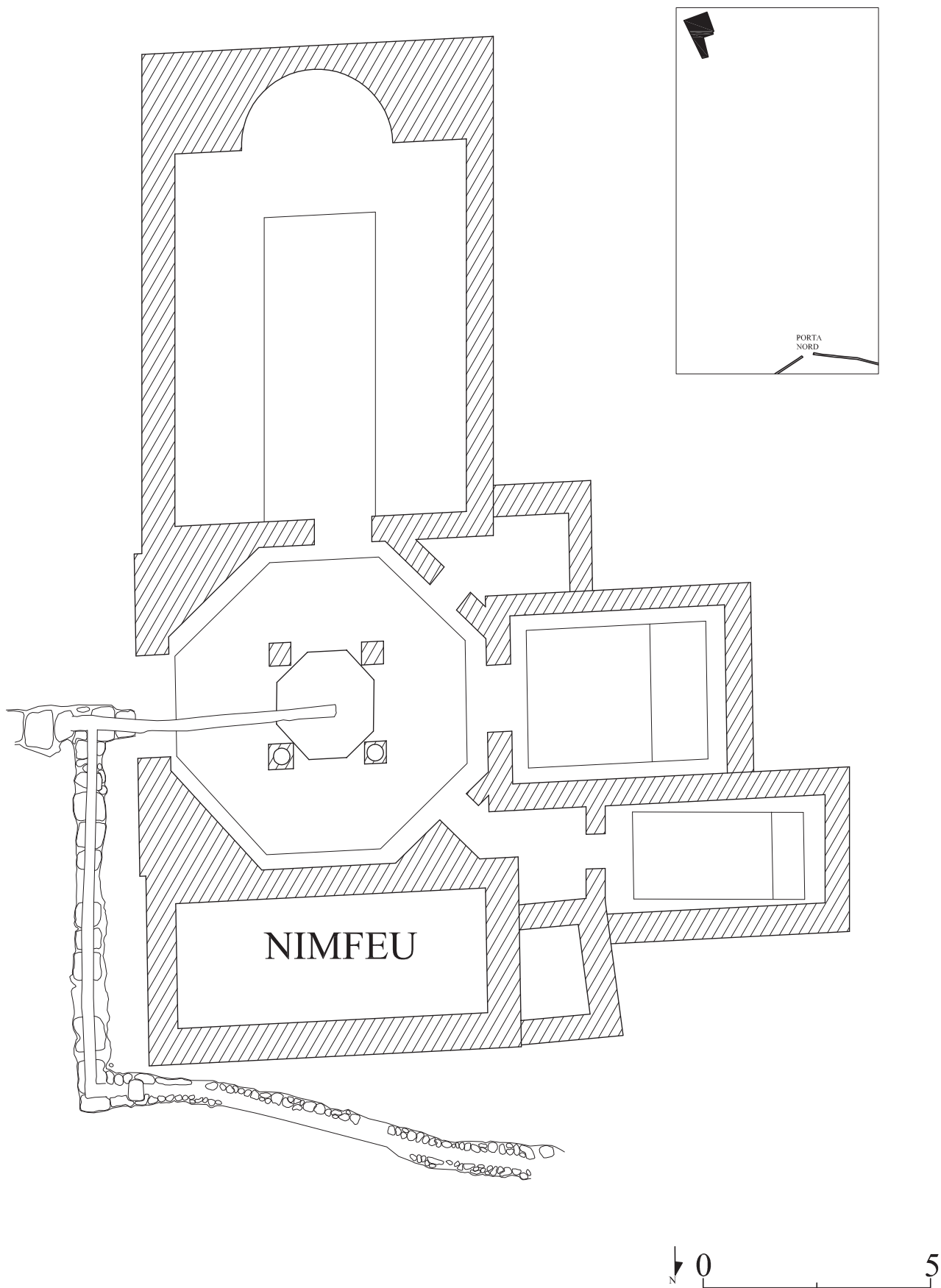

Fig. 93. Planta de la “Domus suburbana de Santa Rosa”. Hi destaca l’espai distribuïdor central, de difícil definició tipològica, però pròxim a un atri tetràstil. També és interessant destacar la relació visual directa entre el triclini i el nimfeu (A. Perich a partir d’un original de R. Penco 2005).

jaciments, no hi ha dubte de que es tracta d'un mateix edifici (Penco 2005, 12).

En l'entramat urbà actual, aquests solars se situen entre els carrers Algarrobo i Chopos, en un barri residencial i de serveis a la zona nord de la ciutat històrica. Com ja hem comentat, en època antiga aquesta *domus* se situava a poca distància de la muralla nord de *Corduba*. Es tractava d'una zona que tradicionalment havia acollit necròpolis articulades entorn de les vies, però també altres edificis suburbials (Penco 2005, 15; Ventura 1999; Vaquerizo i Murillo 2010).

És complicat establir quin és el model general de referència d'aquesta casa en base a les restes que coneixem i l'estat en el que es troben. Per una banda, al solar nord es detecta un peristil de planta quadrangular, però les dimensions del solar excavat en prou feines permeten observar les estances que s'hi associaven. Al del sud destaca un pati de forma octogonal al que s'obren una sèrie d'habitacions i que els seus excavadors anomenen "peristil" (Penco 2005, 20-24). Però en realitat té poc a veure amb aquest tipus d'espai central distribuïdor. Per tant, en aquests moments no sabem exactament en quina tipologia cal inscriure aquesta *domus*. El que sí que està clar és que els espais oberts i envoltats de corredors porticats segueixen sent, en aquesta època, elements de prestigi dins del lèxic arquitectònic usat per les aristocràcies tardorromanes (Fig. 93).

La cronologia general del conjunt ha pogut establir-se a partir dels materials documentats, tant ceràmics com numismàtics. En base a aquests últims, la seva construcció es data entre finals s. III i inicis s. IV (Penco 2005, 17), mentre que el seu abandonament, que es coneix pels materials

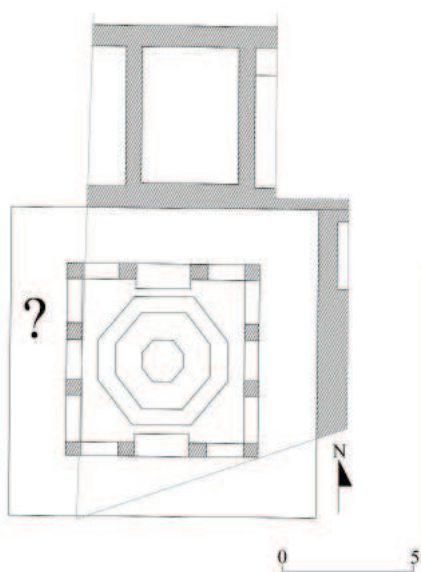

Fig. 94. Planta del solar nord de la "Domus suburbana de Sta. Rosa". S'observa el peristil i una de les habitacions (A. Perich).

proporcionats dins dels estrats d'enderroc al solar del nord, es podria datar entre finals del s. IV i la primera meitat del s. V (Penco 2005, 18) (17).

S'ha pogut localitzar part de l'estructura d'aprovisionament de les aigües i, en alguns punts, també la d'evacuació. A la zona del "peristil" del sud, l'aigua pluvial es recollia a través d'un *compluvium*, que dirigia les aigües cap a un *impluvium* que, al seu torn les redirigia cap a una cisterna. També és possible que en els angles d'aquesta estructura hi haguessin els sortidors d'una font (Penco 2005, 20). A nivell de la infraestructura hidràulica, destaca sobretot la gran piscina de la que ens ocuparem més endavant (Penco 2005, 29-30).

Al solar nord les estructures hidràuliques també es posen de manifest amb la presència d'una font monumental al centre del peristil. L'aigua arriba a través d'una canonada de plom i s'evacua per l'oest del peristil (Salinas 2005, 47-48). Pel que fa a les fases de la casa, se'n han establert dues: la construcció (fase VI) i l'abandonament (fase V), aquest últim constatat a partir de potents nivells d'enderroc.

La part nord de la casa pràcticament es redueix a un peristil i a cinc habitacions que s'articulen al seu voltant, totes elles conegudes molt parcialment excepte la n° 2. El peristil, de planta quadrada, presenta quatre columnes en cada flanc, però només s'han conservat els carreus que les sostenien excepte en un cas, en el que es va documentar una base *in situ*. Aquesta estructura està rodejada per quatre ambulacres decorats amb paviments d'*opus tessellatum* de tipus geomètric, tots ells diferents (Salinas 2005, 37-39). L'espai obert del peristil és un element molt interessant pel que fa a les formes geomètriques, ja que s'observa

Fig. 95. Fotografia de l'espai central obert del solar del sud de la "Domus suburbana de Sta. Rosa" (Hidalgo 2008, 344).

Fig. 96. Mosaic amb possible representació d'Annu en una de les habitacions de la "Domus suburbana de Sta. Rosa". El fet d'estar rodejat de representacions al·legòriques de les estacions, reforça la seva interpretació com el déu de l'eternitat (Penco 2005, 26).

la tendència, que també es veurà al solar del sud, a combinar les formes octagonals.

En una primera fase, els intercolumnis estan separats per plaques de marbre excepte les del centre de cada un dels costats. En aquesta fase la pràctica totalitat de l'espai obert es troba ocupat per una font monumental en base a dos octàgons concèntrics i revestits de marbre, sent possible que les cantonades, lliures d'aquesta construcció, haguessin acollit vegetació (Salinas 2005, 45-48). En una segona fase, tot aquest joc d'aigües es desestima i s'arrasa, un cop retirades les plaques de marbre. A tota la zona descoberta se li aplica un nivell de *opus signinum*, alhora que es tanquen els intercolumnis amb petits murs aixecats amb *spolia*: carreus, fragments de *signinum*, *tegulae* i argila (Salinas 2005, 48-49). Desgraciadament, no podem precisar si aquestes reformes es fan, o no, en vida de la casa com a propietat unitària (Fig. 94).

El solar del sud també va treure a la llum estructures interessants. Les diferents habitacions s'articulen al voltant d'un element descobert que la seva excavadora identifica com a un "peristil tetràstil d'ordre corinti" (Penco 2005, 20). En la nostra opinió, aquesta definició és confusa i potser caldria parlar simplement d'un atri tetràstil, encara que presenta unes característiques molt especials que ara detallarem.

Es tracta d'un espai quadrat en el que s'inscriu un octàgon. Els murs diagonals que defineixen aquest octàgon (en els angles del quadrat) fan de separació entre l'atri i les diferents habitacions a les que dona pas. Dins d'aquest octàgon general, es troba de nou la forma quadrada que formen les quatre columnes de l'atri, de les que s'han localitzat dues bases *in situ* i les empremtes de les altres dues, totes elles unides per un sòcol revestit amb plaques de marbre blanc. Novament la forma quadrada dona pas a la forma octogonal del *impluvium*, també revestit amb plaques de marbre blanc (Penco 2005, 20). Per tant, com veiem, es tracta d'un joc intencionat de formes geomètriques. Pel que fa als

paviments, l'espai de circulació presenta un mosaic bícrom amb motius geomètrics i vegetals, sobretot palmeres. L'espai de l'*impluvium*, en canvi, mostra un mosaic policrom en el que es representen peixos i diversa fauna marina (Penco 2005, 21-24) (Fig. 95).

Aquest espai distribuïdor central dona pas, com hem dit, a diverses habitacions. La més espectacular d'elles és sens dubte el triclini, que a la vegada marca el límit sud de l'edifici. Es tracta d'una habitació rectangular, de 10.25 x 8 m. (82 m²) i que presenta una capçalera absidal elevada, integrada en el propi mur i un aplacat de marbre a totes les seves parets (Penco 2005, 24). Sembla clara la seva identificació com a triclini, ja que la pavimentació presenta el típic esquema en "U", destinat a la distribució dels llits. La part coberta per aquests es pavimenta amb grans plaques de marbre blanc, mentre que a la zona central hi figura un elaborat *opus sectile* amb emblema central (Gutiérrez 2005, 58). La seva posició, alineada amb l'*impluvium* i la piscina, sembla ideal per a la contemplació de la font i l'espai obert per part dels comensals reunits als banquetes.

A l'est de l'atri tetràstil es troben dues habitacions rectangulars. La primera a l'est no té una funcionalitat clara, ja que si fos un *cubiculum* es trobaria en una connexió massa directa amb l'atri, cosa que en dificultaria la privacitat (Penco 2005, 26). El que més destaca d'aquesta habitació és el seu paviment d'*opus tessellatum*.

Es tracta d'un mosaic que presenta dues seccions, la més a l'est és simple i de tipus geomètric, mentre que la central destaca per un gran emblema figuratiu. Es tracta d'un personatge masculí sedent, coronat amb elements vegetals diversos i amb el tors nu. A la seva mà esquerra duu el corn de l'abundància, mentre que amb la mà dreta sembla fer girar una roda. S'ha proposat interpretar-lo com el déu de l'eternitat (*Annu*), rodejat al seu torn per les representacions al·legòriques de les quatre estacions. La presència de lluites entre animals propis de l'Àfrica i l'estil general del mosaic indiquen un possible origen nord-africà del taller musivari (Penco 2005, 26-27) (Fig. 96). La segona de les habitacions és l'única de les conegudes que no comunica amb l'atri. El seu aïllament i la seva pavimentació amb mosaic bipartit de tipus geomètric, porten a interpretar-la versemblantment com a un *cubiculum* (Penco 2005, 27).

Fig. 97. Planta del teixit urbà en el que s'insereix la "Casa del Oscillum" d'Astigi. Com es pot observar, la casa se situa a l'ínsula oriental, entre el *cardo maximus* (dreta) i un *cardo minor* (esquerra) (García-Dils et al. 2009, 523).

Al nord, l'atri es tanca mitjançant una gran piscina d'orientació est-oest (10.50 m. x 5.40 m.). Aquesta presenta una capa aïllant d'*opus signinum* i compta amb mitges canyes per a protegir els angles. La piscina i un possible nimfeu associat a ella, actuarien com a gran fons escenogràfic visible des del triclini (Penco 2005, 29-30). Es tracta, per tant, d'un disseny destinat a crear un marc visual agradable durant els banquets, una característica que ja hem vist per exemple a l' "*Édifice des Saisons*" de Sufetula.

Pel que fa als materials i a les tècniques constructives, cal apuntar que ambdós solars han estat sistemàticament espoliats, fet que ha provocat la desaparició dels alçats dels murs. L'únic que es va poder documentar va ser la fonamentació, feta a partir de grans blocs de calcarenita miocènica (Penco 2005, 18). Excepcionalment, al solar del nord, es va poder observar la tècnica per a assentar la fonamentació, feta a base de reble de calcarenita i còdols units amb argila i calç (Salinas 2005, 45-48).

Com hem pogut veure, siguin quins siguin els personatges que encarreguen la construcció d'aquestes residències sumptuoses, és evident que la Corduba del s. IV és encara una ciutat molt potent i la capital d'una de les províncies més riques de tot l'imperi. La sola presència d'un complex com el de Cercadilla, demostra l'interès de l'estat o dels grans propietaris en aquesta ciutat. Tot i que aquí hem vist únicament exemples extramurs, és molt probable que en el futur apareguin elements similars

a l'interior del teixit urbà intramurs, que encara presenta grans llacunes pel que fa a l'arquitectura domèstica en general.

Astigi

Astigi (Écija, Sevilla) és una ciutat fundada en època d'August, l'evolució de la qual es coneix sobretot a partir de les grans excavacions efectuades a la Plaza de España, centre neuràlgic de la ciutat actual. Tot i que els investigadors que hi han treballat s'han centrat sobretot en el procés de fundació i en les fases altimperials (Sáez et al. 2005; García-Dils 2009; García-Dils, 2011), també es coneixen les grans línies de l'evolució urbana en època tardana.

A partir de la segona meitat del s. III es detecta l'ocupació d'algunes calçades, que són envaïdes per residències ja existents i també per la implantació d'algunes de noves. Al s. IV, aquestes dinàmiques ja es detecten a la zona del complex cultural del fòrum, mentre que al s. V la zona centre-nord de la plaça actual veurà la instal·lació d'una necròpolis, potser relacionada amb un edifici de culte cristià i que estarà en funcionament fins a finals del s. VII (García-Dils et al. 2007, 76; García-Dils et al. 2005).

La "Casa del Oscillum"

La "Casa del Oscillum" es va localitzar al centre d'Astigi i comptava amb una superfície d'uns

310 m² (García-Dils *et al.* 2009, 525). La persona responsable d'aquest sector en concret va ser Jaime González, sota la direcció general de Sergio García-Dils de la Vega (García-Dils *et al.* 2009, 522). Més enllà d'aquesta casa, que es va poder documentar sencera, l'excavació d'aquest gran solar va permetre començar a entendre el funcionament general de l'urbanisme d'*Astigi*, tant pel que fa a la seva xarxa viària i distribució de parcel·les, com pel que fa als edificis públics de la zona del fòrum (García-Dils 2011). Cal apuntar, però, que a les publicacions d'aquesta *domus*, normalment s'ha posat molt més èmfasi en les fases constructives de l'altimperi que en la seva evolució posterior, sempre descrita d'una forma més sumària.

En el teixit urbà actual, la casa es va localitzar al subsòl de la cèntrica Plaza de España. En la topografia antiga també es trobava en una zona central de la ciutat, emmarcada en una ínsula situada immediatament a l'est del complex de culte imperial, associat al fòrum de la ciutat. Entre aquest complex cultural i la ínsula que conté la "Casa del *Oscillum*", circula el *cardo maximus* d'*Astigi*. Per tant, es tracta d'una zona residencial que s'aixeca a la part posterior del centre polític i religiós de la ciutat (Fig. 97). És un teixit urbà bàsicament residencial i comercial, en el que les cases dediquen part de la seva superfície a allotjar diverses *tabernae*. En concret aquesta ínsula allargada ("ínsula occidental") conté quatre cases, de les que dues es coneixen molt parcialment en quedar sota dels límits excavats. A l'est, la ínsula flanqueja amb el *cardo maximus*, mentre que a l'oest, es troba limitada per un dels *cardines minores* de la ciutat, precedit en aquest cas per un espai porticat de 3.10 m. d'amplada.

Pel que fa a l'estructura general, del s. I, es basa originàriament en un peristil central al que s'obren les diverses habitacions. Degut al seu desplaçament cap al nord, no es poden obrir habitacions a la paret septentrional, ja que funciona com a paret mitgera amb la casa adjacent. En la cronologia que a nosaltres ens interessa, aquest element central es veu profundament transformat, com detallarem més endavant. La desaparició de la columnata nord i la construcció d'un mur que connecta els pilars centrals de l'antic peristil, acaba per transformar la "Casa del *Oscillum*" en una casa de corredor en "U", on aquest element és el que connecta les diferents estances de la casa.

L'estructura de repartiment de parcel·les en aquesta ínsula de disposició vertical, genera una *domus* de planta rectangular, en la que les connexions amb l'exterior es fan pels costats curts del rectangle, que s'obre al *cardo maximus* (a l'est) i a un *cardo minor* (a l'oest). A l'interior, totes les habitacions obren al peristil, a excepció d'algunes

de l'oest, que generalment s'interpreten com a *tabernae* comercials (García-Dils *et al.* 2009, 532).

L'evolució històrica d'aquesta casa és molt difícil de determinar amb precisió. Tot i que, com detallarem més endavant, la casa s'estén per una àmplia cronologia que va des del s. I al s. VII, les etapes successives es fan generalment després d'una retirada sistemàtica dels dipòsits anteriors, fet que dona com a resultat una potència estratigràfica mínima (García-Dils *et al.* 2009, 523) (18). Les diferents fases de la casa, per tant, només es poden conèixer aproximadament a través dels elements verticals construïts (fonaments i murs), amb la qual cosa no es coneix exactament l'evolució de la casa entre la seva construcció en època fundacional i la seva transformació més important, ja a l'últim quart s. IV. L'infraestructura hidràulica que s'ha pogut documentar és mínima, ja que en la construcció inicial no comptava amb un *impluvium* per a la recollida de les aigües. Més endavant ja tractarem com evoluciona aquest aspecte en la fase tardana. Els arqueòlegs que s'han ocupat de la interpretació distingeixen fins a sis fases, però en aquest capítol nosaltres ens centrarem únicament en les dues primeres. Com es fa evident amb l'explicació anterior, no podem descriure la seva morfologia en època tardana sense fer referència a la fase anterior (fase I), ja que la casa tardoantiga és bàsicament la transformació dels precedents altimperials.

En la primera fase, d'època augustal, l'entrada de la casa se situava oberta al *cardo maximus*, amb un llindar de 70 cm. (García-Dils *et al.* 2009, 523). S'entrava d'aquesta manera al vestíbul (habitació nº 16), en el que s'han trobat indicis de la presència de banquetes, probablement destinades a les persones que esperaven ser rebudes a l'interior. El vestíbul tenia dues entrades cap a la casa. Una d'elles, vers el sud, menava cap a l'habitació nº 1 i l'altra, vers l'est, cap al peristil (habitació nº 8).

Aquest era de forma quadrangular amb tres columnes per costat unides per un mur que feia de separació entre la part a cel obert i els ambulacres, alhora que impedia l'entrada d'aigua a l'interior de la casa. El paviment era de terra (segurament enjardinat) i, com ja hem dit, no disposava d'*impluvium*. Al sud del peristil l'espai s'estructurava en tres habitacions amb grans obertures. La central (habitació nº 10), més ampla que les laterals i completament oberta, s'ha interpretat com a *tablinum* o com a triclini d'estiu. Tot el flanc occidental de la casa presenta quatre habitacions, totes menys una amb obertures vers el *cardo minor* i vers l'interior de la casa, per la qual cosa s'han interpretat com a *tabernae*. Finalment, encara que és molt probable l'existència d'un pis superior, no s'ha trobat cap prova arqueològica que així ho corrobori (García-Dils *et al.* 2009, 532).

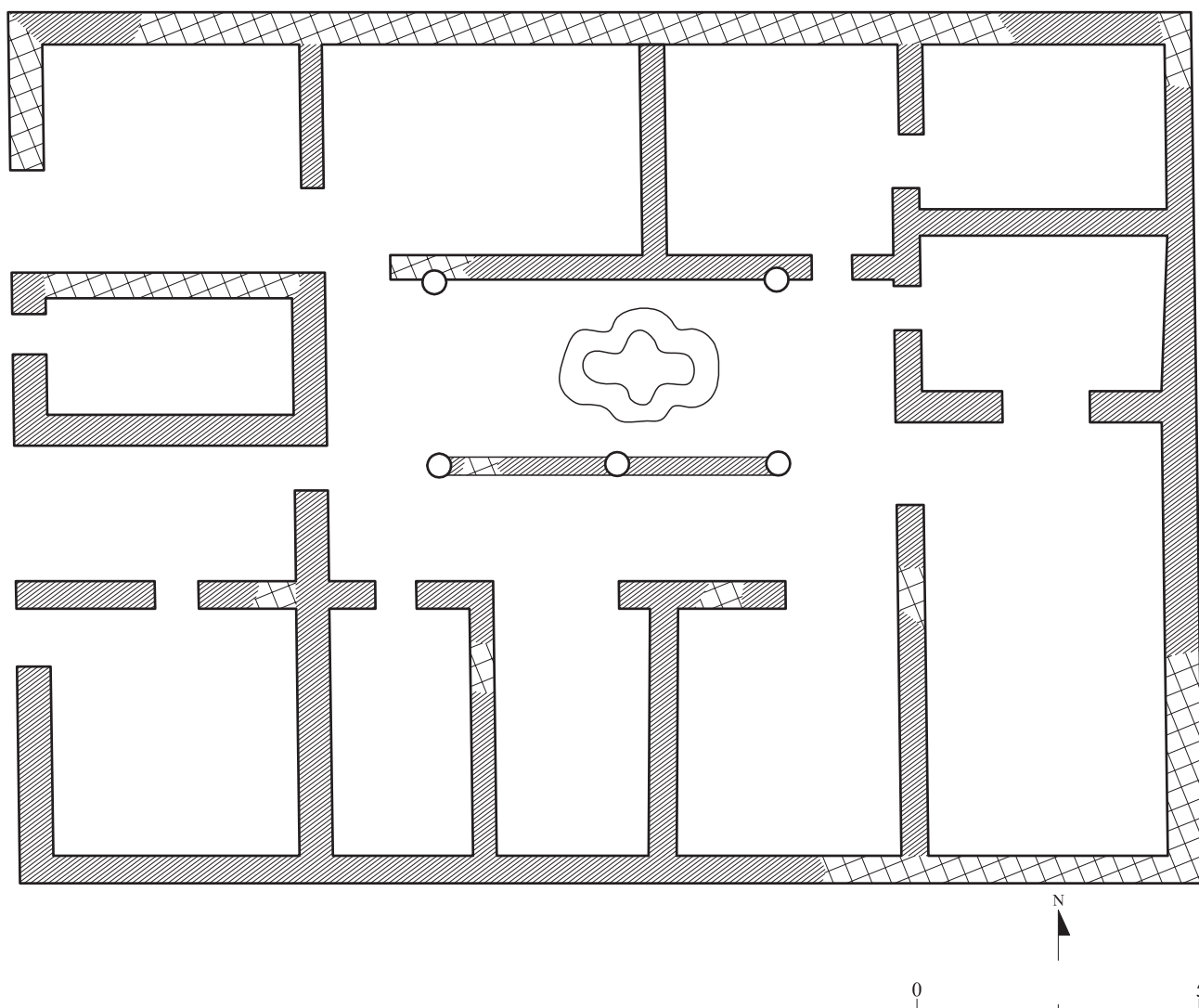
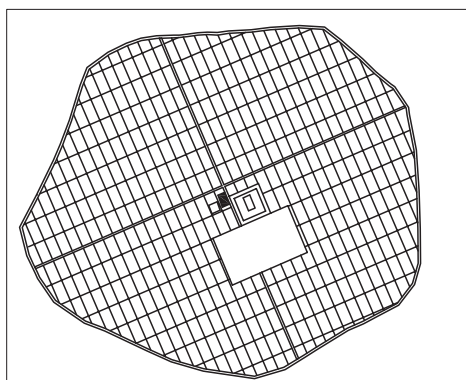

Fig. 98. Planta de la “Casa del Oscillum”. Aquest cas presenta una gran continuïtat estructural respecte a la casa de l’altimperi. Una de les grans novetats serà la reducció del peristil i el canvi l’entrada a la casa respecte l’etapa anterior. Tot i això, l’espai del peristil segueix valorant-se, com demostra la construcció d’una elaborada bassa central amb aplanats de marbre (A. Perich a partir d’un original de García-Dils et al. 2009).

La fase II s’ha pogut datar a partir de materials numismàtics a l’últim quart del s. IV (García-Dils et al. 2009, 537). Tot i això, les reformes amb tota seguretat van començar abans, en el gran lapse de temps que separa la primera fase de la segona. En algun moment del s. II, la construcció d’una gran *porticus* vinculada al recinte de culte imperial provocarà el tancament de l’entrada principal de

la casa, que conduïa al vestíbul (habitació nº 16). Aquesta reforma provocarà que l’entrada de la casa s’hagi de situar a l’oest, a través d’alguna de les *tabernae* (García-Dils et al. 2009, 533) (Fig. 98).

A finals del s. IV ja es detecten canvis importants, que afectaran sobretot a la zona del peristil. Retirant tres de les columnes del pòrtic, tot l’ambulacre nord serà suprimit per la construcció de

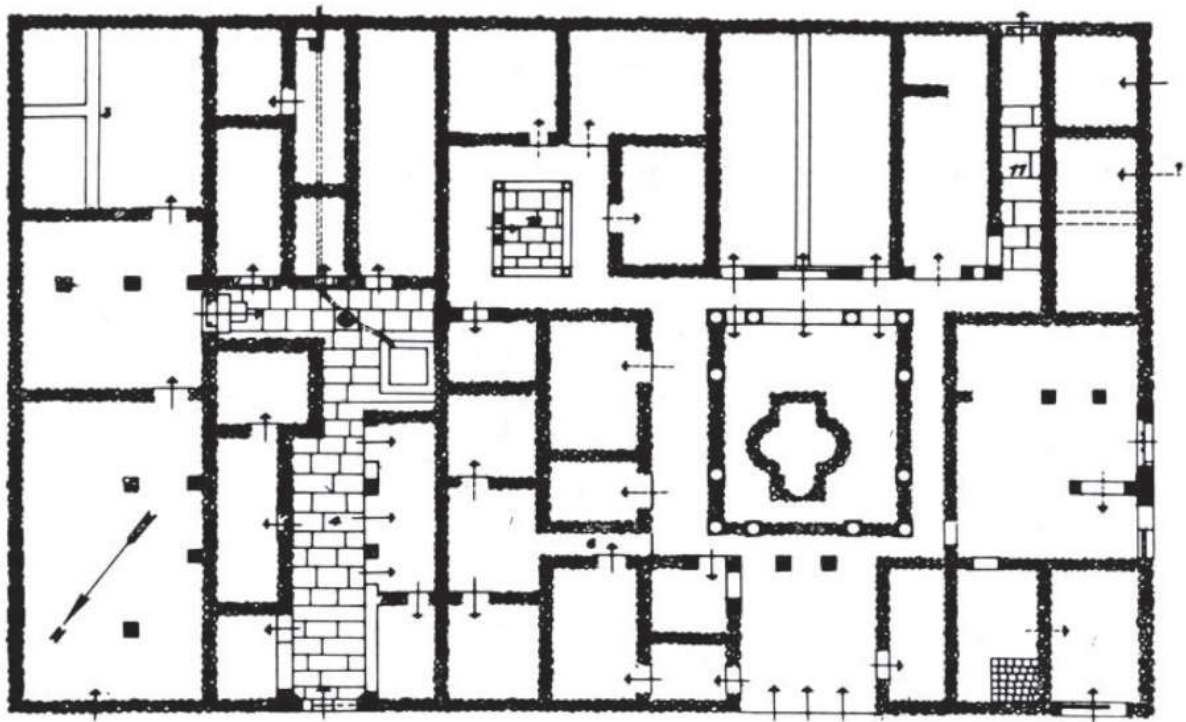

Fig. 99. Planta de la domus n° 15 del barri nord-est de Volubilis (Marroc). Com es pot observar, la bassa del perstil presenta una gran semblança amb la que es va localitzar a la “Casa del Oscillum” d’Astigi (Rebuffat 1969, 39).

dues noves habitacions (n° 17 i n° 18), que pel sud es tanquen amb la construcció d’un nou mur, que integra com a pilastres les antigues columnes centrals del peristil. Aquest “nou peristil”, reduït pràcticament a la meitat de la seva superfície original, ara comptarà únicament amb tres ambulacres (sud, est i oest) (19).

També en aquest moment es construeix una font polilobulada al centre del peristil, que compta amb un desguàs per l’aigua sobrant que, a través d’una canonada, la condueix cap al *cardo minor* passant per sota del llinard d’una de les *tabernae* (habitació n° 43). Aquesta font és interessant, perquè presenta un paral·lel molt clar amb el de la casa n° 15 de Volubilis (Marroc), per la qual cosa potser caldria pensar en treballadors especialitzats itinerants (Rebuffat 1969, 39) (Figs. 99 i 100).

Una altra dada a remarcar és que aquesta canonada no abocava l’aigua a la claveguera, perquè simplement no existia, sinó directament al llit de grava de la pavimentació del carrer, un fet que, a la llarga, acabarà provocant greus problemes d’estabilitat al paviment. Els voltants de la font es pavimenten amb grans plaques de marbre blanc. Va ser precisament al llit de preparació d’aquestes lloses on es va trobar l’*oscillum* que dona nom a la casa. Altres modificacions que ara es duen a terme tenen a veure amb l’habitació identificada pels excavadors com a *tablinum* (habitació n° 10). El seu mur oriental s’arrasa i se’n construeix un de nou més a l’oest, amb la qual cosa perd amplada i centralitat en detriment de la nova habitació de l’est (habitació n° 19) (García-Dils *et al.* 2009, 534).

En general es pot dir que els paviments que es detecten en aquesta fase són força senzills i, com en la fase anterior, es basen en una mescla de sorra, calç i grava que s’estén per les habitacions i es premsa manualment (20). És possible que durant la fase tardana de la casa es conservin els estucs pintats de la fase precedent, dels quals únicament se’n han trobat algunes restes a la paret mitgera del nord (García-Dils *et al.* 2009, 533).

Pel que fa als materials i a les tècniques constructives, cal dir que els fonaments originals es mantenen inalterats durant totes les fases de la casa (21), mentre que van variant les tècniques per a l’alçat dels murs. En època tardana es basen sobretot en l’aprofitament de materials constructius de diverses procedències. Una de les tècniques documentades és l’aixecament de la paret a base de pedres i fragments de maó i *tegulae*, lligats amb morter de calç. L’altra són murs a base d’un nucli de runa lligat amb morter de calç i en el que els paraments es fan a base de maons de diferents mòdols, disposats a llarg i través (García-Dils *et al.* 2009, 537).

Com veiem, la “Casa del *Oscillum*” representa en certa manera un contrapunt amb les tendències que havíem vist fins ara pel que fa a l’arquitectura residencial de les elits dels segles IV i V. Encara que una de les habitacions del flanc sud s’amplia, en aquesta casa no s’observa clarament una monumentalització dels espais de representació. Com hem dit, a partir d’un cert moment difícil de datar, l’entrada s’ha de fer a través d’una de les *tabernae* i l’espai del peristil s’ha de reduir per la

Fig. 100. Fotografia de la bassa que es va localitzar al centre del peristil de la “Casa del *Oscillum*” en època tardana. Tot el seu voltant es trobava pavimentat amb plaques de marbre, posteriorment espoliades (García-Dils *et al.* 2009, 536).

construcció d’altres habitacions. És difícil d’afirmar, però segurament estem davant de la casa d’una família amb menys recursos econòmics, sobretot en comparació amb els exemples precedents.

Hispalis

Una de les característiques més importants d’*Hispalis* en època tardana és un fenomen de tipus natural, que té a veure amb la reactivació del sistema hidrològic dels rius Guadalquivir i Tagarete, i que es perllongarà aproximadament entre els segles IV i XIII. Aquesta reactivació tindrà dues conseqüències bàsiques: una és el desplaçament progressiu del llit del Guadalquivir cap a l’oest i l’altra un augment considerable del volum i la freqüència de les inundacions (García 2012, 884). Per tant, ara el riu reocupa zones que havien estat urbanitzades durant l’altimperi, provocant una certa contracció de l’espai urbà.

La continuïtat o l’estat de la muralla en època tardana és una qüestió que encara es discuteix i, en el fons, el seu traçat és pràcticament desconegut, també en època altimperial (García 2012, 887). En un altre ordre de coses, el procés de cristianització del paisatge urbà també afectarà a *Hispalis*, però la localització exacta dels seus principals referents, coneguts per les fonts, encara és insegura. Un exemple podria ser el possible baptisteri localitzat a l’excavació del “Patio de Banderas”, a l’Alcázar (Sánchez 2009, 249; González Acuña 2011, 226).

Altres elements que també apareixen en

aquest període, però ja a finals del s. V, són els abocadors urbans, entre els que destaquen els de La Encarnación (sobre l’antiga “Casa de la Columna”) i a la cisterna de la “Plaza de la Pescadería” (García 2012, 907; Amores i González 2006, 202). Per altra banda, les estructures portuàries situades al sud de la ciutat pateixen un procés de contracció des del s. III, però això no atura les activitats comercials, doncs les mercaderies continuen arribant des dels principals ports de la Mediterrània (García 2012, 908-912). Finalment, pel que fa a les necròpolis, es constata la continuïtat de la majoria de les àrees sepulcral de l’altimperi, a la vegada que en comencen a aparèixer a l’interior (García 2012, 912-916).

La “Casa de los Acantos Espinosos”

Aquesta casa, al igual que les altres que veurem en aquest apartat, es va localitzar durant l’excavació d’un gran solar urbà al centre de la ciutat històrica, conegut com el “Mercado de la Encarnación” (22). La direcció d’aquest jaciment va variar durant el període d’excavació, que es prolongà durant bona part de la primera dècada del s. XXI. L’equip inicial va excavar les quatre primeres fases, arribant fins a l’època almohade (Chacón *et al.* 2005, 163), però posteriorment se’ls van revocar els permisos d’excavació. El relleu el van agafar, a partir de l’any 2003, els arqueòlegs Fernando Amores Carredano i Daniel González Acuña (González 2012, 865). Ells van excavar les fases més antigues i són els que en gran part han donat a conèixer el jaciment a les publicacions i reunions científiques. Actualment, és un jaciment visitable, que es coneix com l’Antiquarium de Sevilla.

Però la situació topogràfica en època antiga no és tan clara. En primer lloc, aquest fet es deu al desconeixement que encara tenim sobre la muralla d’*Hispalis*, ja que els seus límits són simplement desconeguts i els intents de reconstrucció no passen de ser hipòtesis, com hem apuntat abans (García 2012, 887). Tot i això, precisament en aquest jaciment del “Mercado de la Encarnación” es va descobrir un mur de carreus de sis metres de longitud i quatre d’amplada que, de tractar-se de la muralla, podria situar el jaciment intramurs, al sector nord de la ciutat (Beltrán *et al.* 2005, 64; Amores i González 2006, 206) (Fig. 101).

En el teixit urbà descobert al “Mercado de la Encarnación”, la “Casa de los Acantos Espinosos” era una de les que se situaven al nord de la “Casa de la Columna”, encara que entre elles dues hi figura l’antiga “Casa de las Figlinas” d’època altimperial, que en aquests moments es troba compartimentada en petites unitats domèstiques (23). La seva façana nord limitava amb el carrer septentrional del

Fig. 101. Planta aproximada de la ciutat de Sevilla en època tar-doantiga, amb els rius Guadalquivir i Tagarete. En un quadre blanc, la situació del "Mercado de la Encarnación" (A. Perich adaptat de García 2012, 893).

Fig. 102. Planta de l'urbanisme tar-doantíc al "Mercado de la Encarnación". A l'extrem nord-oest es pot veure el quadre blanc que marca la posició de la "Casa de los Acantos Espinosos" (adaptat de González Acuña 2011, Fig. IV.50).

jaciment (direcció est-oest) (Fig. 102).

A nivell de model arquitectònic, aquesta casa s'articula al voltant d'un peristil de grans dimensions (més de 85 m²) i de forma rectangular, encara que les seves mesures reals no es puguin conèixer al quedar la seva part meridional fora de la zona excavada (González Acuña 2011, 382). Més difícil és determinar la seva adscripció tipològica per la poca conservació de les restes al sud del mateix, però probablement som davant d'una casa de peristil d'ordenació axial. Aquest eix s'establiria entre el corredor d'entrada est (n'hi ha dos de paral·lels), el propi peristil i la suposada sala de representació del sud. De fet, la naturalesa d'aquesta sala és l'únic que impedeix certificar aquesta tipologia (Fig. 103).

La construcció es data a inicis del s. V, pels materials localitzats sota els ambulacres del peristil (González Acuña 2011, 384). Entre les infraestructures hidràuliques que s'han documentat hi figura l'*impluvium* central, que més tard serà anul·lat amb una gruixuda capa d'*opus signinum*, al igual que hem vist en la casa suburbana de Còrdova. També és notable la presència d'una conducció hidràulica aèria, adossada a un mur i que separa la galeria nord de la casa per conduir l'aigua cap a la claveguera de la via septentrional. Són poques o només una les fases de la casa perquè estem davant d'una construcció que va tenir una vida breu. En efecte, la seva construcció es data a inicis del s. V i el seu enderroc ja es documenta de forma imprecisa entre mitjans i finals d'aquest mateix

segle (González Acuña 2011, 383).

Des del carrer, a la façana nord es localitzen dues obertures que donen pas a dos passadissos paral·lels que, a la vegada, condueixen al centre de l'habitatge. No es pot assegurar, però és possible que de nou ens trobem amb una entrada doble com en el cas de la "Casa de los Mármoles" de Mèrida. Aquests passadissos doncs, condueixen al centre de la residència, articulada al voltant del peristil. Els ambulacres que el rodegen pels quatre costats tenen una amplada de 2.25 m. i mostren una pavimentació de maons que es troba a una cota inferior respecte de totes les habitacions a les que donava accés (González Acuña 2011, 382). Els ambulacres també es troben a una cota inferior respecte a la part central del peristil, que se separava d'aquests per un mur en el que s'internen les columnes, suportades per basaments de maó.

Com a la "Casa de la Columna", que després passarem a veure, les columnes només eren presents als costats llargs del peristil i, amb un nombre màxim de quatre, s'unien entre elles per un mur construït a base de maons o de maçoneria (és difícil de saber al trobar-se molt espoliat). És interessant assenyalar que les dues bases que columna que s'han documentat són diferents entre si i, per tant, probablement són d'aprofitament. Un dels capitells que s'ha localitzat a l'enderroc del peristil és el que dona nom a la casa i, estilísticament, té paral·lels a la ciutat d'Ostia en les mateixes cronologies (González Acuña 2011, 382; Pensabene 1973).

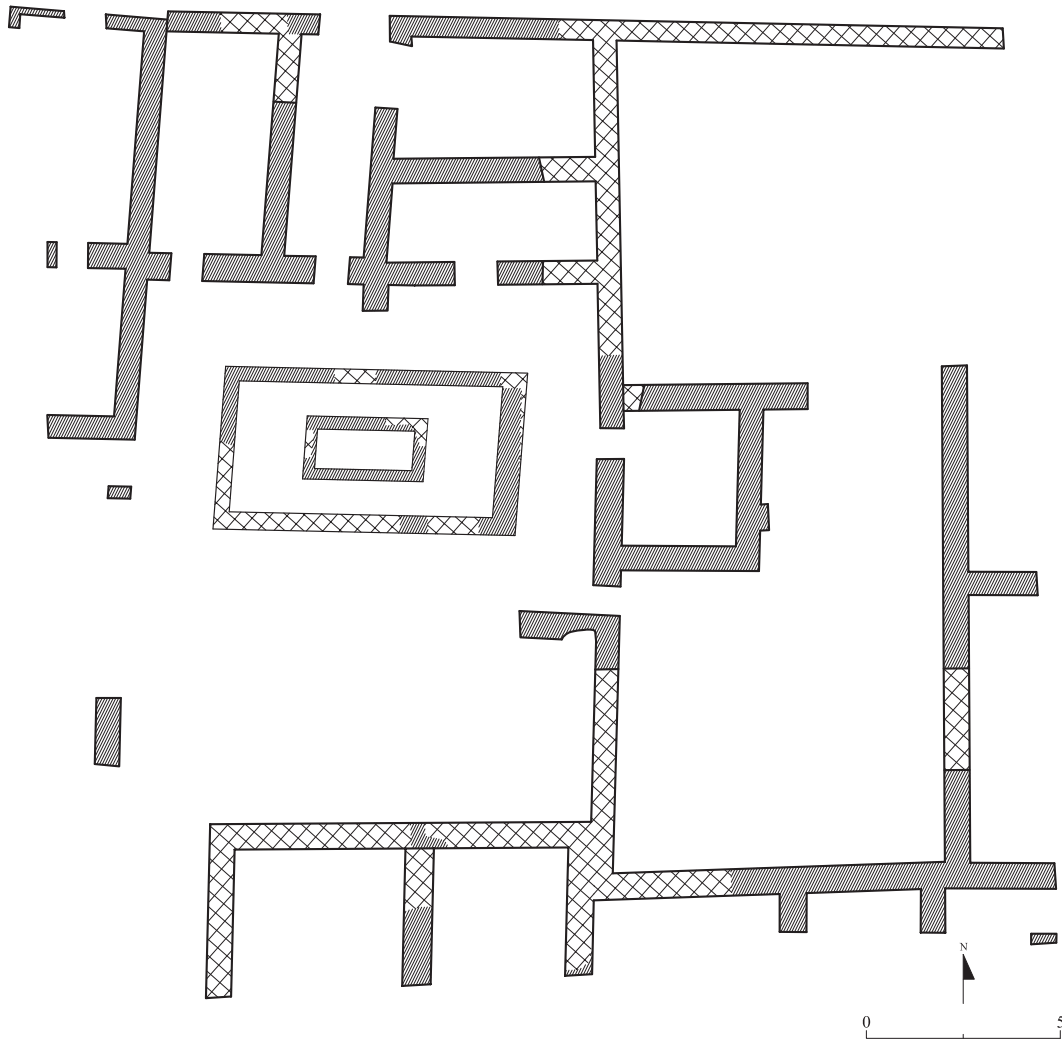
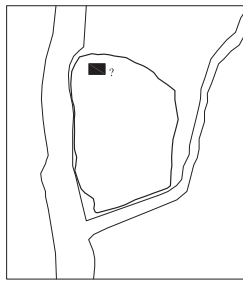

Fig. 103. Planta general de la “Casa de los Acantos Espinosos”. Tot i que no s’ha conservat el llindar d’entrada en una d’elles, segurament s’accedia a la casa per una entrada doble, com a la “Casa de los Mármoles” de Mèrida. Aquest passadís conduïa directament al peristil central, el nucli de tota la casa, la parcialitat de la qual en complica la comprensió (A. Perich a partir d’un original de González Acuña 2011).

Tot aquest espai central delimitat per columnes estava pavimentat amb *opus signinum* i amortitzava l’*impluvium* de la casa anterior. A la part central es va observar una estructura de planta rectangular (2.66 x 1.09 m.), també de tipus *impluvium*. Al centre estava dotat d’una *fossa limaria*, a la que convergien les aigües (González Acuña 2011, 383).

Pel que fa a les habitacions que s’han conservat, destaca sobretot la crugia nord, on es troben els dos passadissos abans esmentats. A l’oest d’aquesta zona nord també hi ha una obertura

que condueix a dues habitacions, en aquest cas en disposició longitudinal a la crugia. A est del peristil la conservació només va permetre documentar una obertura cap a una habitació quadrangular i a l’oest s’observen algunes habitacions heretades de la casa anterior. Finalment, la zona del sud també presenta molts problemes de conservació, però es creu que es podria tractar d’una gran estança rectangular, que eventualment hauria funcionat com a triclini, doncs es troba en posició axial respecte l’entrada (González Acuña 2011, 385).

En relació als materials i tècniques

constructives, la casa presenta diferents solucions, amb cert predomini del maó en les estructures aprofitades de la casa anterior i nous murs en una fàbrica mixta d'*opus vittatum* i maçoneria. Tot i això, en les fàbriques que s' aixequen en el moment de construcció de la casa també s'usa el maó lligat amb argamassa en diverses aplicacions, com ara en la pavimentació dels ambulacres, els basaments de les columnes o probablement el muret dels intercolumnis del peristil. Les bases de les columnes ja hem vist que segurament són aprofitades, mentre que el capitell coincideix amb el moment constructiu, per la qual cosa cal pensar que alguns tallers encara segueixen actius.

La "Casa de la Columna"

La història de la investigació i les circumstàncies d'excavació d'aquesta casa són les mateixes que l'anterior i, per tant, no les repetirem. En concret la "Casa de la Columna", es troba situada a l'illa de cases sud del jaciment. A l'oest fa frontera amb el carreró occidental, al sud-oest amb l'"*Hospitium de los Delfines*", al sud amb les parts no integrades de la "Casa del Triunfo de Baco", al nord amb l'anomenada "vivienda comunitaria" i a l'est la delimitació és més insegura (Fig. 104).

També en aquest cas el peristil central es manté com a element fonamental al voltant del qual es disposen els diferents espais de la casa, si més no, els més representatius. La tipologia respon aproximadament a una ordenació ortogonal, ja que

Fig. 104. Planta de l'urbanisme tardoantic al "Mercado de la Encarnación". En un quadre blanc apareix la situació de la "Casa de la Columna" (Adaptat de González Acuña 2011, Fig. IV.50).

les principals sales de representació no es troben en cap eix compositiu que, eventualment, s'iniciï a l'entrada (24). Les sales de representació s'obren a sud i nord del gran peristil central, aprofitant algunes de les habitacions de les antigues cases: la "Casa de los Daderos" al nord i la "Casa del Triunfo del Baco" al sud. En resum, tot i que el model és sens dubte el de la casa de peristil, la història urbana d'aquesta residència fa que la tipologia no sigui clara i que siguin varis els espais oberts fruit de les diverses agregacions de cases precedents. A nivell cronològic, es tracta d'una residència que es constitueix com a tal a partir de mitjans del s. IV (25) i que es mantindrà en ús durant tota la primera meitat del s. V (González Acuña 2011, 372-373) (Fig. 105).

Pel que fa a les infraestructures hidràuliques, la "Casa de la Columna" és un cas privilegiat. A part dels *impluvia* dels patis anteriors, que segurament seguien funcionant, s'ha pogut documentar bona part de la xarxa d'evacuació de les aigües, si bé no tant la d'aportació. Les canonades d'evacuació més importants es dirigeixen a oest i a est per tal d'anar a buscar les clavegueres presents en els carrerons occidental i oriental. Una de les més importants parteix del pati central, travessa l'antiga "Casa de la Ninfa" i desemboca al carreró occidental (González Acuña 2011, 375). Altres estructures d'evacuació es localitzen a la zona oriental, vinculades amb l'antiga "Casa del Océano" i les estances de servei al sud d'aquesta. Les conduccions van a buscar la claveguera que passava per sota de l'antic carreró oriental, absorbit per la casa en aquest moment. La construcció d'aquesta casa, com hem dit, cal situar-la a partir de mitjans del s. IV, però en prou feines durarà un segle. A mitjans del s. V s'abandona i progressivament la va cobrint un potent nivell de cendres procedent d'un forn de vidre proper (García 2012, 904).

La descripció detallada dels diferents espais de la "Casa de la Columna" passa necessàriament per explicar les diferents unitats domèstiques anteriors que la componen. La raó és que aquesta casa és bàsicament una agregació parcel·lària de diferents cases anteriors, amb les reformes necessàries per a connectar-les (26). A mitjans del s. IV, doncs, es forma aquesta unitat domèstica que té com a nucli central l'antiga "Casa de los Daderos", el pati de la qual és ampliat i monumentalitzat (González Acuña 2011, 375). A aquest nucli central se li adjunta a l'oest l'antiga "Casa de la Ninfa", al sud la part nord de la "Casa del Triunfo de Baco" i a l'est l'antiga "Casa del Océano".

Una de les entrades documentades es va localitzar a l'antiga "Casa de la Ninfa" i, de fet, és la mateixa entrada a la casa quan era independent.

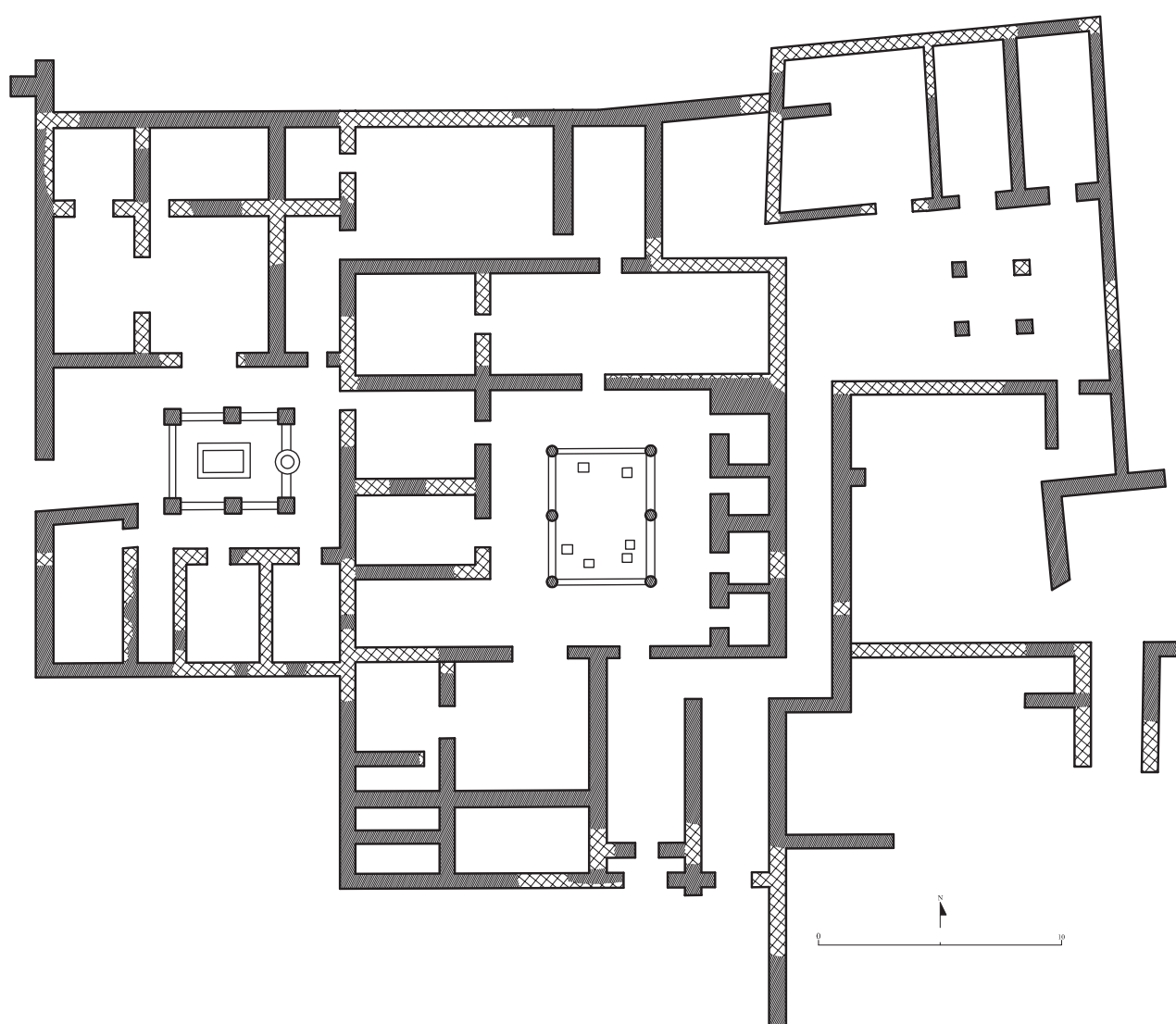
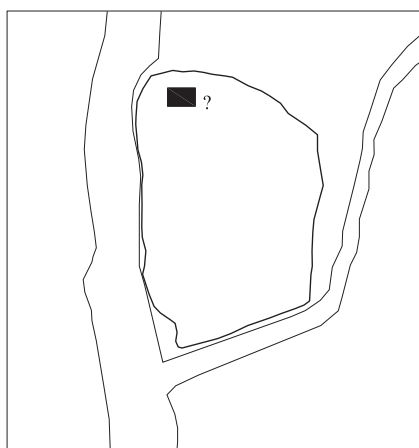

Fig. 105. Planta de la “Casa de la Columna”. Com es pot observar, es tracta d’una gran residència que és producte de la unió parcel·laria de diverses cases anteriors. L’antic pati de la “Casa de los Damos” altimperial, s’acabarà transformant en el nucli de la nova residència, que s’articula a través d’un nou peristil luxosament decorat amb mosaics. Com en altres grans *domus*, s’han identificat zones semipúbliques dedicades a la recepció i zones suposadament més privades al sector oriental (A. Perich a partir d’un original de González Acuña 2011).

Fig. 106. Fotografia de l'antic llinard de la "Casa de la Nimfa". El canvi més apreciable en aquest moment és la presència d'una nova canonada d'evacuació per a les aigües procedents del nou peristil de la "Casa de la Columna" (A. Perich).

En general, en aquest sector els canvis són poc significatius. Les estances est i nord-oest de la casa són dividides per nous murs que en part trenquen els mosaics anteriors, mentre que a la zona del pati s'observa una nova canonada que també trenca l'antic mosaic i evacua les aigües del peristil central de la casa (Fig. 106). Es podria dir que el pati de l'antiga "Casa de la Ninfa" passa a convertir-se en el vestíbul monumental de la nova residència (González Acuña 2011, 375).

El nucli de la "Casa de la Columna" es construeix sobre les antigues "Casa del Triunfo de Baco" i "Casa de los Damos". Aquesta última pateix l'ampliació del seu pati vers l'est, que ara acollirà el nou pati de la "Casa de la Columna", a la vegada que el seu antic triclini és dividit en dues habitacions per un mur, convertint-se així en una mera avantsala del nou peristil.

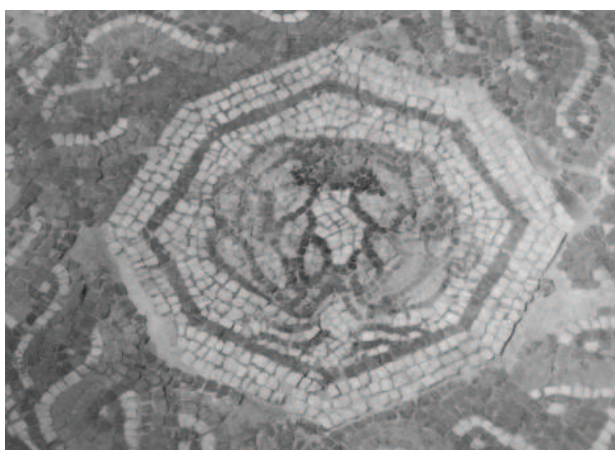

Fig. 108. Fotografia del motiu figuratiu de la corona de llorer a l'ambulacre sud de la "Casa de la Columna" (A. Perich).

Fig. 107. Fotografia del peristil central de la "Casa de la Columna". Es poden veure alguns dels elements arquitectònics del peristil, així com diferents mètodes de pavimentació dels ambulacres: o. tessellatum i o. figlinum (A. Perich).

El gran peristil presenta ambulacres ricament pavimentats en els quatre costats (2.3-2.4 m. d'amplada). Els del nord, sud i oest estan pavimentats amb mosaics policroms de formes geomètriques amb alguns motius figuratius, mentre que l'oriental presenta un paviment de tesselles de ceràmica i de marbre que formen cassetons (González Acuña 2011, 376) (Fig. 107). A les galeries nord i sud destaquen, pel seu simbolisme en època tardana, dos motius figurats. El de la galeria nord és una corona de llorer i el del sud una diadema de perles, vinculats ambdós a la idea de la victòria i situats enfront d'habitacions importants, com ara veurem (González Acuña 2011, 377) (Figs. 108 i 109).

L'interior del peristil presenta un espai rectangular delimitat per un muret i pavimentat amb *opus signinum*, en el que s'hi han trobat fins

Fig. 109. Fotografia del motiu figuratiu de la diadema de perles a l'ambulacre nord de la "Casa de la Columna" (A. Perich).

a sis concavitats delimitades per maons disposats verticalment i que podrien haver servit per a acollir vegetació (27). El muret que separava els ambulacres de l'espai central unia fins a sis columnes, únicament situades als seus costats llargs. És gairebé segur que les columnes de marbre no sostenien únicament un terrat d'una aigua, sinó que la documentació de grans fragments d'*opus signinum* caiguts sobre l'ambulacre meridional fa pensar en l'existència d'una galeria superior (González Acuña 2011, 377).

Des de l'ambulacre sud es podia accedir a les estances que havien format part de la zona nord de la "Casa del Triunfo de Baco". A la paret mitgera entre les dues antigues propietats, es practiquen ara dues obertures amb els seus corresponents llindars, la més important de les quals se situa just davant del motiu musiu de la diadema de perles.

La crugia nord de l'antiga casa s'integra fàcilment a la nova i conserva l'estructura tripartida anterior. La gran novetat d'aquest moment és la presència d'alguns murs que s'aixequen a la zona sud. Un d'aquests tanca la nova propietat al sud, però en ell hi ha dues obertures, una de les quals al carreró oriental. Altres murs divideixen les antigues habitacions nº 3 i nº 4. La primera és el triclini que molt probablement seguirà amb la mateixa funcionalitat en la nova etapa. Una altra novetat que s'aprecia en aquest moment és l'absorció parcial del carreró oriental, fet que permet situar una nova obertura a la paret mitgera oriental de l'antiga casa. Tot i que els llindars indiquen que els paviments es trobaven recrescuts, no es van poder localitzar durant les excavacions, segurament per haver estat espoliats en una fase posterior (González Acuña 2011, 379).

La zona al nord del peristil de la "Casa de la Columna" ha sofert un gran espoli dels seus materials constructius, per la qual cosa les interpretacions són més hipotètiques. Tot i això, sembla clar que l'obertura situada a l'ambulacre nord i davant del motiu de la corona de llorer, donava pas a una habitació rectangular de grans dimensions (11.40 x 4.2 m.). El paviment es trobava totalment espoliat (28), però la seva posició i les seves dimensions fan pensar en un ús com a gran sala de representació i de banquets (González Acuña 2011, 379). La paret nord d'aquesta sala, que anteriorment l'havia separat de l'habitació est de la "Casa de la Ninfa", ara presenta una obertura per a comunicar-les. Aquesta habitació es podria haver usat com a estança auxiliar durant els banquets (González Acuña 2011, 380).

El sector oriental, l'antiga "Casa del Océano", també s'hauria unit a la nova unitat domèstica, però els arguments arqueològics en aquest sentit són més febles. Això es deu sobretot al gran espoli que van patir els murs nord i est del gran

Fig. 110. Un dels murs de la "Casa de la Columna", on predomina l'ús del maó cuit. La tècnica constructiva es basa en la col·locació de dos maons lligats amb argamassa per a completar tota l'amplada del mur (A. Perich).

triclini que acabem de descriure. En general, no es detecten pràcticament canvis a l'antiga "Casa del Océano", que s'interpreta com la zona més privada de la casa (González Acuña 2011, 380). A l'angle sud-est del pati se situa una obertura que condueix a una àrea de difícil definició, que potser caldria interpretar com una zona de servei. Per tant, sembla probable que la zona oriental de la casa es destinés a la residència de la família i les persones del servei i que la zona occidental es reservés a funcions públiques i representatives.

Finalment, pel que fa a les tècniques i materials constructius, cal pensar que bona part de les estructures de la casa són heretades de les cases anteriors, per la qual cosa la majoria dels murs no reflecteixen el moment constructiu que aquí ens interessa. Tot i això, en aquest jaciment les tècniques constructives emprades en prou feines canvien amb el pas del temps (Fig. 110). La més usada és la de murs aixecats únicament amb maons lligats amb argamassa, dels que se'n disposen dos al llarg que completen tota l'amplada del mur. Aquesta tècnica també s'usa en el moment de fer les adaptacions necessàries a la "Casa de la Columna", com per exemple en el mur de la "Casa de la Ninfa", que separa l'antiga habitació nord-est (González Acuña 2011, 375).

Els paviments molts cops són els mateixos que els de les cases anteriors o lleugerament recrescuts. Evidentment, cada paviment depèn de la importància i la funcionalitat de l'habitació, per la qual cosa en trobem d'*opus tessellatum* policrom (als ambulacres del peristil), d'*opus figlinum* (29), de maons o de *opus signinum*, com per exemple

a la zona central del pati o la galeria superior del peristil (González Acuña 2011, 377). Com hem dit anteriorment, la casa ha sofert un gran espoli i degut a aquest fet és possible que no s'hagi trobat cap evidència d'*opus sectile*, el paviment que molt probablement pavimentava el gran triclini que s'obria a l'ambulacre nord del peristil (González Acuña 2011, 380).

La “Casa del Sectile”

Aquesta és una altra de les grans cases tardanes que es van poder excavar al “Mercado de la Encarnación”. La “Casa del Sectile” es troba al sector nord-oest de l'illa de cases descoberta. En relació amb les altres cases, tot el flanc oest fa frontera amb la “vivienda comunitaria” (30), al est amb l'edifici conegut com el “Hospitium de los Pájaros” i el límit de l'excavació, al sud amb la “Casa de la Columna” i, finalment al nord, amb el carrer que travessa l'excavació d'est a oest (Fig. 111).

Com a la “Casa de la Columna”, el model que en determina l'estructura general presenta certes anomalies fruit de la seva pròpia història. Una altra dificultat afegida és l'alt grau de fragmentació que presenta el conjunt, part del qual no es pogué excavar per la voluntat de conservar *in situ* una casa almohade que s'hi superposa (González Acuña 2011, 387).

La casa es configura a partir de dos nuclis units per una estreta obertura a l'antiga paret mitgera de la “Casa de los Nudos”, que és l'edifici precedent. Hi ha, per tant, dos nuclis ben diferenciats: el primer i més ben conservat se situa al sud-est i el segon, més fragmentari, al nord-oest. Amb tota seguretat el nucli del sud-est s'articula al voltant d'un peristil, fet que no és tan clar en el nucli del nord-oest, degut a l'alt grau de fragmentació.

Per tant, és difícil parlar d'un model arquitectònic clar. Però sens dubte el peristil, també en aquest exemple, és l'element articulador de, com a mínim, un dels nuclis de la casa. Pel que fa al del nord-oest, cal pensar que la porta d'accés se situava al carrer del nord, i que al sud d'aquest nucli és on van aparèixer les restes del paviment d'*opus sectile*. Per tant, es podria plantejar perfectament que fos una de les sales de representació i que, en conseqüència, estiguéssim davant d'una estructura molt semblant a la “Casa de los Acantos Espinosos” que hem vist abans (Fig. 112).

També a nivell cronològic, la “Casa del Sectile” respon aproximadament al mateix moment que la “Casa de los Acantos Espinosos”, és a dir, a inicis del s. V. La seva amortització se situa en un moment indeterminat entre la segona meitat de s. V i inicis del s. VI (Amores i González 2010, 3148).

Fig. 111. Planta de l'urbanisme tardoantic al “Mercado de la Encarnación”. En un quadre blanc apareix la situació de la “Casa del Sectile” (Adaptat de González Acuña 2011, Fig. IV.50 ??).

Pel que fa a la infraestructura hidràulica, l'únic que s'ha pogut documentar amb certes garanties és el sistema de l'*impluvium* del solar sud-est, que comptava amb una canalització per a evacuar el sobrant de l'interior del peristil.

Començant pel solar del sud-est, aquest s'articula a través d'un peristil de forma quadrangular, rodejat per ambulacres de 2.5 m. d'amplada en tres dels seus costats (González Acuña 2011, 388). L'interior del peristil presenta un *opus signinum* delimitat per una motllura del mateix material en tots els costats excepte l'occidental, on es disposa una petita bassa d'extrem arrodonits (González Acuña 2011, 388). Aquesta bassa estava construïda amb una sola filada de maons i revestida amb morter hidràulic. Exteriorment se li adossa una preparació de paviment sobre el que anirien col·locades les lloses de mabre, posteriorment espoliades, d'una forma similar a la que hem vist a la “Casa del *Oscillum*” (González Acuña 2011, 389). Aquest paviment de marbre s'hauria disposat per tot l'espai de l'*impluvium*, excepte a la zona de la bassa. Com que presenta una superfície inclinada hauria conduït l'aigua cap al centre, creant així una fina pel·lícula d'aigua que mai sobreixiria per la presència d'un petit canal perimètric d'evacuació.

Al voltant d'aquest espai central es van poder documentar diversos encaixos a l'*opus signinum* en els que s'inserien les columnes del pòrtic, quatre en cada costat. Al cantó occidental, en canvi, el pòrtic s'hauria sostingut en base a quatre pilars. Els intercolumnis entre els pilars anirien pavimentats amb un *opus figlinum* que s'estendria

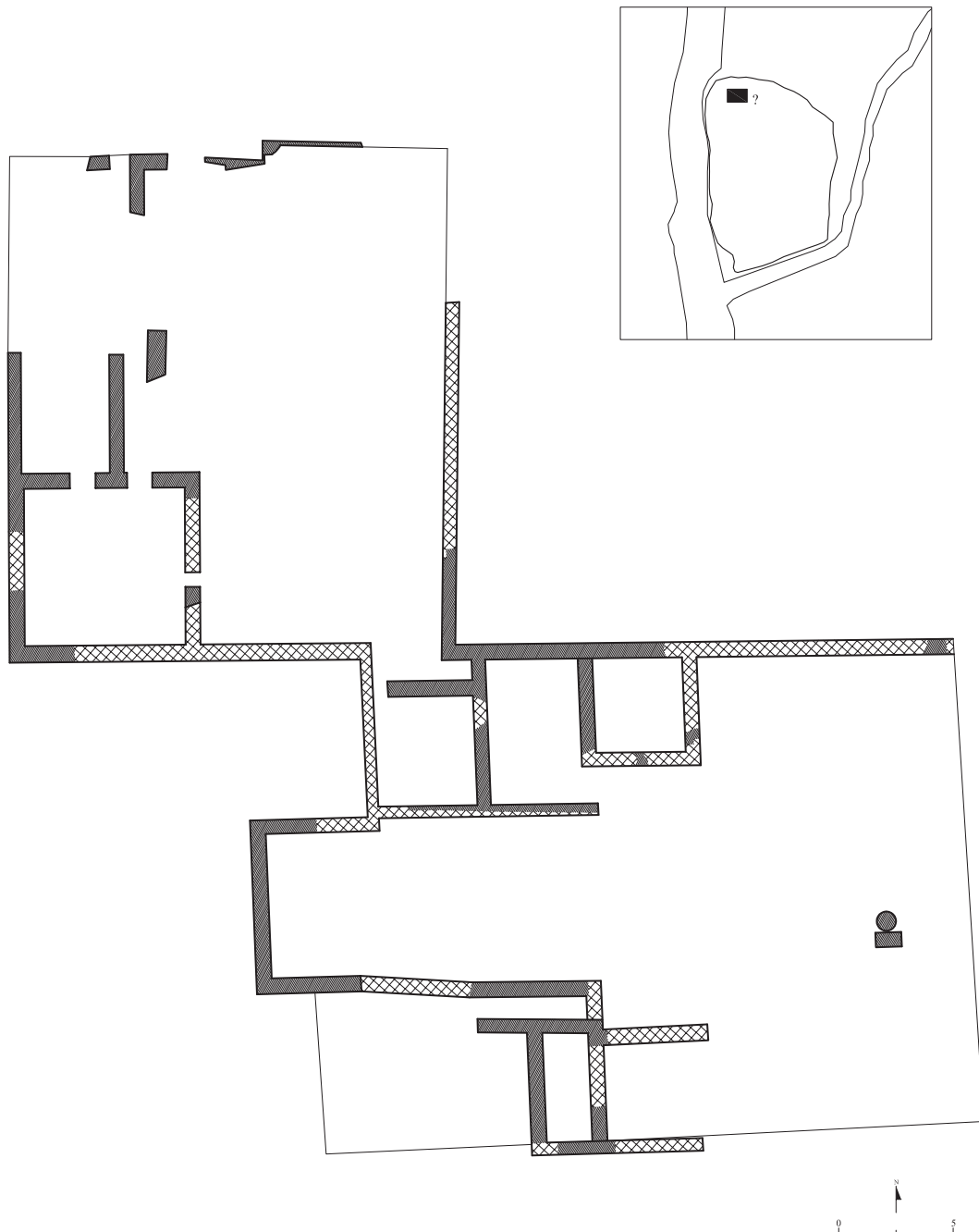

Fig. 112. Planta de la “Casa del Sectile”. En primer lloc cal destacar la gran parcialitat de les estructures, característica d’una intervenció arqueològica urbana. També aquest cas és fruit de la unió parcel·l·ària de dues cases anteriors, fet que explica la seva planta inusual. La casa resultant s’articula a partir de dos nuclis als que segurament corresponen dos peristils (A. Perich a partir d’un original de González Acuña 2011).

també per l’ambulacre occidental. A l’oriental, en canvi, el paviment que s’hi va localitzar és de mosaic (González Acuña 2011, 389). El costat occidental del peristil està presidit pel triclini, una habitació directament heretada de la casa anterior, que com hem comentat, era la “Casa de los Nudos” altimperial (González Acuña 2011, 336-342). També es documenten altres estances al voltant del peristil, però són tan fragmentàries que és complicat atribuir-los una morfologia i una funcionalitat concretes (González Acuña 2011, 389-390).

Aquest solar al voltant d’un peristil connecta

per una obertura (llindar pavimentat amb *opus figlinum*) amb el solar del nord-oest. Bàsicament s’hi detecten dos espais: una habitació pavimentada amb mosaic i, al nord, un espai obert pavimentat amb *opus signinum*, en el que hi havia un pou. La paret oest de l’habitació del mosaic donava pas a una altra estança pavimentada amb una rica composició d’*opus sectile*, que és la que dóna nom a la casa (Fig. 113).

Per aquest paviment i per la seva situació dins del conjunt nord-oest és molt probable que es tracti d’un altre triclini o d’una habitació important,

Fig. 113. Paviment d'*opus sectile* que dóna nom a la "Casa del Sectile". La seva ubicació en eix respecte a l'entrada de la casa des del nord, ha fet pensar que fos el paviment de la principal sala de representació (González Acuña 2011, VII. 228).

ja que es troba en posició axial respecte de l'entrada a la casa pel carrer septentrional (González Acuña 2011, 390). La zona central del sector nord-oest no es coneix pels motius exposats abans, però és molt probable que s'articulés al voltant d'un pati com hem vist també en la configuració de la "Casa de los Acantos Espinosos" (González Acuña 2011, 391).

Finalment, pel que fa als materials i tècniques constructives, veiem una gran continuïtat en l'ús del maó lligat amb argamassa, si bé puntualment s'usen altres tècniques que són noves en el conjunt d'aquest jaciment, com ara l'*opus vittatum* (González Acuña 2011, 387). Com que aquesta casa està tan arrasada, es coneixen bàsicament els paviments, que mostren una gran varietat i riquesa: *opus signinum*, *opus figlinum*, mosaics, lloses de marbre o *opus sectile*.

La "Casa de las Basas / Casa del Sigma"

La "Casa de las Basas / Casa del Sigma", la més tardana del "Mercado de la Encarnación", és un edifici difícil de definir, sobretot degut a l'estat actual de les publicacions. Tot i que es va excavar en el mateix moment que les altres, per raons que desconeixem no apareix en la publicació més important sobre aquest jaciment (González Acuña 2011). Les úniques informacions de les que disposem són anteriors a aquest treball i reflecteixen un estat de la qüestió encara preliminar i amb interpretacions que després van ser desestimades. Avui dia, pels materials trobats en ella, es considera propietat d'un mercader d'objectes litúrgics relacionat amb l'actiu

port fluvial d'*Hispalis* a l'antiguitat tardana (Ordóñez *et al.* 2013, 327). La seva ubicació topogràfica ve determinada per l'aprofitament d'algunes de les cases anteriors, ja que un dels seus nuclis és l'antic pati de la "vivienda comunitaria", que al seu torn havia adaptat les estructures altimperials de la "Casa de las Figlinas".

Una altra part important de la nova casa adaptarà les estructures que havien format part del nucli sud-est de la "Casa del Sectile". Concretament, la sala amb terminació absidal que es construeix en aquesta fase sembla que ho fa adaptant l'antiga zona de representació sud-est de la "Casa del Sectile". Per tant, la "Casa de las Basas" es construeix a la zona central del jaciment de la Encarnación, rodejada per les ruïnes de la "Casa de los Acantos Espinosos" al nord-oest, les de la "Casa del Sectile" a l'est i les de la "Casa de la Columna" al sud (Fig. 114).

La casa presenta dos nuclis clarament diferenciats a est i oest. Els separa una antiga paret mitgera que anteriorment havia separat la "Casa de las Figlinas" de la "Casa del Sectile", mur que s'ubica a l'oest de l'absis. El nucli de l'oest s'organitza al voltant d'un peristil en el que encara es trobaven *in situ* quatre bases de columna, raó per la qual la casa va rebre aquest nom. Les estances s'obrien als ambulacres nord, oest i sud, però no a l'est, que era on es trobava la paret mitgera a la que hem fet referència. La construcció, que com hem dit s'adapta a una d'anterior, també va haver de canviar el sistema d'evacuació de les aigües. En aquest moment, es detecta una nova canalització

que recull les aigües del peristil i les condueix cap a la claveguera que passava per sota del carreró occidental del jaciment. També es van haver d'alçar tots els nivells de circulació amb nous paviments de maó, la majoria dels quals van ser intensament espoliats després de l'abandonament. En aquesta etapa, l'entrada de la residència segueix sent la mateixa que en la fase anterior i és a través d'aquesta que es condueixen les aigües del peristil cap a la claveguera (Amores i González 2006, 203).

En l'estat actual dels coneixements és molt difícil atribuir funcionalitats a les diferents habitacions i potser l'única excepció és la nova habitació que es construeix al nord del peristil. Es tracta d'un espai de grans dimensions que s'obre totalment al pati i que presenta habitacions menors en ambdós costats. Per la seva ubicació i dimensions es podria interpretar com a una aula de representació, que en aquest cas es disposa ortogonalment respecte a l'entrada de la casa. Per altra banda, aquesta casa comptaria amb tota seguretat amb un primer pis, ja que també es va poder localitzar una caixa d'escalas (Amores i González 2006, 203).

La connexió d'aquesta casa amb el sector oriental és molt clara per una sèrie d'evidències. En primer lloc, el mur de l'absis de la "Casa del Sigma" s'adossa al mur de tancament est de la "Casa de las Basas". En segon lloc, els sistemes d'evacuació de les aigües es troben perfectament connectats i, finalment, es detecta la obertura de portes entre un sector i l'altre (Amores i González 2006, 203).

Tot i això, en un primer moment, el sector oriental de la casa es va interpretar com una església. Aquesta primera interpretació, s'explica per la presència del propi absis i també per la descoberta d'un epígraf en el que es menciona la restauració d'una església per part d'un bisbe del qual no se'ns ha conservat el nom (Amores i González 2006, 204).

La interpretació com a església es va veure més tard qüestionada per altres autors, que proposaven que es tractés d'un absis pertanyent a una sala de representació o bé un nimfeu (Sánchez 2009, 261-268). Les noves propostes d'interpretació es van acabar confirmant amb l'avenç de les excavacions i gràcies a altres autors, hem pogut obtenir la planta dels resultats finals de la intervenció a la Encarnación (Ordóñez *et al.* 2013, 328). Tot i això, aquest últim treball tampoc ha proporcionat noves dades respecte al sector oriental de la casa. Per tant, és únicament a partir de la planta i de les fotografies que podem fer algun comentari. És així com observem que, efectivament, l'absis de la suposada església és la capçalera d'una sala de representació, perfectament alineada respecte a un altre pati. Interiorment, l'absis presenta una construcció semicircular que

amb tota probabilitat s'hauria d'interpretar com un *stibadium* d'obra (Sánchez 2009, 264) (Fig. 115). La resta de la sala, de planta rectangular, es troba pavimentada amb maons. Com hem dit, aquesta sala s'obria a un altre pati de peristil. L'ambulacre perimètric, pavimentat amb *opus figlinum*, s'havia d'obrir a altres habitacions, però les restes són tan fragmentàries que és difícil interpretar-ne les funcionalitats. Un dels elements que destaca d'aquest segon pati és la presència d'una obertura en forma de pou, que podria ser una cisterna per a les aigües pluvials recollides pel peristil o bé un autèntic pou que aniria a buscar les aigües freàtiques del Guadalquivir.

A nivell de cronologia també és complicat fer afirmacions segures, ja que segons es deriva de les publicacions, la "Casa de las Basas" seria de la segona meitat del s. V, mentre que la "Casa del Sigma" s'hauria de situar a finals d'aquest mateix segle, cosa que entra en contradicció amb el funcionament contemporani dels dos nuclis (Amores i González 2006, 203-204) (31). En resum, no sabem fins a quin punt aquestes cronologies eren provisionals en el moment de ser publicades (2006) o si la "Casa del Sigma" es podria arribar a interpretar com a una ampliació de la "Casa de las Basas".

Finalment i pel que fa a les tècniques i materials constructius, la casa mostra la gran continuïtat de les tècniques locals, basades en l'ús intensiu del maó unit amb morter de calç per a l'aixecament dels murs i en alguns paviments. Es detecta l'ús puntual de carreus d'aprofitament, com per exemple en el mur que separa els ambulacres de l'interior del peristil en el nucli occidental. També són d'aprofitament tots els materials amb els que es construeix el pòrtic occidental, tant columnes com bases (Amores i González 2006, 203). Encara que no és tan evident, segurament també els maons dels murs són d'aprofitament, entre els quals no és estrany observar peces de quart de cercle procedents de columnes de ceràmica (Fig. 116).

En les pavimentacions també es pot observar l'ús intensiu de materials fets amb terra cuita, ja siguin els maons que pavimenten l'ambulacre del peristil de la "Casa de las Basas" i el paviment de la sala de representació absidal o bé l'*opus figlinum* que pavimenta els ambulacres de la "Casa del Sigma". (Fig. 117).

Per acabar, ens agradaria remarcar la importància d'aquesta casa, ja que, fins on tenim constància, es tracta de la casa de peristil més tardana que es construeix en àmbit urbà a tota *Hispania*. En aquest sentit, ens trobem dins del marc cronològic marcat per S. P. Ellis. Aquest autor situava a mitjans del s. VI el moment a partir del

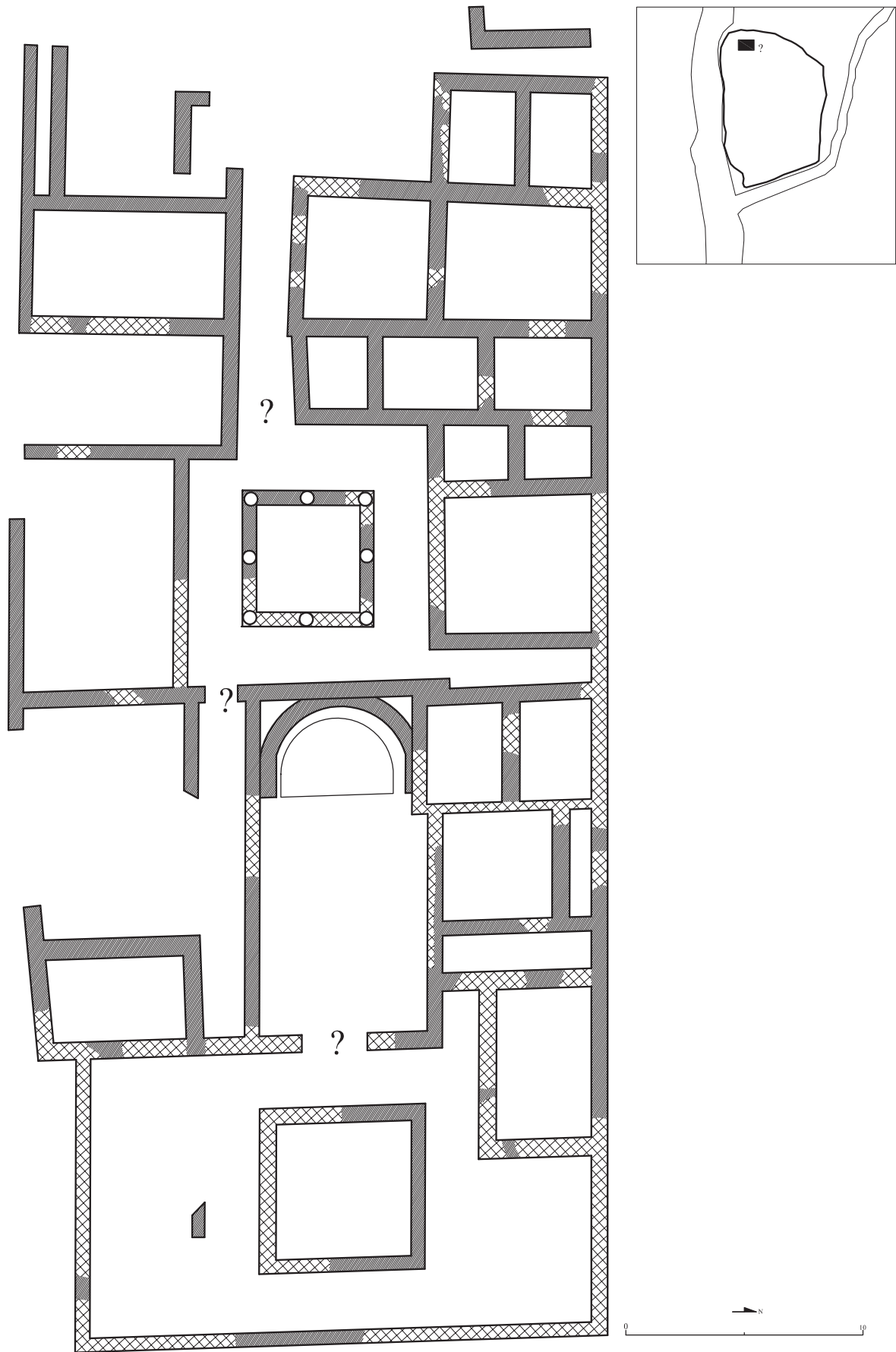

Fig. 114. Planta de la “Casa de las Basas/ Casa del Sigma”. Novament ens trobem amb una residència que es fruit d’una agregació parcel·lària i que data de finals del s. V. Per tant, és un dels últims exemples en els que encara es construeix seguint el model de la casa de peristil. Com es pot observar, moltes de les obertures, i per tant les circulacions, no s’han pogut determinar. Nosaltres només hem marcat les que creiem més probables amb un interrogant (A. Perich a partir d’un original d’Ordóñez et al. 2013).

Fig. 115. Fotografia general de l'absis de la "Casa del Sigma". Al seu interior es pot observar la fonamentació del que probablement hauria estat un *stibadium* d'obra. Destaca la seva cronologia tardana: inicis del s. VI (A. Perich).

Fig. 116. Fotografia d'un dels murs de tancament de perimètric del peristil localitzat a la "Casa del Sigma" (inicis del s. VI). S'observen elements d'aprofitament, com ara fragments de columnes ceràmiques (A. Perich).

Fig. 117. Fotografia general del peristil de la "Casa del Sigma". El mur que es veu en primer pla és un dels que tanquen la sala de representació amb absis. El peristil també compta amb un pou o una cisterna (A. Perich).

qual ja no es construïen cases de peristil en tota la geografia del Mediterrani (Ellis 1988, 565).

En resum, les cases del “Mercado de la Encarnación” entre els segles IV i V, mostren la diversitat i la complexitat d’aquesta etapa de transformacions. La diversitat s’expressa amb els diferents nivells socioeconòmics que es poden percebre en aquesta mostra del teixit urbà de la *Hispalis* tardoantiga. Com hem vist, hi ha propietaris que han hagut de vendre les seves cases, però també n’hi ha que poden adquirir-les i ampliar la pròpia residència, com mostra clarament la “Casa de la Columna”, indicatiu dels potentats que viuen a les ciutats tardanes.

A un nivell més modest, exemples com la “Casa de los Acantos Espinosos” o la “Casa del Sectile”, permeten observar les diferents solucions adoptades si els recursos per invertir no són tan abundants. Finalment, dir que el cas d’*Hispalis* ens ha permès observar clarament la vigència del model de la casa de peristil, encara fins a inicis del s. VI.

Cauca

Cauca, un *oppidum* vacceu, serà integrat al sistema polític romà arran de la conquesta de la Meseta a mitjans del s. II a. C. (Blanco 2002, 136). Durant l’altimperi és un ciutat de poca importància a l’extrem occidental de la *Tarraconensis* i, de fet, no torna a aparèixer a les fonts escrites fins a l’antiguitat tardana, quan Zòsim i Hidaci la citen com a *patria Theodosii Magni* (Blanco 2002, 144). En efecte, és en aquesta petita ciutat on naixerà Teodosi el Gran l’any 346 (Díaz *et al.* 2007, 57). No hi ha cap dada que permeti relacionar la residència que ara passarem a veure amb la família de Teodosi (Blanco 2002, 161), però donada la seva magnitud, creiem que seria una hipòtesi de treball raonable. Desgraciadament, a partir del s. V, les notícies tant històriques com arqueològiques que tenim sobre *Cauca* són tan escasses, que no podem ni fer un esbós general de la seva evolució (Blanco 2002, 167-169).

La gran residència extramurs de “Las Pizarras”

Aquest jaciment, conegut com “Las Pizarras”, es coneixia d’antic i a nivell local se’l anomenava, significativament, “tierra de mármoles” (Pérez i Reyes 2005, 61). Tot i que ja l’any 1991 va ser objecte d’alguns sondejos (Pérez i Reyes 2009a, 8-9), el projecte d’excavació no començarà realment fins a l’any 2000, sota la direcció de Cesáreo Pérez i Olivia V. Reyes (Pérez i Reyes 2012-2013, 204). Des de llavors s’han fet diverses campanyes, publicades exhaustivament (2000-2009).

El jaciment de “Las Pizarras” se situa a 2 km. al nord del nucli urbà de l’antiga *Cauca*, l’actual Coca (Segòvia) (Pérez i Reyes 2012-2013, 204). Ocupa una situació privilegiada en relació a la ciutat, ja que se situa en un petit altiplà que destaca del terreny circumdant, a la confluència entre els rius Eresma i Voltoya, afluents indirectes del Duero (Pérez i Reyes 2005, 60) (Fig. 118).

En les publicacions, els seus autors van proposar inicialment que es tractés d’una vil·la (Pérez i Reyes 2005, 63) i han mantingut aquesta interpretació usant el vocabulari propi de les *villae* per a caracteritzar els seus espais (*fundus, pars rustica*, etc.) (Pérez i Reyes 2012-2013, 211). De moment, però, els elements que es refereixen a la producció, emmagatzematge o transformació d’aliments, que és una de les funcions bàsiques de les *villae*, únicament ha aparegut en superfície i no caldria descartar que fossin d’una cronologia posterior (Blanco 2002, 161). És per aquesta raó i per la proximitat al nucli urbà, que nosaltres preferim proposar que es tracti d’una luxosa *domus* suburbana, sense caràcter productiu i sens dubte pertanyent a algun membre de la més alta aristocràcia hispana (32).

La residència respon al model de la casa de peristil i de moment es coneixen parcialment els ambulacres est, oest i sud. Les dimensions són absolutament excepcionals i, encara que no es coneix tota la planta, sembla clar que a nivell tipològic l’ordenació és estrictament axial, formant un eix compostiu des de la “sala VI” (possible entrada) a la “sala V”, que per la seva forma caldria identificar com a una aula de representació. El centre d’aquest complex residencial és un gran espai obert amb un nimfeu central de grans dimensions i bassa central de forma octogonal (Fig. 119).

A nivell cronològic les seves fases són més difícils de precisar perquè, al tractar-se d’una excavació recent i encara en procés d’excavació, molts dels materials estan sent estudiats. A més, per aquesta mateixa raó, els estrats més ben coneguts són els de les fases posteriors al funcionament del complex com a propietat unitària. Tot i això, els primers indicis apunten a un lapse de temps molt curt pel que fa al seu funcionament. L’evolució posterior, però, ja la tractarem al capítol següent.

Pel que fa a la infraestructura hidràulica, aquesta casa ha donat informació sobretot de la zona central on se situava el nimfeu monumental (Pérez i Reyes 2009a, 14). En primer lloc comptem amb l’estructura nº 26, que és una canalització que entra diagonalment per l’angle nord del nimfeu, però que de moment no es coneix si era d’aportació o d’evacuació (Pérez i Reyes 2009a, 14). En el seu pas, l’estructura nº 26 es troba amb l’estructura nº

Fig. 118. Fotografia aèria en la que es pot observar la ubicació del jaciment de “Las Pizarras” respecte de l’actual municipi de Coca (Pérez i Reyes 2005, 61).

30, un canal perimètric que segurament envolta tot el nimfeu. Per tant, a falta de més dades, veiem com el centre de la residència complia funcions decoratives relacionades amb l’aigua (Pérez i Reyes 2009b, 138).

Tot i els saquejos que ha patit, és molt probable que l’entrada al conjunt es fes a través de l’anomenada “Sala VI”, un espai rectangular amb capçalera absidal que podria haver funcionat com a vestíbul. Aquest tipus d’entrades no són habituals, però sí que es troben ocasionalment, sobretot en l’arquitectura residencial dels sectors socials elevats, com mostra el palau episcopal de Djemilla (Müller-Weiner 1989). Desgraciadament, aquesta sala es troba espoliada per sota dels nivells de paviment, per la qual cosa és difícil afirmar tant l’entrada des de l’exterior, com la comunicació amb l’espai següent, que era un dels ambulacres del peristil (“Sala III”) (33).

L’anomenada “Sala III” és un dels espais més ben coneguts del conjunt. Es tracta de l’ambulacre oriental de la residència, d’uns 6.5 m. d’amplada. Aquest es troba a una cota inferior respecte de la “Sala VI”, per la qual cosa s’hauria de pensar en la presència d’alguns graons per a accedir-hi. Es tractava d’una zona amb un desplegament de luxe notable, ja que tant les seves parets com el seu paviment estaven decorats amb aplacats de marbre.

El paviment presentava un espai perimètric decorat amb grans plaques de marbre (*lithostrota*), mentre que la part central era una rica decoració en *opus sectile* (Pérez i Reyes 2006, 64-65) (Fig. 120). El límit entre l’ambulacre i la zona exterior de

Fig. 120. Ambulacre oriental del peristil, amb una rica decoració en *opus sectile*. Les parets també tenien revestiments de marbre (Pérez i Reyes 2007, 65).

l’edifici el marcava un mur de carreus sobre el que es col·locaven les bases de les columnes del pòrtic (Pérez i Reyes 2008, 155). Al sud d’aquest passadís van aparèixer altres sales, però no la seva entrada des del passadís. La “Sala IV” és una habitació de capçalera absidal construïda transversalment a la crugia i les altres (sales “I” i “II”), presenten plantes massa parcials com per comprendre’n la morfologia i la funcionalitat.

L’interior del peristil presenta una disposició espectacular. Tot l’espai obert es troba a una cota sensiblement inferior a la de l’ambulacre, cosa que es podria explicar per la voluntat d’aïllar l’aigua i l’humitat pròpies d’un espai obert (Pérez i Reyes 2009a, 8). Quan es va excavar a una banda i a l’altra del mur que el separava de l’ambulacre de la zona exterior (estructura nº 22) es va poder comprovar que a l’oest no hi havia pavimentació, per la qual cosa és possible que hi hagués únicament terra, eventualment un espai enjardinat (Pérez i Reyes 2008, 162). Com hem apuntat abans, la zona central presentava un gran nimfeu. Es tractava de dos quadrats concèntrics al centre dels quals es disposava un octàgon, que podria haver funcionat com una font o algun tipus de joc d’aigua (Pérez i Reyes 2009b, 138). En la nostra opinió i per la semblança formal, és possible que aquest tipus de gran nimfeu prengui com a model el pati central de la *Domus Flavia* del Palatí de Roma (Mar 2005, 172). (Fig. 121). A l’extrem occidental, en posició axial respecte de la suposada entrada a tot el complex (“Sala VI”) es troba la “Sala V”. Per la seva posició, morfologia i dimensions ha de tractar-se d’una sala

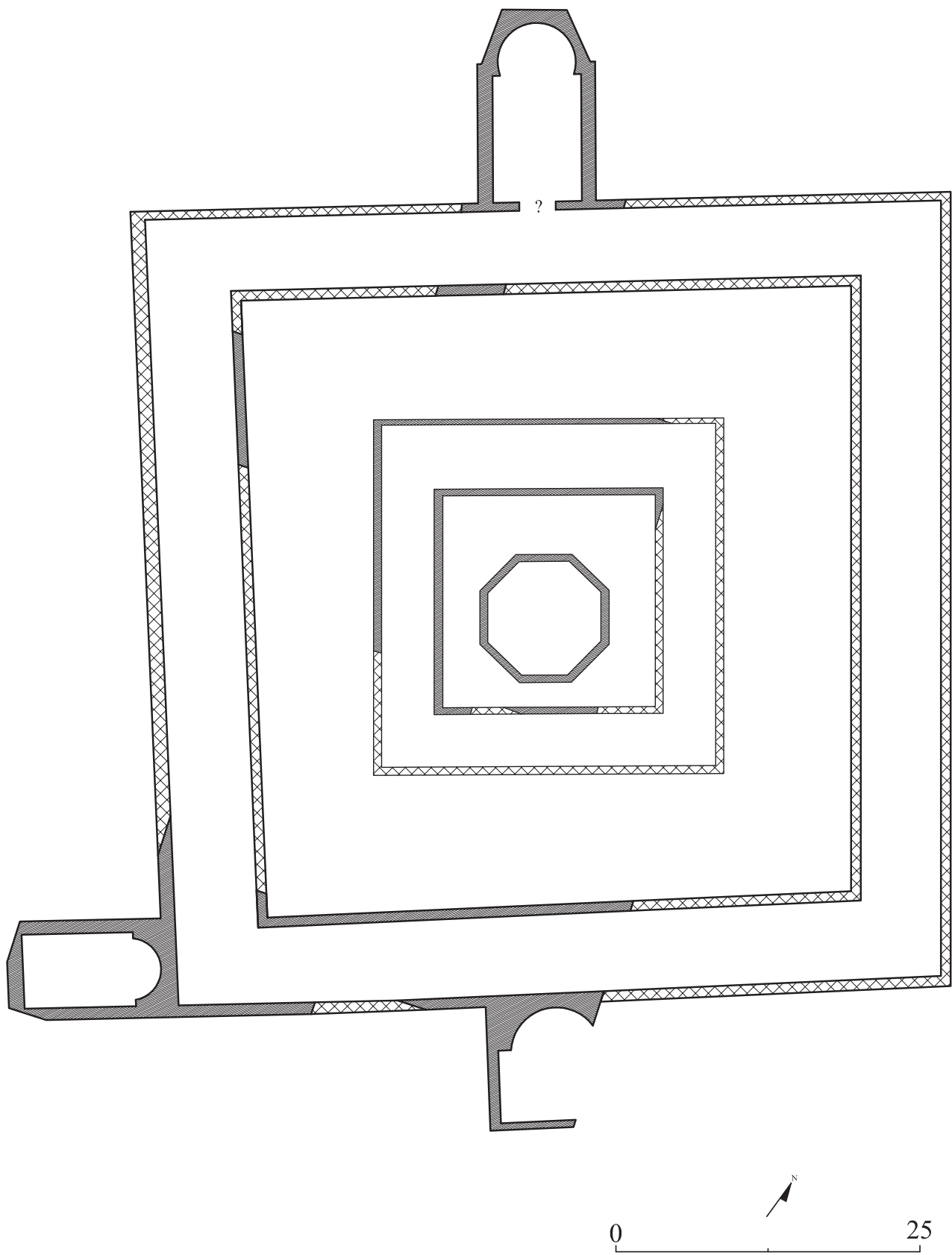

Fig. 119. Planta de la residència extramurs de *Cauca*. Les dimensions i la riquesa d'aquest exemple són excepcionals, només comparables amb l'edifici de Cercadilla. Aquí propsem una restitució dels murs que manquen a partir de la continuació dels mateixos. Com es pot observar aquesta operació genera algunes disfuncions, com la desviació dels murs perimètrics respecte del nimfeu (A. Perich a partir d'un original de Pérez i Reyes 2012-2013).

important en el complex residencial, que hauria pogut servir de triclini o de sala d'audiències.

Pel que fa als materials i tècniques constructives, cal dir que el jaciment està força arrasat i espoliat, per la qual cosa no és habitual poder contemplar les seves tècniques constructives. S'han pogut documentar, per exemple, al mur de tancament oriental d'ambulacre est del peristil ("Sala III"). Aquí les fases d'espoli han facilitat documentar com els murs s'assentaven sobre una potent fonamentació a base d'*opus caementicium* amb grans còdols lligats amb morter de calç. Sobre aquesta s'alçaven els sòcols dels murs, a base de paraments de carreuó de pissarra, també lligada amb morter de calç, mentre que el seu interior es reomplia de morter de calç mesclat amb runa i reble (Pérez i Reyes 2005, 63).

Pel que fa a l'alçat, es realitzava a partir d'un encofrat d'*opus caementicium* fins a una alçada indeterminada (Pérez i Reyes 2005, 80). Rarament es poden documentar les amplades, però en els pocs casos en els que ha estat possible, es tracta de murs molt potents, d'entre 90 cm i 1 m. d'amplada (Pérez i Reyes 2005, 63). Com ja hem comentat, a l'ambulacre oriental també s'ha pogut comprovar com aquestes parets anaven revestides amb aplacats de marbre, usats igualment en el paviment. Sobre d'una preparació de calç, lloses de pissarra, còdols i resquills de marbre procedents del desbastat, es va disposar un elaborat sistema d'*opus sectile*, que combinava les formes rectangulars amb les quadrangulars (Pérez i Reyes 2007, 64; Pérez i Reyes 2006, 17).

El mur oposat d'aquest ambulacre i que

marcava el límit entre la part coberta i la part descoberta de l'edifici, presentava el mateix sistema de fonamentació descrit, si bé d'una amplada menor. El sòcol en aquest cas s'aixecava a base de carreus de pedra calcària dels quals se'n han trobat dos *in situ*, junt amb les empremtes d'altres. Un d'aquests dos presentava una decoració a la part superior, a base de motius geomètrics i vegetals, així com la zona que havia de rebre la columna marcada amb una aspa. És, per tant, un mur que segurament ha d'envoltar tota la part descoberta i rebre les columnes del pòrtic (Pérez i Reyes 2008, 163-164).

Finalment, els murs de contenció del nimfeu presentaven unes tècniques de fonamentació molt similars, amb la diferència de que el morter en el que es barrejaven les pissarres i les pedres calcàries era de tipus hidràulic. Al seu interior es va detectar una preparació de paviment molt semblant a la del ambulacre oriental, que segurament també va acollir una pavimentació d'*opus sectile* (Pérez i Reyes 2009a, 27-29).

La residència extramurs de *Cauca* encara es troba parcialment excavada i segur que serà una font de sorpreses en els propers anys. En certa manera, representa el punt àlgid d'una forma concreta d'entendre la pròpia residència en la que, com hem vist en els altres casos, les parts semipúbliques i de representació acaben sent la principal raó de ser del conjunt, amb milers de metres quadrats en aquest cas. El següent apartat analitzarà els punts en comú d'aquest tipus de residències aristocràtiques i permetrà aprofundir en les seves característiques generals, que no difereixen en essència de les ja conegudes en altres països.

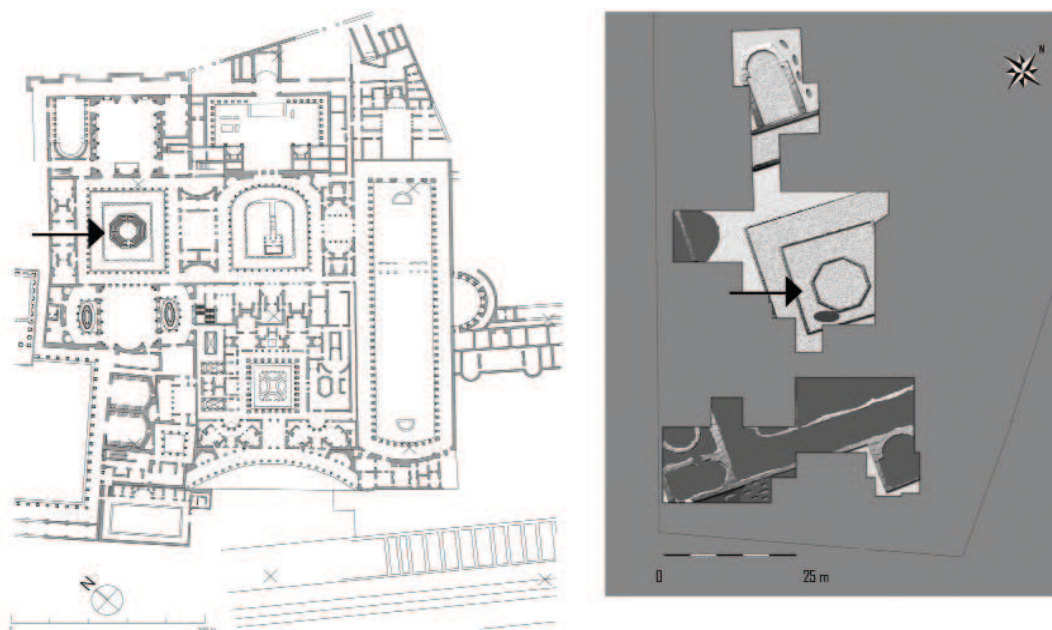

Fig. 121. Plantes del complex àulic del Palatí de Roma (esquerra) i de la gran residència suburbana de *Cauca* (dreta). Les fletxes negres assenyalen els nimfeus, que presenten formes semblants. Tot i això, les cronologies són molt distants i no sabem fins a quin punt poden estar relacionats (Mar 2005, 172; Pérez i Reyes 2012-2013, 206).

Les residències de les aristocràcies hispanes entre segles IV i V. Característiques generals

Una documentació escassa i recent

A l'hora d'afrontar l'anàlisi dels elements estudiats, no hauríem d'oblidar que es tracta d'una selecció de pocs exemples (setze en total), triats sobretot per la possibilitat de realitzar un estudi qualitatiu. Aquests, teòricament, han de ser representatius d'un conjunt total de milers de cases. Només aquest fet ja fa patent que, en l'estat actual del coneixement, ens hem de servir del mètode inductiu per a arribar a generalitzacions que són, ara per ara, impossibles de confirmar. Noves descobertes o nous enfocaments poden fer canviar aquesta anàlisi en un futur.

Com hem pogut veure, es tracta d'un camp d'estudi molt recent en la historiografia hispana. Aquest fet es deu sens dubte a la seva aparició tardana en el registre arqueològic de les ciutats, fruit de l'explosió de l'arqueologia d'urgència en els últims anys. Considerant l'excepció de la "Casa del Teatro", la majoria d'elles s'excaven a partir dels anys vuitanta i, sobretot, a partir de mitjans dels anys noranta. El fet de que es tracti d'excavacions tan recents, en part també ha dificultat l'accés a la informació, ja que moltes d'elles encara es troben en fase d'estudi o només s'han publicat parcialment.

La majoria de les cases que hem analitzat se situen en solars intramurs, on poden estar protegides per la muralla de la ciutat. En certa manera, a l'inici del nostre marc cronològic, s'observa una certa tendència a recloure's a l'interior de la ciutat i a abandonar les cases periurbanes, una dinàmica que es constata en algunes ciutats a partir del s. III. La tendència a abandonar les cases periurbanes es detecta en casos com la "Casa del Anfiteatro" de Mèrida (Sánchez i Nodar 1999, 369-371), l'anomenada vil·la de la Plaça Antoni Maura a Barcelona (Granados 1994, 158) o les cases del sector nord de València (Ribera 2008, 303). És quelcom que també s'ha observat en altres províncies, com per exemple al sud de la Gàl·lia (Heijmans 2006, 48). Tot i això, encara que s'arribés a confirmar com un fet generalitzat, alguns dels exemples que hem vist en aquest capítol posarien de manifest que es tracta d'un fenomen temporal. Com hem vist en els casos de *Tarraco*, *Cauca* o *Corduba*, els suburbis també presenten gran residències en ple funcionament durant els segles IV i V.

Com segurament passava a l'altimperi, els solars urbans eren limitats i cars, per la qual cosa no tots els ciutadans podien permetre's viure intramurs. Aquesta desigualtat en l'accés al sòl urbà, per exemple, es cospa perfectament en el cas de *Barcino*, on totes les cases que es documenten

des de la seva fundació responen a un nivell socioeconòmic mitjà-alt o alt. Ho demostren en època altimperial la casa de la Plaça Sant Miquel (Cortés 2011, 21-26), la casa del carrer Avinyó nº 15 / Pou Dolç nº 4 (Vilardell 2008) o la casa de la Plaça de Sant Iu (Mar *et al.* 2012, 100-103). Aquesta alta demanda per viure intramurs segurament seguirà en època tardana. És per aquest motiu que les cases documentades intramurs, també en època tardana, pertanyen a un nivell socioeconòmic clarament alt, com demostren la seva extensió, llenguatge arquitectònic i programes decoratius.

Dins de les muralles de les diferents ciutats hispanes tampoc s'observa cap patró clar pel que fa a la ubicació d'aquestes residències, situant-se tant en zones centrals com perifèriques del teixit intramurs. Pel que fa a les relacions entre aquestes residències i el teixit urbà, ja hem vist al capítol anterior com la invasió parcial de pòrtics i carrers és un fenomen que comença a l'altimperi, per la qual cosa no forma part de cap esquema decadentista de la ciutat tardana, sinó d'una dinàmica constant a la ciutat antiga. En aquesta època simplement continua aquesta dinàmica i si bé a vegades les cases ocupen no ja el pòrtic sinó la mateixa calçada, rarament comprometen la viabilitat general de la ciutat ("Casa de los Mármoles", "Casa de la Columna").

Són excepcionals els casos en els que això és així, com per exemple a la "Domus de Bisbe Caçador", en la que l'absis pràcticament talla tot el *cardine minor* que es troba al seu flanc sud-oest. Tot i això, es tracta d'una via que mor a la muralla i, per tant, és relativament prescindible (Beltrán de Heredia 2013, 20). Les cases situades extramurs permeten un major desenvolupament de les exigències socials d'autorepresentació i, en general, tenen més llibertat en el seu creixement. Això es fa evident a la "Domus del Francolí" (que es pot ampliar) o en la gran residència de *Cauca*, que mai s'hauria pogut construir a l'interior de la ciutat.

Models, tipologies i llenguatge arquitectònic

Com hem vist, es tracta de cases que, en la seva immensa majoria, responen al model de la casa de peristil, sent l'única excepció la *domus* del Francolí de *Tarraco*, organitzada al voltant d'un simple pati. Dins d'aquest model general d'origen hel·lenístic (Nielsen 1999) i en base a la seva ordenació interna, es poden distingir diverses tipologies, que es relacionen amb els itineraris d'accés des del vestíbul fins a la gran sala de representació del *dominus* (Fernández 2003, 67-72).

La gran majoria de les cases presenten una ordenació axial, en la que es construeix una relació visual directe entre el vestíbul i la principal sala de

representació. En els casos en que no és així (“*Domus* de Bisbe Caçador”, “Casa de la Columna” i “Casa VI de Morería”) creiem que més que a una voluntat expressa, es deu a diverses raons, com poden ser la complexitat de la seva ubicació en el teixit urbà o la necessitat d’adaptació a les estructures preexistents.

Aquestes tipologies “no-axials” també són diverses. Una d’elles és la d’ordenació ortogonal, és a dir, quan la sala de representació no se situa davant del vestíbul sinó en un dels seus laterals, per la qual cosa no hi ha una connexió visual directa. Aquest podria ser el cas de la “*Domus* de Bisbe Caçador”, on el visitant tindria en primer lloc la visió de la font del peristil. Una altra tipologia la constitueixen les cases d’estructura centralitzada, en les que no s’observa cap eix de composició clarament definit, sinó que les habitacions es distribueixen uniformement al voltant del peristil. La “Casa VI” de Morería podria ser un exemple d’aquesta tipologia. Casos especials com els del “Mercado de la Encarnación”, que presenten itineraris molt més trencats, no constitueixen noves tipologies d’ordenació, sinó que són producte de l’agregació de diverses parcel·les estructurades segons les ordenacions ja esmentades. Per exemple, la “Casa de la Columna” és una suma d’ordenacions ortogonals, mentre que la “Casa del Sectile” és una suma d’ordenacions axials.

Si analitzem la composició arquitectònica d’aquestes cases des del punt de vista filològic, és a dir, com a un llenguatge dotat d’un lèxic i una gramàtica (Martín 1984, 209-213), podem observar com hi ha un conjunt d’elements que es va repetint en els diferents exemples estudiats (vestíbul, peristil, sala de representació, *balneum*, *taberna*, habitació quadrangular o rectangular, etc.) i que constitueixen el lèxic d’aquest mitjà de comunicació que és l’arquitectura domèstica de prestigi (34). Aquests elements, a la vegada, no es combinen entre ells de forma aleatòria, sinó que ho fan seguint una sèrie de pautes més o menys flexibles, és a dir, una gramàtica compositiva determinada.

Com acabem de veure, en la tipologia d’ordenació axial, generalment hi ha una primera habitació d’accés que funciona com a vestíbul i que pot presentar-se o bé de formes rectangulars (“Casa de los Mármoles”, “Casa del Teatro”) o bé en forma de passadís (“Casa de los Acantos Espinosos”). Aquesta peça gairebé sempre es troba connectada amb un dels ambulacres del peristil i davant seu s’obre la principal sala de representació, destinada a les audiències i als banquets. Aquesta composició garanteix a la vegada un control de l’entrada i la possibilitat de gaudir, durant el *convivium*, de vistes vers l’espai obert del peristil. Es tracta d’una gramàtica compositiva habitual, ja present en gran mesura a l’arquitectura domèstica altimperial

(Meyer 1999). A partir d’aquest eix central, la resta dels elements del lèxic se situen en altres espais i depenen d’altres lògiques.

Les *tabernae* evidentment se situen a la perifèria de la casa, per obrir-se als eixos viaris que la delimiten, com hem pogut observar en els casos de la “Casa de los Mármoles” o a la “*Domus* de Sant Honorat”. La ubicació dels *balnea* també dependrà de varis factors. És possible que se situïn prop de l’entrada de la casa per tal de ser fàcilment accessibles als convidats, però creiem que hi ha altres factors més determinants. Entre aquests hi ha evidentment l’entrada i sobretot l’evacuació de les aigües, per la qual cosa se solen situar al costat d’una via com en els casos de la “Casa de los Mármoles”, la “*Domus* de Bisbe Caçador”, la “*Domus* del Francoli” o la “Casa VI de Morería”. No s’han de descartar altres factors, com els apuntats per M. Alba a la “Casa de los Mármoles”, en el sentit d’allunyar del nucli de la casa els fums i el risc d’incendi que suposaven els forns (Alba 2005b, 129).

Pel que fa als altres elements, sobretot es tracta d’habitacions de formes rectangulars o quadrangulars, en les que rarament hi ha prou elements per atribuir-los clarament una funció específica. Es podria tractar de *cubiculae*, magatzems, zones servils o fins i tot cuines, que no sempre presenten elements clarament diferenciats.

Per tant, ens trobem davant d’un llenguatge arquitectònic que dóna preferència als espais de representació. Aquests es marquen amb uns itineraris clars a través de les visuals, de la decoració i segurament d’altres elements que no han arribat fins als nostres dies, com ara el mobiliari, l’estatuària o els cortinatges. La resta dels elements es distribueixen en base a necessitats més funcionals, mentre que són difícils de percebre els espais més privats, que podrien estar situats en pisos superiors, difícils de seguir en el registre arqueològic.

Materials i tècniques constructives

Com hem tingut ocasió de veure, els materials i les tècniques constructives de l’arquitectura domèstica hispana durant l’antiguitat tardana, presenten una gran varietat de solucions. No és un fet sorprenent, sobretot si tenim en compte que es tracta d’un àmbit geogràfic molt extens, on els recursos materials i, segurament, les tradicions constructives, podien diferir força. En la majoria de casos els fonaments solen ser rases contínues, que normalment es reomplen amb còdols de mides variables lligats amb argamassa (35) o bé amb la pròpia terra extreta de les rases. Un cas especial és el de la “Villa de Santa Rosa”, on la fonamentació es basa en la col·locació de grans blocs de pedra calcària. Tampoc és habitual el

cas de la “*Domus* de Sant Honorat”, en la que alguns murs simplement no presenten fonamentació, sinó que s’han d’atalussar per a garantir-ne l’estabilitat.

Evidentment, els sòcols dels murs també presenten un quadre heterogeni. En un dels casos de *Barcino* s’observa clarament l’aprofitament d’estructures anteriors, com posa de manifest la presència de murs d’*opus incertum*, que es lliguen a altres aixecats a partir d’encofrats d’*opus caementicium* (“*Domus* de Bisbe Caçador”). També es documenta aquesta tècnica a la “*Domus* de Sant Honorat”, tot i que en aquest cas predominen els murs en els que els paraments són d’*opus vittatum* i el nucli interior d’*opus caementicium*. També a la “*Domus* del Francolí” de *Tarraco* s’aixequen els sòcols exclusivament a partir d’encofrats de *caementicium*.

En els casos estudiats d’*Emerita Augusta* (“*Casa* de los Mármoles”, “*Casa* del Teatro”), la tècnica constructiva dels sòcols és diferent, doncs predomina la maçoneria de pedres mitjanes i grans alternada amb filades de maons, que solen servir per a regularitzar el creixement del mur, mentre que l’ús exclusiu del maó es reserva per a emmarcar les obertures i per altres punts fràgils de l’estructura.

En el cas de la “*Casa* del Teatro”, que és el que s’ha estudiat amb més profunditat, s’ha pogut observar que els materials d’aprofitament són àmpliament majoritaris. Aquest fet tornarà a posar-se en evidència a la “*Casa* del *Oscillum*”, on els murs denoten un clar predomini de materials d’espòli. En efecte, alguns d’ells s’aixequen a partir de pedres, fragments de maó i fragments de *tegula*, mentre que altres ho fan a partir d’un nucli central de runa i paraments de maons aprofitats i disposats a llarg i través, lligats amb argamassa.

El sector del “*Mercado* de la Encarnación”, en canvi, mostra grans continuïtats en els materials i en les tècniques constructives d’època altimperial. Es tracta de la construcció de sòcols aixecats exclusivament amb maó i lligats amb argamassa. Tot i així, en cronologies tardanes comencen a aparèixer noves tècniques edilícies que són completament noves en aquest jaciment, com ara l’*opus vittatum*, sol o conjuntament amb maçoneria. La gran residència extramurs de *Cauca* presenta uns sòcols molt potents, fets a base de paraments de carreuó de pissarra i nucli d’*opus caementicium*, en el que s’aboca runa i altres restes relacionades amb la pròpia talla de les pedres.

Finalment, hem constatat que és molt més difícil saber com s’aixecaven els alçats sobre els sòcols. Hem de pensar bàsicament en la tècnica de *opus caementicium* abocat dintre d’encofrats (“*Residència* extramurs de *Cauca*”) o en la tàpia, que s’intueix per la presència de plans d’anivellament

sobre dels sòcols (“*Domus* del Francolí” ?, “*Casa* del Teatro” ?). La presència de toves no s’ha de descartar, però no s’ha constatat arqueològicament en cap dels casos estudiats.

L’ornamentació de les residències: murs i paviments

L’ornamentació de les cases que hem analitzat presenta un ampli ventall de solucions que, com acabem de comentar pel que fa a l’arquitectura, busquen remarcar els espais representatius. A nivell de paviments destaca l’ús de l’*opus tessellatum* policrom i de l’*opus sectile*. Cal dir que ambdós eren paviments de prestigi ja presents a les *domus* altimperials, amb la qual cosa no es tracta de novetats. Tot i així, com hem constatat en el cas de *Barcino*, és perfectament possible que la nova casa tardana aprofiti els paviments de les estructures anteriors i que no es produeixi cap canvi en el sistema decoratiu, indicatiu clar de la continuïtat i acceptació que segueixen mantenint les velles decoracions, encara que no es destinin a les estances principals. Ens referim a paviments d’*opus signinum* amb presència d’alguns elements de decoració, com ara tesselles o fragments marmoris (“*Domus* de Bisbe Caçador” i “*Domus* de Sant Honorat”).

Pel que fa als paviments d’*opus tessellatum*, la gran majoria dels que s’han documentat són de tipus policrom, si bé encara es troben esporàdicament mosaics en els que s’usa únicament el blanc i el negre. Aquestes excepcions les trobem de nou a *Barcino*, on l’habitació nº 17 de la “*Domus* de Bisbe Caçador” presenta un mosaic geomètric d’aquest tipus, tot i que emmarcat per una sanefa policroma. Aquest tipus de combinació també la trobem a l’espai tetràstil la “*Domus* de Santa Rosa”, on els ambulacres estan pavimentats amb formes vegetals bícromes, mentre que l’espai central presenta un mosaic policrom de gran riquesa, amb motius figuratius de temàtica marina.

Dins dels mosaics policroms, s’usen tant els motius de temàtica geomètrica i/o vegetal com els motius figurats. Els ambulacres dels peristils solen decorar-se amb mosaics de tipus geomètric i vegetal i, en ocasions, es busca que aquests presentin dissenys diferents en cada un dels corredors (“*Casa* de Baco”, “*Domus* de Santa Rosa”). També s’usen els de temàtica geomètrica per a la decoració d’espais termals (“*Domus* del Francolí”) o en sales de representació, si bé en aquest cas tots els exemples documentats presenten un emblema a la part central, amb l’objectiu de donar més rellevància a la sala (“*Domus* del parc del Palmerar”, “*Casa* del Teatro”, “*Casa* de Baco”). També trobem la inserció de motius figurats dins dels mosaics geomètrics

per tal de ressaltar la importància d'una habitació determinada, com mostra clarament l'exemple de la "Casa de la Columna". Les composicions musives únicament figurades no són habituals i segurament reflecteixen una inversió més gran per part del propietari. És el cas del luxós *frigidarium* de la "Domus de Bisbe Caçador", on les representacions del déu Oceà i dels amoretts cavalcant dofins fan una referència directa a l'aigua i, per tant, a l'activitat termal.

Com hem comentat, un altre sistema de pavimentació decorativa de luxe és l'*opus sectile*. Al tractar-se del sistema de pavimentació més costós, només es documenta en espais especialment representatius d'algunes de les *domus* estudiades. Els casos confirmats són els de l'habitació nº 3 de la "Domus de Bisbe Caçador", el triclini de la "Domus de Santa Rosa" i la probable sala de representació de la "Casa del Sectile". Més enllà d'aquests exemples segurs, és molt probable que altres grans sales de representació que hem estudiat també haguessin tingut un paviment d'*opus sectile*, però no sempre ha arribat fins a nosaltres. Ens referim als triclinis de la "Casa de los Mármols" i de la "Casa de la Columna", ambdós en cases de gran luxe i ambdós totalment arrencats. Cal pensar que l'*opus sectile* és a la vegada un paviment car, fàcil de sostroure i fàcil d'aprofitar, per la qual cosa no és estrany que hagi estat un dels primers objectius dels espoliadors.

Pel que fa a les decoracions parietals, en els pocs casos que coneixem, es constata una neta preferència pels aplacats de marbre, sens dubte la decoració parietal més cara i, per tant, la que millor pot reflectir l'estatus social del propietari. Tant és així que fins i tot aquells propietaris que no poden pagar-ho, encarreguen decoracions parietals que imitin l'aplatat marmori amb pintura, un fenomen de llarga tradició a l'arquitectura domèstica romana.

S'han constatat autèntics aplacats marmoris a la "Domus de Sant Honorat", localitzats a l'espai de pas que duia cap a la zona de representació i que, bàsicament, serveixen per a embellir la paret formada al tapiar la porta original de l'habitació nº I (Florensa 2011, 102). Tot i aquest ús puntual i destinat a la representació, en les habitacions nº III i nº IV, la decoració "marmòria" es fa simplement imitant-la amb pintura (Florensa 2011, 106-108). Una altra de les cases que destaquen per l'ús del marbre és, com indica el seu nom, la "Casa de los Mármols" de Mèrida. Aquí l'ús parietal del marbre també es constata bàsicament als espais representatius, especialment en l'aplatat del muret que separava els ambulacres de la zona central del peristil i a les parets laterals de la gran sala de representació.

També es fa un ús notable dels revestiments

marmoris a la "Domus de Santa Rosa" i com sempre en els espais més representatius. En aquest cas s'usa en el revestiment d'ambdues fonts i per la decoració del triclini. Finalment, el cas més espectacular es localitza a *Cauca*, on la *domus* suburbana presenta revestiments de marbre en gairebé tots els espais que es coneixen: ambulacres, sales, nimfeu, etc. Com hem vist en la "Domus de Sant Honorat", l'ús dels aplacats de marbre es pot combinar amb la pintura que els imita en diferents parts de la casa. En altres residències i fins allà on podem conèixer, s'hauria utilitzat únicament la imitació pictòrica de l'aplatat, denotant segurament uns recursos econòmics més limitats. És el cas de la "Domus de Bisbe Caçador" (habitació nº 3), l'estança de representació de la "Domus del Parc del Palmerar" (habitació nº 4) o el *balneum* de la "Domus del Francolí".

Més excepcionals són els casos en els que es constata pintura parietal figurativa, que sembla bàsicament orientada a l'autorepresentació del propietari de la casa, encara que en realitat només coneixem dos casos clars. El primer d'ells és l'home a cavall que es trobava al costat del brançal dret de l'habitació nº 3 de la "Domus de Bisbe Caçador". Molt probablement està representant al propietari en una escena de cacera (Martín *et al.* 2000, 283; Palol 1996, 174). L'altre exemple es troba a la "Casa del Teatro", on a la zona de l'absis principal hi trobem representats un conjunt de personatges, que han estat interpretats com la família dels propietaris en actitud de recepció (Mostalac 1997, 600).

Conclusions. La vigència del model de la casa de peristil entre les aristocràcies hispanes dels segles IV i V

Ja hem vist en l'apartat anterior les enormes dificultats d'extraure conclusions d'un material tan escàs i no sempre publicat de forma ideal. Tot i això, intentarem esbossar les conclusions que creiem que deriven d'aquest corpus material, tot posant-les en relació amb les diferents propostes interpretatives que s'han formulat fins ara.

Una primera conclusió que es pot extraure és que, quan es pot arribar a conèixer, la majoria de "cases tardanes" en realitat són el resultat de l'adaptació d'antigues cases altimperials, sovint d'època augustal. Només tenim tres casos en els que les cases són construccions pròpies del s. IV: la "Domus del Francolí", la "Domus de Sant Honorat" i la "Domus de Santa Rosa" (36). Per tant, estem bàsicament davant de cases que presenten una gran continuïtat en la seva ocupació i que, lògicament, cada nova generació de propietaris va adaptant a les exigències socials del seu moment històric o,

senzillament, als seus gustos personals.

Recentment Kim Bowes ha remarcat la necessitat de posar més atenció en les grans continuïtats que s'observen des del període anterior que no pas en destacar una vegada i una altra les novetats, que evidentment també hi són (Bowes 2010, 17). Pel que fa al marc cronològic d'aquestes residències, les excavacions i les publicacions que se'n deriven no sempre proporcionen dades acurades. En conseqüència és complicat establir forquilles temporals fiables, més enllà de marcs molt generals. L'únic que sembla clar és que la gran majoria d'elles es construeixen o es reformen profundament al s. IV. Pel que fa al seu abandonament i la resta de processos que el segueixen (37), de nou ens trobem en un marc molt general, centrat en el s. V. En la majoria de casos, doncs, sembla que la fase tardoantiga de residència seria bastant curta en el temps, entre cent i cent cinquanta anys. Les grans excepcions en aquest sentit són les dues cases de *Barcino*, que no presenten canvis significatius fins a mitjans del s. VI.

Una altra realitat que emergeix dels exemples analitzats és que en cap cas el final d'aquestes cases es pot relacionar amb una acció violenta (enderroc intencionat, incendi, etc.). Les cases simplement són abandonades pels seus propietaris, sense que puguem determinar-ne les causes amb una mínima garantia. L'única excepció a aquesta norma podrien ser les cases del sector de Morería a Mèrida (Alba 2007, 173), però aquesta interpretació no està exempta de crítica ni de propostes alternatives (Arce 2011b).

Pel que fa al model arquitectònic, les cases que hem analitzat bàsicament són cases de peristil, un tipus d'organització dels espais que ja s'imposa a les províncies occidentals al llarg dels primers dos segles de l'imperi, almenys entre els sectors socials benestants (Gros 2006, 148-196; Meyer 1999). Només cal pensar en les cases d'*Italica* per veure que, al s. II, ja és un procés acabat (Hidalgo 2008, 305-317). És en part per aquesta raó que les adaptacions i actualitzacions són relativament senzilles, materialitzant-se sovint en la construcció d'una capçalera absidal a les antigues sales de recepció altimperials. Aquest és un fenomen que es documenta a la "Casa del Teatro", a la "Casa de los Mármols", a la "*Domus* de Bisbe Caçador" o a la "*Domus* del Francolí". Per tant, compartim l'opinió de K. Bowes de que, bàsicament, hi ha una continuïtat en aquestes residències i que, en general, els investigadors potser s'han sentit massa atrets per les novetats que ara apareixen en detriment de remarcar la continuïtat diacrònica de les mateixes (Bowes 2010, 31).

La segona conclusió és conseqüència de

la primera. Aquestes cases posen de manifest, una vegada més, la vitalitat de les ciutats hispanes durant aquest període. Estem, doncs, lluny de paradigmes en els que les ciutats són decadents o es troben abandonades per unes aristocràcies que han començat a viure de forma permanent a les seves propietats rurals (Kulikowski 2006, 129). En el marc de la investigació hispànica, aquest paradigma historiogràfic ja fa més de trenta anys que va començar a ser desmuntat, sobretot arran dels treballs de J. Arce (Arce 1982, 85-105; Arce 2002b, 41-58). La nostra selecció de cases demostra que no estem únicament davant de la continuïtat de grans centres urbans o que compleixen algun tipus de rol polític o administratiu, sinó que els exemples són presents arreu, des de la capital de la *Diocesis Hispaniarum* (*Emerita Augusta*) fins a ciutats sense cap paper administratiu com *Barcino*, *Complutum* o el *Portus Illicitanus*. Només es documenten abandonaments generalitzats en algunes ciutats que, d'alguna manera, han perdut el seu rol econòmic abans del s. III, com per exemple *Emporiae* (Aquilué 2012a, 6-7) o bé que han sofert algun desastre natural de gravetat, com exemplifica el cas de *Baelo Claudia* (Sillères 1995).

En el capítol anterior comentàvem com a partir del s. III (si no abans), es va produint un desinterès o una impossibilitat per part dels curials de mantenir en funcionament tots els equipaments de la ciutat clàssica (*fora*, edificis d'espectacles, clavegueram, termes, pòrtics, etc.). Per aquesta raó en època tardana prenen més força dinàmiques que ja havien començat al s. I, com per exemple l'ocupació d'algunes vies públiques. En època tardana continuen aquestes transformacions, però aquest fet no implica que les elits hagin abandonat les ciutats ni que aquestes estiguin en decadència, de la mateixa manera que la ocupació de l'*intervallum* no implica que una ciutat altimperial sigui decadent. Les elits segueixen residint a les ciutats com demostren aquestes cases, però és possible que, al canviar la situació política, canviïn també els seus interessos en la participació i finançament de les obres i activitats públiques. En part, les despeses d'una carrera política s'han de destinar ara als suborns, a la compra de cartes de recomanació o a la compra directa de càrrecs en les noves carreres funcionaries, que són conseqüència de les grans reformes administratives de Dioclecià i de Constantí (Poma 2002, 201-203).

Una tercera conclusió és que les elits hispanes estan perfectament connectades amb els seus iguals al llarg de tota la geografia de l'imperi. Podem suposar que comparteixen una determinada cultura, a la vegada que unes aspiracions socials i polítiques semblants, fet que es reflecteix també en

el llenguatge arquitectònic de les seves residències. Com hem vist en les pàgines precedents, molts elements tant del lèxic com de la gramàtica arquitectònica es poden observar en altres jaciments domèstics de l'àmbit mediterrani. Només cal pensar en la família de Teodosi per posar de manifest fins a quin punt les elits hispanes estan implicades en la gestió de l'imperi i coneixen els corrents artístics del moment (Leppin 2008). De fet, com hem vist, el registre arqueològic referit a aquestes grans *domus* ofereix un quadre sorprenentment homogeni a tot l'imperi (Baldini Lippolis 2001).

A partir del s. IV, tant a *Hispania* com en altres províncies, s'observa com es produeixen una sèrie de canvis a les cases de l'aristocràcia que s'encaminen cap a una major monumentalització: ús de marbres de colors en paviments i revestiments, construcció de termes privades, renovació dels paviments musius, expansió vers les vies públiques, construcció de grans aules de recepció i de banquet, etc. (38). En definitiva, el que hem observat a *Hispania* es documenta arreu de l'imperi. Aquesta aparent homogeneïtat del llenguatge arquitectònic és una evidència a la que s'ha de donar una interpretació coherent. En la nostra opinió, només és possible buscant els punts d'unió que puguin ser comuns en un àmbit territorial tan vast com l'imperi romà i per nosaltres l'explicació es troba en el propi sistema estatal romà.

Tradicionalment, a nivell historiogràfic, aquestes residències s'han vist com a essencialment diferents a les precedents. Alguns autors han volgut buscar els seus orígens en la imitació de l'arquitectura àulica d'època tetràrquica i constantiniana (Baldini Lippolis 2001, 29-46) mentre que altres han intentat explicar els seus orígens com a reflex d'una nova societat, suposadament diferent a la de l'altimperi (Thébert 1992; Ellis 1988). Però si en alguna cosa han coincidit pràcticament tots els autors és en veure aquests canvis (monumentalització, proliferació de les formes absidals, renovació dels programes decoratius, etc.) com a propis d'una societat més desigual i jeràrquica.

El paradigma historiogràfic construït al llarg del s. XX i que segueix vigent a inicis del s. XXI, és que les cases tardanes reflecteixen aquesta desigualtat creixent a través d'una arquitectura més sumptuosa, sempre encaminada a exaltar la figura del *dominus* entre els seus iguals i entre els seus subordinats.

Les formes absidals, que centren l'atenció de l'espectador en aquest punt de fuga central, s'haurien usat en les dues grans novetats arquitectòniques del moment: la sala d'audiències i la sala de banquets triconca (39). En la primera, el *dominus* hauria exercit formes més dures i

impersonals de patronatge davant d'uns dependents socialment inferiors i més sotmesos a la voluntat del seu *patronus*. En la segona, destinada als banquets, les relacions interpersonals s'haurien dut a terme en un ambient ritualitzat d'exaltació de l'amfitrió.

Segons aquesta interpretació, tant una cerimònia com l'altra haurien estat presidides per una sèrie de comportaments que se solen qualificar de rituals, jeràrquics i sacralitzats. De fet, aquestes tres paraules apareixen gairebé sempre en els estudis sobre les cases d'aquest període, ja sigui en ambients urbans o rurals (Bowes 2010, 32). Un exemple de l'aplicació d'aquest paradigma en un jaciment arqueològic fou el cas de la Vil·la del Casale (Piazza Armerina, Sicília), excavada entre 1950 i 1955 per G. V. Gentili (Sfameni 2013, 160). Dècades més tard, Andrea Carandini la va interpretar com el centre d'un vast territori controlat per un *dominus*, que l'hauria explotat sota el sistema del colonat. En aquest marc, la imponent arquitectura i la rica decoració de la vil·la haurien estat els mitjans usats pel *dominus* per evidenciar, a través de les recepcions (ritual), l'enorme distància social (jerarquia) que el separava dels seus subordinats, convertint-se als seus ulls en una persona semi-divina (sacralitat). En aquest esquema, la Vil·la del Casale s'havia d'interpretar com una imitació a menor escala de l'arquitectura i els comportaments desenvolupats a palau al voltant de la figura del sobirà (Carandini *et al.* 1982; Bowes 2010, 26).

Aquest paradigma historiogràfic, còmode i conegut, donava una explicació global a molts dels canvis que s'observaven en aquesta època a l'arquitectura domèstica de les elits. Però precisament es podria tractar més d'un paradigma historiogràfic que d'una descripció real de la vida a les cases d'època tardoantiga. Segons K. Bowes, no hi ha els elements suficients, ni a les fonts ni a les evidències materials, per a sostenir que la societat tardorromana fos més jeràrquica o estigués regida per comportaments més rígids o rituals que en el passat. Per ella, es tracta d'una construcció historiogràfica sorgida a inicis del s. XX, quan es començaven a estudiar els pocs exemples d'arquitectura domèstica tardana que es coneixien aleshores.

Per aquesta autora, els primers exemples, que eren bàsicament el palau de Dioclecià a Split i les cases de Síria publicades pel Comte de Vogüé (Vogüé 1865-1877) no es van estudiar per a conèixer l'arquitectura domèstica tardana en si, sinó com a *mitjà* per a entendre els orígens de desenvolupaments arquitectònics posteriors, com serien l'església bizantina (Beylié 1902) o dels palaus d'època romànica (Swoboda 1919). Els rituals lligats a la litúrgia cristiana que es desenvolupaven en els ambients absidals d'època medieval, s'haurien

interpretat de forma retrospectiva a les cases del període tardoantic. És el que ella anomena la “*medieval-oriented teleology*” (Bowes 2010, 22).

Aquestes concepcions, que impregnaven d'ideologia les formes arquitectòniques tardanes, tindran una gran influència en la producció científica posterior. Si seguim l'anàlisi de K. Bowes, els tres grans estudis sobre arquitectura domèstica tardana apareguts entre els anys quaranta i seixanta del s. XX (Dyggve 1941; Lavin 1962; L'Orange 1965) van continuar en la mateixa línia, buscant en les cases tardanes els posteriors desenvolupaments de l'arquitectura cristiana.

Més tard, ja als anys vuitanta, els estudis es van centrar en l'anàlisi socio-espacial de les residències. Destaquen en aquest sentit Y. Thébert (1992) i S. P. Ellis (1988), que intentaran demostrar una tendència cada cop més marcada cap fenòmens com la privatització, la jerarquització i la segregació social. Els investigadors que han vingut posteriorment han seguit en gran part les línies traçades per S. P. Ellis. Ho posen de manifest recents articles sobre les cases orientals (Waelkens *et al.* 2007; Özgenel 2007) o sobre les *villae* (Scott 2000; Balmelle 2001; Mulvin 2002; Sfameni 2006; Chavarría 2007a). Algunes d'aquestes obres tornen a la interpretació de la imitació imperial, però en general no es desmarquen de la línia interpretativa de la jerarquització creixent, que en teoria s'expressa a través de l'arquitectura i la decoració (Bowes 2010, 29-30).

En realitat, com remarca K. Bowes, les evidències sobre les que descansa aquest paradigma historiogràfic són bastant febles. Si en un primer moment N. Duval ja va demostrar que no hi havia un “model palacial” de referència sinó que es tractava d'un llenguatge arquitectònic comú i propi de les aristocràcies (Duval 1984, 469-470), tampoc sembla funcionar el marc interpretatiu construït per S. P. Ellis. Per ell, la segregació social era evident si s'observava que l'aula per a les recepcions dels dependents se situava pròxima a la porta d'entrada, mentre que l'aula de banquets, per tal d'acollir el cercle més restringit dels *amici*, se situava a l'interior de la casa. En realitat, aquesta estructura només s'ha identificat en sis dels centenars de casos que coneixem avui dia. A part d'aquesta dada quantitativa, una major jerarquització no és evident ni intrínseca en les noves formes de comportament, com per exemple l'ús del llit semicircular en els banquets (*stibadium*). Al contrari, un menor nombre de persones i una major proximitat física gairebé van en el sentit contrari al que tradicionalment se li havia donat (Bowes 2010, 56-57).

En conseqüència, després de la publicació del llibre de K. Bowes, no es pot ignorar que hi

ha certs elements que fallen en la construcció interpretativa tradicional. Per ella, la proliferació de les formes absidals no s'hauria de lligar única i exclusivament a unes funcionalitats i menys encara a uns pressupòsits ideològics. En la seva opinió, hi ha una sèrie d'elements que es relacionen amb l'estètica pròpia de l'època tardana i no tindria sentit negar-los i atribuir-los únicament a determinades funcionalitats o posicionaments ideològics.

La seva interpretació, vàlida per al conjunt de les cases urbanes i *villae*, s'estructura a nivell social a través de les reformes de Constantí, que va ampliar notablement l'ordre senatorial i en va regular l'accés. Però aquesta autora intenta anar més enllà de l'equació simple segons la qual a major nombre de senadors correspon un major nombre de cases d'estatus senatorial. Per K. Bowes, a partir d'aquest moment, els diferents tipus d'elits presents a la societat tardoantiga, que eren fruit al seu torn de les reformes administratives de Diocleciana (curials, buròcrates, militars) s'haurien llençat a una cursa altament competitiva per a ostentar els càrrecs més alts de l'estat, fent servir les seves cases, profundament renovades i monumentalitzades, com a escenari on desplegar les seves aspiracions d'ascens social (Bowes 2010, 95-99).

Per tant, més que ser “miralls” que reflectien l'estatus social dels propietaris i els distingien dels seus subordinats, eren “màquines” preparades per a la dura competició amb els altres membres de l'elit, amb l'esperança d'entrar, al final de la carrera, al cobejat *ordo senatorius*, l'únic que eximia de les càrregues decurionals (Lepelley 1986, 241). Segons K. Bowes, aquesta voluntat d'ascendir en l'escala social a través de l'administració de l'estat faria que aquest tipus de cases es concentrés majoritàriament a les capitals provincials i diocesanes, on era més present l'aparell de l'estat (governadors, vicaris, casernes militars, etc.) (Bowes 2010, 90). En fi, les propostes gairebé revolucionàries de K. Bowes no són una veritat absoluta, però sí una invitació a tornar a reflexionar sobre el sentit d'uns canvis tan importants i tan homogenis arreu de l'imperi.

És molt probable que mai arribem a trobar una solució universal, única i mono causal que ens ajudi a interpretar correctament les transformacions que ara es donen a les *domus* urbanes i suburbanes. La diversitat d'un territori tan ampli fa que la variabilitat local sigui pràcticament impossible d'enquadrar en una explicació única. En la nostra opinió, però, i seguint el que havíem apuntat al capítol anterior, es tracta d'un fenomen que en moltes ciutats (si bé no totes) (40), coincideix amb un notable descens en la inversió evergètica de les elits municipals (Liebeschuetz 2001). Aquesta tendència, alhora, es reflecteix molt clarament en el

descens de l'hàbit epigràfic (MacMullen 1982).

Però com tants d'altres, aquest fenomen només és la continuïtat d'una tendència que ja s'inicia a l'altimperi. Des de finals del s. II, ja es constaten els problemes de molts curials per a assumir les despeses pròpies del seu càrrec, amb la qual cosa comença a detectar-se la impossibilitat o el desinterès per a portar-les a terme. El fet de que aquestes accions vers la pròpia ciutat, inicialment voluntàries, es reglamentessin des de l'estat central a inicis del s. III convertint-les en obligatòries, sens dubte va contribuir convertir l'honor inicial en una pesada càrrega (Alföldy 1996, 102-103 i 131). Ja al s. IV, després de la legislació de Constantí, els curials suportaven càrregues que, en molts casos, eren impossibles d'assumir. En són exemples l'aprovisionament de les ciutats, l'ordre públic, les obres públiques, la celebració dels jocs, les finances municipals, etc. A aquestes obligacions havia de sumar-se la poc popular recaptació d'impostos i el fet que els seus patrimonis personals havien de respondre solidàriament d'allò que no s'hagués pogut recaptar. La conflictivitat social derivada d'aquesta situació es veu reflectida en l'obra de Salvià de Marsella, que considera tots els curials com a "tirans" de les seves ciutats (Alföldy 1996, 153).

En paral·lel als creixents problemes de l'estament curial, un dels fenòmens més importants del s. IV a nivell d'història social és l'absorció de l'ordre eqüestre per part de l'ordre senatorial (Lepelley 1986; Alföldy 1996, 148). Aquests dos fenòmens combinats acabaran per provocar una escissió dins dels grups privilegiats de la societat romana, que havien estat constituïts tradicionalment pels senadors, els cavallers i els curials (Alföldy 1996, 86). En conseqüència, la distància entre els membres de les cúries i els grups privilegiats anirà creixent cada vegada més (Alföldy 1996, 152-154). Significativament, en la legislació a partir de Constantí està present la idea de que la societat està composada bàsicament per tres grups, però aquests ja no són els tradicionals que acabem d'esmentar. En una llei del 326 es diferencia a la població entre els que posseeixen la *potior dignitas*, els *decuriones* i els *plebei* (C. Th. 13, 5, 5). L'historiador Ammià Marcel·lí també parla dels *honorati*, els *urbium primates* i els *plebei* (Amm. 14,7,1). Finalment, una llei del 409 parla de tres grups: *possessores*, *curiales* i *plebei* (Alföldy 1996, 147). És a dir, la legislació i els historiadors del moment reflecteixen aquest allunyament dels curials en relació als grups privilegiats, situant-los a mig camí entre aquests i els estaments no privilegiats.

Per tant, és possible que, en part, la hipòtesi de K. Bowes sigui encertada i que aquestes grans

domus que ara es documenten pertanyin a aquest grup aristocràtic heterogeni compost per curials rics, buròcrates i membres de la carrera miliar, tots ells en pugna per ascendir en l'escala social i evitar així les obligacions imposades per l'estat. La competició en el si d'aquesta elit hauria tingut com a conseqüència la construcció o la profunda renovació de les seves cases, un més dels mitjans per posar en evidència el prestigi i la possibilitat econòmica i personal d'assumir el càrrec. És una hipòtesi que ens sembla correcta, però ens agradaria inserir-hi, en una visió més àmplia, els altres processos que s'estan donant al mateix temps a les ciutats i que hem vist al capítol anterior.

La davallada de l'evergetisme ciutadà i les grans conseqüències que tindrà en les ciutats del moment podrien explicar-se en aquest context, en el que els camins de l'ascens social es relacionen més amb l'ostentació privada que amb la generositat vers els conciutadans, tal com s'havia donat en els primers segles de l'imperi (Zanker 2012, 164). No té perquè ser una regla universal vàlida per a totes les ciutats, però sembla com si les despeses que anteriorment es bolcaven en l'evergetisme ara es destinin a monumentalitzar l'edifici privada. El que no compartim amb K. Bowes és que aquestes cases es trobin bàsicament concentrades als grans centres administratius de l'imperi (Bowes 2010, 90). En la nostra opinió, encara és d'hora per construir mapes de distribució regional d'aquestes residències tardanes i la seva concentració podria dependre, en gran part, de la poca documentació existent. En el cas d'*Hispania*, ja hem vist que les residències de l'elit tardoantiga apareixen en diverses ciutats, moltes de les quals no ostenten cap capitalitat administrativa.

En resum, és possible que la imatge de la ciutat tardana, que cada cop es va dibuixant millor a partir de les excavacions arqueològiques de les últimes dècades (Gurt i Sánchez 2008) respongui a la combinació d'ambdues dinàmiques socials. Per una banda, les grans cases tardanes que ara es documenten caldria atribuir-les a aquesta elit heterogènia (no només terratinents) que competeix entre si pels alts càrrecs en l'administració de l'estat. Aquestes cases, però, conviuen en moltes ciutats amb un urbanisme altimperial que es troba en ple procés de transformació, fruit de la manca de voluntat o de la impossibilitat de les cúries d'assumir les obligacions que els imposa l'estat. En altres paraules, la ciutat tardoantiga no pateix un procés irreversible de decadència, simplement el marc polític, econòmic i social ha canviat i el conjunt de la societat s'adapta a aquestes transformacions amb els recursos que compta. Les elits tardoantigues ja no estan tan interessades en pagar un banquet públic, uns jocs o el porticat d'un carrer. Això és el que

feien els seus avantpassats. En aquests moments, els que poden, pugnen per fugir de la seva condició “per dalt” i accedir als estaments privilegiats que garanteixen l’exempció de les càrregues. Com en el passat, part dels seus recursos els inverteixen en la carrera política i, en part, això també passa per la construcció d’una gran casa urbana i una vil·la rural, construccions que han de marcar la diferència amb els seus rivals (41). L’altra cara de la moneda seran els membres de l’*ordo decurionum* que no han pogut seguir aquest camí per manca de recursos econòmics i personals. Sense els mitjans dels companys de cúria més rics (que “fugen” del sistema ascendint

en ell) no podran mantenir un urbanisme que, en realitat, ja formava part d’una altra època.

Es podria dir per acabar que, a la ciutat tardoantiga dels segles IV i V, les cases de luxe que hem analitzat apareixen com a illes benestants immerses dins d’un mar urbanístic en plena transformació i que avança, lentament, cap a la ciutat medieval. Quan el sistema s’enfonsi políticament, moltes de les motivacions que havien portat a la construcció o a la reforma d’aquestes cases perdran el seu sentit de ser i començaran a desaparèixer del paisatge urbà. Però aquestes dinàmiques ja corresponen al següent capítol.

Notes

1 A finals del s. V serà transformada en l’església de Sant’Andrea Catabarbara, enderrocada l’any 1930.

2 Caldria, però, pensar què s’entén per “imitació de l’antic” o “luxe” al s. VI.

3 S’ha volgut interpretar com un gran gimnàs, que també acolliria els alumnes de l’escola filosòfica de Proclus (Lafon *et al.* 2003, 310).

4 Aquesta zona es coneix popularment com les “Sette Sale”.

5 Per a conèixer detalladament les fases de la intervenció i els responsables de direcció en cada moment mirar: Cortés 2011, 41.

6 Tot i que García *et al.* atribueixen una posició central a l’habitació nº 3 en relació al peristil, hem de recordar que aquest es conserva només de forma parcial (García *et al.* 2003, 365).

7 Segurament aquesta tècnica és indicativa de l’aprofitament de les estructures de la casa precedent.

8 Aquesta excavació fou encarregada a l’empresa ATICS S. L. i es realitzà sota la direcció de l’arqueòleg Francesc Florensa entre els anys 2000 i 2003. Des d’aquí li agraïm les facilitats per tal de poder consultar la documentació, encara inèdita.

9 Actualment forma part dels equipaments visitables del Museu d’Història de la Ciutat.

10 Tot i això, cal advertir que la informació de la que disposem prové sempre de publicacions no exhaustives, ja que aquestes encara es troben en curs d’elaboració.

11 La opinió de M. Alba en aquest aspecte ha anat variant al llarg del temps pel que fa a l’origen d’aquests episodis suposadament violents. Si en els primers articles s’usen expressions com “*ensañamiento destructivo*” i es vinculen directa o indirectament a les invasions (Alba 1998, 367), amb el pas del temps aquests arguments han donat pas a posicionaments més matisats (Alba 2005b, 130-131; Alba 2007, 173).

12 Tot i que M. Alba defineix aquest espai com a “*fauces*”, nosaltres creiem que es tracta d’una fidelitat excessiva al text vitrubià. L’estructura de les *fauces* és completament diferent, ja que es tracta d’un passadís

llarg i estret. La morfologia d'aquest ambient és tot al contrari, doncs la porta dona pas a un gran espai, que en metres quadrats representa la segona habitació de la casa.

13 Les columnes segueixen el gir de l' absis, però els intercolumnis permeten gaudir de la vista del pati i, per tant, no està "tancat".

14 Recentment, J. Arce ha plantejat una altra interpretació, en el sentit de que no fos una casa, sinó la seu d'un col·legi professional (Arce 2011b, 493).

15 Cal dir que la proposta de restitució de la primera fase per part de R. M. Durán és molt esquemàtica, per la qual cosa la seva estructura general cal prendre-la amb precaució.

16 Es tracta d'una dada que ha fet pensar en l'encàrrec d'un arquitecte forà.

17 Els mateixos autors adverteixen que aquestes cronologies són provisionals, a l'espera de l'estudi complet dels materials.

18 En aquest període de set segles, l'acumulació de potència estratigràfica és insignificant: 42 cm.

19 Ara passa a tenir només 54 m².

20 En realitat, no sabem si es tracta del llit de preparació d'altres paviments més elaborats.

21 Es basen en rases contínues reomplertes amb dues o tres filades de còdols, sobre els que es disposen entre tres i cinc filades pedres calcàries irregulars, tot lligat amb la pròpia terra extreta de les rases (García-Dils *et al.* 2009, 532).

22 Uns 7000 m².

23 En època tardana rep el nom de "*vivienda comunitaria*".

24 Aquest fet es deu sobretot a l'agregació parcel·lària de l'antiga "Casa de la Ninfa".

25 En publicacions anteriors, la construcció d'aquesta residència s'avançava fins a finals del s. IV o inicis del s. V (Amores i González 2006, 201).

26 Bàsicament a partir del peristil central que és una reforma de l'antic pati de la "Casa de los Damos"

27 Com hem vist, a la "Casa de los Mármoles" es documenta una solució semblant.

28 Daniel González pensa que, en cas de tractar-se d'un paviment d'*opus sectile*, hauria estat fàcilment extret (González Acuña 2011, 380).

29 Es tracta de tesselles disposades com en un mosaic, però no de pedra, sinó fetes de ceràmica.

30 És possible que aquesta "*vivienda comunitaria*" hagués pertangut a la "Casa del Sectile", administrada en règim de lloguer (González Acuña 2011, 387).

31 Això no impedeix als autors afirmar que: "*La cronología que se le asigna a esta casa y las relaciones estructurales nos indican que su actividad sería paralela a la de la iglesia medianera*" (Amores i González 2006, 203).

32 En línia amb el que ja hem pogut veure amb la *domus* suburbana de *Tarraco*.

33 Aquest nom se li donà de forma neutra, quan encara no es coneixia la naturalesa i funcionalitat d'aquest espai com a zona de trànsit.

34 Per un anàlisi d'aquest lèxic a les *domus* tardoantigues de tot el Mediterrani mirar: Baldini-Lippolis 2001, 53-69.

35 Abocada o amb una certa disposició de filades.

36 Aquesta última amb dubtes, per trobar-se els materials encara en curs d'estudi.

37 Seran objecte d'anàlisi en el capítol següent.

38 Nosaltres no hi hem pogut entrar, però és un fenomen que també es manifesta en l'àmbit de les *villae* (Chavarría 2007a; Sfameni 2006). Sembla evident que es tracta de la mateixa aristocràcia, que reforma i enriqueix a la vegada les seves propietats urbanes i rurals.

39 No hem pogut veure cap exemple d'aquestes sales en tot el treball. No vol dir que no existissin a les ciutats hispanes, però són elements més complicats de construir en ambients urbans de limitació parcel·lària i només són presents en les *domus* de la més alta aristocràcia. És més fàcil observar-los a les *villae*, com per exemple a Almenara de Adaja, Los Quintanares, La Olmeda, Gárgoles, Cortijo de Fuentidueñas, etc.(Chavarría 2007a).

40 Una excepció notable dins de les ciutats que hem tractat seria *Complutum* que, com hem vist, al s. IV renova profundament els edificis públics del fòrum (Rascón i Sánchez 2008, 246-247). Però en moltes altres ciutats d'època tardana, aquests actes d'evergetisme es vinculen únicament als governadors provincials o al govern imperial (Chastagnol 1976).

41 Això no implica que les aristocràcies tardorromanes siguin més riques i acumulin més terres que els seus predecessors. Aquesta tendència, potser present en altres províncies, no s'ha pogut demostrar a *Hispania* (Ariño i Díaz 2002, 88).

CAPÍTOL 3

EL FINAL DEL MODEL RESIDENCIAL DE L'ARISTOCRÀCIA TARDORROMANA (SEGLES V-VI D. C.)

CAPÍTOL 3

EL FINAL DEL MODEL RESIDENCIAL DE L'ARISTOCRÀCIA TARDORROMANA (SEGLES V-VI D. C.)

*No hi ha res d'estable en l'univers sencer.
Ovidi, Metamorfosis 15, 177*

Introducció

En el capítol anterior, hem vist el moment d'expansió, reformes i luxe que viuen les cases de l'aristocràcia tardorromana entre els segles IV i V i que, en certa manera, representa el punt àlgid del model de la casa de peristil. L'objectiu d'aquest capítol, en canvi, és observar les transformacions que condueixen al final d'aquest món. Serà ja en el capítol següent quan tractarem sobre els nous models de residència aristocràtica que neixen paral·lelament a aquests processos. Per tant, es tracta d'un capítol continuista respecte a l'anterior i estarà dedicat a les profundes transformacions que s'observen en moltes d'aquestes cases un cop han estat, suposadament, abandonades pels seus propietaris originals. El manteniment o no de la propietat en aquest període de transició és quelcom del que ens ocuparem més endavant. De moment, l'únic que es pot observar a través de l'arqueologia és que moltes d'aquestes cases segueixen habitades, encara que amb canvis radicals pel que fa a la concepció de l'habitatge i a la funcionalitat dels espais (1).

Al tractar-se d'un capítol continuista, els exemples que hem vist en el capítol anterior seran bàsicament els mateixos que farem servir a l'hora de mostrar-ne les transformacions. L'explicació és senzilla. Les bones condicions de visibilitat i documentació de la fase precedent també es donen en aquesta, possibilitant una lectura diacrònica. Tot i això, pel que fa a la documentació disponible, aquesta etapa és encara més fràgil que la de la fase anterior, doncs en alguns casos les evolucions posteriors de les cases no han gaudit del mateix interès per part dels investigadors (2).

Aquesta situació, que no va canviar realment fins als anys vuitanta del segle passat, en alguns casos és el gran impediment per a poder seguir de prop aquestes dinàmiques. Afortunadament, però, podem comptar amb la informació referida a les cases que s'han excavat més recentment i que, en principi, haurien de ser casos hispanos representatius d'un fenomen detectat en diverses ciutats de l'imperi (Baldini Lippolis 2003). Per altra banda, encara que els exemples són pocs, també es poden posar de relleu els avenços en aquest sentit, ja que a inicis del segle XXI en prou feines es podia parlar de l'exemple del barri de Morería (Ramallo 2000a, 369). Com es pot observar en el títol, aquest capítol encavalca amb l'anterior pel que fa al cas específic del s. V, degut a que els processos històrics no poden circumscriure's a delimitacions tan rígides. És per aquesta raó que, si no és per un cas excepcional, es prescindirà de la contextualització general de cada una de les ciutats, remetent a la informació ja proporcionada.

Com en el capítol anterior, també en aquest tractarem breument la situació fora de la península ibèrica. L'objectiu és contextualitzar aquestes transformacions i aclarir que no es tracta, ni molt menys, d'evolucions exclusives de les províncies hispanes, sinó d'un fenomen a escala imperial, que es documenta

Fig. 122. Fotografia de la fase final de la "Domus del Chirurgo" (Piazza Ferrari, Rimini). Entre les novetats que s'observen en aquest moment, destaquen les fogueres a terra i les sepultures de *tegulae*, col·locades directament sobre els mosaics de la residència tardoantiga (Negrelli 2008, 31).

àmpliament en molts altres punts de la conca de la Mediterrània.

El final de les domus d'àmbit mediterrani a partir de les fonts escrites i arqueològiques

Les fonts escrites

Els processos de transformació que afecten a les cases tardorromanes gairebé mai es veuen reflectits a les fonts escrites de l'època, segurament perquè pocs autors van creure necessari parlar-ne. Per tant, la legislació tardorromana, sobretot el Codi de Teodosi (*Codex Theodosianus*) i el Codi de Justinià (*Corpus Iuris Civilis*), es converteixen en fonts bàsiques. L'inconvenient de la legislació és que, com és lògic, es preocupa bàsicament dels terrenys i edificis públics. Tot i això, nosaltres creiem que és interessant tenir-la en compte, ja que segurament el que està passant amb l'edificació pública és extrapolable amb el que, contemporàniament, es detecta a l'edificació privada a través de l'arqueologia.

Es tracta d'una documentació que ja va ser objecte d'un estudi de conjunt (Janvier 1969) i més recentment ha estat analitzada entre altres investigadors per H. Saradi (1994) i I. Baldini-Lippolis (2007). El que es desprèn dels textos legals és que els objectius dels legisladors tenen a veure amb la seguretat, la viabilitat i la imatge pública de la ciutat (*decus*), aquesta última sovint relacionada amb el manteniment d'edificis que avui anomenariem "d'interès patrimonial". En el cas de Roma, un primer exemple d'aquest tipus de lleis es data l'any 364, en funció del qual s'obliga a restaurar els *horrea publica* de la capital i de *Portus*, prèviament ocupats per privats (*C. Th.* 15.1.12). Al cap d'un temps, l'any 383, s'ordena la destrucció de qualsevol edifici construït al fòrum o en qualsevol àrea pública, decret que afecta diverses ciutats sense especificar (*C. Th.* 15.1.22). Poc després de la mort de Teodosi, l'any 397, es publicarà una llei específica sobre el Camp de Mart, en la que s'insta al prefecte de la ciutat a impedir la construcció de qualsevol "cabana o tuguri" en aquesta zona (*C. Th.* 14.14.1).

Pel que fa a Constantinoble, tot i haver estat recentment refundada (330), les dinàmiques que s'observen són pràcticament les mateixes. Una llei de l'any 398 obliga a enderrocar les cases humils que s'havien construït adjacents als *horrea publica*, de manera que tornessin a tenir espai lliure en tots els seus costats (*C. Th.* 15.1.38). Però a Constantinoble i en altres ciutats no en quedaran afectats únicament edificis secundaris, com podrien ser els magatzems. Ja que l'any 409 s'ha de dur

a terme la mateixa operació amb els edificis que s'havien adossat al Gran Palau (*C. Th.* 15.1.47) i l'any 424 s'ha de fer el mateix amb les que s'havien construït a les Termes de Zeuxippos, un dels complexos termals més importants de la ciutat (*C. Th.* 15.1.52). L'afectació també es documenta en pòrtics i carrers. Una llei del 439 imposa multes a aquelles persones que s'haguessin apropiat de carrers secundaris o pòrtics públics sense el permís corresponent (*C. Th.* 8.11.20). Per altra banda, aquesta llei fa evident el que ja apuntàvem al capítol anterior, és a dir, l'existència de permisos legals per a la ocupació de parts de la via pública. Com es veu en aquests i en altres exemples, l'estat intenta regular l'apropiació de terrenys o edificis públics per part de privats, encara que la tolerància amb aquestes pràctiques dependrà de la condició social de l'infractor, aplicant major duresa a menor estatus social (Baldini Lippolis 2007, 231).

Com veiem, aquest tipus de notícies a les fonts legals són dels pocs textos que ens permeten intuir el que pot estar passant a l'edificació privada. Més enllà de la legislació, pràcticament l'única notícia escrita que tenim sobre la fragmentació de les *domus* tardanes la trobem en un passatge d'Ennodí, bisbe de Pavia, de l'any 489. En ocasió de la guerra entre Odoacre i Teodoric i degut a la presència de tropes a Pavia, les cases s'havien transformat en "estretíssims tuguris" per tal d'acollir als soldats: "*Videres urbem familiarum coetibus scatentem, domorum inmanium culmina in augustissimis resecata tuguriis. Cernerer a fundamentis aedificia immensa migrare nec ad recipiendam habitantium densitatem solum ipsum posse sufficere*" (Ennod. *Op.* 112-113; Brogiolo 1994, 216; Brogiolo 2011, 75). Però aquesta excepció, sens dubte està motivada pel context bèl·lic en el que s'esdevé la transformació. Per tant, per a obtenir més informació, només podem recórrer a l'arqueologia.

Les fonts arqueològiques

Per tal d'agilitzar el discurs i fer-lo més comprensible, en aquest apartat intentarem, sempre que sigui possible, tractar les transformacions que es documenten en els mateixos exemples de l'àmbit mediterrani usats en el capítol anterior.

Pel que fa al "Palau dels Gegants" d'Atenes, a partir de finals del s. V l'edifici comença a patir un conjunt de transformacions que s'han posat en relació amb la construcció d'un aqüeducte, doncs en una zona molt propera s'instal·la un conjunt de molins d'aigua. L'antic palau acabarà convertit finalment en el centre de l'explotació agrícola d'un ric ciutadà atenenc (Sodini 1997, 463-464; Baldini Lippolis 2001, 158; Castrén 1994, 14).

Fig. 123. Fotografia de l'estat actual de l'església de Sta. Eufèmia (Istanbul), construïda sobre l'antic palau d'Antiochos a finals del s. VII (Mango 1989, 54).

La Casa "A" de l'àgora presenta una dinàmica més complexa pel que fa al seu final, doncs sembla que es va ocupant en períodes discontinus i no s'amortitzarà fins als segles IX-X, com indiquen els últims estrats que reomplen el pou (Baldini Lippolis 2001, 153; Frantz 1988, 47). La Casa "B", presenta molt poca informació pel que fa al seus moments finals, però també és a través de l'utilització dels pous que se'n intueix un ús fins al s. VII (Frantz 1988, 47). Per últim, la destrucció la Casa "C" es vincula a la invasió dels eslaus l'any 582 (Baldini Lippolis 2001, 155; Frantz 1988, 92). La visió del final d'aquestes cases a Atenes, però, està molt condicionada per la seva interpretació inicial com a escoles filosòfiques neoplatòniques, per la qual cosa, el tancament d'aquestes ordenat per Justinià l'any 529 és vist com un factor determinant (Wildberg 2005, 331). Tot i això, és possible que si s'interpretessin com a residències privades, les dinàmiques de la seva evolució segurament respondrien a criteris més generals i menys lligats a la història local.

A Constantinoble el canvi més important es documenta al Palau d'Antiochos. No sabem què passa exactament després de la caiguda en desgràcia d'aquest funcionari l'any 421, però alguns autors han suggerit que, a mitjans del s. V, l'edifici

es podria haver convertit en la capella privada de l'emperadriu Pulquèria (Torelli Landini 1990, 29-30). El que sembla més contrastat per les fonts és que l'antic palau serà transformat en l'església de Santa Eufèmia, concretament a partir de l'any 680, arran del trasllat de les relíquies de la santa de Calcedònia a la capital (Greatrex i Bardill 1996, 185). A part de les fonts escrites que hi fan referència explícita, l'església es va identificar arqueològicament l'any 1939 al descobrir-se frescos que relataven la vida i el martiri de la santa a la gran aula de planta hexagonal (Janin 1969, 123-124; Krauthiemer 1984, 82; Mango 1989, 55-56) (Fig. 123).

A Apamea, aquestes dinàmiques s'han

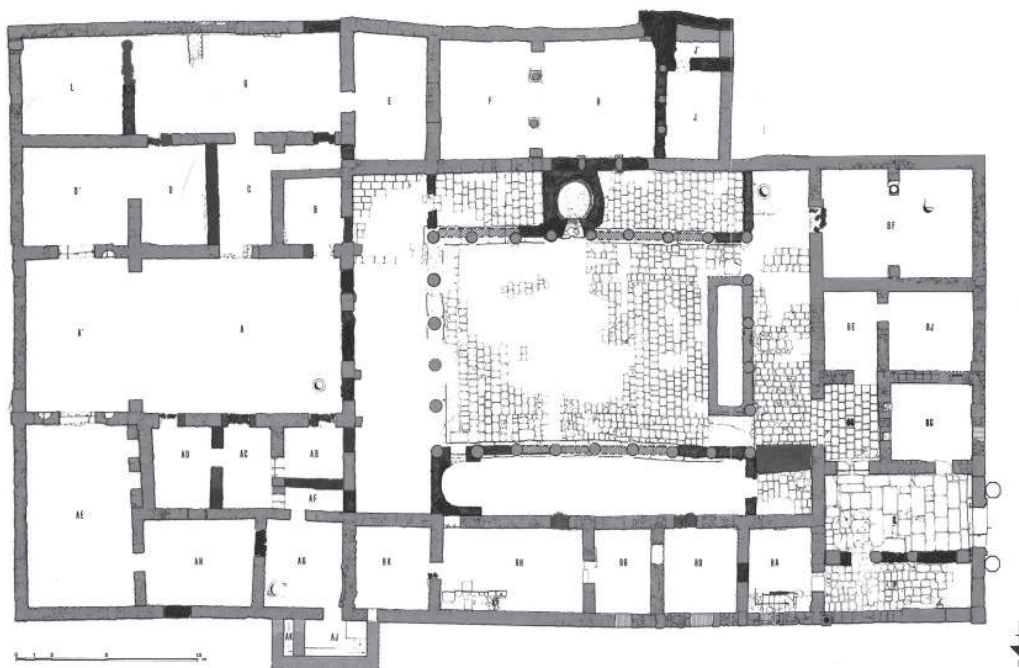

Fig. 124. Planta de la "Maison aux Consoles". En aquesta imatge es pot apreciar la magnitud de la casa, així com les reformes fetes al llarg del s. VII, entre les que destaquen el tancament dels pòrtics del peristil i la construcció d'un forn (J. Balty 1984, Fig. 1).

Fig. 125. Planta de la “Maison des chapitoux à consoles”. En aquesta imatge es pot apreciar en primer lloc la gran cisterna al sud del peristil, que evidencia els problemes d’arribada d’aigua a la ciutat a partir del s. VI. Un altre element destacat és el mur fet a partir de tambors de columna que es construeix al centre del peristil (Baratte 1984, Fig. 1).

pogut seguir en la majoria de cases tardanes que es coneixen arqueològicament. Totes elles presenten aproximadament la mateixa evolució, molt marcada pels terratrèmols que cíclicament afecten la regió durant l’antiguitat tardana. Moltes d’elles presenten una gran continuïtat, que sol anar des del s. II fins als segles IX-X. La construcció se situa generalment al s. II, després del terratrèmol de l’any 115 i el procés de reconstrucció subsegüent (J. Ch. Balty 1984, 472). Tot i aquesta cronologia altimperial, la majoria dels arqueòlegs que van treballar en aquestes residències situen en seu estat “inicial” al s. VI (3), segurament en un moment posterior als nous terratrèmols dels anys 526 i 528 (J. Balty 1984, 35; Baratte 1984, 118; Gisler i Hwulier 1984, 90).

En la majoria de casos, aquests canvis reflecteixen que la casa encara s’està usant com a propietat unitària. Moltes de les modificacions que s’aprecien en aquesta cronologia tenen a veure amb l’aigua: cisternes, nimfeus, latrines, etc. Un fet que segurament cal posar en relació amb els problemes d’abastament que hauria provocat el trencament dels aqüeductes, danyats durant les ràtzies perses del s. VI (Baratte 1984, 118). Són exemples paradigmàtics en aquest sentit les cisternes que es construeixen a la “Maison aux consoles” i sobretot a la “Maison des chapitoux à consoles”, en les que es construïen reserves d’aigua sacrificant els respectius peristils. A la “Maison aux consoles”, aquesta etapa també

marca el moment en el que la casa supera els seus límits tradicionals i envaeix part del carrer (J. Balty 1984, 34).

Tot i l’abundància d’informació en altres aspectes, la cronologia de les transformacions només es pot seguir amb una mínima precisió a la “Maison aux consoles”, gràcies sobretot a les troballes numismàtiques (Fig. 124). A partir de les datacions que proporcionen les monedes veiem que, com a mínim en aquesta casa, es mantindrà l’estructura original fins al primer quart del s. VII. S’ha proposat l’any 626 com a inici de les transformacions, que seran encara més accentuades després del nou terratrèmol de l’any 658 (J. Balty 1984, 36).

Els canvis que es detecten en aquest moment consisteixen en el tancament dels pòrtics nord i sud del peristil (amb l’afegit d’un absis al nord), el tancament de diverses portes (entre elles les que permetien accedir a la gran sala de representació des del peristil), l’elevació d’alguns paviments o la instal·lació d’un gresol a l’habitació “AG”. Les transformacions que segueixen després del terratrèmol de l’any 658 són encara més radicals: el pou de l’habitació “AA” és elevat en aquests moments per tal de que sobresurti de les ruïnes provocades per l’ensorrament del sostre, l’habitació “FH” es converteix en un abocador i s’instal·la un forn a l’antic pòrtic sud.

A la “Maison des chapitoux à consoles”, al

Fig. 127. Planta de la “Maison aux Pilastres”. Aquest cas també mostra una gran continuïtat en el temps. Reformada al s. IV, la casa patirà noves reformes al s. VI, també relacionades amb instal·lacions hidràuliques. Al llarg del s. VII, però, és quan realment es desarticula amb murs que tanquen les habitacions, espais pel bestiar, tallers, etc. (Gisler i Huwlier 1984, Fig. 1).

mateix temps que es construeix la gran cisterna de la que hem parlat, també es tanquen els intercolumnis orientals del peristil, però la casa encara s’usa com a una propietat unitària de luxe, sobretot si tenim en compte el paviment que s’associa a aquest mur. En un moment posterior, molts dels espais de la casa es mantenen, però es subdivideixen en estances més petites, a la vegada que s’hi instal·len alguns tallers, noves escales, pous, etc.

En aquesta etapa la gran cisterna ja no funciona i les basses decoratives del peristil s’usen d’abocadors domèstics, en els que han aparegut ossos, ceràmica i vidre. L’arqueòleg que va excavar aquesta casa, va expressar els seus dubtes sobre si aquestes transformacions havien de datar-se després de la conquesta àrab o bé encara en època bizantina, quan els grans propietaris, alarmats per les ràtzies perses, haurien canviat els seus domicilis per zones més segures, especialment per Constantinoble (Baratte 1984, 120-122) (Fig. 125).

En una segona fase, que F. Baratte va qualificar de “ruralització”, la casa encara es transformarà més. Una de les accions que es porta a terme és la subdivisió del peristil amb un mur fet de tambors de columna dels pòrtics. Es tracta d’una

acció que trenca totalment l’estructura de la casa, però a part cal sumar-hi altres accions. Aquestes són per exemple la subdivisió de la gran cisterna, el tancament definitiu de les sales “MN” i “J”, la subdivisió de la gran sala de representació en múltiples habitacions, la instal·lació de menjadores al peristil i, arreu de la casa, la presència d’elements per a lligar els animals (Baratte 1984, 122) (Fig. 126).

Finalment, a la “Maison aux pilastres”,

Fig. 126. Fotografia del peristil de la “Maison des chapitiaux à consoles”. Es pot observar com murs de maçoneria tanquen els intercolumnis del peristil (Baratte 1984, Pl. XLII, 2).

situada al sud de la “*Maison aux consoles*” i com és habitual organitzada al voltant d’un peristil, s’hi han pogut distingir tres fases principals (Fig. 127). La primera es data a finals del s. IV a través dels mosaics, encara que no s’exclou que la construcció pugui ser anterior, fins i tot del s. II. Segurament després dels grans terratrèmols dels anys 526 i 528, es duen a terme un conjunt de reformes: es reforça el peristil amb algunes pilastres d’espòli, es construeix una bassa o nimfeu lligat a una cisterna a l’habitació “I” i es tornen a pavimentar algunes de les sales de representació de la casa (“A” i “T”), així com els pòrtics del peristil (Gisler i Huwlier 1984, 90).

Al llarg del s. VII la casa serà abandonada pels seus habitants originals i ocupada per altres persones, que també en aquest cas construeixen nous murs que divideixen les estances. Com que aquestes construccions estan fetes amb materials d’espòli de la pròpia casa, es pensa que cal datar-les en un moment posterior al terratrèmol de l’any 658.

Els murs, fets de maçoneria i maons, sembla que volen imitar l’*opus mixtum* bizantí i estan lligats amb un morter pobre en calç. Es troben a totes les estances i al voltant del peristil, a vegades tancant espais tan petits que és possible que alguns d’ells siguin simplement estables per a animals. En aquest moment es documenta com algunes estances es col·loquen a sobre del que havia estat el carrer occidental. També en aquesta cronologia es detecta l’aparició de tallers. Per una banda es localitzen una sèrie de piles amb revestiment hidràulic que caldria associar a alguna activitat industrial no identificada i, per l’altra, s’observa la presència de nombroses escòries metàl·liques a les antigues *tabernae* que

s’obrien al *decumanus maximus*, producte d’alguna activitat de fosa.

Com a la “*Maison aux consoles*”, hi ha constància de l’excavació de pous (habitació “I”) i varis morters manuals (habitacions “U” i “AD”) (Gisler i Huwlier 1984, 90-91). L’única dada cronològica segura pel que fa a aquestes transformacions és un fragment de ceràmica abàssida que va aparèixer al mur que subdividia l’habitació “L/U” i que es data al s. VIII (Gisler i Huwlier 1984, 90). L’abandonament final de la casa és difícil de datar, però com a mínim serà ocupada fins a inicis del s. IX (Gisler i Huwlier 1984, 93).

Seguint a la zona asiàtica de l’imperi, aquestes dinàmiques es repeteixen en diverses ciutats. A Efes, l’anomenat “Palau del Procònsol d’Àsia”, pel que en general s’accepta una datació del s. VI, ha donat alguns elements en aquest sentit (Fig. 128). Encara que són evolucions difícils de datar, s’observa com en una fase posterior (s. VII?) es cancel·la l’accés a les termes, a l’habitació “8” i als ambients adjacents, alhora que possiblement es construeix una capella (Baldini Lippolis 2001, 196; Foss 1979, 51; Lavan 1999, 148-149) (4).

A la mateixa ciutat, les anomenades *hanghäuser*, que havien tingut una ocupació ininterrompuda entre els segles I i VI, seran abandonades definitivament al primer quart del s. VII (Bejor 1993, 517-518; Baldini Lippolis 2001, 195; Sodini 1997, 472) (Fig. 129). A Afrodisias, també sembla situar-se a inicis del s. VII l’abandonament definitiu de l’anomenat palau episcopal o “*Triconch house*” (Ellis 1997, 42-43; Berenfeld 2009, 224).

A Salamina (Xipre), a partir d’inicis del

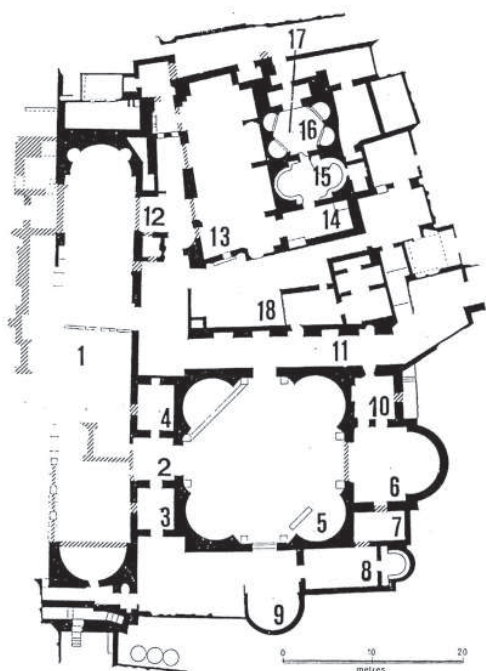

Fig. 128. “Palau del Procònsol d’Àsia” d’Efes on, a partir del s. VII, es detecten diverses transformacions (Baldini 2001, 195).

Fig. 129. *Hanghäuser* d’Efes. Després de set segles d’ocupació, seran abandonades a inicis del s. VII (Hales 2003, 223).

Fig. 130. Planta general de la “Maison de l’Huilerie” durant la quarta fase. En negre es poden observar els tres tallers amb residència al primer pis que s’hi instal·len en una de les fases de la transformació (Argoud et al. 1980, 103).

Fig. 131. Fotografia de la premsa d’oli que s’instal·la sobre del que havia estat l’absis de la sala de representació de la “Maison de l’Huilerie” (Argoud et al. 1980, 57).

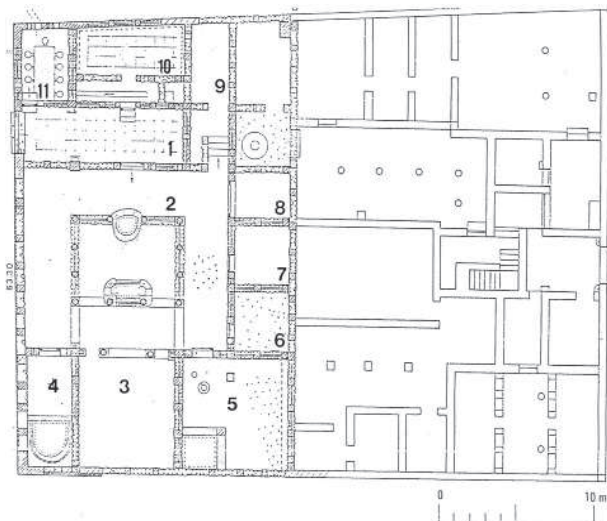

Fig. 132. Planta de la “Maison d’amphitrite” a Cuicul. Es tracta d’una de les moltes cases que seran aprofitades per a la instal·lació d’activitats artesanals (Baldini 2001, 191).

s. VII, l’anomenada “Résidence de l’Huilerie” experimenta un conjunt de transformacions radicals, que es prolonguen fins a l’abandonament de la ciutat al s. XII (Fig. 130). En aquest cas, molt explícit pel que fa a les transformacions, la suposada fugida del propietari va propiciar que en un primer moment la casa es dividís en dues meitats, operació feta amb el tapiat d’algunes portes, pel qual es van utilitzar pedres de maçoneria i elements de decoració arquitectònica de la pròpia casa. En aquest moment també es detecta com es dibuixen grafits a l’estucat dels murs i s’inscriuen jocs a les lloses dels paviments.

Ja en una fase posterior (fase IV), la casa passa a ser ocupada per persones que semblen establir-s’hi d’una forma més estable i dediquen els diferents espais a activitats de tipus artesanal i agrícola. La casa sembla dividir-se en tres unitats que podrien haver tingut el taller a la planta baixa i la residència al primer pis, com indica la presència d’escals en tots els casos.

La primera d’elles, precedida per un pòrtic, es va establir al nord-est i tenia l’habitació “12” com a estança principal, mentre que una escala a l’habitació “9” conduïa al primer pis. Els seus habitants segurament eren els qui gestionaven la premsa d’oli que dona nom a la casa i que es trobava a l’absis de l’antiga sala de representació (Fig. 131).

La segona residència es trobava al sud-oest, formada per un conjunt d’habitacions que formaven una “L” al voltant del pati “22”, on se situava l’escala d’accés al primer pis. El centre de producció d’aquesta casa devia ser el gran forn de pa que es va trobar a l’extrem est. Finalment, a l’extrem

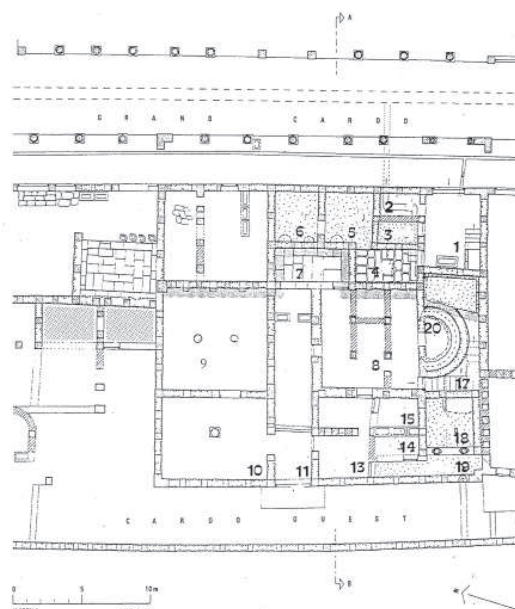

Fig. 133. “Maison aux stucs”. A la part superior de la imatge es pot veure el *grand cardo*, des del qual entraven els animals quan la casa va esdevenir un estable (Baldini 2001, 194).

sud-oriental i ja més enllà dels límits inicials de la casa, s’estableix un altre taller-habitatge, que en aquest cas disposava d’una cisterna i un estable amb menjadores per animals (Argoud *et al.* 1980, 51-53; Baldini Lippolis 2001, 278-279).

A l’Àfrica, el fet que moltes de les cases provinquin d’excavacions antigues fa que sovint la informació sobre les fases finals sigui poca o nul·la. Una de les poques excepcions la trobem a Tipassa (Algèria) on, a l’anomenada “*House of the Frescoes*”, es pot observar com la casa d’època altimperial es va subdividint al llarg del s. V, fins a crear quatre apartaments separats. El sector nord-occidental s’expandeix i crea una entrada diferent, a la vegada que l’ambulacre de la part sud-oriental es bloqueja amb la presència d’un pou (Baldini Lippolis 2001, 315; Ellis 2000, 111).

A la ciutat *Cuicul* (Djemila, Algèria), alguns indicis poc clars i amb datacions deficientes també semblen apuntar cap a la reutilització de les cases. N’és un exemple la “*Maison d’amphitrite*”, que després de l’abandonament pels propietaris originals, serà adaptada per a dur-hi a terme activitats de tipus artesanal (Blanchard-Lemée 1975, 114) (Fig. 132).

Més clares són les evidències de reutilització a la “*Maison aux stucs*”, on després d’un incendi, les parts menys afectades seran aprofitades per a activitats de tipus artesanal o ramader. Al pis superior, accessible a peu pla des del *grand cardo*, probablement s’hi instal·la un estable. Al pis inferior s’hi han localitzat menjadores, mentre que els accessos a l’atri es fan més estrets i l’espai es divideix en petites estances. Finalment, es

Fig. 134. Planta de la “Domus del Chirurgo” (Rimini, Itàlia). Des de mitjans del s. VI, s’observen fogueres al terra, sepultures i paviments de terra batuda sobre els mosaics (Negrelli 2008, 11).

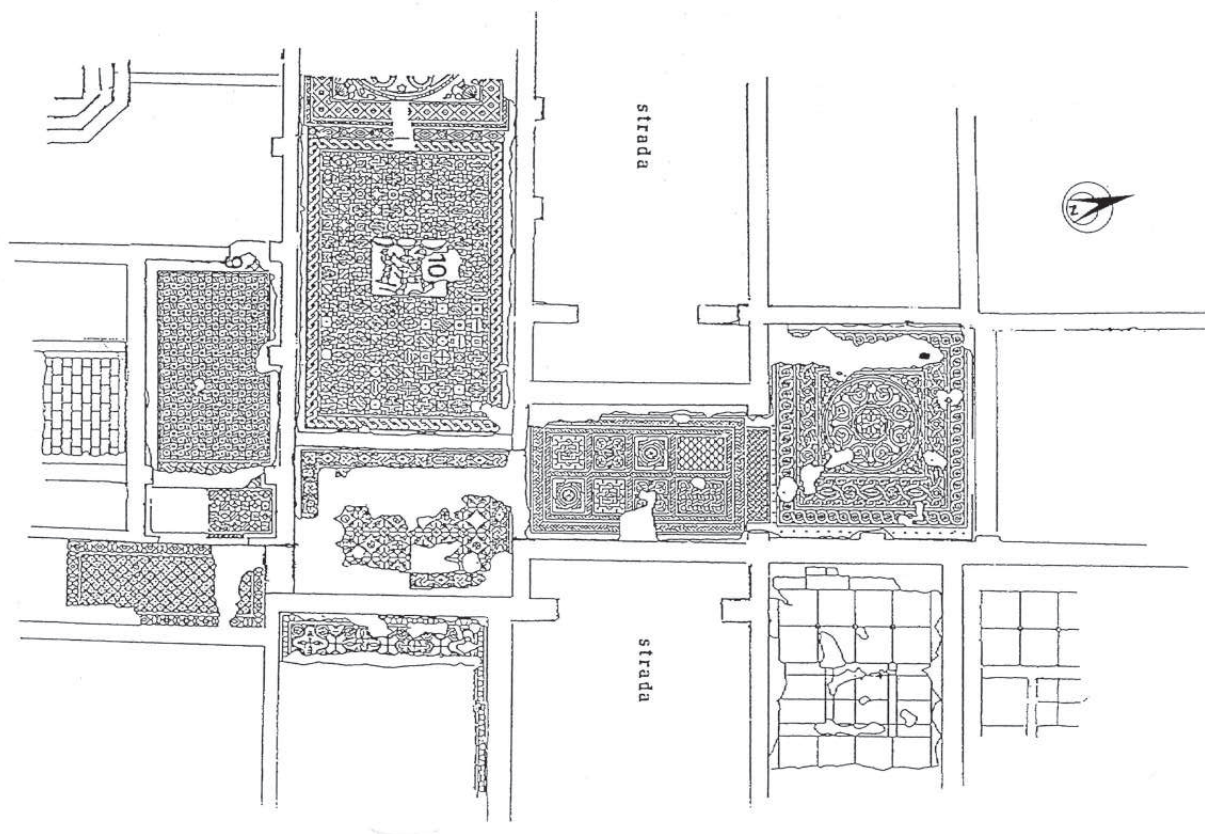

Fig. 135. Planta de la “Domus di Via d’Azeglio” (Ravenna, Itàlia). Tot i ser de les domus més tardanes, els processos de transformació són els mateixos (Baldini 2001, 260).

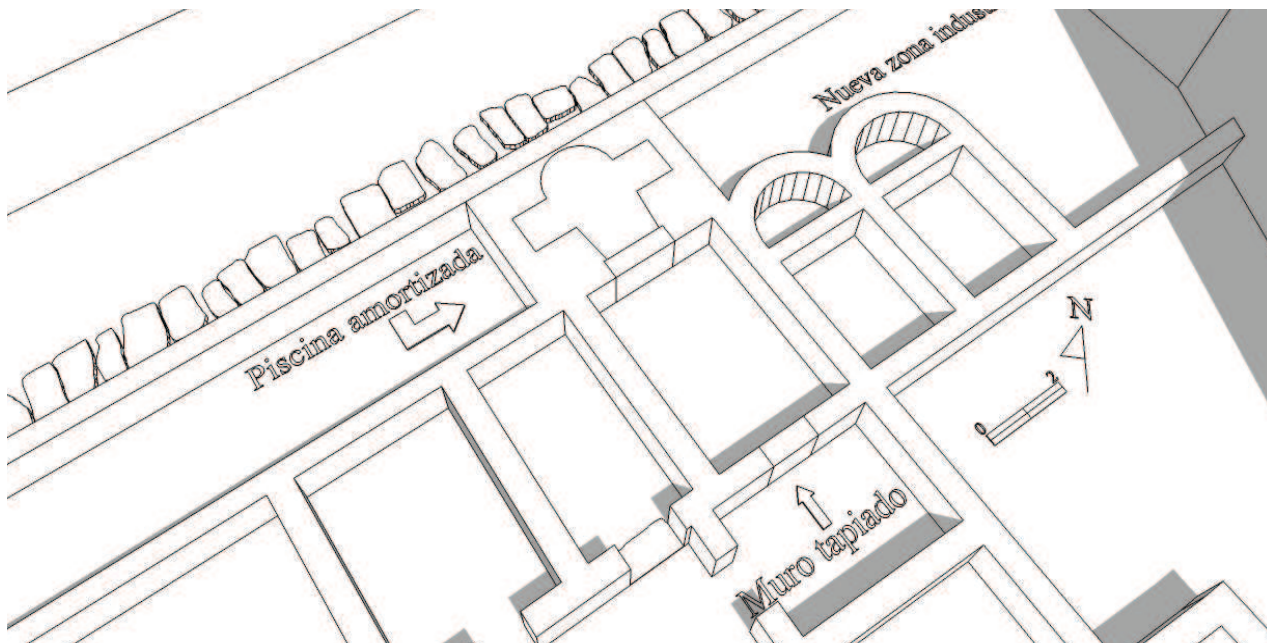

Fig. 136. Restitució hipotètica de la “Domus del carrer Bisbe Caçador” durant el s. VI. Es representen algunes de les informacions textuais que tenim sobre el seu procés de transformació. Hi destaquen l’amortització de la piscina del *frigidarium*, el tapiat del mur d’aquesta sala i la presència d’algun tipus d’instal·lació industrial a l’antic *prae-furnium* (A. Perich).

construeix un habitacle al centre de les ruïnes de la casa (Blanchard-Lemée 1975, 191) (Fig. 133).

Les cases del barri nord-oriental de *Volubilis* (Marroc) també ofereixen alguns indicis d’aquestes dinàmiques, però de nou amb importants mancances pel que fa a les datacions. Sota el govern de Constantí i Licini, la “*Maison du Dionysos et de Quatre Saisons*”, hauria estat ocupada pels “bàrbars”, els quals haurien destruït els mosaics al col·locar-hi una llar de foc (Etienne 1960, 41). També la “*Maison des Néréides*” hauria patit aquest procés, que segons R. Etienne s’explicaria per l’evacuació de la població romana i l’ocupació de la ciutat pel poble indígena dels baquates. En aquesta casa, l’ocupació es manifestaria pel tancament dels pòrtics oest i sud del peristil amb murs de mala qualitat lligats amb argila (Etienne 1960, 70).

A la península italiana, el volum més important d’informació sobre el final de les cases aristocràtiques procedeix de la pròpia Roma. La interpretació que se’n fa es troba molt condicionada pels esdeveniments històrics coneguts per les fonts, especialment els saquejos que pateix la ciutat als anys 410 i 455 (Pavolini 2004, 418). Les dades de les excavacions han permès observar com, a partir de mitjans del s. V, la “*Domus de Gaudentius*” es va abandonant de forma gradual, començant per les sales de representació. Aquest fet podria indicar que la casa continua ocupada, però ja no com una residència unifamiliar de prestigi. Les úniques zones amb continuïtat d’ocupació són els sectors de servei, que finalment també seran colgats per estrats datats entre finals del s. VI i inicis del s. VII (Pavolini 2004, 420 i 427).

Pel que fa a la casa dels Símmacs, també és a partir de la segona meitat del s. V quan es comencen a detectar nivells de rebliment, primer restringits al sistema de clavegueram i després observats a les mateixes sales de representació (Pavolini 2004, 420).

En relació a la “*Domus dei Valerii*”, en el capítol anterior ja vam comentar el testimoni sobre els últims propietaris de la casa, els piadosos Melània la Jove i Valeri Pinià. Poc després de la seva venda, la casa serà transformada en un *xenodochium* que, fins al s. IX, es coneixerà com *xenodochium valerii* o *xenodochium a Valeriis* (Greg.-M. *Ep.* 9.66; Brenk 1999, 72-73). Finalment l’edifici acabarà convertint-se en el monestir de Sant Erasme, una transformació que segurament va ajudar a que la parcel·la es conservés gairebé íntegra fins al s. XX (Barbera *et al.* 2005, 4; Brenk 1999, 73).

La casa localitzada sota el conservatori de San Pasquale, al Trastevere, i de la que també havíem parlat en el capítol anterior, segurament és un cas especial. Hi ha indicis clars de que es va abandonar abans d’haver-se acabat de construir, com revela la manca de paviments en algunes habitacions importants. Sobre la casa en construcció s’abocaran diferents estrats amb materials de construcció, alternats amb abocaments de materials ceràmics i que presenten una forquilla cronològica que va des de la primera meitat del s. V fins al s. VI (Fogagnolo 2004, 577). La casa, per tant, queda sepultada fins a l’alçada del primer pis sota un nivell d’abocador de 4-5 m., fet que de nou s’ha posat en relació amb les conseqüències del saqueig d’Alaric. Finalment, entre la segona meitat del s. VI i inicis

Fig. 137. Transformacions a la “*Domus del c/ Bisbe Caçador*”. Sobre el paviment es pot apreciar una llar de foc i un forat de pal (Beltrán de Heredia 2013, 49).

del s. VII, l'àrea en qüestió s'usarà com a necròpolis (Fogagnolo 2004, 578).

Un altre exemple italià va aparèixer a Rimini, a les excavacions de la Piazza Ferrari (“*Domus del Chirurgo*”). La casa es trobava a tocar de la muralla nord de la ciutat i després de patir un incendi al s. III, la zona quedarà un temps abandonada i sent objecte de diversos abocaments (Negrelli 2008, 8-9). A inicis del s. V, però, la zona torna a tenir caràcter residencial amb la implantació d'aquesta gran residència, que disposa de totes les característiques de les cases de luxe d'època tardana que hem analitzat al capítol anterior (Negrelli 2008, 10) (Fig. 134).

Tot i presentar una cronologia més tardana, a mitjans del s. VI, l'edifici pateix els mateixos processos, que en aquest cas es concreten en la presència de llars de foc sobre els paviments de mosaic, fosses destinades a buscar materials i paviments de terra batuda que s'estenen sobre els paviments anteriors.

En la fase final, la “*Domus del Chirurgo*” s'enderrocarà, en un procés molt ordenat i organitzat per tal de recuperar el màxim de materials. Sobre les restes de l'enderroc es disposarà un nivell de terra negra molt orgànica que podria interpretar-se com a un espai de cultiu. Com en el cas anterior, l'última utilització de la zona és el seu ús com a necròpolis, en la qual es van localitzar una vintena de sepultures (Negrelli 2008, 30-31) (Fig. 122).

Per últim, la “*Domus di Via d'Azeglio*” de Ravenna, presenta una fase d'ús datada entre finals del s. V i finals del s. VI (Fig. 135). Destaca la riquesa dels seus paviments de mosaic, l'evidència

Fig. 138. Detall de l'esquelet trobat en una de les sitges de la “*Domus de Sant Honorat*”. Segons els estudis, es tractava d'una dona jove, d'entre 24 i 26 anys (Florensa 2011, Fig. 73).

d'un primer pis i el fet de construir-se directament sobre d'un carrer anterior, tallant-lo completament. Junt amb la “*Domus del Chirurgo*”, és una de les últimes cases que es construeixen segons el model de la casa de peristil a la península italiana. Aquest fet s'ha associat a la presència a Ravenna dels alts funcionaris de la cort, un cop aquesta es va traslladar de Milà a Ravenna l'any 402 (Brogiolo 2011, 68). Tot i així, també aquesta casa serà finalment abandonada i al seu lloc s'hi instal·larà una necròpolis d'unes cinquanta sepultures, datada en aquest cas entre els segles VIII i IX (Maioli 1994, 45).

En resum, hem vist exemples ubicats en diversos àmbits geogràfics del que havia estat l'imperi romà abans de la caiguda d'Occident: l'imperi protobizantí, l'Àfrica vàndala o la Itàlia ostrogoda. Tot i aquesta diversitat, s'observen unes tendències molt clares en la gran majoria de les cases que atribuïm a les elits socials i que, en general, s'havien construït entre els segles IV i V. En teoria moltes d'elles semblen abandonades pels seus propietaris originals i reocupades (immediatament o no) per altres persones, que en fan un ús totalment diferent. Tradicionalment se suposa que aquestes persones tenen un estatus social i econòmic clarament inferior al dels seus precedents i segurament és així.

En la majoria dels casos s'observa com edificis que només complien funcions residencials, ara passen a revestir tot tipus d'activitats, que es relacionen amb la vida quotidiana d'aquestes persones i la seves necessitats econòmiques: molta de gra, emmagatzement, cria i sacrifici de bestiar,

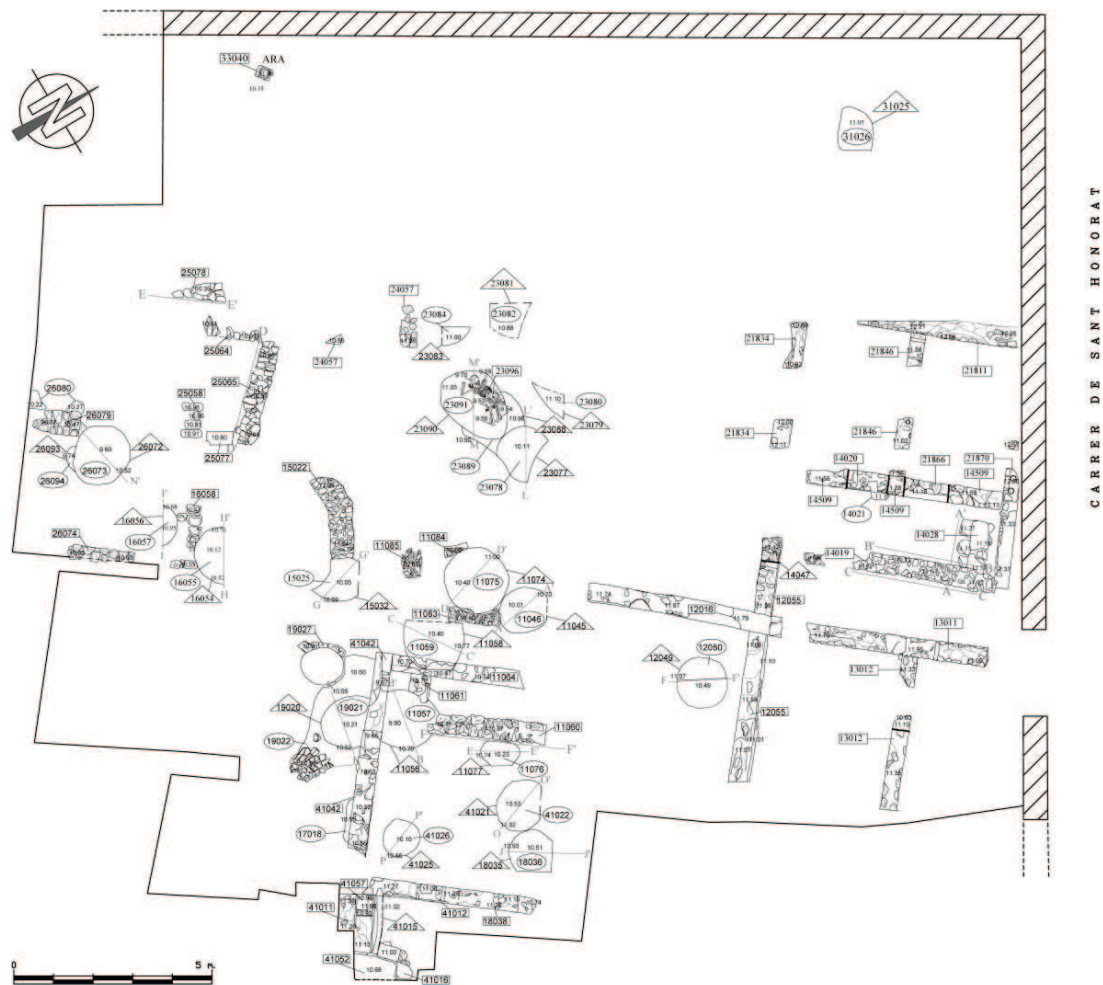

Fig. 139. Planta general de la “Domus de Sant Honorat” al s. VI. En aquests moments la casa es troba totalment desarticulada respecte a les funcionalitats originals, però les modificacions encara es fan a partir de la seva estructura. El *viridarium*, la part més transformada, presenta sitges, retalls, murs, un pou, un enterrament i segurament una zona de cultiu (Florensa 2011, Fig. 73).

activitats artesanies, etc. Tot seguit veurem què està succeint a *Hispania* de forma contemporània als desenvolupaments que acabem d’observar a l’àmbit mediterrani i, com veurem, és pràcticament el mateix fenomen.

El final del model residencial de l’aristocràcia a les ciutats hispanes: el dossier arqueològic

Barcino

La “Domus del carrer Bisbe Caçador”

Com havíem comentat al capítol anterior, la *domus* del carrer Bisbe Caçador és una de les que presenta una vida més llarga, ja que els canvis importants no es comencen a detectar fins a mitjans del s. VI. Un d’aquests consistirà en arrasar el mur que separava la possible zona de latrines de la gran sala situada

als peus del conjunt termal. També s’amortitzarà la piscina del *frigidarium*, alhora que es construeixen nous murs que tanquen tant l’accés a la piscina com a la sala, a la que ara probablement s’entra des de l’habitació nº 5. Els murs del *tepidarium* i del *caldarium* seguiran en peu, però aquests àmbits perdran la seva antiga funcionalitat. La transformació del *balneum* es completarà amb la instal·lació d’una petita zona industrial a l’antic espai dels forns (García *et al.* 2003, 365) (Fig. 136).

Més enllà de les termes, les transformacions en altres parts de la casa les coneixem de forma més parcial (5). Es tracta de tapiats de portes, construcció de nous murs i presència de llars de foc, que s’interpreten com a producte de la fragmentació d’una propietat unitària (García *et al.* 2003, 365).

Aquesta dinàmica també s’observa al gran absis del sud-est, que al llarg d’aquesta etapa perd la coberta així com el paviment original. Aquest fet no impedeix, però, que al terra s’hi instal·li una llar

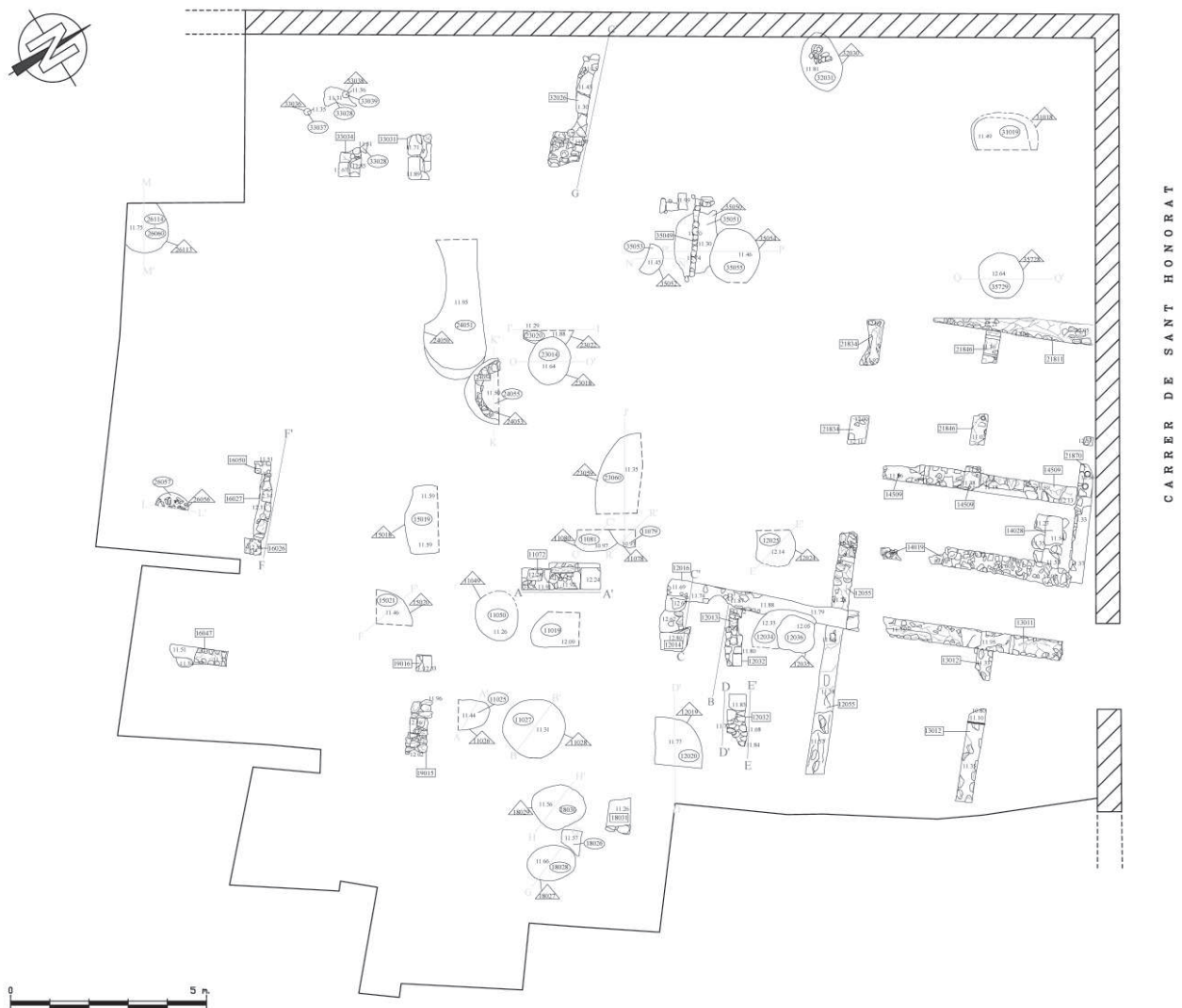

Fig. 140. Planta general de la “Domus de Sant Honorat” al s. VII. Durant aquesta fase es van perdre poc a poc els antics referents estructurals que guiaven les construccions anteriors. La fase del s. VII es distingeix per uns murs construïts amb una tècnica molt més sòlida i es documenta el que sembla ser una estructura rectangular (una casa?) (Florensa 2011, Fig. 83).

de foc amb alguns forats de pal associats (Beltrán de Heredia 2013, 50) (Fig. 137). L'ocupació de la casa del carrer Bisbe Caçador seguirà fins ben entrat el s. VII, moment en el que es localitzen àmfores tipus *spatheion* i un enterrament infantil en una àmfora tipus Keya LXII, pròpia d'aquestes cronologies (García *et al.* 2003, 365).

La “Domus del carrer Sant Honorat n° 3”

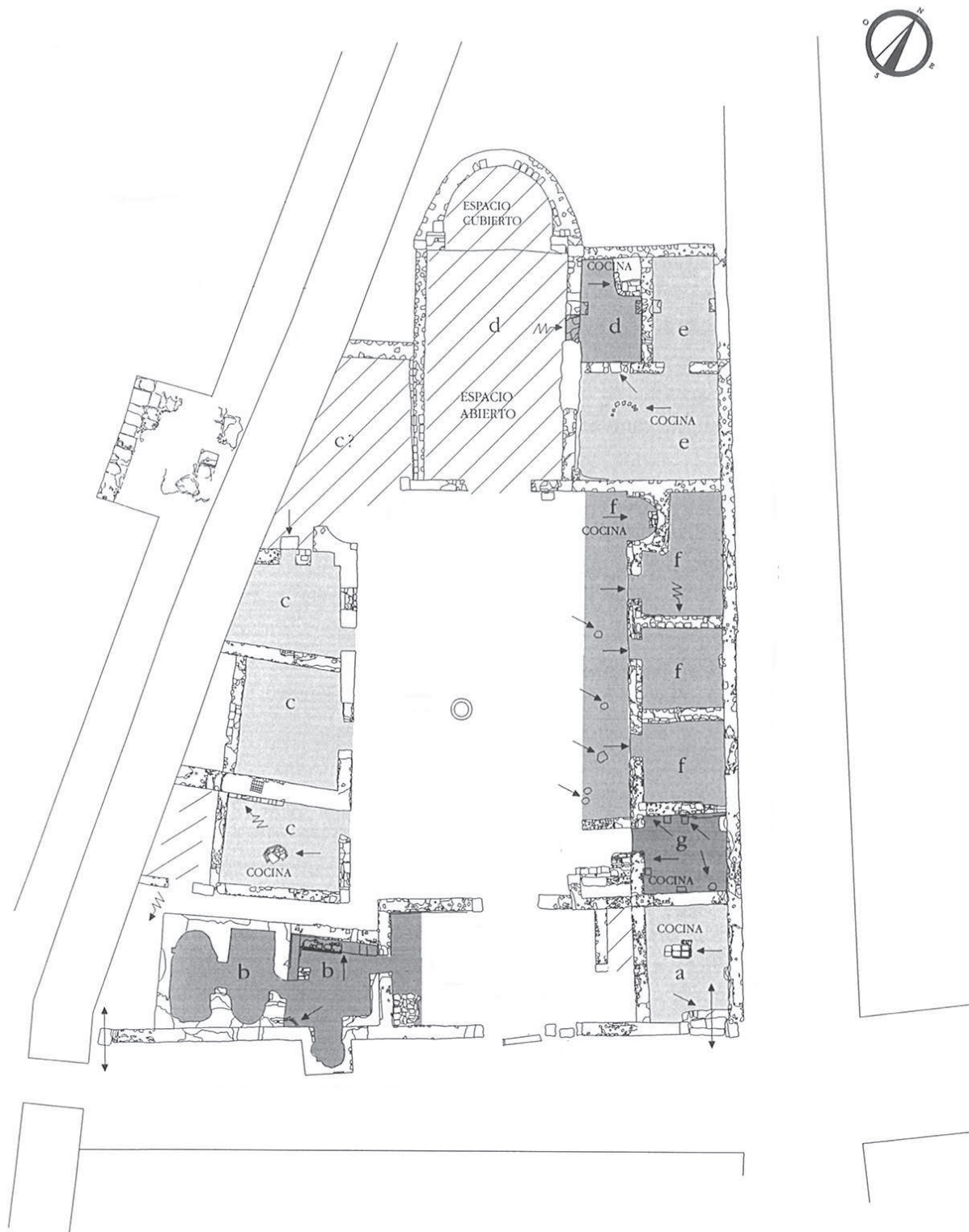
Al contrari que la *domus* del carrer Bisbe Caçador, sobre la *domus* de Sant Honorat n° 3 disposem de tota la informació sobre les dinàmiques posteriors a la vida de la casa com a propietat unitària. Entre finals del s. V i inicis del s. VI, l'habitació n° V s'amplia i envaeix part de l'ambulacre del peristil. Es tracta de murs de maçoneria construïts a sobre del mosaic de l'ambulacre, a la vegada que l'antic mur que separava l'habitació del passadís és arrasat i potser usat com a banqueta interior de l'habitació

ampliada (Florensa 2011, 112).

Una de les primeres conseqüències d'aquesta reforma és que l'ambulacre sud-est queda massa estret (uns 90 cm.), per la qual cosa es decideix desmuntar l'angle oriental del porticat, creant així un nou nivell de circulació on abans hi havia la columnata. Per altra banda, l'habitació n° IV també patirà una reforma, que es detecta perquè el sòl de mosaic és cobert per una capa de morter de calç. S'hi detecten fogueres, retalls per a petits recipients i forats de pal, transformant-ne completament la funcionalitat (Florensa 2011, 233).

Més radical encara és la reforma que es porta a terme a finals del s. V a l'habitació n° III. En una primera fase es documenta un retall que podria haver acollit una dòlia, però poc després s'obre una porta que la comunica amb la *taberna* n° II. No és clara la finalitat d'aquest canvi, però és possible que més que una reforma per a guanyar espai, es tracti d'una operació destinada a l'abocament de residus.

E 1-350

Fig. 141. Planta general de la “Casa de los Mármoles” en època visigoda. Es poden observar molts canvis respecte de la casa tar-doantiga. Entre aquests es troba la subdivisió de la residència aristocràtica en diverses cases, el desmuntatge de les estructures del peristil o la presència d’espais a cel obert, potser dedicats a guardar-hi bestiar. En aquesta fase, sobre els nous paviments de terra batuda s’hi col·locaran fogueres i cuines, que ara centren la vida quotidiana d’aquests grups familiars (Alba 1999, 393).

Fig. 142. Casa d'una única habitació ubicada a l'antiga *taberna* de la "Casa de los Mármoles" (casa "a"). Com totes les altres, estava construïda amb materials aprofitats: teules i un tambor de columna (A. Perich).

Aquest fet queda palès amb la formació d'un potent estrat orgànic que presenta un pendent des de la nova porta fins a l'antic ambulacre del peristil. Tot fa pensar que els usuaris de la *taberna* usen el nou espai per a l'abocament de deixalles (Florensa 2011, 233-234).

La següent fase suposarà el final definitiu de la *domus* ja que, si anteriorment hem parlat de les diferents modificacions de la seva estructura, ara els canvis donen lloc a una concepció global totalment diferent. Aquesta fase es data entre mitjans i finals del s. VI. Una de les primeres accions és l'aparició d'un conjunt d'estructures de poca envergadura a la zona de l'antic *viridarium*. Es tracta de murs amb poca o nul·la fonamentació, fets de maçoneria lligada amb argila. Cal interpretar-los com a sòcols, mentre que els alçats devien ser d'algun material perible, segurament de tàpia (Florensa 2011, 234). Aquestes estructures s'acompanyen d'una sèrie de retalls, interpretats alternativament com a sitges o com a petits abocadors domèstics, mentre que tota la zona nord, en la que no s'ha localitzat cap estructura, podria haver estat una àrea de cultiu (Florensa 2011, 235).

Entre els retalls cal mencionar-ne especialment un, en el que, sota un llit de pedres i argila, es va localitzar l'esquelet d'una dona jove. És interessant assenyalar que per la posició de l'esquelet és possible que el cadàver fos abocat (Florensa 2011, 236-237) (Fig. 138). Una altra de les estructures a destacar del *viridarium* és la presència d'un pou, que hauria abastit d'aigua a aquestes persones (Florensa 2011, 237). Com hem vist al primer capítol, l'aqüeducte de *Barcino* amb tota probabilitat seguia funcionant, però no sabem fins a quin punt la xarxa de distribució podia fer arribar l'aigua regularment fins a aquesta casa (Miró

Fig. 143. Columna col·locada a la porta d'entrada de la "Casa de los Mármoles" en època visigoda. Davant l'absència de porta, servia per a impedir l'entrada de les aigües pluvials (A. Perich).

i Orengo 2010, 128-130). Tot i aquests canvis en la zona de l'antic *viridarium*, cal destacar que les *tabernae* seguiran en ús, detectant-se únicament el recreixement dels nivells de circulació i la subdivisió d'una d'elles (Florensa 2011, 235) (Fig. 139).

Al s. VII s'observa un conjunt de canvis respecte a les estructures de la fase anterior, però a grans trets es repeteixen les mateixes dinàmiques. A l'antic *viridarium*, sobre un nou estrat que cobreix les estructures anteriors, es tornen a construir murs que caldria relacionar amb habitatges i que, de nou, presenten sitges i retalls associats (Florensa 2011, 240) (Fig. 140). La diferència és que les estructures que es construeixen en aquest moment són bastant diferents a les de la fase anterior i, en general, força més sòlides. Es tracta de murs que en els seus sòcols presenten elements verticals com ara carreus aprofitats o grans blocs d'*opus caementicium*. Entre aquests elements s'aixequen fàbriques de maçoneria lligades amb argila, d'una manera similar als murs que es localitzen al barri bizantí del teatre de Cartagena (Florensa 2011, 240-241).

En aquesta fase, a diferència de l'anterior, s'ha pogut observar que alguns murs formen una estructura coherent, que podria tractar-se d'una residència. És una estructura quadrangular, dividida en dos espais per un envà i pavimentada amb terra batuda (Florensa 2011, 241). Una altra de les diferències a remarcar és que en aquesta fase hi ha fins a sis sitges que arriben als 2 m. de profunditat, fet que posa de manifest l'existència d'un important excedent agrari que s'emmagatzema a l'interior de la ciutat (Florensa 2011, 242). Aquesta dada i la continuïtat de les *tabernae*, ha fet proposar al seu excavador la possible existència d'un *cataplus*, un establiment comercial d'època visigoda destinat a la venda de les mercaderies i centralitzat a la ciutat

per tal a facilitar-ne el control fiscal (Florensa 2011, 243). Finalment, en algun moment indeterminat del s. VII, potser a mitjans, tota la zona es cobreix amb un estrat fosc i molt orgànic, el qual es podria interpretar com una zona de cultiu i que, amb el temps, serà la base de les fonamentacions d'època medieval.

A partir d'aquests dos exemples es veuen clarament els forts contrastos presents a la *Barcino* del s. V, que durant la major part del segle encara estarà sota sobirania imperial. Les grans cases de peristil, que havien format part del paisatge urbà pràcticament des de la fundació, van desapareixent subdividides en diferents unitats. En canvi, el que s'afirma cada cop més clarament és el poder de la seu episcopal, situada al nord-est de la ciutat. Com veurem en el capítol següent, el grup episcopal serà un dels elements clau a través del qual podrem conèixer els nous models residencials de l'aristocràcia un cop s'hagi abandonat definitivament el model de la casa de peristil.

Emerita Augusta

La "Domus V de Morería" ("Casa de los Mármoles")

La "Casa de los Mármoles", per l'excepcionalitat de la seva conservació, és una de les cases on millor es poden observar els canvis que es produeixen en aquesta fase posterior, quan comença a ser habitada per altres persones. No es coneix exactament el temps que va passar entre un tipus d'ocupació i el

següent (Alba 1999, 394), però sembla clar que hi ha un període de transició en el que la casa és saquejada per tal d'obtenir diferents materials de construcció (plaques de marbre, columnes, gelosies, bigues, teules, etc.), en principi extrets en ordre, de més a menys valor.

Després d'aquest període, serà ocupada per diferents grups familiars, que s'han interpretat, a falta d'altres dades, en funció de les diferents fogueres repartides per l'antiga *domus* (Alba 1999, 396-397) (Fig. 141). La primera conseqüència serà que els diferents espais canviaran totalment per a adaptar-se a les noves funcionalitats, com ja hem pogut veure en els casos de *Barcino*. Durant aquest procés, l'antiga *domus* es divideix en un mínim de set espais residencials (no tots coetanis), que al seu torn, presenten una evolució pròpia, però difícil de seguir a nivell cronològic per la manca de dades.

En general es tracta de cases de mides desiguals, una situació que respon als espais precedents apropiats o assignats a una família en un moment determinat (Alba 2011, 527). Per tant, van des dels 15 m² de la casa "d", que és únicament l'antiga habitació del rebost, fins als 72 m² de la casa "c", que comprèn tota la crugia occidental de la *domus* tardorromana (Alba 1999, 397-401).

En tots els casos es tracta de cases pavimentades amb sòls de terra batuda, entre els que també s'ha pogut distingir diferents fases de pavimentació (6). El bon estat de conservació també ha permès localitzar les diferents fogueres que servien a la vegada per escalfar-se i cuinar. A la casa "a" (antiga *taberna* de l'angle sud-est) s'ha documentat una d'aquestes cuines, en aquest cas construïda amb quatre maons emparellats i un tambor de columna procedent dels pòrtics, que servia per a recolzar les olles sobre el foc (Alba 1999, 397-398) (Fig. 142).

També s'ha pogut conèixer el mobiliari, en part consistent en diferents peces constructives com ara capitells o carreus que, després de ser transportats a l'interior de la casa, podien servir de banquetes, taules o seients (Alba 2011, 529). Es tracta d'ambients domèstics en els que es duen a terme un conjunt d'activitats que tradicionalment havien estat separades. Per exemple, a la casa "b" (antic *balneum*) l'espai central és compartit amb un corral, on possiblement s'hi va criar un porc (Alba 2011, 527). En aquest espai central també es va localitzar una pila connectada amb un desguàs que conduïa l'aigua al carrer i que es podria arribar a interpretar com a una latrina (Alba 1999, 398).

Fig. 144. Restes òssies trobades en una de les cases de Morería. Evidencien l'ús pecuari de les cases, així com també que el sacrifici es fa a l'àmbit domèstic (Alba 1999, 409).

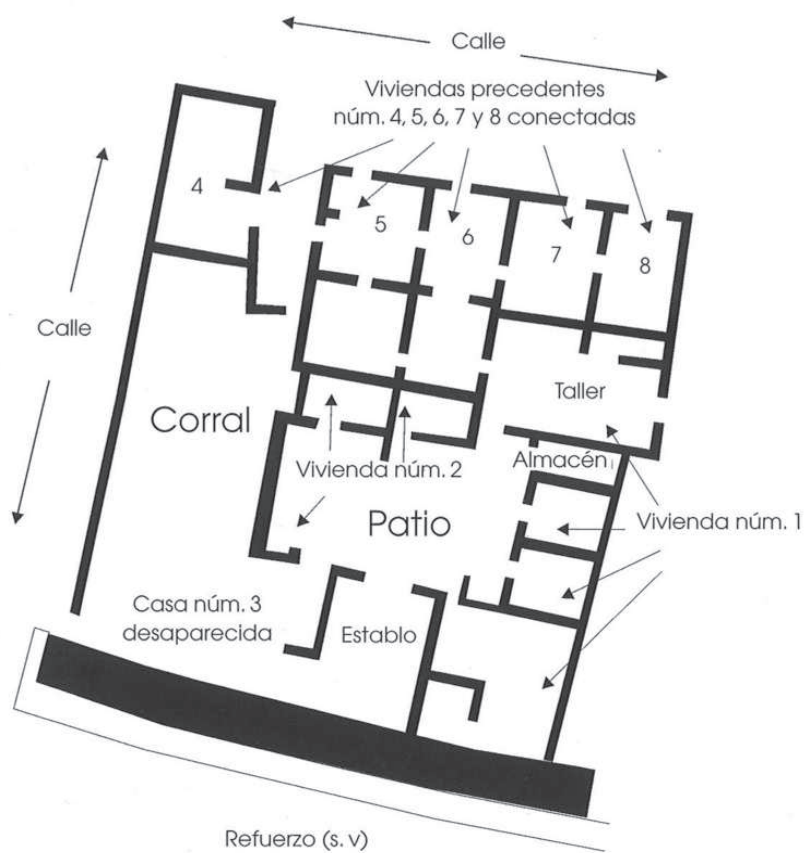
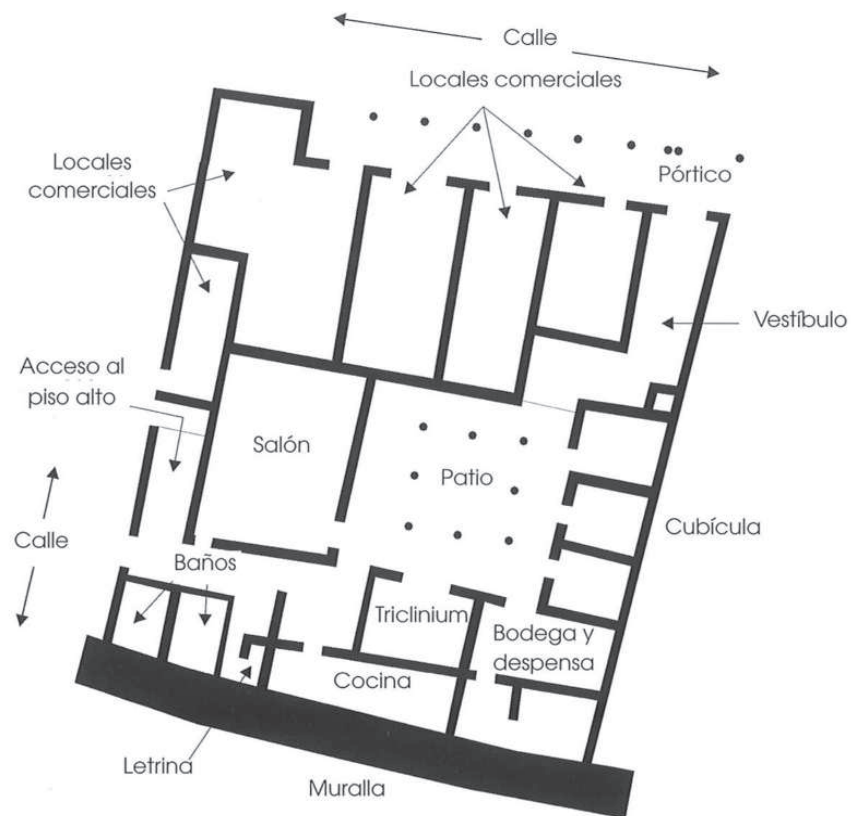

Fig. 145. "Domus VI" de Morería en dues fases diferents. A dalt la casa del s. IV tal com l'hem vist en el capítol anterior. A la imatge inferior ja s'ha portat a terme la transformació en diverses unitats, entre les que destaquen cases, magatzems, tallers, estables, etc. Es podria dir que, en aquest moment, el continent és tardorromà però el contingut és visigot (Alba 2005b, 134).

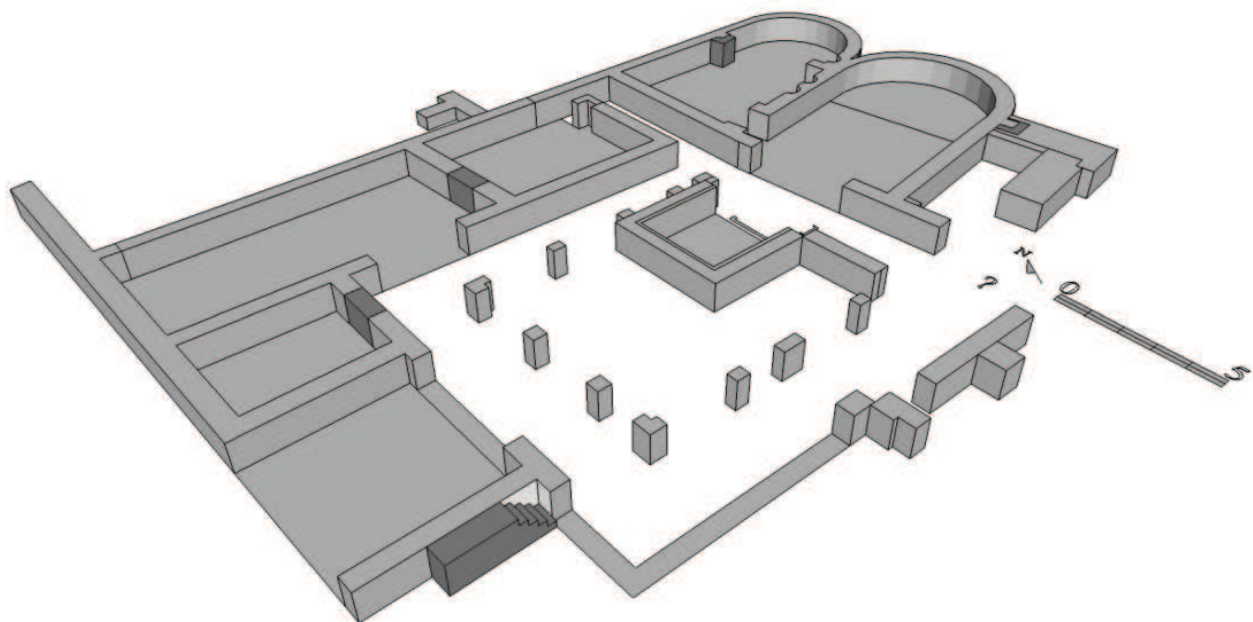

Fig. 146. Restitució parcial dels alçats de la "Casa del Teatro" (Mèrida). Un gris més fosc marca els canvis que es detecten en una fase posterior (visigoda?). Entre aquests trobem el tapiat d'algunes portes, la construcció d'unes escales i els reforços estructurals pel sosteniment del primer pis (A. Perich).

Per altra banda, en aquesta casa visigoda es posa de manifest que l'única decoració present és la que va poder sobreviure de la fase anterior, com per exemple la petxina que es va localitzar a la zona del *balneum*.

Tot i que es desconeix l'estat en el que es trobarien els pisos superiors de la casa, cal pensar que els nivells d'incendi detectats només es localitzen a les ales nord i sud-oest (*balneum*), per la qual cosa és possible que els sostres i la planta superior haguessin sobreviscut en gran part i que es donés la mateixa dinàmica de compartimentació que a la planta baixa (Alba 1998, 367). Un possible indicatiu d'aquest fet és la presència d'una sèrie de reforços verticals alineats que es van localitzar davant de la casa "f" (antic ambulacre oriental del peristil). Encara que segons M. Alba es tractaria d'un petit porxo davant de la casa, nosaltres creiem que també es podrien interpretar com a reforços verticals per una possible ocupació del primer pis (Alba 1999, 400-401).

Tot i aquesta compartimentació, les cases mostren alguns elements en comú. Un d'aquests és l'entrada per a accedir al conjunt, exactament la mateixa que la de l'antiga *domus*. La diferència és que ara, desaparegudes les portes, es col·loca un fust de columna de forma transversal per tal d'evitar l'entrada de l'aigua que baixava pel carrer (Alba 2011, 528) (Fig. 143).

El vestíbul, un altre espai de pas comú, també serà transformat en aquest moment, doncs es constata la presència d'una gran cuina a la cantonada sud-oest, segurament relacionable amb la casa "b".

També es documenta la construcció d'un nou mur, que tanca un petit espai rectangular i que podria haver servit de magatzem o per guardar-hi algun animal de tir (Alba 1999, 401). Un altre element que comparteixen aquestes cases visigodes és l'antic peristil, ara convertit en un simple pati comunitari usat per tots els veïns. Aquest ús compartit es demostra al pou, el brocal del qual mostra les marques de les cordes usades per a extraure l'aigua. Evidentment, les cordes anaven lligades a uns recipients, molts dels quals s'han trobat trencats al fons del pou, alguns d'ells amb marques personals anepígrafes per a identificar-los (Alba 1999, 403).

Un element interessant d'aquesta excavació és poder conèixer les estratègies econòmiques de les poblacions que s'assenten a les antigues *domus*. Tot i això, les dades que tenim no es restringeixen únicament a la "Casa de los Mármoles" (Alba 1999, 405-412). Hi ha clars indicis de la transformació d'aliments, doncs es documenta una gran quantitat de molins manuals (igual que a les cases d'Apamea), encara que no sabem on es troben els camps que produeixen aquest cereal.

Pel que fa a la ramaderia, a la "Casa de los Mármoles" s'han localitzat dos grans espais a cel obert (cases "c" i "d") que es creuen destinats a guardar-hi el bestiar, fet confirmat per la troballa de diverses esquelles. En altres cases de Morería es documenten abocadors domèstics amb restes no aprofitables d'animals (banyes, peülles, cranis, etc.) o enterraments d'animals sencers (*domus* n° 12), que posen de manifest que la cria i el sacrifici també es fan a l'àmbit domèstic (Fig. 144).

Fig. 147. Fotografia de les escales que es construeixen en una època posterior de la “Casa del Teatro” (Mèrida). L’existència prèvia d’un primer pis en aquesta casa és probable, però no s’ha pogut certificar arqueològicament. Aquestes escales es construeixen exclusivament amb materials d’aprofitament (A. Perich).

Apart d’aquestes activitats, també es detecten algunes indústries, la majoria de les quals es dediquen a aprofitar els materials romans, com per exemple forns per a fondre el marbre i fer-ne calç o petites fargues per a la fosa de peces de metall romanes (Ayerbe 1999b). Indirectament, també es coneixen algunes activitats artesanals, que presumiblement s’haurien situat també a l’interior de les cases, com per exemple el treball de la ceràmica, de l’os o dels teixits (Alba 1999, 405-408).

Com veiem, la “Casa de los Mármoles” és una de les principals fonts d’informació sobre aquests processos, que es detecten d’una forma més fragmentària en els altres exemples. A més, aquest cas també posa de manifest que, un cop les *domus* han estat reocupades, comença tota una nova història de canvis continuats, en els que les petites cases s’amplien, es subdivideixen, segurament passen en herència, s’abandonen, es reformen, etc. En el futur caldrà prestar més atenció als diferents canvis que es donen dins del període de la nova ocupació.

La “*Domus VI de Moreria*”

Tal com comentàvem en el capítol anterior, la informació que tenim sobre aquesta casa és molt menor a la que tenim sobre la “Casa de los Mármoles”, també pel que fa a les fases posteriors. Tot i això, és clar que els processos són els mateixos i que, en el cas de la *domus VI*, passarà a acollir tres cases o tallers en època visigoda (Fig. 145).

La primera d’elles és fruit d’un complex procés de formació. En un moment determinat,

l’antic vestíbul i els quatre locals comercials de la façana oriental passen a convertir-se en cinc cases independents, potser pertanyents als antics llogaters d’aquests locals. Al cap d’un temps indeterminat, però, aquests ambients separats semblen unificar-se en una sola propietat, ja que es documenta l’obertura de portes a les parets mitgeres dels locals (Alba 2005b, 137-138).

Una altra casa es va localitzar a l’antiga crugia sud del peristil. Estava formada per quatre estances, a les que s’associava també un magatzem i una farga per a la fosa de metalls. En la seva fase final, s’hi documenten fins a quatre enterraments infantils, una situació que és compatible amb l’ús de la resta de les habitacions, en una convivència entre vius i morts que tornarem a veure a *Tarraco* (Alba 2005b, 138). Una altra de les cases ocuparà l’antiga gran sala, al nord del peristil. Aquesta estructura ja es trobava completament desmuntada, fet que també possibilitarà la construcció de dues habitacions sobre el que havia estat l’ambulacre oriental del peristil. Finalment, les ales nord i oest, que en un moment inicial també havien estat habitades, es convertiran finalment en corrals pel bestiar (Alba 2005b, 138).

Per tant, la situació d’aquesta casa, encara que menys coneguda, és molt similar a la que es detecta a la “Casa de los Mármoles”. L’espai disponible s’adapta per a acollir diferents grups familiars que basen la seva subsistència en el treball en petites fargues i en la cria del bestiar, activitats que anteriorment s’havien dut a terme en ambients suburbans o rurals, generalment fora de les muralles.

Fig. 148. Fotografia del mur fet a partir de materials aprofitats (segurament de la pròpia casa) que al s. V divideix l'antic propnigeum de la "Domus del Francoli" (López 2006, 77).

La "Casa del Teatro" ("Casa-Basilica")

En el capítol anterior ja vam parlar de les circumstàncies de la "Casa del Teatro" i les dificultats derivades d'una excavació tan antiga. Únicament a partir de l'estudi de R. M. Durán es va poder apreciar l'existència de diferents fases constructives i ara ens ocuparem de l'última. Evidentment, perduts els materials, la cronologia és difícil de saber i només es pot afirmar que es tracta d'una fase posterior a la segona meitat del s. IV. Ja M. Alba va apuntar que aquesta casa podria haver sofert processos de transformació similars als que ell mateix va detectar al solar de Morería, proposant que també aquesta casa fos compartimentada entre diverses famílies en època visigoda (Alba 2005b, 138).

Els canvis que es poden apreciar són de diversa naturalesa (Fig. 146). En primer lloc es documenta el tapiat d'algunes portes, com per exemple la que separa les dues habitacions de la crugia nord. Per altra banda, es tanca la porta que, des de l'ambulacre del peristil, permetia accedir a l'habitació situada al nord del vestíbul. L'absència d'accessos en aquesta habitació porta a M. Alba a plantejar que s'hi podria haver accedit des del primer pis, probablement amb una escala de fusta (Alba 2005b, 138). De fet, la presència d'un primer pis en aquesta fase és segura per la construcció d'una petita escala feta amb materials d'espoli i adossada al mur sud del vestíbul (Fig. 147). No podem assegurar que en la fase precedent no hi hagués també un primer pis (Durán 1991, 368), però dóna la sensació de que es tracta d'una novetat introduïda

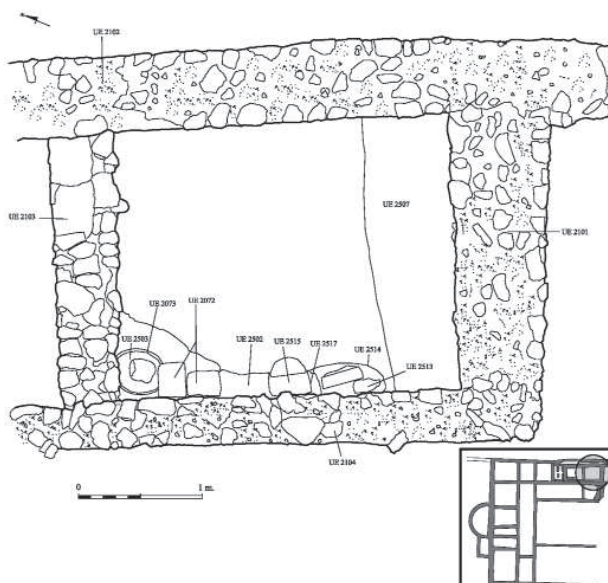

Fig. 149. Planta d'una de les estances que es creen després de la divisió del propnigeum. S'hi han trobat evidències de llars de foc que indiquen una ocupació tardana (López 2006, 76).

en aquest moment i no només per la nova escala. Un altre indicatiu en aquest sentit, és el reforçament que ara reben els contraforts en els que es recolzaven els arcs torals de les dues sales absidals. Aquest fet es podria interpretar com la necessitat d'enfortir els elements que sostenien el primer pis. Poc més es pot dir pel que fa a aquesta casa, el més probable és que les apreciacions de M. Alba siguin correctes i que la "Casa del Teatro" també sigui compartimentada entre diverses famílies que, per necessitat de més espai, podrien haver habilitat o reforçat un primer pis.

En resum, en aquestes cases adaptades sobre antigues habitacions de les *domus* tardorromanes es concentren activitats que anteriorment havien estat separades: dormir, menjar, descansar, cuinar, treballar, criar animals, etc. Ara totes les activitats semblen concentrar-se en espais més petits i polifuncionals, on es porta a terme una economia d'autoconsum o de comerç local. Finalment, pel que fa al cas concret del jaciment de Morería, es pot destacar que en tot el solar (12.000 m²) no s'ha trobat ni una sola moneda d'època visigoda, un indicatiu clar que, en aquesta època, el numerari circulava per altres esferes socials, segurament força allunyades dels ocupants de les antigues *domus*.

Portus Illicitanus

La "Domus del Parc del Palmerar"

En el capítol anterior dèiem que, quan es va excavar la *domus* del Parc del Palmerar als anys vuitanta del segle passat, els seus investigadors ja es van adonar

Fig. 150. Fotografia del peristil de la “Casa del Oscillum” durant la cinquena fase. És un dels pocs casos en els que, després de que la casa hagi començat el procés de compartimentació, es torna enrere i es reconstrueix sota el model de la casa de peristil. Destaca que es pugui fer amb columnes, bases i capitells de modulacions diferents (García-Dils et al. 2009, 538).

de la presència d’una fase posterior, que lamentaven no poder datar per manca d’estratigrafia associada (Sánchez et al. 1989, 35). Els únics indicis que tenim d’aquesta fase són alguns murs amb els seus paviments associats, que amb tota seguretat no formen part del projecte original construït al s. IV.

Un dels elements més clars en aquest sentit és l’estructura anomenada “habitació nº 1”, a l’extrem sud-est de la casa. Aquesta denominació aparentment neutra pot resultar equívoca, ja que el més probable és que mai hagués format part de la casa. Es coneixen únicament els murs occidental i meridional (50-60 cm. d’amplada) que, a diferència de la resta, estan lligats amb argila i no presenten cap mena d’enlluït. Tampoc es va localitzar la connexió entre aquesta habitació i l’ambulacre del peristil, fet que es podria explicar per la fragmentació de les restes, però també per no haver existit mai. El més probable és que quan es construeix aquesta habitació, el peristil ja hagi perdut la seva funcionalitat original.

Pel que fa a l’habitació nº 5, l’únic que es pot destacar és que, en cert moment, es va tapiar la seva comunicació amb l’ambulacre del peristil, en una dinàmica similar a la detectada a la “Casa del Teatro” (Sánchez et al. 1989, 35). Al seu costat, l’habitació nº 6, coneguda molt parcialment, també ha permès documentar un mur tardà. En aquest cas, està construït amb grans pedres lligades amb argamassa i se’n conserva únicament una filada. En relació amb les estructures precedents, és paral·lel al mur que separa l’habitació de l’ambulacre del peristil i s’assenta sobre el paviment anterior, girant en angle recte cap al peristil (Sánchez et al. 1989,

35). Pel que fa a l’habitació nº 7, el seu mur sud-est presenta clars indicis d’una reforma posterior, sobretot en base a la tècnica constructiva usada. Des del llindar i sobre l’antic mur, se sobreposa un nou mur de carreus aprofitats i lligats amb argamassa. Aquesta estructura en alguns punts cobreix el mosaic de l’ambulacre i el de la pròpia habitació.

L’únic que tenim, per tant, són un conjunt de murs inconnexos que difícilment ens poden aportar informació, més enllà d’una freqüentació tardana. Sembla clar que tot i la cronologia proporcionada per les monedes, que pràcticament desapareixen a inicis del s. V (Sánchez et al. 1989, 151), la casa té una vida posterior al seu abandonament per part de la família benestant que hi vivia. Les noves estructures són la prova de la continuïtat en l’ocupació fins a una cronologia que, ara per ara, no estem en condicions de proporcionar.

Tarraco

La “Domus del Francolí”

A la “Domus del Francolí, una de les poques zones on s’ha pogut documentar una ocupació posterior és a la zona del *propnigeum*, on es guardava la llenya i es preparava per a ser cremada al *praefurnium*. Aquesta sala serà dividida per un mur, construït amb materials d’espoli (principalment dovelles) i altres pedres locals travades en sec, donant com a resultat la creació de dues habitacions (López 2006, 76) (Fig. 148).

A la del sud és més clara la presència d’activitats humanes, doncs es col·loquen tres maons

contigus alineats al mur de tancament oriental. El més interessant és que aquests maons presenten signes de combustió, fet que porta a pensar al seu excavador que es podria haver tractat d'una llar de foc (López 2006, 76) (Fig. 149). Per tant, després de l'abandonament de la casa en algun moment indeterminat del s. V (López 2006, 109), algunes persones començarien a viure-hi, potser instal·lant-se en aquest àmbit per ser semienterrat i, per tant, més protegit.

Posteriorment aquesta llar quedarà sepultada per més aportacions de terres, que també presenten alguns signes de rubefacció i que es daten igualment al s. V, amb la qual cosa hem de deduir que l'antiga casa segueix habitada (López 2006, 88). Finalment, aquests estrats seran tallats per una sepultura de fossa simple (tomba nº 1) que forma part d'una petita necròpolis de quatre sepultures al sud de la casa (López 2006, 89). Com veiem, aquesta evolució és de difícil precisió cronològica, però el marc general es situa al s. V.

Com es pot apreciar no és massa la informació sobre el final d'aquesta casa, però és clar que després del seu abandonament serà ocupada per altres persones. Aquestes utilitzen els espais més fàcilment adaptables per viure-hi i, de forma contemporània o posterior, enterrar-hi els seus difunts.

Astigi

La "Casa del Oscillum"

Pel que fa a la "Casa del *Oscillum*", recordem que en el capítol anterior comentàvem les dificultats d'establir una cronologia clara de les transformacions, a causa de la retirada permanent dels dipòsits estratigràfics entre els segles I i IV. Afortunadament, a partir de del s. V s'entra en una nova fase, en la que els estrats es van acumulant i permeten establir les fases amb més precisió (García-Dils *et al.* 2009, 537). Tot i això cal remarcar que, en les publicacions, l'espai que es dedica a aquesta part de la història de la casa és molt menor respecte a les anteriors (Fases III-VI). No es detalla cronològicament cada una de les fases tardanes, que anirien des del s. V fins un moment en el que la ciutat ja està plenament integrada a al-Àndalus.

El que es documenta a partir de la tercera fase és una continuació de les dinàmiques detectades anteriorment i que, bàsicament, afecten al pati (inicialment un peristil complet). Ara es continua

ocupant aquest espai amb estances i l'única zona de pas que quedarà lliure de construccions serà l'ambulacre meridional, que actuarà com a simple passadís (García-Dils *et al.* 2009, 537).

La quarta fase consistirà en la compartimentació total dels espais interiors de la casa. Els murs que subdivideixen les estances es realitzen amb una tècnica descuidada i pràcticament només usen materials d'espòli, com ara fragments de cornises o plaques de marbre, la majoria dels quals és lògic pensar que procedeixen de la zona del fòrum, molt propera a la casa (García-Dils *et al.* 2009, 537).

El més sorprenent d'aquesta residència i potser un cas únic a *Hispania*, és que a la cinquena fase es procedeix a arrasar les petites estances que ocupaven el pati i de nou es crea un peristil sostingut per quatre columnes, que ocupa uns 90 m² (Fig. 150). Per tant, d'alguna manera es torna a la concepció original de la *domus* del s. I. Als excavadors els va cridar l'atenció el gran contrast existent entre la pobresa dels materials, la majoria d'ells d'aprofitament i amb modulacions diverses, amb la cuidada tècnica de disposició que presentaven. Aquest contrast es posa de manifest per exemple als paviments, on tot i que els maons són fragmentats i de mides diferents, aconsegueixen fer una elaborada disposició en fulla de palma. També aconseguiran aixecar el peristil amb columnes de marbre de materials i mides diferents (García-Dils *et al.* 2009, 538).

A la sisena i última fase, es documenten únicament algunes reformes puntuals, que novament mostren una baixa qualitat constructiva i l'ús generalitzat de materials d'aprofitament. En

Fig. 151. Fotografia d'una sepultura visigoda. Es va documentar a l'ambulacre oriental del peristil, a la gran residència extramurs de Cauca (Pérez i Reyes 2012-2013, 216).

L'excavació també es va detectar l'esfondrament definitiu de la casa, podent-se excavar tota la coberta caiguda. Al cap d'un temps i sense que es retirí l'enderroc, s'hi instal·larà una *maqbara* islàmica (García-Dils *et al.* 2009, 538).

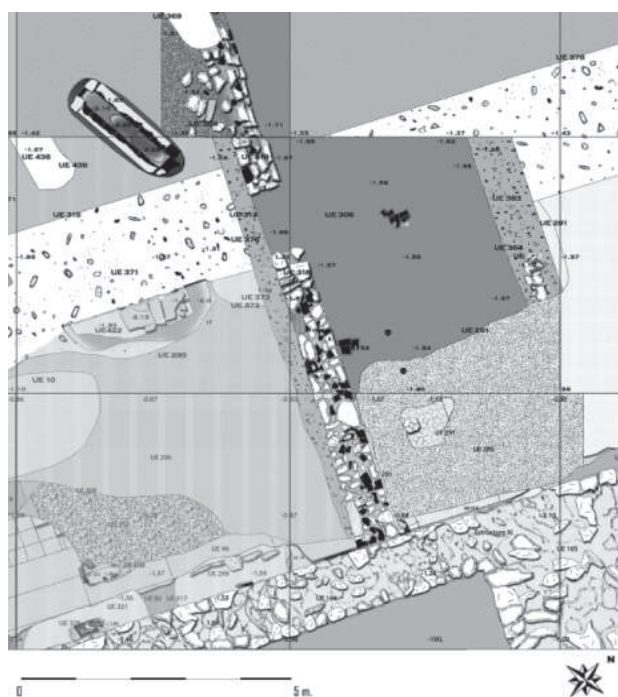
La "Casa del *Oscillum*", per tant, és un cas d'ocupació ininterrompuda, en el que no és fàcil apreciar un possible canvi entre els nous i els antics ocupants. Més sorprenent és encara la tornada, en una cronologia tardana indeterminada, al model de la casa de peristil. En aquest exemple, la vida de la casa només s'interromprà per l'ensorriment de tot l'edifici, segurament a finals d'època visigoda.

Hispalis

Les cases del Mercado de la Encarnación

La informació disponible sobre els processos finals d'aquestes cases és incomparablement menor a l'existent sobre el seu origen i característiques, per la qual cosa les tractarem totes en un únic apartat.

Pel que fa a la "Casa de la Columna", a partir de mitjans del s. V ja es troba espoliada dels seus principals elements constructius i es comença a amortitzar amb un conjunt de nivells de cendres i escòries de vidre, procedents d'algun taller que s'hauria de situar a l'oest del jaciment (Amores i González 2006, 202). Dins d'aquest abocador i també en una cronologia del s. V, va aparèixer un enterrament infantil en àmfora, però sembla que es tracta d'un cas aïllat (Amores i González 2006, 202). L'abocador de cendres, que també sepultarà l'antic carreró occidental, tindrà una continuïtat d'ús fins a mitjans del s. VI. Tot i això, l'existència

d'aquesta zona d'abocaments no impedeix que, més al nord, a la mateixa època, es construeixi la "Casa de las Basas" / "Casa del Sigma", tal com hem vist al capítol anterior. Per tant, estem davant d'un paisatge urbà discontinu, en el que es poden alternar diferents activitats que, en època altimperial, s'haurien situat en altres zones del teixit urbà.

La "Casa del Sectile" presenta algunes reformes difícils de datar, en les que l'estança del mosaic es torna a pavimentar amb un sòl de maons i es compartimenten algunes habitacions. Fets aquests canvis, la vida de la casa encara seguirà un segle més i les següents transformacions no es detecten fins a finals del s. V o inicis del s. VI. Després d'un abandonament perllongat i la caiguda d'alguns murs, la casa es tornarà a ocupar, fet que es constata amb l'aixecament de nous murs, la repavimentació d'algunes estances o noves compartimentacions (Amores i González 2006, 205-206).

Com hem vist en el capítol anterior, la "Casa de las Basas" / "Casa del Sigma" serà una de les més tardanes en construir-se i també una de les més tardanes en transformar-se, però els processos observats són exactament els mateixos. A finals del primer terç del s. VI, és abandonada i es comença a espoliar. En un moment posterior, quan les estructures es trobaven sepultades per dipòsits i enderrocs, es detecta una intensa activitat de cerca de materials a través de grans fosses. Els estrats de reompliment d'aquestes presenten una cronologia bastant uniforme de mitjans del s. VI (Amores i González 2006, 203-204).

Per tant, tot i les mancances de la informació disponible, els processos que afecten a les cases del "Mercado de la Encarnación" (també les més tardanes) són perfectament equiparables als que es detecten a la resta de casos que hem vist. En general a partir del s. V, les velles cases de peristil es desestimen i presenten diversos usos: es compartimenten per esdevenir les cases o els tallers d'altres persones, es destinen a l'abocament dels residus industrials o s'hi practiquen enterraments. En resum, altres usos de l'espai urbà en una ciutat plena de vida.

Cauca

La gran residència extramurs de "Las Pizarras"

A *Cauca*, la gran residència suburbana construïda a mitjans del s. IV (Pérez i Reyes 2012-2013, 204) ràpidament començarà a patir processos d'espoli,

Fig. 152. Estructures relacionades amb una possible residència visigoda. Es van localitzar disposades transversalment a l'ambulacre oriental del peristil (Pérez i Reyes 2012-2013, 218).

que es detecten en els aplacats marmoris del peristil i en el gran nimfeu central (Pérez i Reyes 2012-2013, 205). A inicis del s. V, es detecten estrats d'abocador en alguns dels espais de la casa, inclosos els de representació i, acte seguit, es comencen a documentar petites necròpolis fora de l'edifici, com per exemple a l'est de la sala IV o al nord de la sala V (Pérez i Reyes 2012-2013, 204).

Aquests enterraments es fan utilitzant els murs de l'edifici com a elements de referència i són de diverses tipologies, en les que sovint s'usen materials d'espoli de la pròpia residència per construir-los (*tegulae, imbrices*, plaques de mabre, maons, etc.). L'absència de qualsevol aixovar fa difícil datar-los, però és possible que les tombes amb més materials d'espoli siguin també les més antigues, degut a la seva abundància inicial. Els paral·lels a la conca del Duero i a la necròpolis del Francolí de Tarragona fan molt probable que ens haguem de situar en una cronologia de la segona meitat del s. V, situant en aquest moment l'inici del seu ús com a cementiri. La nul·la riquesa de les tombes fa pensar que els individus enterrats no mantenen cap relació amb els habitants originals de la casa (Pérez i Reyes 2012-2013, 210) (Fig. 151). És a partir del s. VI quan es comencen a observar els primers indicis d'una ocupació estable a la zona sud del jaciment, que serà un procés paral·lel a l'extensió de les necròpolis.

Concretament durant la campanya de l'any 2000, a la parcel·la nº 1, es va localitzar el que es podria interpretar com un fons de cabana semiexcavat d'uns 40 m². Interiorment el terra estava pavimentat amb maons aprofitats. Presentava envans que dividien l'espai, retalls amb recipients ceràmics i forats de pal. A l'exterior, alguns retalls es van interpretar com a petits abocadors domèstics (Pérez i Reyes 2012-2013, 212).

Al s. VI les noves sepultures ja envaeixen la major part de la residència tardorromana, sovint prenent com a referència estructural els murs de la casa, per la qual cosa cal pensar que encara serien visibles. Una característica dels enterraments d'aquesta fase és l'utilització conjunta de les tombes, doncs en alguns casos s'hi localitzen fins a tres individus (Pérez i Reyes 2012-2013, 215).

A partir del s. VII, a l'antiga residència tardorromana s'hi detecten nous espais residencials, fet que no implica necessàriament l'abandonament del seu ús com a necròpolis. Una d'aquestes noves cases d'època visigoda s'ha pogut documentar a l'ambulacre oriental del peristil (Fig. 152). Encara que estava en procés d'excavació quan va aparèixer l'última publicació disponible, ja es perfila com un àmbit rectangular de, com a mínim, 44 m², disposat perpendicularment a l'antic ambulacre. El mur

meridional presenta una discontinuïtat, però no es pot assegurar que es tracti de l'accés. Els murs d'aquest recinte s'assenten sobre les estructures tardorromanes i els seus sòcols es construeixen a partir de diversos materials d'aprofitament: pissarres, pedres calcàries, maons, fragments de marbre, etc., tots lligats amb argila.

Un conjunt de forats de pal localitzats durant l'excavació s'han interpretat com a elements de reforç dels propis murs, ja que se suposen destinats a contenir els alçats de tàpia. La pavimentació d'aquest espai era relativament elaborada, doncs consistia en una estrat de preparació d'argiles endurides, sobre les que es col·locava un paviment de llosetes de ceràmica (Pérez i Reyes 2012-2013, 217). L'abandonament d'aquest espai no sembla anar més enllà de finals del s. VII o, com a màxim, d'inicis del s. VIII (Pérez i Reyes 2012-2013, 219).

Potser el més sorprenent de la residència extramurs de *Cauca* sigui la seva precocitat. En el capítol anterior es datava la seva construcció cap a mitjans del s. IV i, com hem vist, ja es comença a transformar a inicis del s. V, amb la qual cosa durarà uns cinquanta anys. És difícil interpretar aquest fet, que potser podria resoldre's si finalment s'identifiqués com la residència de la família de Teodosi el Gran.

Característiques generals dels processos de transformació.

Resulta força complex analitzar les transformacions que es documenten a les cases tardanes a partir de la documentació disponible avui dia, que únicament permet una aproximació general. Més enllà de la major fragilitat d'aquestes restes per les pròpies característiques constructives i pels materials utilitzats (argila, fusta, cobertes vegetals, etc.) aquest fet es deu també a la valoració negativa que tradicionalment han generat aquests processos de transformació entre els investigadors que s'hi han dedicat. Quan no han estat completament ignorades, expressions com "decadència", "descomposició", "desarticulació", etc., han contribuït a projectar una determinada imatge sobre aquestes etapes, en les que se certifica la fi de la casa aristocràtica com s'havia concebut fins llavors.

En conseqüència, aquesta documentació, a la que se li atribueix conscient o inconscientment un interès menor, sol ser presentada com un ràpid epíleg del que havia estat el moment àlgid de la casa, posant sovint més interès en el que es destrueix del passat que en el que es construeix pel futur (Saradi 1998, 21). Els exemples que hem vist en aquest capítol són excepcionals en el panorama de l'arqueologia

hispanica i, com s'ha fet evident, en la majoria de casos el volum d'informació és netament inferior al que disposàvem pel capítol anterior.

Segurament una de les característiques principals d'aquesta "arquitectura de l'aprofitament" és la manca d'un model general a partir del qual projectar i construir. Les noves cases bàsicament són adaptacions dels edificis precedents, amb una marcada diferenciació socioeconòmica entre els antics i els nous habitants. Es tracta de característiques que ja van ser apuntades en un dels primers estudis de síntesis sobre aquesta qüestió (Ramallo 2000a, 380-382). Després d'aquesta publicació, els nous exemples no han fet sinó confirmar les seves apreciacions. El que sembla donar-se és que, en general, es prioritza l'aprofitament d'estructures en detriment de noves construccions, només dutes a terme quan és estrictament necessari. En són un exemple les construccions que s'aixequen a l'antic *viridarum* de la "Domus de Sant Honorat" o les d'època visigoda a la residència extramurs de *Cauca*, on l'únic que es pot aprofitar són els sòls romans per a assentar-hi els fonaments.

Com sembla intuir-se en aquests darrers exemples, les cases que es creen *ex novo* o a partir de l'aprofitament de residències anteriors, solen presentar plantes quadrangulars o rectangulars, amb cap o poques divisions interiors, més enllà de les que ja existents en l'element que s'aprofita. Aquests espais relativament reduïts semblen pensats per a acollir a un grup familiar més o menys nombrós, la vida del qual gira al voltant del foc. Els paviments sobre els quals s'assenten aquestes fogueres o cuines poden ser els de la mateixa habitació tardorromana, però quan necessiten ser reparats gairebé sempre s'opta per solucions senzilles i pràctiques, amb terra batuda o, excepcionalment, amb paviments de ceràmica. La repavimentació continua, sobretot necessària en els sòls de terra batuda, farà que la cota de circulació d'aquestes cases vagi pujant amb el temps.

Pel que fa a les cobertes, les dades són molt poques i en general no sabem fins a quin punt encara estaven en funcionament les originals. Per S. F. Ramallo podrien haver estat de palla i fang sobre una estructura de fusta, encara que ocasionalment també es podrien haver usat teules aprofitades (Ramallo 2000a, 380). Els murs que tanquen aquests espais, i sempre en el cas que sigui necessari construir-los, acostumen a presentar una escassa fonamentació, sobre la que s'aixequen sòcols de maçoneria lligada amb fang o argamassa i alçats de tàpia. Com ja passava en època tardorromana, en època visigoda es continua fent ús dels elements materials petris d'aprofitament, que solen usar-se per a reforçar els murs o en els punts dèbils de les estructures

(brancals, pedres cantoneres, etc.). Clares mostres d'aquest ús es poden apreciar a les parets del s. VII de la "Domus de Sant Honorat" o a l'escala tardana de la "Casa del Teatro" de Mèrida.

Un altre aspecte destacable de les cases que es construeixen aprofitant les *domus* tardorromanes és que permeten conèixer amb força precisió les estratègies econòmiques dels habitants. Com hem vist abans, la "Casa de los Mármoles" és la que ha proporcionat més informació en aquest sentit, amb clars indicis de que es practicava una economia pròxima a la subsistència. La molta dels cereals, la cria del bestiar o les activitats artesanals figuren entre les diverses activitats que du a terme la comunitat.

En aquestes residències compartimentades i és molt comuna la presència d'un pou, absolutament necessari un cop l'arribada de l'aigua a les ciutats esdevé irregular o nul·la. Entre els exemples mostrats només s'ha documentat clarament a la "Casa de los Mármoles" i a la "Domus de Sant Honorat", però devia ser un element comú. Més enllà de l'aigua, els habitants d'aquestes cases necessitaven tenir coberta la seva alimentació, per la qual cosa l'emmagatzematge d'aliments també es fa a l'àmbit domèstic. És de nou a la "Domus de Sant Honorat" on s'han localitzat els indicis més clars en aquest sentit, ja sigui en la fase del s. VI, com sobretot en la del s. VII. Aquest emmagatzematge es tradueix en l'ús de sitges i dòlies (Alba 1999, 399).

Finalment, el rebuig del consum també es fa a l'àmbit domèstic i les evidències es relacionen sobretot amb el sacrifici dels animals o amb l'acumulació de deixalles a les mateixes cases. Per tant, l'emmagatzematge, el processat, el consum i l'eliminació de les restes d'aliments són totes elles activitats que es porten a terme a casa.

Seguint amb aquesta dinàmica, fins i tot els enterraments es produeixen a l'espai domèstic. En algunes residències de Moreria, especialment a l'illa de cases nº V (de la que no s'ha publicat una informació detallada), s'han trobat alguns enterraments, ossos humans sense connexió i dos individus adults abocats en un pou. Aquestes restes van ser interpretades en un primer moment com a producte d'una situació d'excepcionalitat per motius bèl·lics (Alba 1998, 370). Tot i això, sabem que també es localitzen fins a quatre enterraments infantils a la *domus* VI de Moreria, que per la imprecisió cronològica de les publicacions, no podem saber si són contemporanis o posteriors als altres. A més, aquest fenomen també s'ha documentat en altres ciutats en les que no hi ha constància de cap conflicte important, com, per exemple, a la *Barcino* del s. VI. Recordem també que en aquesta cronologia apareix una dona jove enterrada on s'havia aixecat el *viridarium* de la "Domus de Sant

Honorat”. Per tant, encara que coneixem pocs casos, és possible que els enterraments a l'àmbit domèstic no fossin un fenomen tan excepcional.

Conclusions. Un final forçat?

És comprensible que després d'observar la presència d'abocadors als *viridaria*, d'habitatges precaris als peristils, de llars de foc a les aules de representació o corral als *balnea*, molts investigadors hagin construït una idea negativa d'aquests fenòmens (Carandini 1993, 28; Liebeschuetz 2001, 56; Baldini Lippolis 2003, 182; Brogiolo 2011, 75-76). Però més enllà del que implica entrar en el terreny del judici de valor (Arce 2005, 214), el paradigma de la decadència té el problema d'aportar poc a la comprensió dels fenòmens diacrònics de canvi social. El que sembla clar en la gran majoria dels casos és que aquestes residències aristocràtiques simplement deixen de ser ocupades pels seus propietaris originals, sense que es constatin episodis de violència.

Al contrari, en el capítol anterior ja hem vist que, quan apareixen a les fonts escrites, els canvis de propietat es fan a través de vendes o donacions (“*Domus* de Iunius Bassus”, “*Domus* dei Valerii”). Segons G. P. Brogiolo, aquestes transformacions que es detecten a les cases es podrien haver donat sota dues circumstàncies diferents. En la primera, els propietaris ja no haurien tingut els recursos econòmics necessaris per a mantenir-les, de manera que les haurien llogat a persones que no només hi viurien, sinó hi desenvoluparien activitats artesanals i treballs de tipus rural. Aquesta primera possibilitat compta amb el recolzament de les fonts escrites. Coneixem alguns casos a l'Orient gràcies a la documentació papirologica, en els que s'observa el lloguer de parts de les cases (Brogiolo 2011, 75; Saradi 1998, 17-43; Saradi 2006, 168).

La segona possibilitat és que en aquestes cases s'hagués produït un canvi de propietaris, ja sigui a través de la expropiació o de la venda de l'immoble. Per G. P. Brogiolo ambdues situacions manifesten la necessitat d'acollir una nova població dins la ciutat, que podria haver presentat un origen social divers: pagesos i artesans que abandonaven el camp, ciutadans romans procedents d'altres regions, soldats (7) o poblacions al·lòctones, com s'hipotitza en el cas de *Valentia* (Brogiolo 2011, 75; Ribera i Rosselló 2009, 194). El resultat final i la valoració que en fa G. P. Brogiolo és la següent: “*la cultura marginale delle classi subalterne romane provinienti delle campagne si incontra con quelle degli invasori barbarici, entrambe entrate nel tessuto urbano a scapito delle élites che vivevano*

nelle domus” (Brogiolo 2011, 76).

En la nostra opinió, les paraules usades en aquesta frase deixen entreveure una interpretació que, conscient o inconscientment, posa de manifest els propis prejudicis de l'autor. El missatge que transmet és el d'una suposada unió entre “classes subalternes” (és a dir, els pobres) i “bàrbars”, per fer la seva entrada al teixit urbà (espai que no sembla pertocar-los) en detriment de les grans *domus* en les que vivien les elits abans d'aquesta *desgràcia*.

A falta de fonts escrites hispanes, és gairebé impossible saber quin va ser el destí dels antics propietaris i quina relació van mantenir amb els que posteriorment ocuparien casa seva. Tot i això, pensem que caldria imaginar una situació més complexa que la descrita per G. P. Brogiolo, potser basada en algun tipus de pacte que interessés a ambdues parts. El que sí que ens sembla inqüestionable és que es tracta de persones diferents, d'un nivell socioeconòmic inferior i que utilitzen l'antiga *domus* transformant-ne completament les circulacions i les funcionalitats. Les noves residències que s'instal·len sobre les antigues *domus*, es caracteritzen per la senzillesa de la seva arquitectura i per la multifuncionalitat i promiscuitat dels espais. Cuinar, dormir, menjar, treballar, criar animals o fins i tot enterrar als difunts són activitats que ara es fan al mateix espai.

Molt més difícil és saber per què el model de la casa de peristil, acceptat i desitjat per l'aristocràcia des de feia segles, va acabar perdent la seva vigència. Al contemplar les cases tardorromanes, com hem fet en el capítol anterior, es pot observar una característica comuna que es repeteix en la gran majoria d'elles: les parts semipúbliques, dedicades a l'autorepresentació i decorades luxosament, ocupen un percentatge notable de la casa (8). Per tant, es tracta de cases en bona part orientades a funcions d'exhibició que, en última instància, són funcions polítiques. Fins a quin punt seguiran vigents aquestes necessitats d'autorepresentació durant els segles V i VI?

Com també hem vist en el capítol anterior, les motivacions que podrien haver empès a les classes benestants renovar o a construir les grans residències urbanes del s. IV són diverses. És possible que la voluntat d'ostentació es dirigís en part cap als subordinats. De fet, aquesta era una de les funcions tradicionals i, per les fonts escrites, sabem que les relacions de patrocini arriben perfectament al s. V, mantenint-se fins i tot sota els regnes germànics (Morvillez 2007, 176).

Però les propostes més recents (K. Bowes) interpreten aquesta explosió d'arquitectura residencial en un altre sentit. Una casa luxosa seria sols un més dels factors que ajudarien a un aristòcrata a ser escollit pels càrrecs de prestigi a

l'administració central, que a partir de les reformes tetràrquiques ofereix moltes més possibilitats d'ascens social. L'espai domèstic hauria estat així el marc ideal per a utilitzar els mètodes tradicionals (trobades personals, banquets, intercanvis de favors, etc.) per intentar millorar la pròpia posició a través de la carrera funcional (Bowes 2010, 96-98). No coneixem el procés detalladament per la falta de fonts, però creiem lògic pensar que, amb la desaparició progressiva de l'estat, també va anar desapareixent el sector de l'elit que en depenia econòmicament (Jones 1964, 384). Tampoc sabem exactament quin va ser el destí de l'aristocràcia tardorromana al llarg del s. V. Es podria especular amb una àmplia casuística: morts sense descendència, exiliats, persones que ingressen a l'Església, expropiats, etc. En aquest sentit, és possible atribuir els canvis a causes conjunturals?

Com ja hem vist, és difícil pensar en destruccions generalitzades a conseqüència de la invasió del 409. Al cap de vint anys ja només quedaven els sueus en sòl hispà i encara que protagonitzaran una sèrie d'incursions a la Lusitània i a la Bètica, la historiografia recent ha posat molt en dubte els efectes destructius que aquestes haguessin pogut tenir (Arce 2005, 183). Una altra contingència exterior podria haver estat provocada per l'entrada del nou poder visigot a partir de l'últim terç del s. V, però tampoc tenim constància de destruccions generalitzades.

Certament els visigots van exercir una dura repressió contra aquells que s'hi van oposar, però es va tractar d'un fenomen inicial i minoritari, com exemplifiquen les revoltes de Burdunelus i Petrus a la *Tarraconensis* (Pérez 2013a, 239). No només la majoria no s'hi va oposar, sinó que una part important de l'aristocràcia tardorromana devia col·laborar en l'establiment del nou règim visigot, amb la qual cosa les seves propietats haurien estat respectades. En són exemples el *dux Hispaniarum* Vincentius, que participa en la conquesta de la *Tarraconensis* sota el regnat d'Euric (Pérez 2013a, 241) o, ja durant el regnat de Leovigild, el noble hispanorromà Claudius, *dux* de la Lusitània i estret col·laborador del monarca en diverses campanyes militars (García 1974, 41-42; Loring *et al.* 2007, 306).

Per tant, amb la desarticulació de l'estat central, la composició de l'elit social sembla haver canviat i evolucionar cap a una estructura més simple. Una simplificació provocada per la progressiva desaparició de l'aristocràcia funcional i de l'antiga classe curial (Arce 2005, 232; Liebeschuetz 2001, 104-136; Jones 1964, 737-757). En relació a aquesta última, el govern de les ciutats quedarà cada cop més en mans del bisbe i del representant del rei

(*comes civitatis*) (García 1989, 327). Per nosaltres, les preguntes correctes per entendre el final de la casa aristocràtica tradicional s'han de referir a les capacitats econòmiques i a les necessitats socials de les noves elits que es van configurant al llarg dels segles V-VI. És a dir, després de la implantació del poder visigot tenen, aquestes elits, els recursos econòmics per a mantenir les tradicionals cases de peristil? I per altra banda, tenen realment la necessitat social de mantenir-les?

En el capítol anterior hem vist que l'última casa de peristil que coneixem ("Casa de las Basas / Casa del Sigma") es construeix probablement a finals del s. V i s'amortitza a finals del primer terç del s. VI. Per tant, sembla clar que a partir d'un cert moment ja no es construeixen cases segons aquest model, que sembla deixar d'interessar a l'aristocràcia. Per nosaltres aquest (el desinterès) és un concepte clau i creiem que és una possibilitat més creïble que defensar un empobriment generalitzat de les elits. Com veurem en el capítol següent, els nous models residencials que s'allunyen de la *domus* tradicional seran adoptats pels diferents membres de l'aristocràcia, fins i tot pels més elevats (reis, alts funcionaris, bisbes, terratinents, etc.). És difícil de defensar que ells, dotats d'ingents recursos econòmics, no es puguin permetre la construcció d'una casa de peristil al s. VI o al s. VII.

En la nostra opinió, la fi de la *domus* de peristil caldria relacionar-la amb els profunds canvis que s'experimenten en aquestes cronologies a nivell polític i social. La desaparició progressiva de l'estat romà, present a la península ibèrica des de feia gairebé set-cents anys, va comportar canvis notables en tota l'estructura social. Dins de l'elit provocarà la fi del sector vinculat a l'estat i a les cúries, deixant com a resultat una aristocràcia menys nombrosa i més directament lligada a l'explotació de la terra. Ja no hi ha, per tant, una estructura política superior a la qual accedir i ascendir ni rivals amb els quals competir en luxe domèstic de cara a ser afavorit per un estat que ja no existeix.

Tampoc sabem fins a quin punt seguien sent necessaris els actes socials que es desenvolupaven a l'àmbit domèstic (banquets, recepcions, etc.) i que donaven una idea clara del lloc que una persona ocupava dins de l'escala social. Tot aquest món ja formava part del passat. A aquesta possible pèrdua de sentit en el nou sistema social, que és el que nosaltres defensem en primer lloc, caldria afegir-hi altres inconvenients tècnics. Entre aquests es podria citar la dificultat per mantenir nimfeus o termes privades en ciutats que ja no tenien una aportació regular d'aigua o els problemes per trobar la mà d'obra especialitzada que, de forma itinerant, es dedicava a la ornamentació de parets i paviments.

En resum, creiem que les velles *domus* de peristil, orientades en gran part a les activitats polítiques i de representació, pateixen una pèrdua de sentit paral·lela a l'ensorrament del sistema polític, social i cultural romà. El més probable és que la gran majoria dels propietaris hagués mantingut les seves propietats, però com hem vist en els exemples

orientals, aquestes probablement s'haurien subdividit i llogat per parts. Les aristocràcies que es van formant en aquests moments de transició, mescla del substrat romà i de les poblacions germàniques, deixaran enrere el model de la casa de peristil per adoptar-ne un altre de completament diferent, que passarem a tractar en el següent i últim capítol.

Notes

1 No ens en podem ocupar aquí, però són dinàmiques que es documenten de forma contemporània a les vil·les rurals (Chavarría 2007a, 125-141; López i Benito 2010).

2 S'ha avançat en aquest sentit, perquè tradicionalment havien estat directament menystingudes. Per exemple Blas Taracena parlava de "*muros postizos*" en el seu treball sobre la "Casa nº1" de *Clunia* (Taracena 1946).

3 És a dir, el moment previ a les subdivisions.

4 Tot i això, L. Lavan creu que les funcions residencials d'aquest gran edifici no són clares, com a mínim en un primer moment (abans de la construcció de la capella). Aquest autor és de la opinió que l'atribució és massa arriscada i sembla tornar a prendre en consideració la interpretació original, que considerava aquest edifici com a un gran conjunt termal.

5 Desgraciadament, mai es va entregar la memòria d'excavació.

6 M. Alba (2011, 529) creu que hi ha una clara intencionalitat en retirar els sòls d'època romana i col·locar paviments de terra batuda ("*En esta etapa hay preferencia por los pisos de tierra batida*"). En la nostra opinió, es tractaria simplement de reparacions en terra batuda dels antics paviments (alguns d'ells desapareguts en la fase d'espoli), més que no pas d'una "preferència".

7 Aquesta possibilitat G. P. Brogiolo la basa únicament en el conegut episodi de Pavia, ja comentat a l'apartat de les fonts escrites.

8 Una característica que, per altra banda, és una continuïtat amb les cases tardorepublicanes i altimperials (Hales, 2003).

CAPÍTOL 4

L'ARQUITECTURA RESIDENCIAL DEL *REGNUM
GOTHORUM*. ELS NOUS MODELS RESIDENCIALS
DE LES ARISTOCRÀCIES CIVILS I ECLESIASTIQUES
(SEGLES VI-VIII D. C.)

CAPÍTOL 4

L'ARQUITECTURA RESIDENCIAL DEL *REGNUM GOTHORUM*. ELS NOUS MODELS RESIDENCIALS DE LES ARISTOCRÀCIES CIVILS I ECLESIASTIQUES (SEGLES VI-VIII D. C.)

Totes les coses canvien i nosaltres canviem amb elles.
Lotari I del Sacre Imperi

Introducció i estat de la qüestió

Introducció

En el capítol anterior hem vist com s'arribava al final dels models residencials de l'aristocràcia lligats a la tradició de la casa de peristil. Segurament, la pèrdua de sentit lligada a l'ensorrament del sistema polític i social romà, va fer que aquest model ja no respongués als gustos i a les necessitats de les noves aristocràcies que ara es formen, amb la qual cosa s'evoluciona, majoritàriament, cap a nous models. En aquest últim capítol volem tractar precisament com és el model residencial que neix després del final de la casa de peristil quan, poc a poc, es va implantant el regne visigot a la península ibèrica.

Com hem vist en el segon capítol, el model de la casa de peristil es basava en la definició volumètrica de cossos d'edificació diferenciats. Cada un d'aquests compta amb una coberta autònoma, al seu torn condicionada per l'alçada del espai interior. En aquest conjunt, el paper del peristil és integrar tots els volums autònoms en un sistema orgànic unitari, en el qual els espais principals o més representatius sempre es troben units al terra de la planta baixa. Com sabem, l'aristocràcia, també en època tardorromana, fa un ús representatiu de la pròpia residència i, en conseqüència, trobem diferents recorreguts que progressivament condueixen als espais més representatius de la casa, ja sigui per rebre clients en audiència, per acollir convidats als banquets o per altres actes socials. Es dona, per tant, una efectiva jerarquització dels espais en relació a la seva funcionalitat i també en relació a la posició en la que es troben dins del recorregut, bàsicament horitzontal, de la casa.

Pel que sembla derivar-se de la documentació que examinarem, els models que ara es van imposant tenen com a característica principal l'abandonament del pati central com a nucli de la casa. A la vegada, els edificis es tornen més compactes i homogenis i els espais representatius deixen d'estar indissolublement lligats a la planta baixa. És, per tant, un trencament radical amb el passat. Ara es tendeix a un model edilici en el que solen destacar-se estructures de tipus rectangular que es desenvolupen en alçada. Sembla que el desenvolupament vertical, més accentuat que en el passat, comportarà també una divisió de funcionalitats segons l'ubicació dins l'edifici. Els espais de residència i representació se situaran al primer pis, és a dir, justament a la inversa que en la tradició anterior, mentre que a la planta baixa és habitual documentar-hi cellers, magatzems o espais del servei (Meneghini i Santangeli Valenzani 2004, 41).

En aquesta introducció també voldríem aclarir un punt important. El nostre treball, com vam

Fig. 153. Fotografia del pati central del palau episcopal de Poreč (Ístria, Croàcia). L'estructura que es pot veure és l'aula de representació del bisbe, que en aquesta construcció del s. VI, atribuïda a la iniciativa del bisbe Euphrasianus, ja es desenvolupa al primer pis. Tindrem ocasió de tornar sobre aquest exemple al llarg del capítol (Autoria: Xavier Gonzalo).

veure a la introducció general, s'ha volgut centrar únicament en els espais urbans i ocasionalment suburbans de les ciutats tardoantigues. Aquest criteri autolimitador per raons de temps i d'espai, no es mantindrà d'una forma tan estricta en aquest capítol. Si descartéssim aquests exemples correriem el risc d'excloure arbitràriament alguns dels millors casos que il·lustren els nous models residencials, com per exemple Pla de Nadal, Sant Julià de Ramis o Los Hitos de Arisgotas. Per tant, de forma puntual, també analitzarem elements d'arquitectura residencial que s'adscriuen al nou model, però que s'ubiquen en àmbits clarament rurals. En el fons creiem que no representa un canvi substancial, doncs si les grans cases aristocràtiques tardorromanes tenen la seva rèplica contemporània a les *villae* del període (Fernández *et al.* 2008), és possible que ara estiguem davant d'una situació anàloga, en la que les aristocràcies alternen simultàniament residències urbanes de prestigi amb residències rurals no menys luxoses.

Estat de la qüestió

L'estat de la qüestió sobre el món residencial de l'aristocràcia entre els segles VI-VIII, com passava en el cas de les cases tardorromanes, respon en gran mesura a la relativa novetat de la seva aparició en el registre arqueològic hispà. Encara que en conjunt es descobreixen una mica abans, la seva interpretació més tardana sovint les equipara a les cases tardorromanes del segon capítol. Tot i que han estat publicades i que molts dels investigadors són perfectament conscients del tipus d'edificis que tracten en el seu jaciment, encara no hi ha una visió global de síntesi que permeti entendre-les en el context final de la *Hispania* tardoantiga.

Moltes d'elles es troben únicament publicades en articles, faltant sovint una monografia que permeti explicar-les en la seva globalitat. El *castellum* de Sant Julià de Ramis seria una de les excepcions a aquest quadre general. En altres ocasions, la seva interpretació com a residències no sempre és clara i provoca diferents posicionaments entre els autors, com és el cas de Recòpolis (Arce 2011a, 227; Arce 2011c, 297) o Los Hitos de Arisgotas (Moreno 2008). És precisament per aquest fet que en aquest capítol incloem una secció dedicada al panorama internacional que, amb tota versemblança s'ha de donar també a *Hispania*. Sembla, doncs, que fora de les fronteres historiogràfiques espanyoles no hi ha tants dubtes sobre la naturalesa residencial d'aquests edificis.

Per tant, ens trobem davant d'un camp d'estudi generalment poc treballat en la historiografia espanyola, fet que contrasta fortament amb les

constants aportacions que es fan per exemple des d'Itàlia, on durant tota la segona meitat del s. XX han aparegut treballs en aquest sentit. Destaquen autors com M. Cagiano de Azevedo (1971; 1972a; 1972b), L. Bertacchi (1985), B. Polci (2003), C. Sfameni (2005) o R. Santangeli Valenzani (2011). L'estat de la qüestió es podria resumir, per tant, en un coneixement fragmentat, aïllat i de tractament superficial. En conseqüència, creiem que falta una visió global i oferir-la és l'objectiu principal d'aquest quart i últim capítol.

Els nous models residencials de les aristocràcies d'àmbit mediterrani a través de les fonts escrites i arqueològiques

Les fonts escrites

Tot i que escasses, tenim algunes referències escrites sobre les estructures residencials d'aquest període en contextos d'àmbit mediterrani. Es tracta gairebé sempre de notícies indirectes ja que, segurament, pels seus contemporanis formaven part de la quotidianitat i no necessitaven explicar-se. En primer lloc, trobem notícies relacionades amb els palaus episcopals, on molts cops a través d'anècdotes es poden intuir els canvis estructurals als que ens estem referint.

Una d'aquestes notícies és la que ens descriu el palau episcopal de Ravenna al s. VI a través del *Liber Pontificalis Ecclesia Ravennatis*, escrit per l'historiador Agnello al s. IX. En aquest complex, el menjador del bisbe va ser construït al primer pis sobre del *vivarium*, una sala on es criaven diferents espècies d'ocells i de peixos destinats a la taula del bisbe, segurament sota l'episcopat de Maximià (546-554) (Deichmann 1972, 108-109; Polci 2003, 90).

També tenim notícies en aquest sentit sobre el palau del Laterà a Roma, les quals documenten que ja al s. VII era un edifici de diversos pisos. Segons el *Liber Pontificalis*, quan les tropes bizantines de Ravenna van anar fins a Roma a arrestar el papa Sergi I (687-701), es van trobar les portes del palau tapiades, "tant les inferiors com les superiors" ("*tam inferiores quamque superiores*") (LP I, LXXXVI, 15).

Més tard, a mitjans del s. VIII, tenim la notícia de que el papa Zacaries fa construir una torre al palau del Laterà. Al pis superior d'aquesta se situarà un nou triclini, decorat amb imatges de tota la terra fins llavors coneguda i versicles de la Bíblia (Polci 2003, 90; Liverani 2012, 121; LP I, 432).

A nivell de les residències civils, les fonts escrites no donen tants resultats, segurament perquè

el registre escrit és més fàcil que es conservi en ambients eclesiàstics. Per a tenir notícies escrites en aquest sentit ja hem d'avançar cap a una cronologia plenament altmedieval, on se'ns mostra una fase més avançada del mateix procés. La principal font en aquest sentit és el llistat de béns immobles de la seu episcopal de Ravenna, conegut com el *Codex Traditionum Ecclesiae Ravennatis*. En aquest document es recull la gestió de diverses propietats del bisbat, moltes de les quals situades a la ciutat de Rimini (Emilia-Romagna, Itàlia).

Una de les cases més antigues recollides al *Codex* es lloga entre els anys 688 i 705. Es descriu com una casa de planta baixa i primer pis, en la qual a la planta baixa se situava una *canapha* (1) i un *calidarium* (2), mentre que al primer pis es trobava un *triclinium* i dues habitacions (“*cubiculi duos*”). Al costat de la casa se situava un hort i un pou. Els documents especifiquen que la teulada era coberta amb teules (“*tegulae et imbrices*”) i que la planta baixa era construïda en pedra. Una segona casa, llogada entre els anys 748 i 769, presenta una estructura molt similar, amb planta baixa i primer pis. A la planta baixa hi havia la *canapha* i al primer pis tres habitacions i un *triclinium*. Aquesta casa també comptava amb pati i hort (“*curte et hortus*”) (Polci 2003, 94).

El *Codex* també esmenta el lloguer de cases que semblen reflectir un nivell econòmic més alt. Aquest és el cas de la casa que lloguen a inicis del s. X el *magister militum* Mauricius i a la seva dona, Petronia. La casa tenia vistes sobre el fòrum, comptava amb un pati, un hort dotat d'un pou i una torre. A la planta baixa tenia una *canapha* i una *stacione* (possiblement un local comercial), mentre que la cuina es trobava en un edifici independent. Com és habitual, al primer pis hi havia el *triclinium* i cinc habitacions (Polci 2003, 94). Apart de Rimini, en altres ciutats italianes podem conèixer edificis molt similars a través de les fonts escrites. És el cas de Lucca, on una sèrie de documents datats entre l'any 757 i el s. X, ens parlen igualment de cases disposades a dos o més nivells, algunes de les quals reben el nom de *sala* o *solari* (Belli 1973, 488-499; Polci 2003, 94).

Altres documents, ja del s. X, ens parlen de cases construïdes segons aquest model a Ravenna. És possible, però, que les construccions siguin més antigues i reflecteixin el mateix quadre que hem vist a Rimini. Una d'aquestes notícies es data l'any 975 i descriu dues cases de planta baixa i primer pis en una zona entre el riu Tegurio i l'antic capitolí. Es tracta d'una casa feta amb parets de pedra, amb “moltes habitacions” i banys amb conducció d'aigua pròpia (“*fistula sua*”). Altres ciutats on hi ha indicis d'aquest tipus d'arquitectura domèstica, si bé no tan

explícits, són Pàdua, Venècia i Aquileia (Cagianò de Azevedo 1972a, 138-139).

També a Bari, en un ambient culturalment diferent per estar sota domini bizantí, les fonts escrites ens han transmès diferents tipus de cases d'època altmedieval, entre les que hi figura aquest model al qual ens estem referint. A finals del s. X, es documenten cases amb una planta baixa dedicada a funcions de magatzem, un primer pis amb funcions d'habitació i una terrassa a la part superior de l'edifici. Segons sembla, cada una d'aquestes plantes podria haver estat dotada d'una galeria (Guillou 1976, 145).

En ciutats més importants com Roma o Nàpols, la documentació de l'alta edat mitjana ens transmet un quadre molt semblant. A Roma, la documentació entre els segles X i XII, sovint fa referència a les *domus terrineae*, que s'han interpretat com a cases d'una única planta pròpies d'estrats mitjans i baixos de la població. Les *domus solaratae*, en canvi, s'interpreten com a cases dotades d'un primer pis i s'identifiquen amb les elits de la Roma altmedieval (Hubert 1990, 169-213; Santangeli Valenzani 2008, 235). A Nàpols la documentació també descriu aquest tipus de cases amb força precisió i, com hem vist fins ara, les plantes baixes es trobaven dedicades a activitats subsidiàries, com ara estables o locals comercials. En els documents apareix la presència de pous (*putea*), cisternes (*piscinae*) i altres habitacions com *cellae* (cellers?) o *gryptae* (magatzems?). Tots aquests equipaments es podrien trobar en contacte amb jardins o horts, que a les excavacions apareixen en forma de terres negres. Com hem anat veient, l'activitat pròpiament domèstica es concentraria als primers pisos, que també en el cas de Nàpols els documents s'hi refereixen amb termes com *triclinia*, *cubiculae* i *solaria* (Arthur 2002, 47-48).

Finalment, a Classe, el port de Ravenna, es documenta per escrit la residència altmedieval del banquer Teodor. En la descripció se'ns explica que es tractava d'una casa a dos nivells (“*domus caenaculatae cum superioribus et inferioribus suis*”), amb un pòrtic (“*ahera porticus*”) i un pati pavimentat amb maons (“*curtis sternata a latere*”), el qual estava proveït d'una latrina (*necessariis*) i un pou. Un estret passatge (*androna*) el separava de l'edifici adjacent (Brogiolo 2011, 168).

Per tant, els diversos exemples que apareixen a les fonts, sobretot de la península italiana, ja estant marcant amb claredat com es configura el model entre època tardoantiga i altmedieval. Com hem apuntat a la introducció, les plantes baixes es dediquen a activitats secundàries com cuines, latrines, magatzems, cellers o estables, quelcom impensable en la casa romana tradicional en la que

la riquesa de l'arquitectura i la decoració es podia observar des de la porta del carrer. A partir d'època tardoantiga avançada o ja altmedieval els espais de vida de la família (*triclinia*, *cubiculae*, etc.) es situen clarament al pis o pisos superiors. En el següent apartat veurem la materialització d'aquesta tendència a nivell arqueològic en diversos exemples de l'àmbit mediterrani.

Les fonts arqueològiques

Les transformacions en les residències aristocràtiques que es poden seguir a partir de les fonts escrites, també s'han pogut constatar a nivell arqueològic en àmbits de tota la conca mediterrània. Ara els tractarem breument, per tal de contextualitzar amb exemples més clars les característiques que després assenyalaré en els casos hispànics, sovint més

fragmentaris i qüestionats. Un dels jaciments més espectaculars en aquest sentit és la vil·la de San Giovanni di Ruoti (Basilicata, Itàlia).

Situada a uns 25 km. al nord-oest de Potenza, es tracta d'una vil·la amb una complexa història constructiva, que s'inicia a finals del s. I a. C. Aquest edifici patirà diverses reformes fins a la fase que ens interessa aquí, que s'inicia a l'últim terç del s. V. En aquest moment, algunes parts de la vil·la s'ensorren, segurament a conseqüència d'un terratrèmol. Però no només es reconstrueix immediatament, sinó que en la nova fase arriba a doblar la superfície original.

Després de la reconstrucció, la vil·la de S. Giovanni di Ruoti és un edifici quadrangular compacte, que prescindeix de pati central i que compta amb entrades a cada un dels seus flancs (Sfameni 2005, 609) (Fig. 154). A la zona nord s'hi

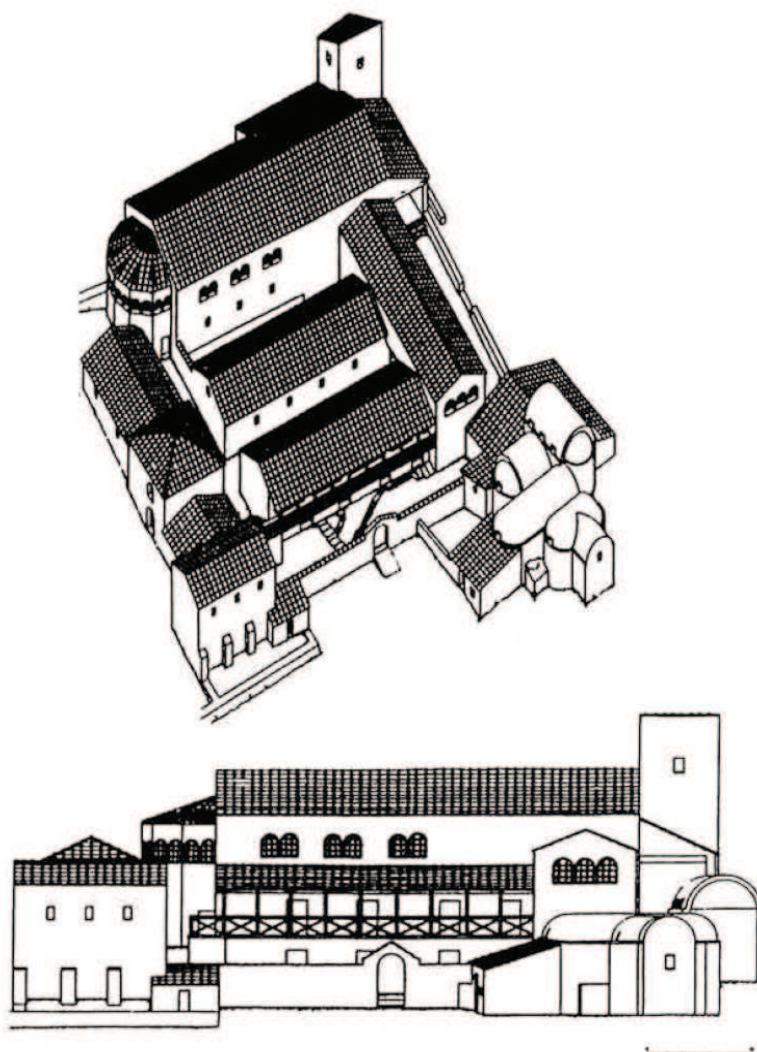

Fig. 154. Restitucions hipotètiques de la vista axonomètrica i l'alçat de la vil·la de S. Giovanni di Ruoti. Com es pot observar, la característica més important de la vil·la és l'absència del peristil i el creixement en alçada. Mentre que la planta baixa es destina a activitats productives, els espais d'habitació i representació es troben al primer pis (Polci 2003, 92).

construirà una torre i una nova aula de representació, dotada d'un absis poligonal. Aquesta aula se situa al primer pis i s'aixeca sobre un conjunt d'habitacions que s'han interpretat com a bodegues.

Per la cultura material trobada *in situ*, sembla que en aquesta fase de la vil·la té un fort caràcter productiu i artesanal, que potser estaria dedicada a la cria de porcs, a jutjar per les nombroses restes de fauna documentades (Sfameni 2005, 609). Per tant, l'edifici de finals del s. V s'articula a través d'una sèrie de blocs compactes que creixen en alçada i on s'observa una separació molt clara entre els espais productius situats a la planta baixa i els espais d'habitació i representació, ubicats al primer pis.

Un altre exemple notable és la vil·la de Quote San Francesco, localitzada a pocs quilòmetres al sud de Locri (Calàbria, Itàlia). En aquest cas la construcció es data entre finals del s. V i inicis

del s. VI, documentant-se ocupació fins al s. VIII (Sfameni 2005, 610). És un jaciment que, al contrari de S. Giovanni di Ruoti, no ha estat excavat en la seva totalitat i avui dia en coneixem únicament dos sectors, encara no connectats físicament pels arqueòlegs. En un dels sectors es documenten unes termes i a l'altre la zona que s'ha identificat com la *pars urbana*. El centre d'aquesta zona encara no ha estat excavat, de manera que no es pot saber si era ocupat per un pati o no. Els elements més destacats de la zona residencial són dues aules de capçalera absidal, simètricament enfrontades. També en aquest cas, es creu que els espais d'habitació i representació es situarien al primer pis, degut a la pràctica absència paviments (segurament eren de terra batuda) i a la presència en alguns dels murs dels encaixos per la col·locació de les bigues (3) (Sfameni 2005, 610). A més d'aquestes evidències, a l'aula

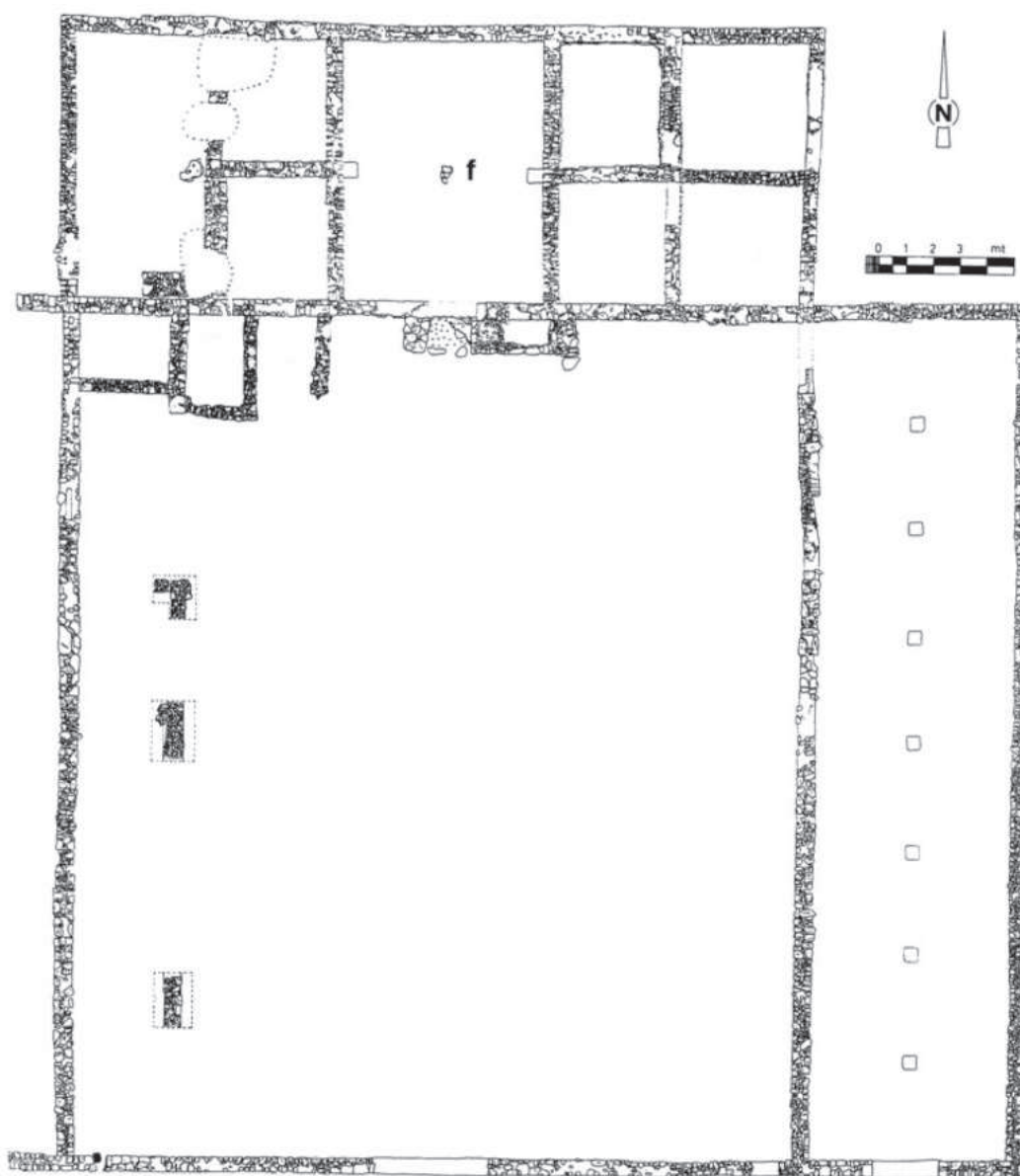

Fig. 155. Planta general de l'edifici central del complex de Monte Barro. Les tres crugies s'organitzen al voltant del pati central com en la tradició anterior, però l'accés a les sales més importants ja no és fa a peu pla, sinó pujant al primer pis. En aquest sentit destaca la sala "f", que al primer pis acollirà l'espai de representació del comandant militar (Brogiolo i Castelletti, 1991, 31).

Fig. 156. Dibuix interpretatiu de la corona penjant de Monte Barro. És molt probable que aquesta peça es trobés sobre de l'espai reservat al comandant de la plaça, a la sala de representació del primer pis (Brogiolo i Castelletti 1991, Tab. LIX).

del nord-est semblen distingir-se els recolzaments per arcs torals que haurien ajudat a suportar el pes del primer pis. Per tant, no estem davant un cas tan clar com el de S. Giovanni di Ruoti, però hi ha certs indicis que apunten a un desenvolupament similar en les mateixes cronologies.

És al nord d'Itàlia, però, on segurament trobem el cas més complet. Es tracta del jaciment de Monte Barro a Lecco (Llombardia, Itàlia). L'emplaçament se situa en un altiplà de Monte Barro, la muntanya que s'alça sobre la ciutat. Es tracta d'un conjunt d'edificis constituït per una construcció principal i altres de menors, totes elles protegides per una muralla torrejada. L'edifici principal, que es data a la primera meitat del s. VI, és el que reuneix les característiques que estem apuntant en aquestes pàgines. És una estructura de tres ales en forma de "U", disposades al voltant d'un pati i de les quals es conserven sobretot l'est i la nord (Brogiolo i Castelletti 1991, 30) (Fig. 155).

L'ala est és una estructura rectangular (31.60 x 7.30 m.) dividida internament per una filada de pilars, que amb tota seguretat servien per a suportar les estructures del primer pis. La crugia nord, més articulada, s'estructura a partir d'una aula central amb quatre habitacions en ambdós flancs. Aquestes s'interpreten com a espais domèstics degut a la constant presència de llars de foc, però al contrari del que hem vist al capítol anterior, sembla que funcionen contemporàniament a l'edifici (4). La planta baixa de l'espai central ("f") s'interpreta com a magatzem. Aquesta habitació té clars elements estructurals que assegurin la presència d'un primer pis, com són els contraforts interns i el pilar present al centre de la sala. A aquest primer pis s'hi accedia per una escala d'obra, que se situava al pati interior.

És aquí on, amb tota probabilitat, es trobaven els espais d'habitació i representació del responsable militar de la plaça. Les evidències materials en aquest sentit són els fragments de paviment i estuc pintat, que es van localitzar en els estrats d'enderroc i que havien caigut sobre el paviment de la planta baixa (Hanselmann 1991, 141). Entre aquests també s'hi va trobar una peça excepcional, una corona penjant que hauria decorat la zona noble del primer pis (Brogiolo i Castelletti 1991, 50; De Marchi 1991; Martínez 2011b, 38-40) (Fig. 156).

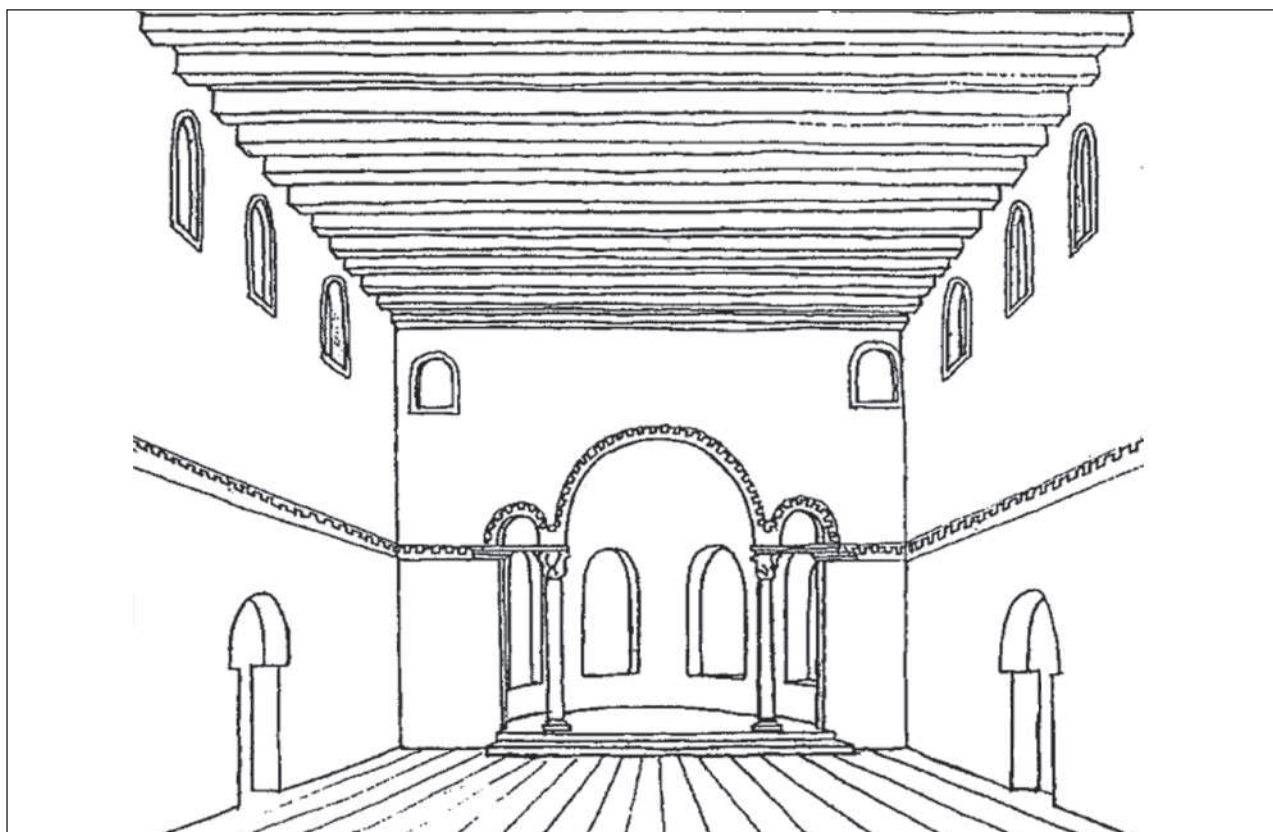
Més enllà de les residències de les aristocràcies laiques, ja en l'apartat anterior vèiem el potencial que tenien les fonts escrites per a seguir els canvis estructurals que es donen també als palaus

episcopals, canvis que es poden seguir igualment a partir de l'arqueologia. Un dels casos més clars en aquest sentit, per l'excel·lent estat de conservació, és el palau episcopal de Poreč (Ístria, Croàcia).

Aquest edifici ha estat la residència del bisbe de Poreč fins a inicis dels anys noranta del s. XX, quan es van dur a terme una sèrie de programes de restauració que van permetre alliberar-lo de les construccions posteriors (Matejčić 1995, 87). És així com s'ha pogut observar que a partir de mitjans del s. VI, i a arrel de la reconquesta de Justinià, el bisbe Euphrasianus farà construir el seu palau, en el que la sala de representació ja es troba al primer pis (Fig. 157). Es tracta d'una sala rectangular de capçalera absidal, a la que s'accedeix a l'absis, lleugerament elevat, a través d'una entrada trífora a mode d'arc triomfal (Matejčić i Chevalier 2012, 169) (Fig. 158).

En altres palaus episcopals, les característiques documentades no són tan evidents com a Poreč, però sens dubte van en la mateixa direcció. Un d'aquests casos podria ser el del palau episcopal d'Aquileia (Friuli-Veneza Giulia, Itàlia). En aquest edifici, construït al s. IV, es documenta posteriorment un gran incendi, que ha estat relacionat amb el setge i presa de la ciutat per part dels huns l'any 452. Després d'aquest episodi, una de les sales va patir una gran reforma, consistent en l'aixecament del nivell de circulació i la disposició d'un conjunt de pilars que recolzen sobre l'antic paviment de mosaic (Bertacchi 1985, 373-374; Blason 1995, 24) (Fig. 159). Aquesta gran reforma s'ha interpretat com una possible conversió de la sala en magatzem, a la vegada que els pilars podrien haver sostingut una sala de representació al primer pis (Polci 2003, 90). De la mateixa manera, entre

Figs. 157 i 158. A la imatge superior, a l'esquerra, es poden veure les plantes del palau episcopal de Poreč, el primer pis i la planta baixa respectivament. A la dreta, seccions transversals i longitudinals de l'edifici, on s'observa l'ubicació de la l'aula de representació al primer pis. A la imatge inferior, un dibuix de l'aspecte que hauria tingut aquesta aula al s. VI (Matejčić 1995, Figs. 2 i 9).

els segles V i VI, el palau episcopal de Ginebra també sembla respondre a aquestes dinàmiques. En aquest cas, l'element que s'identifica com la sala de representació del bisbe és una gran aula rectangular, molt probablement dotada d'un primer pis (Bonnet i Reynaud 2000, 262).

A l'alta edat mitjana, aquesta tendència ja es troba plenament consolidada, com s'ha pogut comprovar tant en l'arquitectura religiosa com en la laica. Pel que fa a la primera, un dels millors exemples és la gran reforma del monestir de San Vincenzo al Volturno (Molise, Itàlia), duta a terme a inicis del s. IX. Sota l'abat Joshua, s'emprèn un gran projecte constructiu en aquesta abadia, que havia estat fundada l'any 703 (Hodges *et al.* 1997, 233). Un dels grans projectes de la reforma consistirà en la construcció d'una nova església dins del complex monàstic (anomenada San Vincenzo Maggiore), fet que permetrà adaptar els espais del vell monestir i transformar-los en la zona àulica de l'abat.

El resultat final dels treballs de remodelació serà un complex àulic adossat al nord del gran refectori, que inclourà una entrada monumental, un pati enjardinat, un refectori pels convidats distingits,

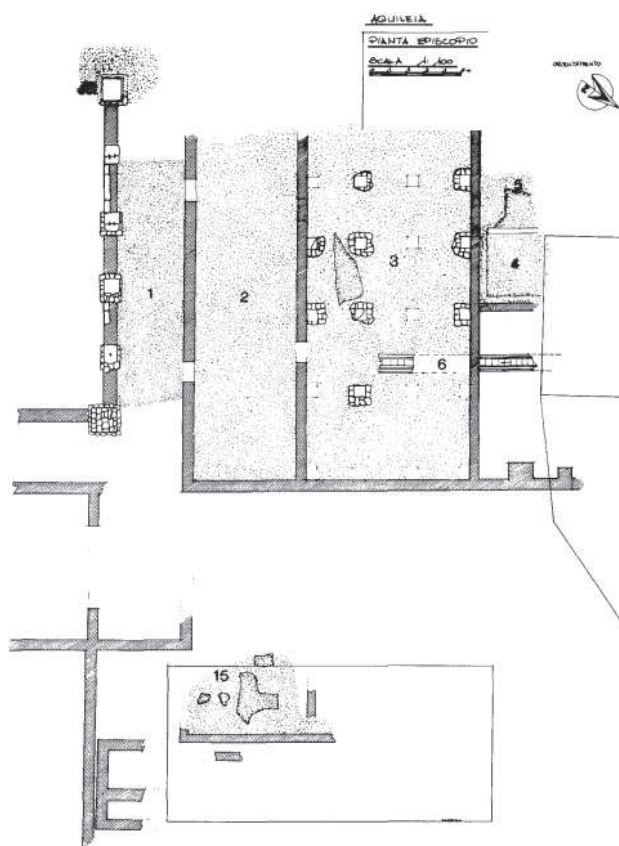

Fig. 159. Palau episcopal d'Aquileia. A partir de mitjans del s. V, una de les sales és reformada amb un conjunt de pilars, potser per a sostenir un primer pis (Bertacchi 1985, 369-370).

una capella privada i una gran aula al pis superior (Fig. 160). Al pis inferior es trobava l'antiga església de San Vincenzo Minore (ara convertida en capella) i, separat per un passadís, un espai que s'ha interpretat com a estable.

Al pis superior, com hem dit, se situava una gran aula profusament decorada. Els paviments eren d'*opus sectile*, amb un emblema central pintat que imitava aquesta mateixa tècnica. A jutjar per les restes trobades, les parets haurien estat estucades amb frescos figuratius (Hodges *et al.* 1997, 257). Aquesta sala al pis superior estava limitada per una galeria (corresponent al passadís de la planta baixa) des de la que es podia observar la capella de la planta baixa.

En una segona fase, entre els anys 820 i 830, s'eliminarà l'antiga capella, transportant les relíquies a San Vincenzo Maggiore o bé a la renovada capella del nord del complex. La planta de capçalera absidal de San Vincenzo Minore s'eleva ara fins al primer pis, a la vegada que s'eliminen els estables i tota la planta baixa es cobreix amb un sistema de voltes (Hodges *et al.* 1997, 259). Per tant, amb l'elevació de la forma absidal fins el primer pis es construeix

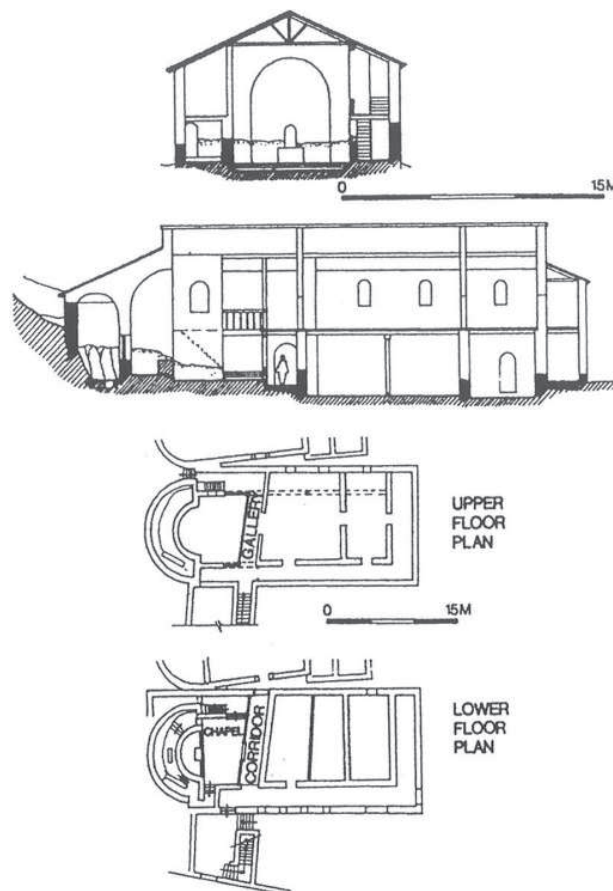

Fig. 160. Alçats i plantes de S. Vincenzo Minore. Les reformes del s. IX desembocaran en la creació d'una gran aula de representació al pis superior de l'antic monestir (Polci 2003, 99).

un autèntic *triclinium*, molt semblant al que acabem de veure a Poreč. Altres exemples d'aquest model, sobretot als palaus episcopals, mostren la seva difusió i acceptació generalitzada durant l'alta edat mitjana (Balcon-Berry *et al.* 2012).

Pel que fa a l'arquitectura laica altmedieval, tenim exemples notables bàsicament a Roma, on destaquen les cases documentades al fòrum de Nerva. Les excavacions han permès identificar amb força seguretat les *domus solarate* que apareixen a la documentació. Es tracta de cases de planta rectangular que aprofiten com a tancament posterior els murs del fòrum de Nerva. La part inferior, construïda amb carreus d'aprofitament, es divideix ocasionalment amb envans i s'identifica com la part productiva, d'emmagatzematge i de servei. El pis superior, al que s'accedia per una escala de fusta externa, es creu destinat a l'habitació del nucli familiar i es construeix normalment amb parets de maons aprofitats, que ocasionalment poden presentar finestres (Fig. 161). En el fòrum romà o a l'àrea sacra de Largo Argentina, també s'han documentat evidències d'aquest tipus de cases, sempre associades a les aristocràcies altmedievales

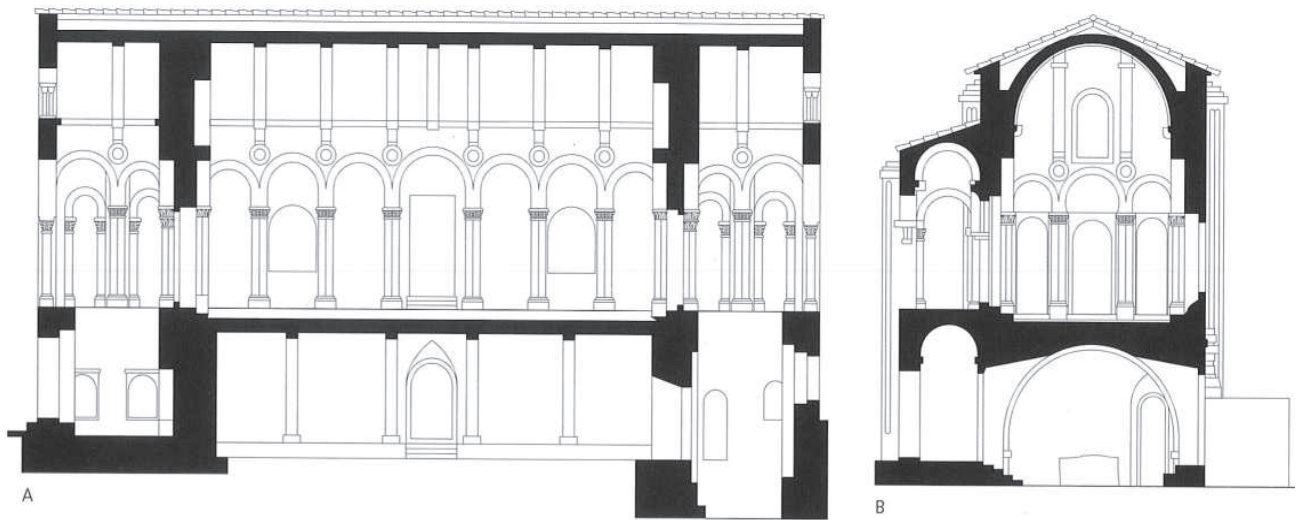
(Meneghini i Santangeli Valenzani 2004, 34-45). Es podrien citar molts més edificis, com per exemple el palau asturià del Naranco (Barral 1997, 201), el palau dels reis de Mercia a Northampton (Williams *et al.* 1985) o, amb un major grau d'incertesa, el palau del duc de Benevent a Salerno (Peduto *et al.* 1988) (Fig. 162).

Però l'aparició d'aquests nous models d'arquitectura residencial no es documenta únicament a les zones de l'antic imperi occidental, sinó també a la zona oriental o bizantina. Al tractar-se d'un procés gradual, en els primers exemples podem observar edificis que encara s'organitzen al voltant d'un pati central (porticat o no), però que ja presenten novetats importants respecte de la tradició anterior, com és, també en aquests casos, l'ubicació dels espais d'habitació i de representació al primer pis. En són exemples l'anomenat "Palau de Trajà" de Bosra i el "Palau de Qasr ibn Wardan", ambdós a Síria.

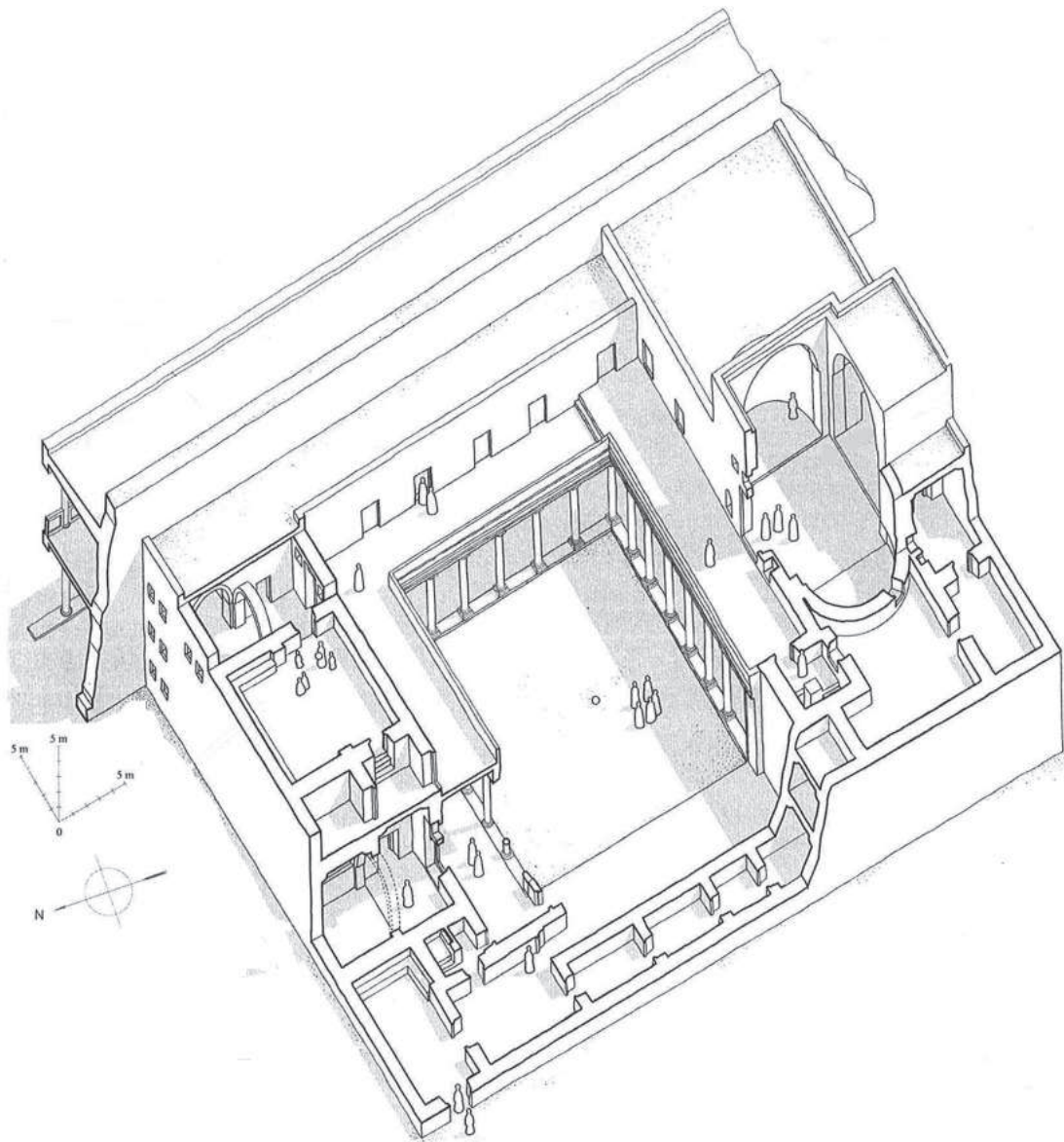
Pel que fa al primer, tot i el seu nom, és un edifici que cal emmarcar cronològicament al s. V, però sense que de moment es pugui ser més precís en aquest aspecte (Piraud-Fournet 2010,

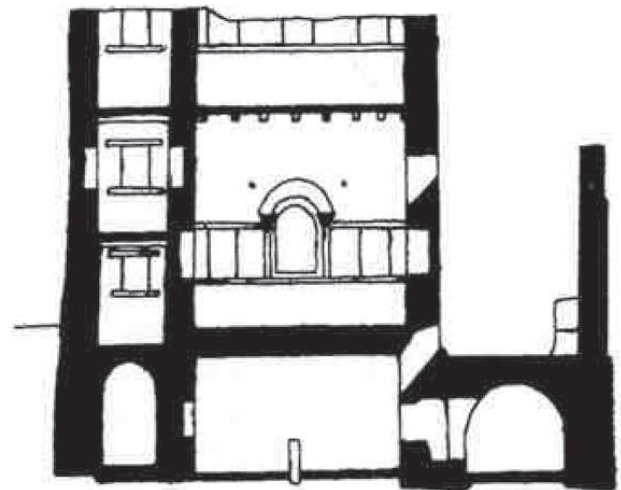
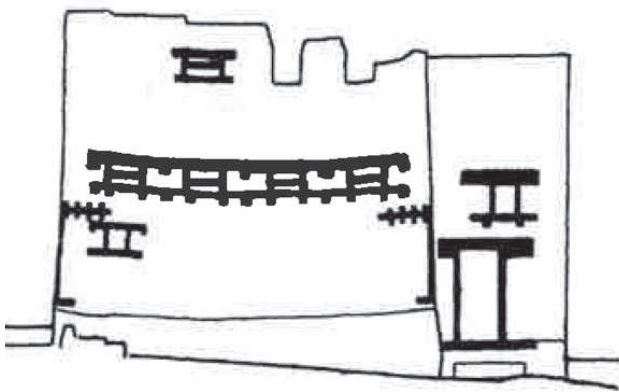
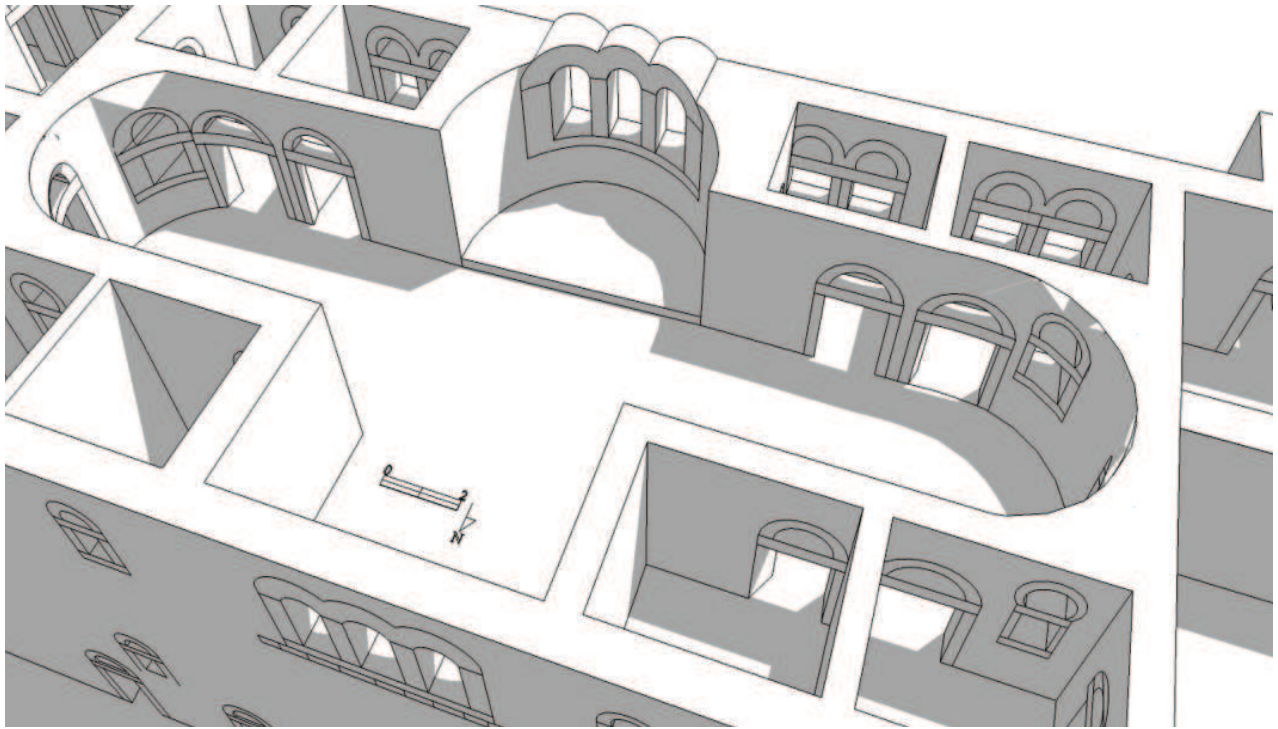
Fig. 161. Restitució de l'aspecte que hauria presentat el fòrum de Nerva a l'alta edat mitjana (segles IX-X). Al centre de l'antiga plaça pública s'ha creat una via urbana, mentre que a banda i banda es poden observar les dues cases documentades arqueològicament. Ambdues presenten sòcols de carreus aprofitats i primers pisos de maó (Santangeli Valenzani 2008, 393).

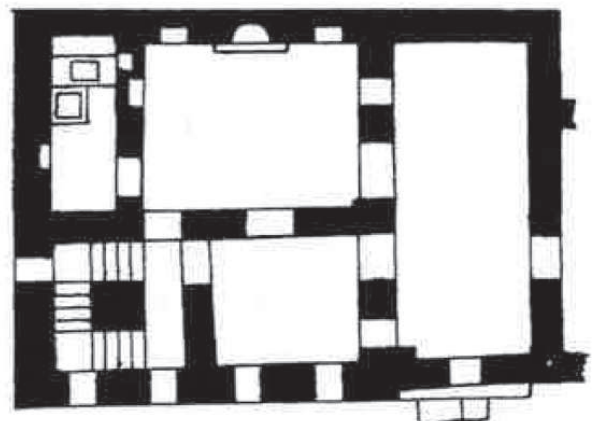
Figs. 162 i 163. A la imatge superior es poden observar les seccions longitudinal i transversal del Palau de Santa María del Naranco (Oviedo). Fou construït a mitjans del s. IX per Ramir I d'Astúries, segurament seguint el model que es consolida a finals de l'antiguitat tardana (Barral 1997, 201). A la figura inferior una imatge de restitució del "Palau de Trajà" (Bosra, Síria). Encara que l'edifici s'organitza a través d'un peristil central, els espais de representació ja es troben al pis superior (Piraud-Fourmet 2003, làm. 14).

Figs. 164 i 165. A la imatge superior es pot veure la restitució digital de la sala de representació al pis superior del palau de Qasr ibn Wardan (Síria), que adopta la forma d'una triconca (Perich 2013, 55). A la imatge inferior es pot observar un alçat, una secció i una planta dels edificis residencials de Karanis (Egipte). La seva tradició constructiva respon al que estem assenyalant com a novetats a l'Occident, és a dir, sales d'habitació i representació al primer pis i d'activitats productives a la planta baixa (Ellis 2000, 95).

289). Adossat a una important via de comunicació decorada amb fornícules per estàtues, el palau s'articula al voltant d'un pati de peristil. Al costat sud-oest destaquen uns banys privats, a la vegada que dues escales de cargol condueixen la primer pis. Al sud d'aquest pis superior és on s'ubica la gran sala de recepció de planta triconca, si bé en aquest cas en concret, l'absis central presenta una terminació rectangular. Les últimes aportacions l'identifiquen com el palau episcopal de la ciutat, tant per les seves característiques i materials, com per la seva ubicació topogràfica, molt propera a una de les principals esglésies de Bosra (Piraud-Fournet 2010, 295-299)(Fig. 163).

Qasr ibn Wardan és un altre d'aquests exemples que podríem anomenar de transició entre un model i l'altre. Situat a la zona estepària de Síria, a uns 62 km. al nord-est de Hāmāh, es tracta d'un edifici de planta quadrangular articulat al voltant d'un pati, que en aquest cas només presenta un petit porticat al costat septentrional. Una escala permet accedir al primer pis des de la crugia meridional. Com en el "Palau de Trajà", és al primer pis d'aquesta zona on se situa l'aula de representació. En aquest cas no es tracta d'una triconca pròpiament dita, sinó que tota l'estructura de la sala s'inspira en aquesta forma arquitectònica de prestigi (De'Maffei 1995; Perich 2013) (Fig. 164).

Tot i això, aquesta tendència que estem assenyalant com a novetat a la zona occidental, en realitat és possible que no sigui més que la continuïtat d'uns models arquitectònics molt consolidats a la zona oriental de l'imperi. En aquest sentit, els treballs de Y. Hirschfeld sobre les cases romanes i bizantines a Palestina o la recerca sobre les cases de Karanis (Egipte), hauria de fer-nos prudents a l'hora de presentar aquestes característiques com a pròpies i exclusives del període tardà a la part oriental de l'imperi (Hirschfeld 1995, 46; Ellis 2000, 95-97).

Precisament a Karanis es dona la possibilitat excepcional de poder-se documentar les cases tant a través de l'arqueologia com de la documentació escrita dels papirs i ambdues fonts semblen confirmar el quadre que estem descrivint. Karanis es troba situat a uns 300 quilòmetres de la costa mediterrània, a la depressió de El Faium. En aquesta ciutat, les cases documentades són blocs de dos o més pisos d'alçada, generalment construïts amb toves i on la fusta es reserva pels marcs de portes i finestres. Pels papirs podem saber que normalment a la planta baixa es trobava el celler (*kellios*) mentre que als pisos superiors es troben els menjadors (*triclinoi*, *symposioi*) i els dormitoris (*akkubitoi*) (Ellis 2000, 96). Encara que els materials d'aquestes cases porten a una cronologia del s. VI, és possible que es tracti de la cultura material associada a l'última fase

d'ocupació i que, per tant, aquest model tingui una tradició molt més llarga en el temps (Ellis 2000, 96) (Fig. 165).

En resum, en època tardoantiga i altmedieval es consolida aquest tipus d'estructura residencial al llarg de tota la conca mediterrània. Els espais de representació, que fins llavors havien estat lligats físicament al terra, es comencen a situar al primer pis, mentre que la planta baixa es dedica a activitats secundàries: magatzems, cellers, tallers o zones de servei. Cal aclarir, però, que sempre es tracta d'un procés gradual, en el que conviuran ambdós models durant un temps indeterminat.

El següent apartat repassarà el dossier arqueològic hispà pel que fa a aquest tipus de residències, per tal de comprovar fins a quin punt les províncies hispanes van participar en les novetats arquitectòniques que ara apareixen.

L'arquitectura dels nous models de residència aristocràtica: el dossier arqueològic hispà

Les residències de les aristocràcies civils

Barcino (5)

A *Barcino* la informació d'època visigoda no és abundant, però sí suficient com per a observar a grans trets l'evolució de la ciutat. Com hem vist en el capítol anterior, moltes de les cases de peristil de l'elit tardorromana en aquests moments es trobaven compartimentades i totalment transformades. En canvi, al grup episcopal, a finals del s. VI es viu un moment de fortes inversions i renovació arquitectònica. Aquest moment d'auge es reflecteix en la construcció d'una església de planta cruciforme, un nou palau episcopal, un altre edifici àulic segurament lligat a l'autoritat civil, reformes en els altres edificis i un conjunt termal probablement també vinculat a l'Església (Beltrán de Heredia 2013, 38-45). En aquest ambient és interessant un document datat l'any 592 i conegut com *De Fisco Barcinonensi*. Aquest permet conèixer com, a finals del s. VI, *Barcino* ja s'ha convertit en un centre de poder important i recapta impostos sobre un ampli territori. És més, entre les ciutats on pot recaptar tributs hi figura fins i tot *Tarraco*, l'antiga capital de la província (Bonnet i Beltrán de Heredia 2001, 78).

El palau del comes civitatis a Barcino

Aquest edifici (avui desaparegut) es trobava dins del grup episcopal, al quadrant nord-est de la ciutat. Va ser descobert (i desmuntat) en unes antigues excavacions dels anys cinquanta, sota la direcció

d'Agustí Duran i Sanpere. Aquestes excavacions no eren sinó la continuació de les que es van iniciar l'any 1931, aparegudes al preparar els fonaments per a la nova ubicació de la Casa Padellàs, el palau gòtic que va ser desmuntat al obrir l'actual Via Laietana (Nicolau 2001, 13).

Dins del teixit urbà actual, si l'edifici encara existís, es trobaria a sota el palau medieval dels comtes de Barcelona, del qual forma el nucli primigeni (Beltrán de Heredia 2013, 42-43). En relació a la topografia antiga, aquest edifici es trobava adossat al nord-oest de l'església cruciforme. El seu pati central s'obria a la zona de circulació que fossilitzava l'antic *intervallum*, ja envaït des de feia segles en moltes parts de la ciutat. La datació que se li atribueix es vincula directament al programa de reformes del que serà objecte el propi grup episcopal entre els anys 530 i 595 i que ja hem comentat anteriorment (Beltrán de Heredia 2013, 42) (Fig. 44).

Es tracta d'un gran edifici (aproximadament 20 m. x 15 m.) format per tres crugies en forma de "U", en el que el costat no edificat és el que s'obre vers la muralla. El seu accés principal se situava al centre de la composició i internament sembla compartimentar-se en grans sales rectangulars, a les que també es podria haver entrat per accessos

secundaris. Es va poder documentar un d'aquests accessos, però amb tota probabilitat es trobaria enfrontat amb un altre de característiques semblants.

És gairebé segur que aquest edifici comptava, com a mínim, amb un primer pis, perfectament assumible a jutjar per l'amplada dels murs, pròxima als 60 cm. A més, en la documentació facilitada per J. Beltrán de Heredia (2013, 39), sembla intuir-se la presència d'un contrafort a la dreta de l'entrada al pati, segurament situat en aquest punt per contrarestar les empentes. Desgraciadament no coneixem els seus materials ni les seves tècniques constructives (Fig. 166).

Fa més d'una dècada aquest edifici va ser interpretat per J. Beltrán de Heredia i Ch. Bonnet com la seu del *comes civitatis*, és a dir, el representant del rei visigot a la ciutat (Bonnet i Beltrán de Heredia 2001, 86-87). La relació entre aquest edifici i el *comes civitatis* es basa en un conjunt de proves indirectes, que per si soles no són conclouents, però que totes unides fan molt probable aquesta identificació. Entre aquestes tenim la seva proximitat al grup episcopal, també documentada a Mèrida o Còrdova, les troballes de sivelles de filiació militar (relacionades amb la guàrdia del *comes*), la teòrica presència d'aquest alt funcionari en totes les grans ciutats del regne o la possibilitat

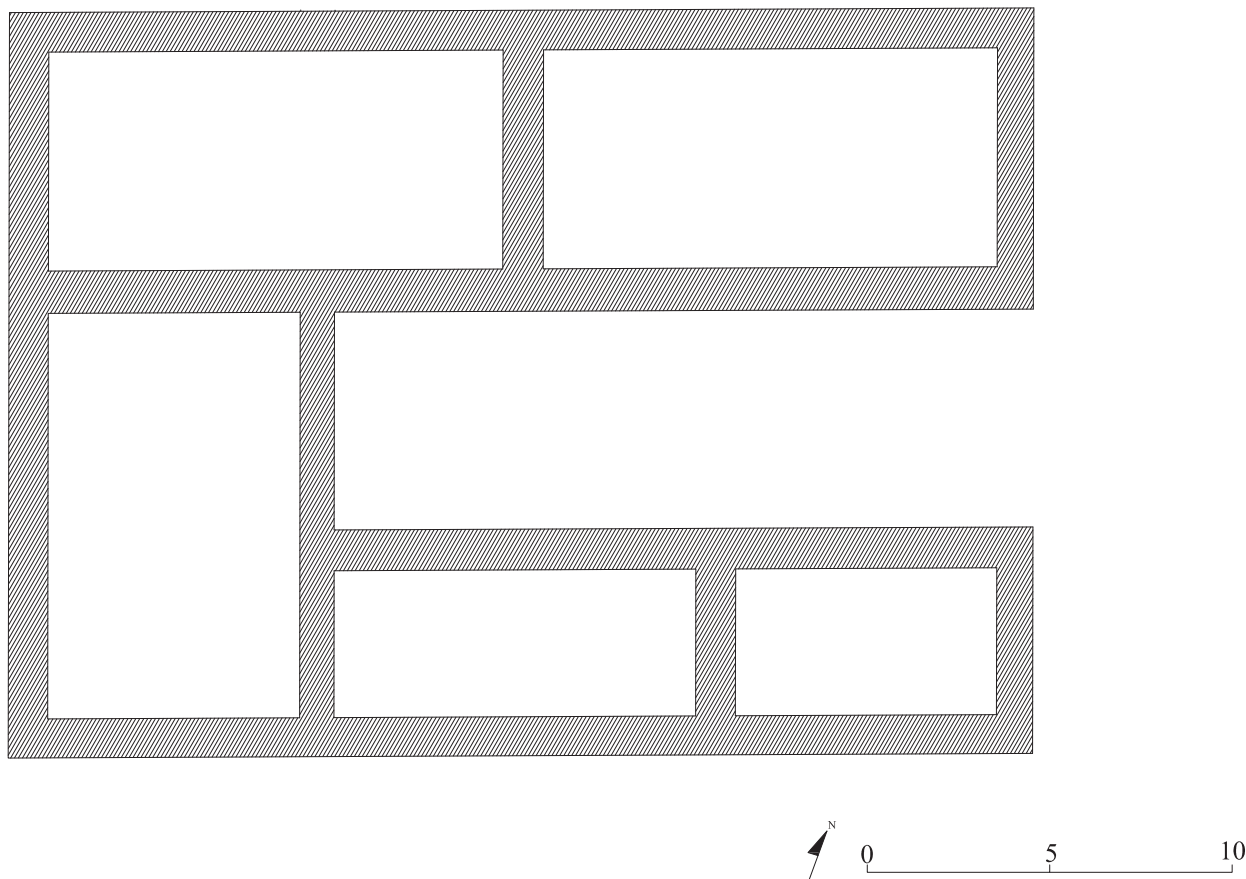

Fig. 166. Planta esquemàtica del suposat palau del *comes civitatis* a Barcino. Com es pot veure, la seva estructura, oberta a l'antic *intervallum* es basa en tres crugies en forma de "U", que tenen un accentuat desenvolupament vertical (A. Perich).

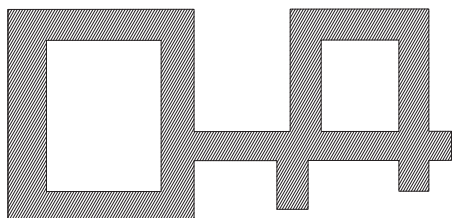
d'una comunicació ràpida amb el cos de guàrdia i les principals entrades a la ciutat (Beltrán de Heredia 2013, 42-43).

Tot i això, cal remarcar que alguns investigadors han posat en dubte la identificació, sobretot basant-se en el fet que no comptem amb cap document que certifiqui la presència d'aquest alt funcionari a la *Barcino* visigoda (Riu 2012, 125). En la nostra opinió, si bé la prudència sempre és necessària, l'absència de documentació tampoc és un argument determinant, ja que en aquest període bàsicament tenim documentació lligada a la vida de l'Església (Arce 2011a, 17-18).

Altres estructures residencials a Barcino

Com hem vist en la introducció, la desaparició de les grans residències aristocràtiques al llarg del s. VI feia difícil de saber on habitaven les elits de la *Barcino* visigoda. Afortunadament, les recents excavacions, unides al treball d'anàlisi de J. Beltrán de Heredia, han començat a mostrar les primeres estructures que s'hi podrien vincular. Una de les aportacions principals és el redescobriments d'unes restes excavades per J. Puig i Cadafalch entre els anys 1905 i 1907 al Palau de la Generalitat.

Aquest arquitecte i arqueòleg va descobrir unes estructures sota del call medieval que

presentaven una planta amb diferents cossos entrants i sortints a la façana nord-oest, una disposició molt similar a la del palau episcopal de la pròpia *Barcino* de finals del s. VI (Beltrán de Heredia 2013, 52) (Fig. 167). A part d'aquest treball d'arxiu, excavacions recents en un altre punt del Palau de la Generalitat han permès constatar un altra estructura. Es tracta d'un mur associat a un paviment d'*opus signinum* i d'orientació sud-est / nord-oest, que sembla alinear-se amb l'edifici descobert per Puig i Cadafalch (Beltrán de Heredia 2013, 52). És molt possible, doncs, que aquest sigui el primer indici d'estructures residencials civils d'època visigoda a l'interior de la ciutat. De fet, en el cas de Mèrida es constata com l'antic fòrum colonial es troba ocupat en aquesta època pel que podrien ser residències de l'elit visigoda, ja sigui al "Temple de Diana" (Mateos i Sastre 2004) o a l'antic estany nord-est del complex (Palma 2003).

Com veiem, els indicis de *Barcino*, encara que febles, apunten al mateix canvi de tendència que estem observant. En el cas que aquest model fos adoptat pels estrats més alts de la societat, com el representant del rei o el bisbe, és possible que fos imitat per la resta dels estaments socials privilegiats, un fenomen habitual que no suposa cap novetat ni trencament amb el passat.

Tarraco

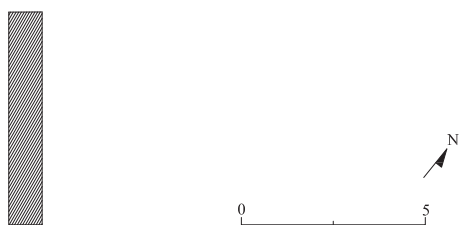
Tarraco va ser una de les últimes ciutats hispanes en les que es va preservar l'autoritat de Roma. Aquest fet es constata en últim epígraf que es coneix a la ciutat, dedicat als emperadors Lleó i Antemi (467-472) (Macias 2008, 294). L'any 472 la ciutat ja passa a estar controlada pels visigots d'Euric, però no coneixem els detalls d'aquest canvi d'autoritats polítiques (Pérez 2013b).

En època visigoda seguirà avançant el procés que s'havia iniciat anteriorment, és a dir, la diferenciació cada cop més marcada entre la part alta, profundament transformada i possiblement seu de les autoritats civils i religioses i la zona portuària, on es constata la construcció d'algunes residències dotades de banys privats (Macias i Remolà 2005, 182-184; Mar i Guidi 2010, 92).

La residència del port de Tarraco

L'excavació d'aquesta residència d'època visigoda es va dur a terme arran de les excavacions d'urgència vinculades a l'execució del P.E.R.I-2, entre els

Fig. 167. Planta de les restes aparegudes en diferents moments sota del Palau de la Generalitat. L'estructura superior presenta un tipus de façana que després tornarem a veure al palau episcopal de *Barcino* del s. VI (A. Perich).

anys 1995 i 2005 (6) (Remolà i Sánchez 2010, 596). Concretament, les parcel·les on s'ubicava aquesta residència (22a i 22b) van ser excavades per l'empresa CODEX S. L., sota la direcció de C. A. Pociña i P. Otiña (Otiña i Pociña 2005). Aquestes excavacions encara són inèdites i avui dia el coneixement que tenim sobre aquesta residència es deu sobretot a publicacions parcials dels seus excavadors (Remolà i Sánchez 2010) i a l'anàlisi interpretatiu fet per R. Mar i J. J. Guidi-Sánchez (2010).

A nivell del viari actual, aquesta zona se situa entre el carrer Felip Pedrell al nord, el carrer Smith al sud i l'Avinguda del Cardenal Vidal i Barraquer a l'est. En època tardoantiga aquest sector formava part del suburbi portuari de *Tarraco*, entre el riu *Tulcis* (Francolí) i l'inici del turó costaner en el que s'assentava la ciutat. Pel que fa als sistemes de comunicació, en aquesta zona es va localitzar part de l'estructura viària del suburbi, datada en època augustal i que determinarà en part les estructures de la casa tardana, com ara veurem (Macias i Fiz 2007, 153). Al sud s'estenia una via d'orientació est-oest (11 m. d'amplada) mentre que una altra via menor circulava de forma perpendicular a la primera, amb una orientació nord-sud. Aquesta via secundària s'estenia cap al nord fins a unir-se amb la Via Augusta (Macias i Fiz 2007, 153).

Per entendre l'estructura d'aquesta casa ens hem de referir, encara que sigui molt breument, a les estructures que la precedeixen, ja que el seu resultat és bàsicament l'adaptació de diferents estructures precedents (Fig. 168). En època flàvia i al llarg de la via est-oest que hem comentat, sorgeixen una sèrie de magatzems lligats a la intensa activitat del port de *Tarraco*, que es construeixen al costat dels antics mausoleus d'època tardorromana. Ja al s. II, aquests magatzems seran profundament transformats, amb tota probabilitat per tal d'acollir diverses estructures residencials (Macias i Fiz 2007, 153). Com a mínim tres de les naus són convertides en una nova residència, on es localitzen paviments de grans tesselles blanques, així com un atri hexàstil que hauria articulats les diferents habitacions de la casa (Mar i Guidi 2010, 95).

També s'ha apuntat la possibilitat que aquesta casa comptés amb un primer pis, sobretot en funció d'un espai que es podria interpretar com a una caixa d'escapes i també en relació al reforç que reben els murs en aquest moment. En efecte, els murs inicials de tàpia passen ara a ser substituïts per murs de maçoneria (Mar i Guidi 2010, 95).

Fig. 168. Les tres fases principals de les estructures que acabaran per constituir la residència del port de *Tarraco* en època visigoda. Estarà dotada de *balneum*, zones industrials i potser aules de representació al primer pis (Mar i Guidi 2010, 94).

En algun moment indeterminat del s. III, sembla que aquesta casa que s'adaptava a la nau portuària pateix una forta destrucció. És en aquest punt on difereixen les propostes interpretatives. Per part dels seus excavadors, aquests processos destructius cal relacionar-los amb la ràtzia dels francs que documenten les fonts escrites durant el govern de Gal·liè (260-268), després de la qual aquesta zona passaria a estar abandonada i acolliria zones de necròpolis entre els segles III i IV (Adserias *et al.* 2000; Remolà i Sánchez 2010, 603-605).

Altres autors, en canvi, pensen que no es poden relacionar tan clarament les notícies històriques amb el registre arqueològic. Per ells, els processos de transformació que ara es detecten en realitat poden ser arrasaments i aportacions de terra relacionats amb un nou projecte constructiu (Mar i Guidi 2010, 95-96). El fet que l'estratigrafia passi directament de la segona meitat del s. III a la residència del s. VI es podria explicar precisament pels arrasaments que es fan al assentar-la (Mar i Guidi 2010, 95-96).

Sigui com sigui, al s. VI s'adaptaran les antigues naus portuàries, un mausoleu de planta circular i la via secundària perpendicular a la línia de costa per a construir una gran residència, que perviurà fins a finals d'època visigoda (Mar i Guidi 2010, 96) (Fig. 169). Els magatzems orientals, nucli

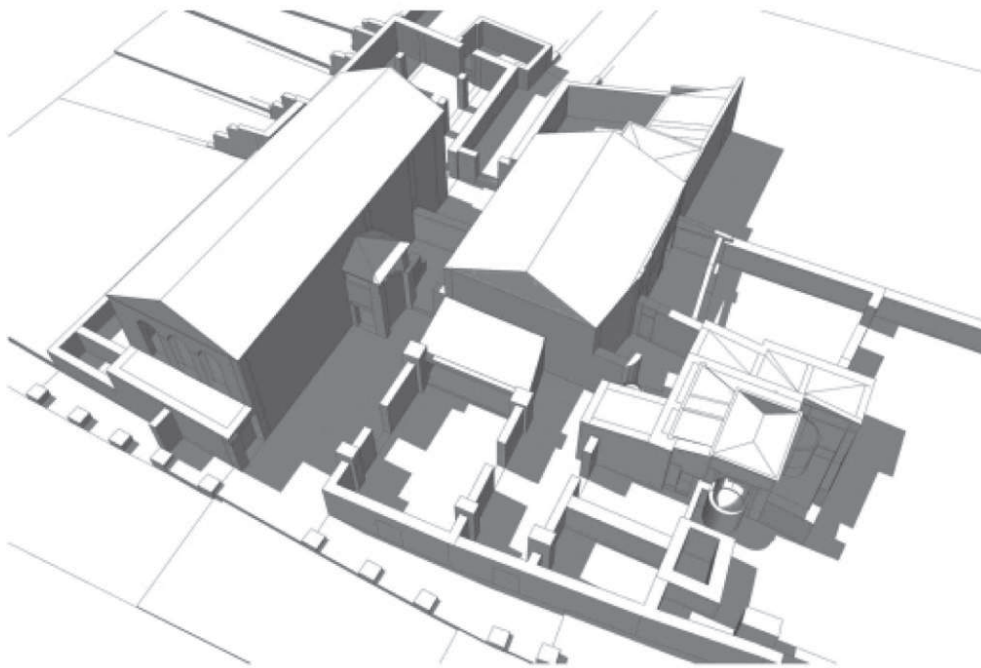

Fig. 169. Restitució virtual de la residència del port de Tarraco. El seu nucli el constitueixen les cases que s'havien construït durant els segles II-III sobre els antics magatzems portuaris. Per exemple l'atri hexàstil d'una d'aquestes cases serà l'origen del *frigidarium* d'època visigoda. També destaca l'absorció del carrer nord-sud i el creixement en alçada dels diferents volums. Al cos més meridional és on es creu que es podria haver ubicat l'espai de representació del pis superior (Mar i Guidi 2010, 98).

de l'antiga casa del s. III, seran transformats de forma radical. Les obertures cap a la via porticada es tancaran, mentre que les estructures que antigament havien format l'atri hexàstil seran convertides en el *frigidarium* de les termes privades de la casa (Mar i Guidi 2010, 96-97).

També es detecten canvis importants a la zona central, que absorbeix completament la via nord-sud (7). L'antic mausoleu, ja espoliat dels carreus que revestien el nucli d'*opus caementicium*, s'usarà pel sistema d'evacuació de líquids, que es podria vincular a l'existència d'espais productius (Mar i Guidi 2010, 97). També són importants els canvis que es detecten a la zona posterior dels magatzems occidentals, on es construeix un espai de planta basilical en el que es van documentar enterraments alineats a les parets. Tot i això, no es pot assegurar que aquestes sepultures funcionin contemporàniament a la casa, ja que es podria tractar de dinàmiques posteriors (Mar i Guidi 2010, 97). Finalment, els magatzems occidentals pateixen importants processos de compartimentació interna, destacant en una de les parets fins a cinc contraforts que, junt amb l'arrencament d'una escala, s'han vinculat a la presència d'un primer pis. És aquí on es proposa l'existència d'un espai representatiu, en línia amb els desenvolupaments que hem estat comentant en els altres exemples dins i fora d'*Hispania*

(Mar i Guidi 2010, 96). En resum, aquest és un cas complex, fruit d'una història urbana i d'unes excavacions no menys complicades. Esperem que la publicació de la monografia sobre aquest extens jaciment pugui aclarir les característiques i el seu procés de formació.

Gerunda

Són molt poques les dades que tenim sobre la ciutat de *Gerunda* en època visigoda i pràcticament es redueixen a la informació sobre el possible palau del *comes civitatis* que ara detallarem (Nolla i Palahí 2010, 20-21). En la *Historia Wambae Regis* de Julià de Toledo, escrita vers el 673-674, s'esmenta la ciutat com una de les que van haver de ser sotmeses per Vamba, doncs s'havia unit a la cèlebre rebel·lió de Paulus. Però més enllà d'aquesta menció, la descripció de la revolta no ens transmet més informació sobre la ciutat (Julian.-Tol. *HWR* 11. 1-5; Nolla 2011, 30).

El palau del comes civitatis

La investigació d'aquest edifici va començar a inicis dels anys setanta del segle passat. Els treballs de remodelació que s'havien de fer al Palau de Justícia de Girona (Casa Pastors), van permetre al

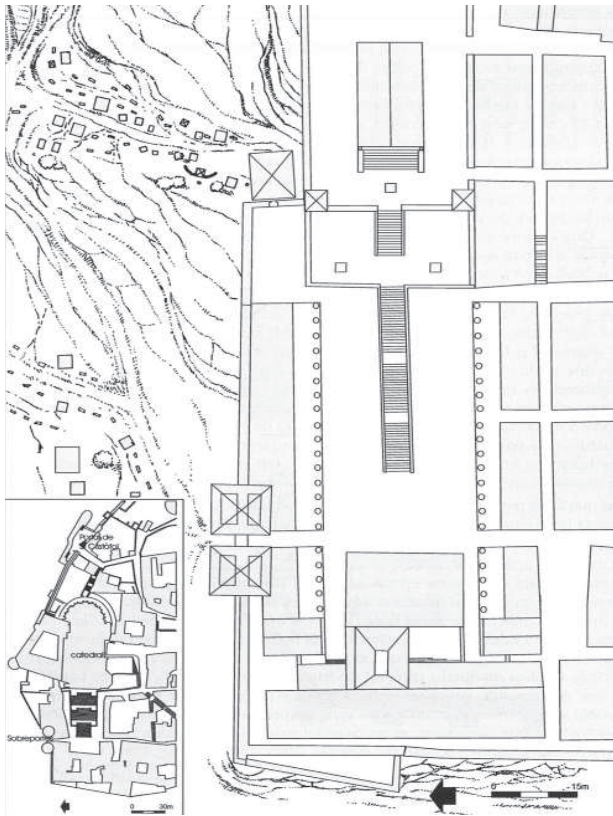

Fig. 170. Planta general del fòrum de Gerunda en època visigoda. L'estructura es mantindrà en línies generals, però a la part més occidental ja es documenta la possible presència del palau visigot (Nolla et al. 2008, 179).

Servei Tècnic d'Excavacions Arqueològiques de la Diputació fer algunes intervencions arqueològiques. Van ser en forma de cales puntuals i de supervisió general dels treballs, que es van estendre entre els anys 1970 i 1973 (Nolla et al. 2008, 23). Les obres van permetre descobrir restes força fragmentàries del que, dècades més tard, s'ha interpretat com la possible seu del poder civil a la ciutat en època visigoda (Nolla et al. 2008, 180).

Pel que fa a la ubicació topogràfica de les restes, cal situar-les a l'extrem septentrional de la ciutat vella de Girona, on avui dia es troba l'Audiència Provincial. L'emplaçament d'aquest edifici és de vital importància, ja que es troba situat a la part baixa de l'antic fòrum (Fig. 170). A Gerunda, per raó de la seva orografia escarpada, aquesta plaça es trobava desplaçada a l'extrem septentrional, on també es trobava la principal porta d'entrada des del nord (8). La plaça forense es dividia en dues terrasses unides per una escala monumental. La terrassa superior, on ara s'aixeca la catedral, probablement era ocupada pel principal temple de la ciutat (9), mentre que la inferior comptava amb pòrtics a nord i sud. L'extrem occidental, en canvi, segurament era ocupat per un edifici basilical, com es dona en moltes places forals tardorepublicanes (Nolla et al. 2008, 160-162).

Aquests forts condicionants topogràfics

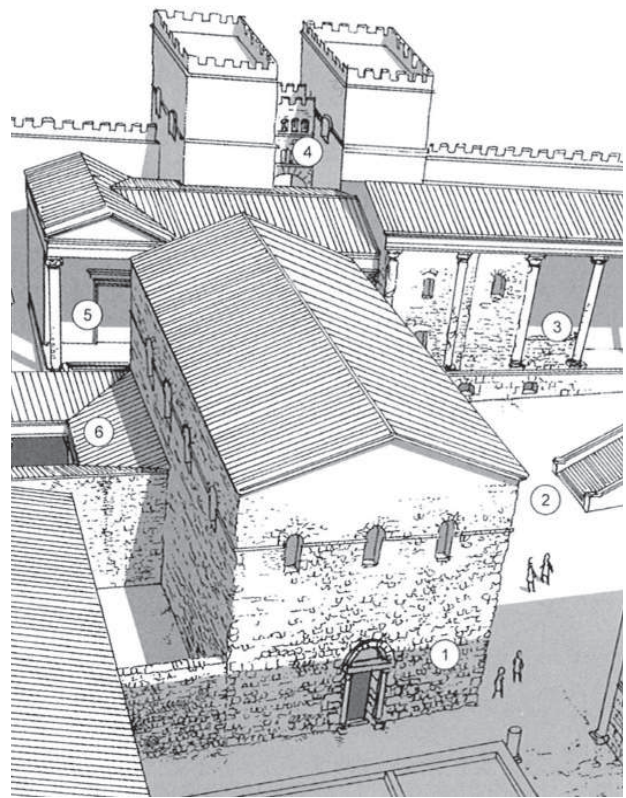

Fig. 171. Restitució hipotètica de l'aspecte que hauria tingut el fòrum de Gerunda en època visigoda. En primer pla (nº 1) es pot observar el palau del comes civitatis, construït a l'extrem occidental del fòrum (Nolla 2011, 32).

seguien vigents en època tardana, detectant-se pocs canvis a l'espai forense fins al s. VI. Per tant, la seva ubicació no és casual, sinó que es troba als peus de l'antic fòrum, una zona prestigiosa que seguiria sent de propietat pública i que permetria controlar tant la principal porta d'entrada a la ciutat com la via més important que la travessava: el *cardo maximus*, avui fossilitzat en el Carrer de la Força.

En realitat, les restes que permeten fer la identificació d'aquest edifici amb el palau del *comes civitatis* són força fragmentàries i, per tant, és una proposta en gran part hipotètica. Segons els arqueòlegs, cap a l'any 500 es comencen a detectar una sèrie de transformacions en aquesta zona que es materialitzen en la construcció d'un gran edifici de planta rectangular, que ocupa tot el sector oest de la plaça, encara que sense sobrepassar la via.

Aquest projecte constructiu buscarà integrar un conjunt d'edificis anteriorment independents. Entre aquests caldria comptar la possible basilica i dos antics temples (*aedes*), que segurament acabaran convertits en les capelles de Santa Maria de les Puelles i de Sant Genís, de les que tenim constància documental en època medieval (Nolla et al. 2008, 180-182). Els elements cronològicament anteriors es connectaran al gran edifici de planta rectangular a través de dos espais oberts, un d'ells porticat i dotat d'una piscina central.

L'edifici en si presentava murs molt sòlids associats a paviments d'*opus signinum*. La potència dels murs ha fet hipotitzar un edifici rectangular de gran desenvolupament vertical, que hauria comptat amb, com a mínim, dos pisos d'alçada (Nolla *et al.* 2008, 180) (Fig. 171). A partir de les publicacions estem poc informats sobre els materials i les tècniques constructives usades, més enllà dels paviments d'*opus signinum* i de l'ús de carreus d'aprofitament. El que sí que sembla clar, però, és que molts d'aquests materials procedeixen de la zona del fòrum, que ja estaria en una fase avançada de desmantellament (Nolla *et al.* 2008, 180).

Aquestes dades tan fragmentàries es completen amb altres indicis, que apunten cap a la confirmació de la hipòtesi proposada. Un d'ells és la troballa, a l'entrada del Palau de Justícia, d'una sivella de cinturó visigoda, que s'ha datat a la segona meitat del s. VII (Nolla *et al.* 2008, 28) (Fig. 172). Un altre indicatiu que tenim fa referència a la possible continuïtat de funcions en aquesta zona, que podria haver acollit el palau comtal d'època carolíngia, tal com també passa en el cas de *Barcino*, tal com hem tingut ocasió de veure (Nolla *et al.* 2008, 189; Nolla i Palahí 2010, 21; Beltrán de Heredia 2013, 85-86).

Per tant, encara que es tracti de dades molt parcials, la situació topogràfica, els materials localitzats i el marc cronològic fan molt probable que estiguem davant de les restes del palau del *comes civitatis* visigot. De fet, és lògic pensar que alguns anys després de la integració de la *Tarraconensis* al regne visigot (472), l'autoritat de la monarquia s'anés imposant de forma progressiva a finals del s. V. En resum i enllaçant amb el discurs que hem fet fins ara, si es confirmés una estructura compacta

i de desenvolupament vertical, estariem davant del mateix model arquitectònic ja hem vist en els altres exemples.

Sant Julià de Ramis

Seguint a l'àmbit de *Gerunda*, passarem ara a tractar el jaciment de Sant Julià de Ramis, ubicat en una muntanya a pocs quilòmetres al nord de la ciutat. Aquest pic, conegut com la "Muntanya dels Sants Metges", va començar a ser conegut a nivell arqueològic per la presència d'un poblat ibèric, descobert l'any 1932. Tot i la importància de les restes ibèriques, als primers estudiosos no els va passar per alt l'existència de fases posteriors, que ells identificaven genèricament com a romanes (Burch *et al.* 2006, 11).

Anys més tard, P. de Palol va proposar per primer cop l'existència d'un fortí baiximperial a l'extrem nord-oest del promontori, en base a alguns materials d'aquesta cronologia (Palol 1950, 79). Ja als anys vuitanta, després d'una etapa d'exploració i sondeig duta a terme per J. M. Nolla i J. Casas, es va verificar la importància de l'indret i la seva potencialitat arqueològica. No va ser fins l'any 1996, però, que l'Ajuntament de Sant Julià de Ramis i Medinyà i la Universitat de Girona, van iniciar una sèrie de campanyes d'excavació anuals, que durarien fins l'any 2005, per tal de posar en valor les restes descobertes. Aquestes campanyes van resultar molt fructíferes i van permetre la descoberta d'un *castellum* d'època tardoantiga, avui dia museïtzat i visitable (Burch *et al.* 2006, 12-18).

El jaciment es coneix com el "*castellum fractum*" a partir de la documentació d'època carolíngia i es troba situat a l'extrem nord-occidental de la muntanya. Tot i que avui dia sembla un edifici o edificis aïllats, segurament va tractar-se d'un complex que va ocupar tot el promontori on antigament s'havia assentat l'*oppidum* ibèric. Per a accedir-hi, l'única zona practicable és el flanc sud-est, un avantatge que s'uneix a la gran importància estratègica de l'emplaçament per la defensa de *Gerunda* i de la Via Augusta (Burch *et al.* 2006, 23-24).

El *castellum* (anomenat "Edifici I") presenta una planta unitària, simètrica i coherent, ocupant uns 782.5 m² (Fig. 173). Per a poder-lo construir es va arrasar fins a la roca tot el barri occidental de l'*oppidum* ibèric i sobre aquesta zona del turó es van fonamentar les estructures centrals de l'edifici. A nord i a sud de la zona central, el desnivell natural de la muntanya va obligar a fer grans

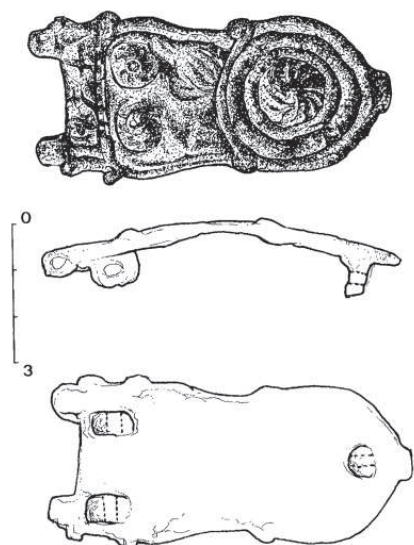

Fig. 172. Dibuix de la sivella visigoda localitzada a les excavacions de la Casa Pastors de Girona (Nolla *et al.* 2008, 29).

terraplenaments, continguts per poderosos murs, que al sud s'asseguraven amb contraforts (Burch *et al.* 2006, 42-43).

La part central la ocupa una gran aula rectangular de 30 m. x 8 m., en la que s'observa la presència de nombrosos carreus de pedra sorrenca, tant al centre com disposats al llarg de les parets perimètriques internes. A la zona central, aquests carreus formaven una filada de cinc pilars, mentre que funcionaven com a pilastres a tot el perímetre de la sala, deu als costats llargs i quatre als curts. La seva heterogeneïtat fa molt probable que només les bases fossin de pedra, mentre que l'alçat podria haver estat de fusta (Burch *et al.* 2006, 44-45). Evidentment, tot aquest sistema de suports estava destinat a sostenir les estructures del primer pis. A banda i banda d'aquesta nau central, se situen tres grans habitacions simètriques de mides desiguals que comuniquen amb la nau central (10) i, aparentment, no presenten cap decoració (Burch *et al.* 2006, 44-52). L'extrem occidental de l'edifici presenta una zona de planta trapezoïdal que s'adapta a la orografia oest del turó i que va ser la base de la torre de guaita del complex (Burch *et al.* 2006, 53).

La cronologia del *castellum* de Sant Julià no es coneix amb seguretat i les propostes dels diferents autors van des de finals del s. III a inicis del s. V, cronologies que es proposen en base a diferents reformes del sistema de defenses a escala imperial. Pels autors de la monografia sobre aquest jaciment, la cronologia més probable se situa a inicis del s. V, una datació que basen en els pocs materials localitzats i, a nivell històric, en els esdeveniments polítics i militars derivats de la revolta de Constantí III, que segurament comptava amb aliats a *Hispania*. Aquesta cronologia també explicaria el fet de que el conjunt de defenses de la Via Augusta, de la qual el *castellum* de Sant Julià només era una peça, no aparegui a la *Notitia Dignitatum*, un document d'inicis del s. V que reflectiria una situació anterior (Burch *et al.* 2006, 165-166).

Pel que fa a la tècnica constructiva, totes les parets es basteixen de la mateixa manera, a partir de maçoneria de pedra local i morter, aixecada amb la tècnica de l'encofrat. Les amplades dels murs oscil·len entre els 60 i els 80 cm. i, en alguns d'ells, s'observa la tècnica de l'*opus spicatum* (Burch *et al.* 2006, 36-37). La fonamentació dels murs depèn del pes que han de suportar dins de l'estructura. En algunes ocasions es fonamenten en profundes rases a la roca, mentre que en altres s'aixequen directament sobre la roca, sense cap mena de fonamentació.

En relació als paviments, a la planta baixa són simples capes de morter esteses per la superfície de les habitacions, sense cap mena de preparació prèvia, exceptuant els llocs on el desnivell obliga

a col·locar-hi un nivell de terra (Burch *et al.* 2006, 38). Més elaborats són els paviments dels pisos superiors, on sobre un *rudus* es col·loca una gruixuda capa d'*opus signinum*, que en alguns casos supera els 30 cm.

Un altre material utilitzat va ser la pedra sorrenca. Era el material propi dels carreus, que provenien d'un temple d'època tardorepublicana abandonat i ubicat al mateix turó. Els carreus s'usen sobretot en els punts que cal reforçar l'estructura, com als angles, als brancals de les portes, a les pilastres que rodegen la gran aula central i als pilars que s'alineen al centre. L'ús de pedra sorrenca s'explica per la impossibilitat d'extraure grans blocs de la pedra local, una pissarra que s'exfolia fàcilment.

Com hem anat veient, aquest edifici s'ha interpretat com a un fortí militar destinat a la defensa de *Gerunda* i de la Via Augusta. El *castellum* de Sant Julià hauria estat una peça més d'aquest sistema, en aquest cas destinat a servir sobretot com a punt d'avituallament de les tropes mòbils i com a magatzem de l'*annona militaris* (Burch *et al.* 2006, 55, 166 i 182).

Tot i això, nosaltres pensem que també cal pensar en altres funcionalitats complementàries, com per exemple la de servir de residència a l'oficial encarregat de la defensa i gestió de la plaça. Amb les dades que tenim, creiem que és possible plantejar l'existència d'una zona residencial al primer pis (Fig. 174). La probable necessitat de la presència permanent d'aquesta persona i la segura existència de paviments més elaborats al pis superior, són alguns dels pocs indicis que tenim en aquest sentit. Realment és molt poc, però en altres exemples de cronologies més avançades, com per exemple a Recòpolis o a Pla de Nadal, ens tornarem a trobar amb aquest esquema en el que les característiques dels pisos superiors són més "luxoses" que les de la planta baixa. És possible que aquest fet ens estigui indicant un ús diferenciat entre una planta baixa, dedicada a magatzems i zones de servei i un primer pis, dedicat a funcions residencials. Ara per ara, però, no és més que una hipòtesi.

Bracara Augusta

La ciutat de *Bracara Augusta* s'havia fundat en època d'August. En època tardana, després de la reforma de Dioclecià, coneix una etapa de renovació i expansió urbanística, sobretot arran del seu nomenament com a capital de la província de la *Gallaecia* (Díaz 2000, 403-404). Al s. V, el canvi polític més important és la progressiva desaparició de l'estat romà i la transformació de *Bracara Augusta* en la capital del regne sueu, un dels pobles

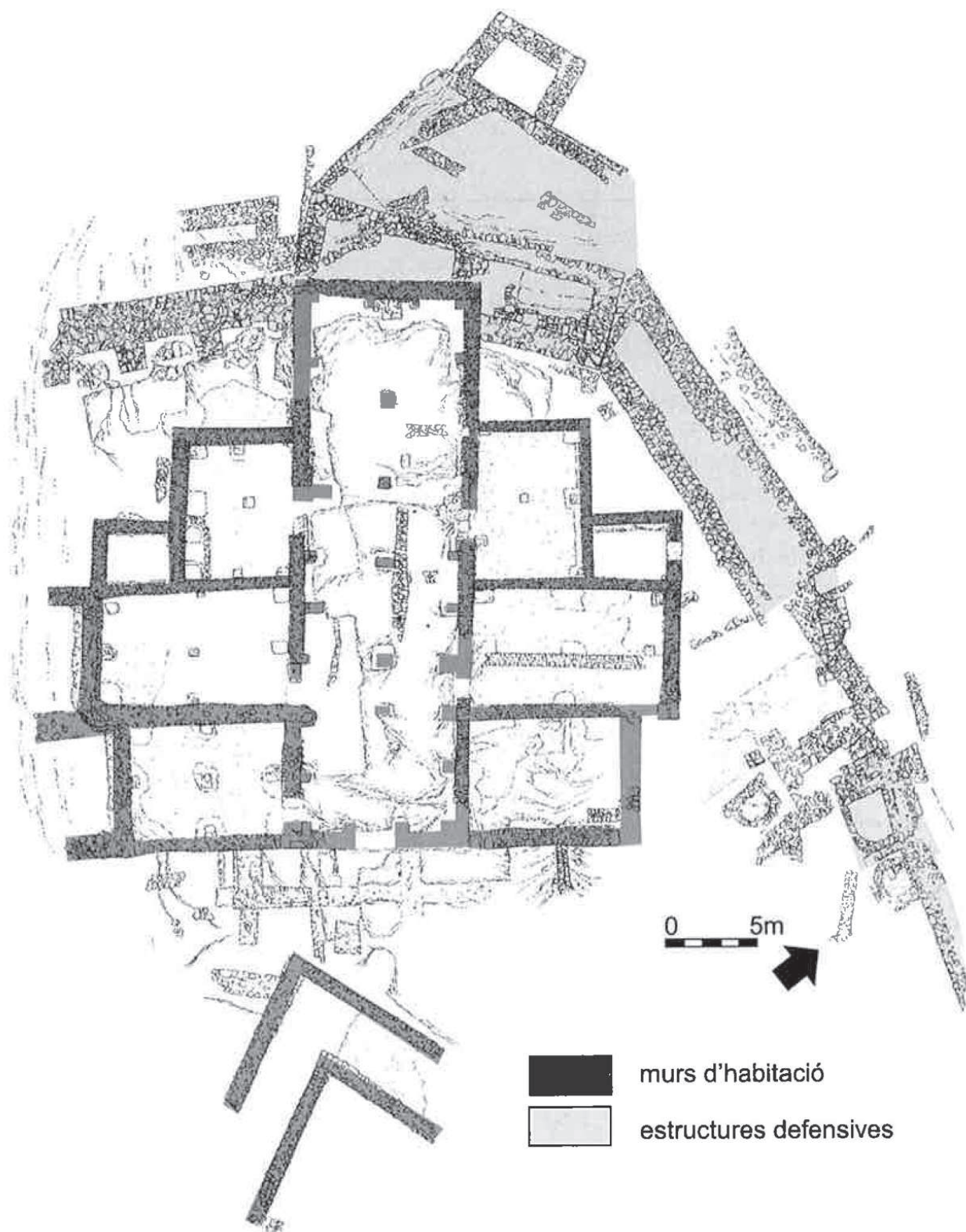

Fig. 173. Planta de la primera fase del *castellum* de Sant Julià de Ramis. Està estructurada a partir de la gran aula central amb pilars, espai que dóna pas a la resta de les habitacions de l'edifici. Aquesta aula presenta un conjunt de pilars i pilastres que haurien servit pel sosteniment d'un primer pis, en el que proposem la hipotètica presència d'un espai residencial (Burch et al. 2006, 53).

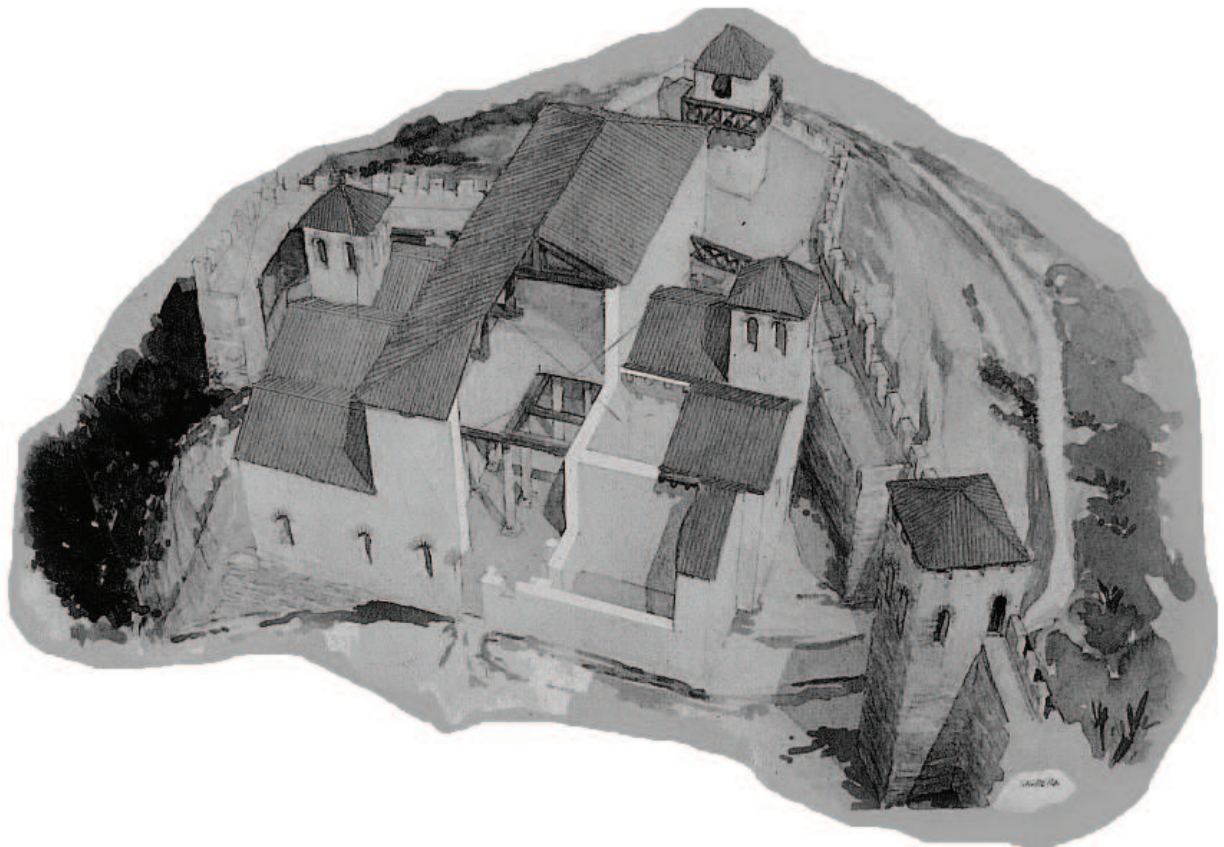

Fig. 174. Dibuix de restitució del *castellum* de Sant Julià de Ramis. Es pot observar la seva ubicació, perfectament estudiada per tal que només tingui un punt d'accés practicable. Encara que probablement es tracti d'un edifici cronològicament anterior als altres, ja comença a presentar les característiques que definiran els exemples posteriors que estem veient en aquest capítol. Entre aquestes destaca l'estructura compacta i la filada de pilars per a sostenir el pis superior (Burch et al. 2006, 54).

que havien entrat a *Hispania* l'any 409.

Tot i la importància evident d'aquest canvi polític, a nivell urbanístic la ciutat presenta una gran continuïtat durant la major part del s. V, com mostra el manteniment del teixit urbà regular d'herència fundacional. Però també apareixen alguns fenòmens típics d'aquestes cronologies, com són la repavimentació i l'estretament d'algunes vies, a vegades fins a la seva completa anul·lació (Fontes et al. 2010, 255). Al s. V, també es detecta la reutilització d'alguns dels edificis públics (per exemple les termes o el teatre) i la construcció de la primera basílica paleocristiana intramurs (Fontes et al. 2010, 256). Durant el s. VI, l'ocupació del teixit urbà presenta igualment una gran continuïtat, però ja al s. VII sembla que la població tendeix a concentrar-se sobretot al quadrant nord-est de la ciutat, entorn del grup episcopal, mentre altres àrees sembla que es comencen a ruralitzar (Fontes et al. 2010, 257). No es coneixen exactament les conseqüències urbanístiques de la conquesta de la ciutat per part de Leovigild l'any 585. El més probable, però, és que Bracara continués tenint una importància notable a la regió, si bé no a nivell polític, sí a nivell eclesiàstic, com s'observa amb el parroquial sueu (Fontes et al. 2010, 257).

El jaciment del turó de Falperra

El jaciment de Falperra es troba al turó homònim, situat a menys de tres quilòmetres al sud-est de Braga, on també hi havia hagut un poblat preromà del que va perviure parcialment la muralla. Avui dia es localitza al costat del santuari de Santa Marta das Cortiças, a uns 560 m. d'altitud. És, per tant, un conjunt d'edificis que en època tardoantiga es trobava situat a la perifèria de la capital sueva. Des d'aquest indret es podia observar i controlar el curs inicial del riu Este, la unió de les valls dels rius Cávado i Ave i la plataforma sobre la que s'assentava la ciutat de Braga (Fontes 2008, 171-172; Fontes et al. 2010, 256).

Les primeres notícies arqueològiques sobre el turó de Falperra procedeixen d'un afeccionat local, Albano Ribeiro Belino que va excavar aquest jaciment a inicis del s. XX. La seva excavació evidentment no comptava amb cap mena de metodologia arqueològica i els seus pocs coneixements el varen portar a afirmar que havia descobert una "casa rodona" (De Sousa 1968-1970, 57). En realitat, aquesta "casa rodona" era l'absis d'una basílica de tres naus, que avui dia s'interpreta com l'església del complex àulic dels reis sueus.

Però la mort prematura d'Albano Ribeiro l'any 1906 va interrompre els treballs incipients en aquest jaciment.

No va ser fins mig segle més tard, l'any 1956, que per iniciativa de l'ajuntament de Braga es van reprendre l'excavació sota la direcció del Dr. Fernando Russel i Arlindo Ribeiro. Desgraciadament, aquestes excavacions no van ser mai publicades, però se sap que va ser Fernando Russel qui va identificar la "casa rodona" de Belino com una basílica paleocristiana. Poc després se suspendrien de nou les excavacions, deixant uns pocs elements de cultura material (bàsicament ceràmiques i vidres), datats entre els segles V-VI, al museu de Pius XII (De Sousa 1968-1970, 58).

Després d'aquesta suspensió dels treballs, Arlindo Ribeiro va continuar excavant pel seu compte, realitzant una sèrie de sondejos que tampoc van ser mai publicats. Les excavacions es reprendran només l'any 1966, ara sota la direcció de Domingos de Pinho i J. J. Rigaud de Sousa. En aquesta ocasió se centraran en l'edifici situat al sud-oest de la basílica. La breu publicació d'aquestes campanyes (1966-1967) serà la primera en arribar a una revista científica, però també cal dir que en prou feines és un repàs historiogràfic i un mínim relat dels treballs realitzats (De Sousa 1968-1970, 64). Les interpretacions del conjunt com a palau de la monarquia sueva només es publicaran més tard, per part de L. Fontes i M. Real (Fontes 1999; Real 2000).

L'edifici que s'interpreta com a residència s'aixeca de forma obliqua al sud-est de la basílica. La seva forma general és un gran rectangle de 34.20 m. x 12.60 m., dividit al seu torn en dos grans sectors per una paret mestra transversal. En el primer sector, al sud-est, es troben dues estances de dimensions desiguals: 7.30 m. x 5.60 m. i 7.30 m. x 7 m., suposadament ambdues connectades amb l'exterior a través d'un passadís (12.60 m. x 1.30 m.) (De Sousa 1968-1970, 61) (Fig. 175).

Ignorem completament la funcionalitat d'aquestes estances, però destaca que al centre d'ambdues es documentin pilars o les bases d'aquests, amb tota probabilitat destinats a sostenir les estructures del primer pis. Al sud-oest d'aquesta primera zona, ja a l'exterior de l'edifici, es localitza un mur fragmentari que sembla tancar una habitació prèvia a aquestes sales, que segurament hauria funcionat a mode de vestíbul, però no ho podem afirmar. La paret transversal de la que parlàvem, no sembla presentar cap obertura per comunicar aquesta zona amb la següent, de manera que serien dos sectors físicament separats.

L'altre sector presenta tres grans naus de disposició longitudinal. Per les informacions de

les excavacions dels anys seixanta, sembla que es tractava d'una gran aula rectangular dividida en tres naus per dues filades de set pilars. En un moment posterior, però, la filada del nord-est es tancarà amb un mur que uneix els diferents pilars. Probablement tota aquesta estructura hauria funcionat com a magatzem, mentre que el pis superior hauria servit per a les funcions representatives de la cort sueva. La presència d'un pis superior amb funcions destacades, que hem defensat en els altres exemples, sembla confirmar-se per una sèrie de quatre contraforts situats a la paret sud-oest.

Per tant, si bé és un jaciment que presenta moltes incerteses a nivell arquitectònic i cronològic, fruit de la història de la investigació, podria relacionar-se amb les dinàmiques que hem anat assenyalant. Tot i que els materials es van recuperar desordenadament, és clar que estem davant d'un jaciment tardoantic, que es dataria entre els segles V i VI. Les imponents construccions (residència, església) i el fet que *Bracara* fos la capital del regne sueu, donen molta versemblança a la seva identificació com al palau dels reis sueus, almenys fins a la seva incorporació al regne visigot en època de Leovigild (585). Si la hipòtesi d'identificació del conjunt és correcta, també els monarques sueus estrien adoptant les tipologies de la residència de prestigi que es van generalitzant a partir del s. V.

Toletum

En època protohistòrica *Toletum* era un *oppidum* carpetà de certa importància, fins que va ser conquerit per Roma l'any 193 a. C. La ciutat és poc coneguda en època tardorrepública i altimperial, però destaca per la construcció d'alguns edificis d'espectacle, entre els que es pot citar el circ (Sánchez-Palencia i Sáinz 2001). L'any 400 ja hi té lloc el primer dels concilis que s'hi celebraran en època visigòtica i que marcaran la línia política del regne.

Pel que fa als esdeveniments que condueixen a la seva capitalitat, el poble visigot, assentat al sud-oest de la Gàl·lia, reequilibrarà la seva balança territorial cap a *Hispania* després de la derrota a mans dels francs a Vouillé (507). Però *Toletum* no serà escollida de forma immediata com a capital del regne, sinó que es donarà un període previ de capitalitat itinerant (Velázquez i Ripoll 2000, 523-524). Només l'any 546, sota el regnat de Teudis, ja es pot assegurar que el rei i la cort visigodes resideixen a *Toletum* (Carrobbles 2007, 49). A partir de Leovigild, la ciutat ja es consolida com a *urbs regia* permanent i, de fet, ho serà fins a l'extinció del regne a inicis del s. VIII (Velázquez i Ripoll 2000, 523). Avui dia la *Toletum* visigòtica es coneix

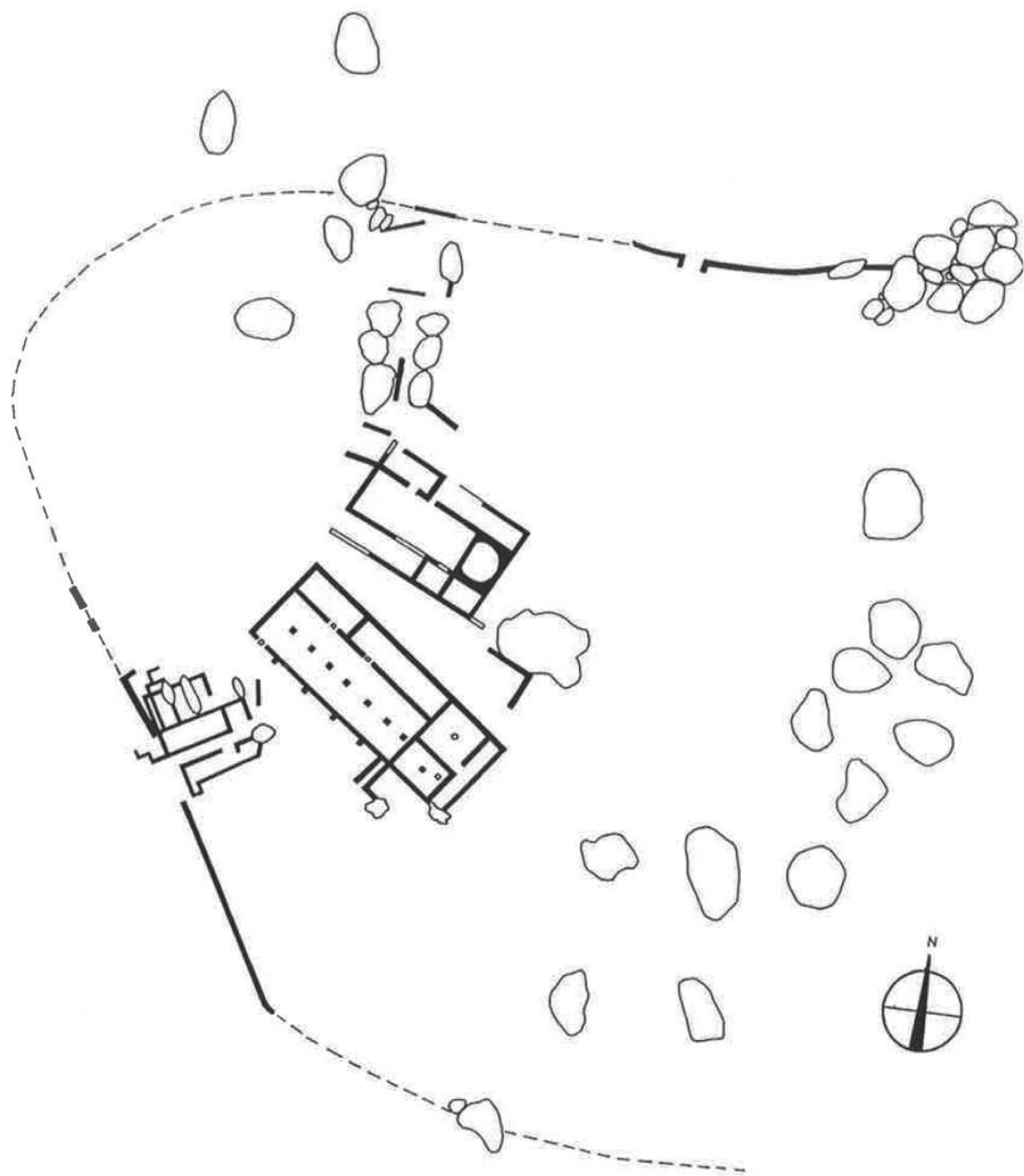

Fig. 175. Planta de les estructures descobertes a Falperra (Braga, Portugal). Entre les protuberàncies rocoses destaquen dos edificis. El primer és una basílica de tres naus, que es podria interpretar com la capella palatina del complex àulic. En posició obliqua respecte a la basílica, es troba l'estructura que s'interpreta com el palau dels reis sueus. Com en altres casos, destaca la presència d'una filada de pilars per a sostenir les estructures del primer pis, potser dedicades als ambients àulics (Real 2000, 26).

bàsicament a partir de les fonts escrites i de l'estudi de la decoració arquitectònica (Barroso i Morín 2007). És per aquest motiu que s'espera que, en els pròxims anys, el gran jaciment de la Vega Baja, del que ara parlarem, augmenti substancialment la informació sobre la Toledo visigòtica.

La Vega Baja

La Vega Baja és una plana al·luvial situada a nord-oest del turó en el que s'assenta la ciutat històrica de Toledo, on l'existència de restes arqueològiques era un fet àmpliament conegut abans de les excavacions. Només cal pensar en la presència del circ o altres edificis d'espectacle per constatar-ho (Sánchez-Palencia i Sainz 2001). Tot i això, gran part de la seva configuració només es podia intuir a través de les fonts escrites. A final dels anys noranta del segle passat, el projecte de construcció de 1.300 cases a la zona va obligar a dur a terme una sèrie d'intervencions d'urgència que van permetre descobrir una gran quantitat de restes arqueològiques, moltes d'elles datades entre els segles IV i IX. Aquestes excavacions encara estan en curs de publicació i únicament comptem amb un sol article que tracta aquest sector, publicat quan els treballs encara estaven en curs (Rojas i Gómez 2009). Hi ha, però, alguns edificis interessants per la qüestió que estem tractant en aquest capítol (Fig. 176).

Un d'aquests es troba a l'anomenada zona "B1", a menys d'un centenar de metres al nord del circ. És un edifici sumàriament descrit pels seus excavadors al que, per la seva configuració general, li atribueixen "*alguna actividad pública*" (Rojas i Gómez 2009, 77). A través de la seva planta podem veure que es tracta d'un edifici precedit per un espai obert o pati, que potser hauria compartit amb altres edificis, que també semblen obrir-s'hi (Fig. 177).

A la part frontal apareix un bloc de tres habitacions, a les que s'accedeix a través d'un espai que es podria interpretar com un vestíbul. En ell es localitzen els primers indicis de l'existència d'un pis superior, ja que a la paret nord-oest es documenten dues pilastres. Des d'aquest vestíbul es pot accedir, vers el sud-est, a una habitació precedida d'una avantcambra, mentre que cap al nord-est, s'accedeix a un nou espai de redistribució, doncs dona pas a dos espais més: una gran habitació i una aula rectangular. Aquesta, també de grans dimensions (18 m. x 7.2 m.) és molt similar a altres que hem vist al llarg d'aquest capítol.

Al seu interior es troba una filada de cinc columnes, que amb altres tres pilastres al seu mur interior del nord, haurien sostingut el pes d'un primer pis, segurament destinat a les activitats

representatives de la residència (11). Cal dir que a aquesta aula també s'hi podia accedir per una porta que comunicava directament amb l'exterior (posteriorment tapiada). En realitat, aquest conjunt d'habitacions presenta una quarta estança. A ella s'hi accedeix per una altra porta i des d'un sector de la suposada residència que sembla respondre a necessitats secundàries respecte a les que semblen intuir-se al grup que precedeix la gran aula rectangular.

Com es fa evident, la informació és molt parcial i insegura i, de fet, no es pot ni afirmar que es tracti d'un espai residencial. Com en altres casos, caldrà esperar a la publicació de la monografia sobre aquest sector de Toledo.

Los Hitos de Arisgotas

Al centre de la Península Ibèrica també s'han documentat alguns edificis d'aquestes característiques. Tot i això, no sempre han gaudit del consens dels investigadors pel que fa a la seva naturalesa residencial o les característiques que estem assenyalant en aquest capítol.

En aquest indret, prop del poble d'Arisgotas (12), la presència d'algun edifici de cronologia visigoda ja es va intuir des de mitjans del s. XX. Es coneixia des de feia temps l'aparició de diferents restes de decoració arquitectònica d'època visigoda, moltes d'elles usades a les cases i a la parròquia de la localitat (Moreno 2008, 30). Les campanyes d'excavació de Los Hitos es van iniciar l'any 1975 sota la direcció de l'arqueòleg Luis J. Balmaseda i es van perllongar fins l'any 1982. Es tractà de campanyes de curta durada, molt condicionades per la manca de mitjans econòmics i per trobar-se en un terreny agrícola privat i encara en explotació. És per aquests motius que es va poder excavar només una petita part de la superfície del jaciment, que es trobava disposat en dues terrasses (Moreno 2008, 32).

Els resultats de les primeres excavacions i la seva interpretació van aparèixer per primera vegada a inicis dels anys vuitanta. Per L. J. Balmaseda es tractava d'una església de tres naus, dotada d'un gran creuer i un únic absis quadrangular, amb el que es relacionaven fins a dotze sepultures. Aquesta interpretació en certa manera es va veure reforçada en aparèixer per primer cop a la publicació dels arqueòlegs L. Caballero y P. Latorre sobre el monestir visigot de Santa María de Melque (Caballero i Latorre 1980, 21).

Més tard, altres interpretacions, com la de F. Jiménez de Gregorio, canviarien sensiblement les propostes de L. J. Balmaseda pel que fa a l'orientació i la funcionalitat dels espais, però sense sortir del

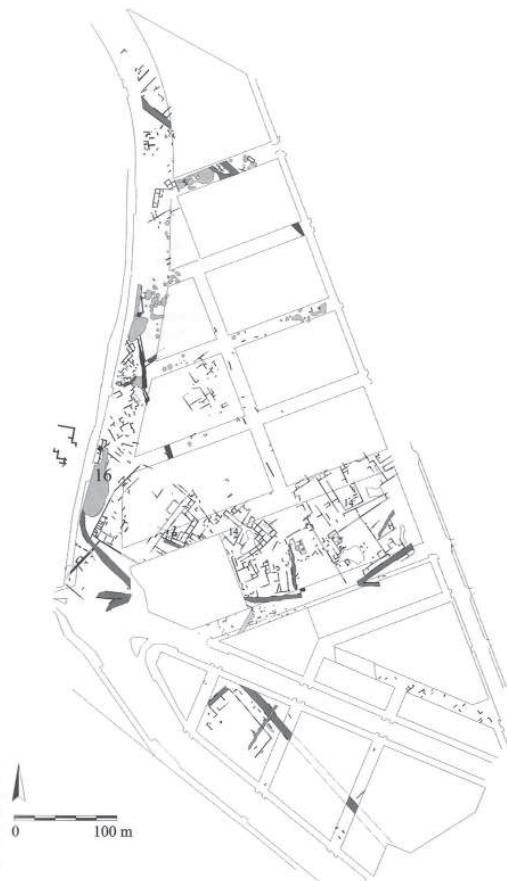

Fig. 176. Planta general de Vega Baja de Toledo. Com es pot observar, es va tractar d'una excavació complicada, en la que no es va poder intervenir en tots els sectors, fet que ha comportat un coneixement parcial (Rojas i Gómez 2009, 49).

marc interpretatiu d'un edifici religiós (Jiménez de Gregorio 1986, 113; Moreno 2008, 33). Actualment, gràcies a la revisió crítica de F. J. Moreno, es fa evident que els esquemes anteriors necessiten ser revisats (Moreno 2008, 43-44). També és aquest autor qui planteja que es podria tractar d'un edifici de caràcter civil o residencial. Segons ell, molts dels elements de la decoració arquitectònica que anteriorment s'atribuïen mecànicament a edificis de culte, també es poden trobar en edificis civils, com posa de manifest l'exemple de Pla de Nadal, que veurem més endavant (Moreno 2008, 40). Aquesta línia interpretativa és la que han seguit posteriorment altres autors, entre els que destaquen R. Barroso o J. Morín de Pablos (Barroso *et al.* 2011).

Com hem apuntat abans, el jaciment es troba a uns 2 km. d'Ariscotas, a la comarca La Sisle, una zona agrícola al sud de Toledo (Moreno 2008, 15). Antigament es trobava al costat de la via que unia *Toletum* amb *Corduba*, ciutats de gran importància també sota el regne visigot (Barroso *et al.* 2011, 48). Per tant, estem immersos en un ambient rural al *hinterland* sud de la capital visigoda, on l'aristocràcia del regne podria haver tingut diverses propietats rurals.

La part excavada de l'edifici presenta

Fig. 177. Planta de la suposada residència a la Vega Baja de Toledo. La planta no aclareix l'estructura arquitectònica de l'edifici, però sí que és evident la presència d'una aula amb pilars centrals, present en altres casos (Rojas i Gómez 2009, 74).

bàsicament una gran aula central de forma rectangular (20 m. x 7 m.), a la que s'uneixen, al costat sud, dues petites habitacions, suposadament també de planta rectangular (Fig. 178). A l'aula central (el creuer de l'església monàstica segons Balmaseda) s'hi pot accedir des d'una de les habitacions mencionades o bé des de dues entrades situades als costats curt (1.40 m.) i llarg (1.60 m.) (13). L'entrada de l'oest dóna pas a una petita habitació rectangular, que es troba separada del gran espai central mitjançant dues pilastres internes i un pilar central, que segurament haurien constituït els suports per una entrada en base a un doble arc (Moreno 2008, 38).

Aquest element dóna pas al gran espai central d'uns 12 m. de longitud, on es varen trobar la majoria de les sepultures sota un paviment d'*opus signinum*. No totes les sepultures eren iguals. En destacava una situada en posició central i feta amb un sarcòfag de marbre, sent al voltant d'aquesta que es disposaven les altres, construïdes amb lloses de pedra tant en el llit del difunt com a les parets (Barroso *et al.* 2011, 52). L'última habitació, de majors dimensions que la primera, de nou es troba separada per pilastres internes, però sense que es localitzi el recolzament a un pilar central en aquest punt. És poc el que es pot dir de les dues habitacions

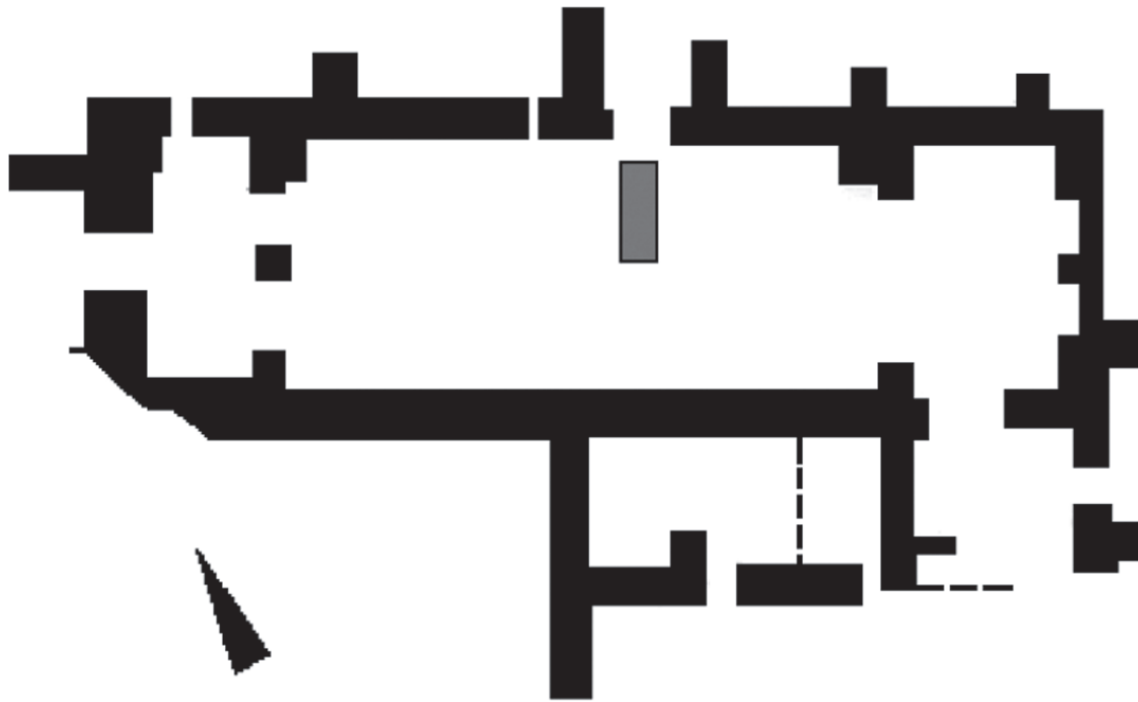

Fig. 178. Planta de l'edifici documentat a Los Hitos. En la seva estructura destaca la gran amplada dels murs, així com la presència de contraforts. A nivell de funcionalitat és més complex, però les diferents propostes d'arquitectura religiosa presenten problemes. És possible que es tracti d'una residència més tard convertida en església i panteó familiar (Moreno 2008, 34).

meridionals, excepte que es comuniquen i que estan perfectament alineades amb el gran espai central.

Més enllà d'aquesta breu descripció, un dels elements que més caracteritzen aquest edifici és la presència de contraforts exteriors, dels que se'n compten fins a sis. A nosaltres ens sembla raonable plantejar que, també en aquest cas, la presència dels contraforts s'expliqui per la necessitat de suportar algun tipus d'estructura al pis superior. Si fos així, novament ens trobaríem davant d'un edifici en el que el primer pis hauria jugat un paper clau, però hem de tenir sempre presents les dificultats de fer aquestes afirmacions amb una documentació tan parcial i que ha generat tantes interpretacions. També s'han expressat en aquest sentit altres autors, que vinculen aquesta suposada residència amb altres de similars en cronologies visigodes i altmedievals, la majoria de les quals seran tractades en aquest capítol (Barroso *et al.* 2011, 54).

La cronologia del jaciment és complicada d'establir per la naturalesa de les excavacions, de manera que tradicionalment s'ha establert pels criteris estilístics de la decoració arquitectònica, que el situa en el marc general del s. VII (Barroso *et al.* 2011, 53). Però també hi ha una peça epigràfica important en aquest sentit. Es tracta d'una inscripció mètrica que fa referència a la fundació d'una església per part d'un personatge desconegut, ajudant d'aquesta manera a sostenir la hipòtesi que relacionava aquest edifici amb una església monàstica. L'estil de la lletra sembla situar-la a la

segona meitat del s. VII (Velázquez i Balmaseda 2005).

En relació a les tècniques constructives, ja hem comentat l'ús de l'*opus signinum* per a les pavimentacions de la planta baixa. No sabem res del sistema de fonamentació, però sabem que els murs, d'entre 70 i 80 cm. d'amplada, estaven aixecats a base de maçoneria reforçada amb carreus en alguns punts de l'estructura (Moreno 2008, 38).

En resum, Los Hitos és un jaciment que evidentment presenta molts problemes de tipus interpretatiu degut a l'estat actual del coneixement. Tot i així, també és evident que té un conjunt d'elements que l'aproximen a l'arquitectura residencial d'època tardoantiga i visigoda. La potent estructura rectangular i la clara presència dels contraforts exteriors l'acosten als paral·lels d'aquestes cronologies, com per exemple l'edifici "A" de Morería (Alba 2004c, 433; Barroso *et al.* 2011, 54) o la posterior arquitectura àulica del regne asturià (Barroso *et al.* 2011, 54).

Per tant, estem davant d'estructures que en cronologies avançades semblen certificar l'acceptació dels nous models en l'arquitectura residencial de prestigi. En aquest sentit, creiem correcta la hipòtesi segons la qual aquest edifici podria haver tingut funcions residencials lligades a alguna de les grans famílies del regne visigot, fins que, en un moment posterior, hauria estat convertit en església i/o panteó familiar (Barroso *et al.* 2011, 57). En aquesta església, fundada a la segona

meitat del s. VII com posa de manifest la inscripció localitzada, s'haurien enterrat els diferents membres de la família del fundador, que probablement era la persona enterrada al sarcòfag de marbre. No es tracta d'un fenomen estrany. En una època posterior també el palau del Naranco serà convertit en una església quan la cort asturiana es traslladi a Lleó (Barroso *et al.* 2011, 57).

Recòpolis

Les fonts escrites, concretament Joan de Biclara i Isidor de Sevilla, expliquen que l'any 578 el rei Leovgild va fundar una ciutat, la qual va anomenar Recòpolis en honor al seu fill Recared (Olmo 2008b, 43). Avui dia la ciutat es considera identificada amb les restes arqueològiques del Cerro de la Oliva (Zorita de los Canes, Guadalajara) (14).

La ciutat, dotada de muralles, se situava sobre d'un petit promontori sobre el riu Tajo. Les parts excavades intramurs són bàsicament dues, el conjunt palatí al que ara ens referirem (Olmo 2008b, 47-52) i, separada per una porta monumental, l'anomenada zona artesanal i comercial (Olmo 2008b, 52-55). És molt probable que es tracti de tallers especialitzats en productes de luxe destinats al propi palau, ja que es localitzen tallers de vidre i orfebrenria (Olmo 2008b, 52). És interessant destacar que en aquest barri comercial s'ha localitzat una certa quantitat de ceràmiques d'importació africana, cosa que posa de manifest les intenses relacions d'aquesta ciutat amb el comerç internacional, com a mínim fins a mitjans del s. VII (Bonifay i Bernal 2008). Finalment, també s'han localitzat algunes residències i un aqüeducte (Olmo 2008b, 53-55).

El palau de Recòpolis

El coneixement sobre l'emplaçament de Recòpolis no es va recuperar fins a finals del s. XIX, quan Juan Catalina García López el va identificar al Cerro de la Oliva (Olmo 2008a, 26-28). Les excavacions, però, no començarien fins l'any 1944, sota la direcció de Juan Cabré. Desgraciadament, la mort prematura d'aquest l'any 1947 les va interrompre del tot. Però Cabré tingué temps d'excavar la zona del palau, que ell interpretaria com a tal ja l'any 1945, descrivint-lo breument en el seu informe (Cabré 1946, 45; Olmo 2008a, 31).

Els treballs arqueològics no es reprendran fins l'any 1956, a iniciativa de l'Institut Arqueològic Alemany de Madrid, en aquells moments sota la direcció de H. Schlunk. L'arqueòleg Klaus Raddatz dibuixarà la primera planimetria general del jaciment, en la que inclourà la seva investigació sobre les muralles de la ciutat (Raddatz 1964, 213-

233). Però caldrà esperar fins l'any 1968 per tal que es reprenguin les excavacions arqueològiques de la mà d'Eduard Ripoll, a la que seguirien, a partir de l'any 1977, les campanyes de la Universidad Complutense i el Museo de Guadalajara (Olmo 2008a, 37). Als anys vuitanta també es realitzen algunes excavacions i només a partir de 1992 es dissenya un pla d'excavacions sistemàtiques per part de la Junta de Comunidades de Castilla-La Mancha i la Universidad de Alcalá, sota la direcció de L. Olmo (Olmo 2008a, 38).

Tot i aquesta represa dels treballs, les noves zones explorades se centraran de nou en la basílica, les cases i els espais comercials, en part deixant de banda el conjunt àulic. Pel que fa a aquest, als edificis excavats per J. Cabré ("A1" i "A2") les noves excavacions hi afegiran l'edifici "A3", de dimensions menors. Per tant, aquest element és de gran interès, al ser l'únic excavat amb metodologia estratigràfica.

Dins del teixit urbà, el palau ocupa la part superior del turó en el que s'assenta la ciutat, marcant clarament una jerarquització de la topografia urbana (Olmo 2008b, 47). El palau, que amb tota probabilitat hauria complert funcions tant administratives com residencials, s'estructura en forma de diversos edificis rectangulars al voltant d'una gran plaça, espai que es tanca a l'est amb la basílica de tres naus (Fig. 179).

També pel que respecta a aquests edificis, es documenta una neta distinció entre la planta baixa i el pis superior. Segons L. Olmo, la planta baixa presenta paviments de morter de calç i pocs elements decoratius, fet que el porta a pensar en una polifuncionalitat de tipus administratiu. El pis superior, en canvi, estaria reservat a funcions més representatives, reflectides a través d'una pavimentació més cuidada en *opus signinum* i una abundant presència d'elements de decoració arquitectònica com ara capitells, fusts i cimacis (Olmo 2008b, 47).

El primer dels edificis ("A1"), excavat en la seva totalitat, presenta una planta de 133 m. x 9.2 m. L'interior d'aquesta gran nau compta amb una filada de vint-i-dos pilars centrals (1.10 m. de costat), que coincideixen en ambdós extrems, als murs est i oest, amb dues pilastres (Fig. 180). Tot aquest sistema de recolzaments verticals, units a través d'arcs, hauria servit per a sostenir el pis superior de l'estructura.

Exteriorment, a la zona occidental de la nau, el pis superior es reforça amb contraforts semicirculars, entre els que s'obren dues portes de 2 m. de llum. A la zona oriental també s'observa la presència de portes, on dues s'obren cap al sud i una cap al nord. A la part oriental, l'edifici "A1" s'uneix a "A2" i presenta, en direcció a la plaça, algunes

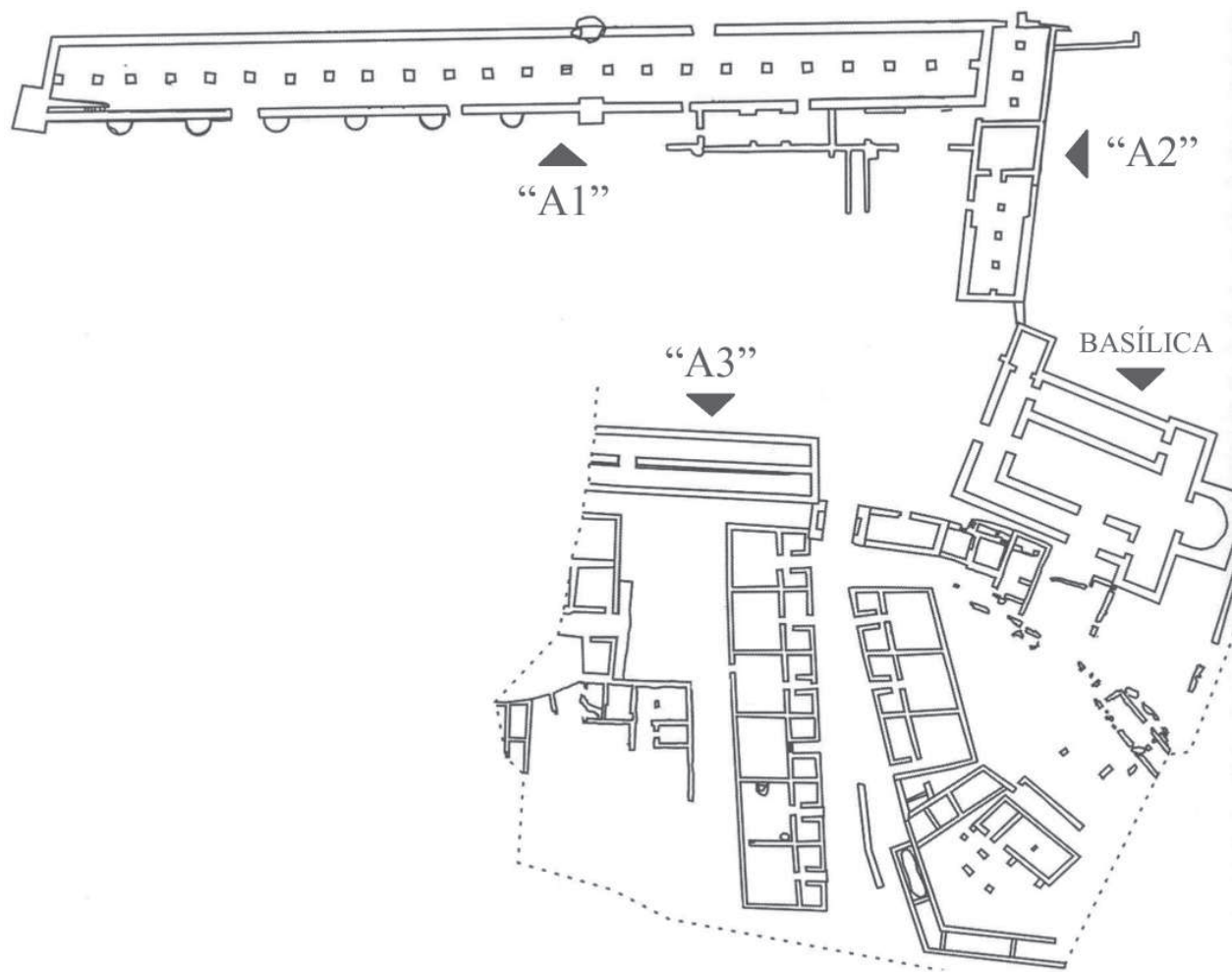

Fig. 179. Planta de Recòpolis. A la part superior es pot veure la gran estructura àulica de l'edifici "A1". Junt amb les altres d'estructures similars emmarquen la gran plaça central que monumentalitza el punt més alt de la ciutat (Olmo 2008, 48).

estructures associades de difícil definició (Olmo 2008b, 47).

L'edifici "A2", que tanca la gran plaça a nord-est, presenta una estructura molt similar: forma rectangular amb pilars interns (40 m. x 10 m.) (Olmo 2008b, 48). En aquest cas, però, el seu desenvolupament cap al sud no pot continuar per la presència de la basílica. L'edifici "A3" respon exactament a la mateixa estructura amb la diferència que, en aquest cas, els pilars centrals han estat substituïts per un mur que compleix la mateixa funció estructural. Fins ara s'ha documentat com a mínim una obertura en aquest mur, que servia per unir els dos sectors de la nau (Olmo 2008b, 47). Encara que la diferència és evident amb les altres naus, no sabem si aquesta característica és original o respon a un moment posterior.

Com és lògic, pel que fa a la cronologia, aquest conjunt palatí s'ha posat en relació amb la fundació de la ciutat i, per tant, es creu que el seu període d'utilització s'estendria des de finals s. VI fins a les primeres dècades del s. VII, no sense la presència de diverses reformes (Olmo 2008b, 49).

Pel que fa a les tècniques constructives,

els paraments s'aixecaven amb fàbriques de carreu i carreuó, alternats amb zones on s'usava la maçoneria, tot lligat amb un morter de calç de bona qualitat. El nucli dels murs estava format per còdols i maçoneria, que es disposaven en filades regulars i fent-los coincidir amb les dels paraments. Els edificis del conjunt àulic es trobaven enlluïts amb un arrebossat a base de morter de calç, donant com a resultat façanes de color blanc que, per la seva posició topogràfica, devien destacar amb força en el conjunt de la ciutat i el seu territori immediat (Olmo 2008b, 47).

Per tant, a la ciutat de Recòpolis ens trobem amb una zona àulica de gran importància a la part superior de la ciutat, dominant el paisatge urbà. A aquesta s'hi accedia a través d'un arc monumental, que donava pas a la gran plaça, al voltant de la qual es disposaven els diversos edificis del palau. La zona de l'est, en canvi, es trobava presidida per la gran basílica paleocristiana de tres naus. Així doncs, a finals del s. VI el model que hem anat explicant es troba plenament consolidat i, significativament, ja és el que s'adopta a Recòpolis, on recordem que la fundació és completament *ex novo*.

Fig. 180. Fotografia de l'aspecte actual de l'edifici àulic "A1", on destaca el gran nombre de pilars centrals per a sostenir el primer pis

Emerita Augusta

Durant el període visigot, la ciutat d'*Emerita Augusta* segueix tenint un paper essencial en el context hispànic i, gràcies a les fonts escrites i arqueològiques, en coneixem l'evolució amb cert detall. En aquest sentit, com hem comentat al primer capítol, és de gran importància l'anònim hagiogràfic sobre les vides dels bisbes de la ciutat durant el s. VI, conegut com *Vitas sanctorum patrum emeritensium* (Arce 2011b, 501-503). Les reparacions del pont i de la muralla que hem vist en la inscripció d'època d'Euric es poden identificar també a través de l'arqueologia, tant al pont com a les muralles (Alba i Mateos 2008, 261).

En aquest moment els *fora* es troben ocupats per cases i abocadors, mentre que els edificis d'espectacle s'usen com a pedrera i també com a zones d'abocador (Alba i Mateos 2008, 265-268). Les transformacions també es perceben en l'àmbit funerari, en el qual l'antiga dispersió al llarg de les vies és substituïda per la concentració dels sepulcres al voltant dels nous referents del cristianisme, especialment la basílica de Santa Eulàlia (Mateos 1999). En aquest sentit, cal pensar en una ciutat fortament cristianitzada, en la que la vida de les

persones es regeix cada cop més pel calendari litúrgic i les seves manifestacions públiques (Alba i Mateos 2008, 269). És, per tant, una ciutat que manté en gran part l'estructura bàsica d'època romana, però que es troba profundament transformada per les noves dinàmiques socials que s'imposen després de la desaparició política de Roma.

L'edifici visigot de Morería

Una versió més modesta d'aquest tipus d'edificis residencials que estem tractant es podria haver localitzat durant les excavacions al gran solar de Morería, del que ja hem parlat en els capítols anteriors. Sobre aquest edifici, cal aclarir que només tenim notícies molt parcials aparegudes en tres publicacions (Alba 1999, 2007 i 2011). Tot i així, hem cregut que no podíem ometre'l, sobretot degut a l'escassetat dels exemples i perquè en aquest cas es va documentar la totalitat de la planta.

Dins del jaciment de Morería, aquest edifici es va localitzar immediatament a nord-oest de la "Casa de los Mármoles", adossant-se a la muralla altimperial i delimitat al nord per una via urbana que es dirigia cap a una de les poternes, de 4 m. de llum (Alba 1999, 403) (Fig. 181). La seva construcció en època visigoda tindrà fortes implicacions en l'urbanisme de la zona. Encara que al s. VI l'aspecte dels antics carrers romans es trobava profundament alterat pels canvis en la pavimentació de les calçades i per la desaparició generalitzada dels pòrtics (Alba 2001a i 2002), el *cardo minor* encara mantenia la seva orientació rectilínia d'època fundacional. La construcció d'aquest edifici, però, obligarà a desviar-lo cap a l'est, de manera que la via de terra i runa ara envairà l'antic espai del porticat de l'illa de cases nº 1, on ja havia desaparegut la columnata del pòrtic (Alba 1999, 403).

L'estructura de la casa presenta una forma de rectangle irregular (14 m. x 9 m.), amb una superfície total d'uns 135 m² (Alba 2007, 177) (Fig. 182). Encara que les seves façanes se situen al llarg de dues antigues vies a nord-oest i a nord-est, l'entrada s'efectua al sud-est, a la zona interior de l'illa de cases nº 2. Aquesta porta té 3.2 m. de llum i en els seus brancals s'utilitzen tambors de columna aprofitats, molt probablement procedents dels pòrtics.

L'entrada dona pas a una habitació que hauria funcionat com a vestíbul (6 m. x 3.3 m.), des d'on es pot accedir a una de les tres habitacions de la planta baixa (4.7 m. x 2.25 m.). El vestíbul

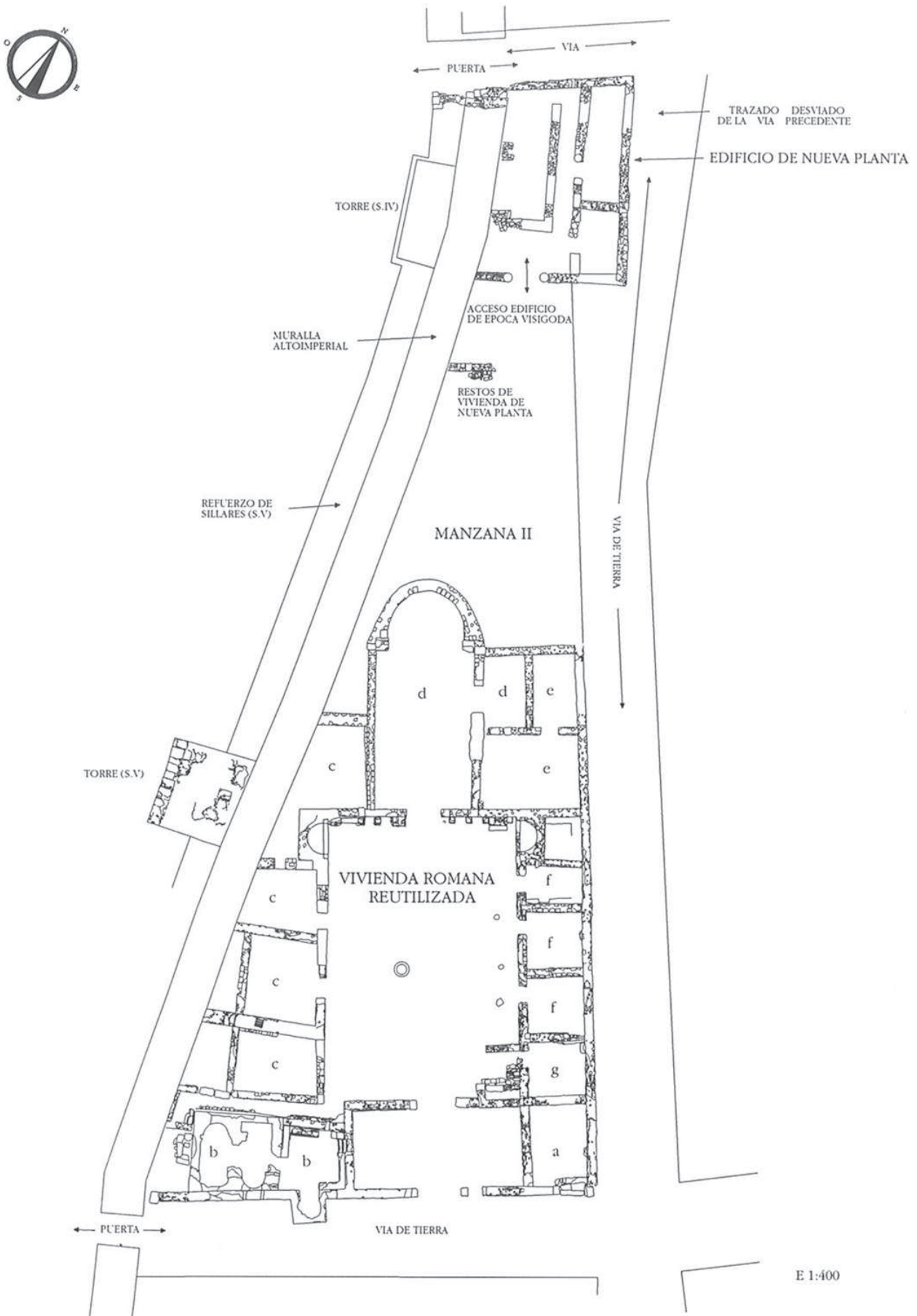

Fig. 181. Planta de part del jaciment de Morería en època visigoda. Al sud es pot veure la “Casa de los Mármoles” compartimentada en diversos habitatges, tal com hem vist en el capítol anterior. Al nord, l’edifici al que ens referim ocupa part l’antic *cardo minor*. L’entrada per dins de l’illa de cases posa de manifest el trencament amb l’urbanisme romà fundacional (Alba 1999, 395).

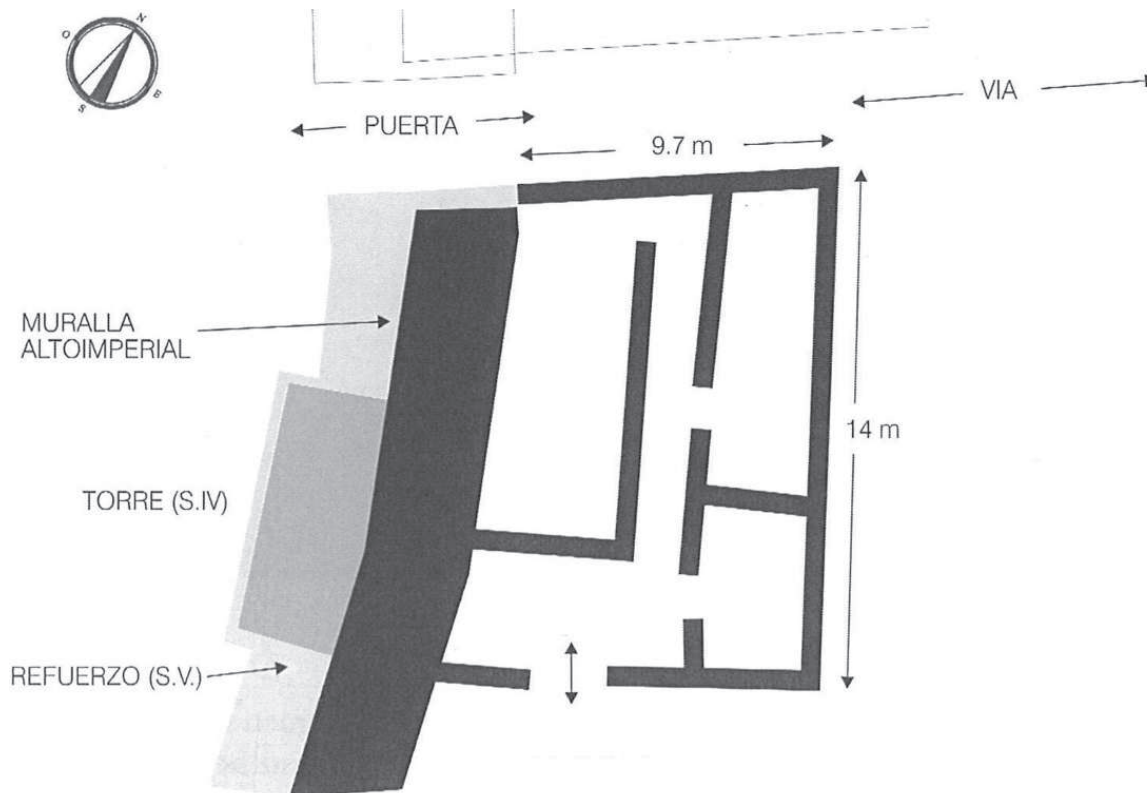

Fig. 182. Planta de l'edifici visigot de Morería. Com s'observa, aquesta construcció es recolza al parament interior de la muralla fundacional, reforçada a finals del s. V. La planta s'estructura a partir d'un estret passadís que condueix a les diferents habitacions. El fet de ser tan proper a una de les poternes de la muralla ha fet pensar en una funcionalitat militar (Alba 2007, 176).

també permet accedir a un estret passadís de 52 cm. d'amplada que condueix a l'interior. A banda i banda del passadís, s'obren dues estances rectangulars, a dreta (8.4 m. x 2.80 m.) i a esquerra (9.45 x 3.20 m.) (Alba 1999, 403).

A nivell cronològic les publicacions existents són poc concretes, doncs situen l'edifici de forma genèrica en el marc de l'època visigoda. Tot i així, segurament ens hem de situar en un moment avançat dins del període visigot, doncs es construeix amortitzant altres construccions domèstiques que també es daten en època visigoda (Alba 1999, 403).

Pel que fa a les tècniques de construcció, no coneixem el sistema de fonamentació empleat, però sí que sabem que els murs s'aixecaven a partir d'un aparell de maçoneria lligada amb argila en els sòcols i tàpia en l'alçat. Com hem tingut ocasió de veure, entre els materials constructius utilitzats hi figuren elements aprofitats, com ara els tambors de columna. Altres elements que gairebé segur que són d'aprofitament són les *teguale* i els *imbricies*, localitzats en l'estrat d'enderroc que es recolzava sobre els paviments de terra batuda.

En un primer moment M. Alba va pensar que la presència d'aquest enderroc directament sobre els paviments seria indicatiu d'un edifici de planta única (Alba 1999, 403). Aquesta opinió, però, la canviarà amb el pas del temps i en els últims treballs

argumenta que, degut a la gran amplada dels murs, segurament es tracta d'un edifici de planta baixa i primer pis (Alba 2007, 177). Hem de suposar, per tant, que tota l'estructura superior era de fusta.

En resum, ens trobem davant d'un edifici que presenta força incerteses pel que fa a la seva funcionalitat. A partir de les dades que coneixem, no es pot assegurar que es tracti d'un edifici domèstic. Caldrà esperar a la publicació sistemàtica d'aquestes excavacions per a conèixer els elements mobles. El mateix M. Alba en un primer moment va reconèixer aquesta dificultat, afirmant que aquest edifici podria haver complert qualsevol funció (Alba 1999, 403-404). En les últimes publicacions, però, aquest autor es mostra convençut de que es tracta d'un edifici residencial propietat, segons ell, d'una família relativament benestant. Segons les seves pròpies paraules, caldria atribuir-lo a una família "*por encima de la media*" (Alba 2007, 176-177; Alba 2011, 532).

El xenodochium de Mèrida. Un edifici residencial visigot ?

En el penúltim exemple de les residències civils d'època visigoda, volem plantejar una possible nova interpretació de l'edifici conegut com el *xenodochium* de Mèrida (15). Excavat per un equip dirigit per P.

Mateos a finals dels anys vuitanta del segle passat, va ser objecte d'un únic article, aparegut l'any 1995. L'edifici en qüestió es va localitzar al nord de la ciutat actual, on avui dia es troba el barri de Santa Catalina. A nivell del teixit urbà antic, es trobava situat al suburbi septentrional d'*Emerita Augusta*, una zona amb diverses necròpolis que s'articulava a través de la via que conduïa a *Metellinum* (Medellín, Badajoz). Altres edificis que destaquen en aquest *suburbium* septentrional són el circ i, en època tardoantiga, la *memoria* dedicada a la màrtir Eulàlia, situada a menys de dos-cents metres en direcció oest (Mateos 1995c, 315).

L'edifici s'estructura a través d'una aula central de disposició est-oest (Fig. 183). A l'oest hi hauria l'entrada, mentre que a l'extrem est presenta una terminació absidal. A banda i banda d'aquest absis oriental es disposen dues habitacions, a les quals només es pot accedir des de l'interior de l'edifici, no des de l'aula. A diferència de la resta de la construcció, tota aquesta part oriental s'aixeca amb potents murs de carreus, exteriorment dotats de contraforts (Mateos 1995c, 311).

A nord i a sud de l'estructura central es disposen dues ales suposadament simètriques (16). Aquestes tenen una estructura tripartida, generada per dues filades paral·leles de cinc columnes, amb un intercolumni de 1.5 m. Aquesta divisió genera, en cada una de les ales, dos passadissos laterals de 17 m. de llargada i 2.4 m. d'amplada, mentre que l'espai central, amb la mateixa longitud, presenta una amplada de 5 m. Segons P. Mateos, aquest espai central es trobaria a l'aire lliure i potser enjardinat (Mateos 1995c, 311). A l'angle nord-est de l'ala nord destaquen dues estructures rectangulars. La primera, construïda amb murs de maçoneria, és una habitació estructuralment lligada a l'angle de l'edifici. Al sud d'aquesta primera habitació es va localitzar una altra estructura, també de planta rectangular, però construïda amb carreus de granit i que ha estat interpretada com a una torre (Mateos 1995c, 312).

Pel que fa a la cronologia del conjunt, s'han tingut en compte diversos factors. Un d'ells és la presència als seus murs de fragments d'inscripcions funeràries amb fórmules estandarditzades, que tenen un ús documentat a Mèrida entre el s. V i la primera meitat del s. VI. Per altra banda, en el contrafort sud de l'absis va aparèixer l'empremta d'un sarcòfag, unit al mur en el moment de la seva construcció, quan la necròpolis ja havia estat abandonada. Finalment, una de les pilastres interiors de l'edifici es va datar estilísticament a la segona meitat del s. VI, que és el marc cronològic proposat per a datar tot el conjunt (Mateos 1995c, 315).

Com s'ha anat apuntant, són bàsicament

dues les tècniques constructives usades en la seva construcció. Per una banda s'usa l'*opus quadratum* en tot el tancament oriental de l'absis, la suposada torre i alguns dels punts fràgils de l'estructura (però no a les cantonades, com sol ser habitual). Aquests carreus són tots d'aprofitament, per la qual cosa s'han d'usar falques de pissarra per a anivellar les filades. La resta de la construcció s'aixeca a base de murs de maçoneria de bona qualitat, amb fonaments que presenten la mateixa amplada que els murs (Mateos 1995c, 311).

Segons l'opinió de P. Mateos, aquest edifici correspon al *xenodochium* fundat pel bisbe Masona durant el seu episcopat (571-605), un fet recollit a les *Vitas Sanctorum Patrum Emeretensium* (V, III, 4). Per a argumentar la seva interpretació, P. Mateos creu que s'ha de tenir en compte la cronologia de l'edifici, contemporània a Masona, la seva ubicació extramurs (molt propera a la basílica de Santa Eulàlia) i, finalment, la semblança de la planta amb un conjunt de paral·lels que es troben tant a Europa com a l'Àfrica.

En la nostra opinió, en canvi, creiem que aquestes argumentacions no són concloents per a la identificació de l'edifici. En primer lloc, ni la seva cronologia ni la seva ubicació són definitives en aquest sentit. Altres membres de la societat visigoda tenien recursos polítics i econòmics suficients per a aixecar un edifici d'aquestes característiques. Pel que fa als paral·lels que cita el Dr. Mateos, molts d'ells presenten una sèrie de problemes i, com ara veurem, cap d'ells ofereix una planta realment equiparable.

Un dels primers exemples que cita és la planta, per altra banda totalment hipotètica, de l'atri d'una església de *Portus* (Roma), del que només es va localitzar la zona de l'absis i algunes estances adjacents (Lanciani 1866, 103; Lugli 1949, 11) (Fig. 184).

Un altre paral·lel hipotitzat per P. Mateos es troba al complex monàstic de Tebessa (Algèria) (Ballu 1897) (Fig. 185). En aquest conjunt protegit per una muralla, l'edifici de l'angle nord-oest va ser interpretat per J. Christern com a un *xenodochium*, que hauria servit per a acollir els peregrins que anaven a visitar les relíquies de Santa Crispina. Segons ell, es tractava d'un edifici de planta baixa i primer pis, en el que la planta baixa acolliria els estables i el primer pis les funcions pròpies dels *xenodochia* (Christern 1970, 104). Es tracta sens dubte del paral·lel més proper, però no s'estructura a través d'un cos transversal ni es troba parcialment a l'aire lliure com es dona a l'edifici de Mèrida. Nosaltres pensem, en canvi, que l'edifici del conjunt de Tebessa es podria interpretar simplement com el refectori dels monjos, com també es pot observar al

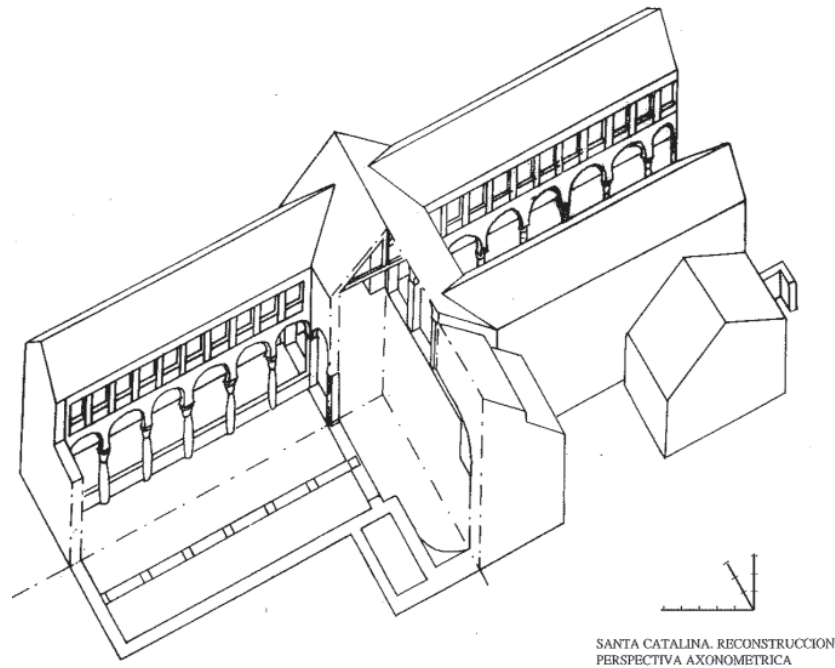

Fig. 183. Restitució en perspectiva axonomètrica de l'edifici conegut com el *xenodochium* de Mèrida. En realitat tenim un gran desconeixement sobre com eren físicament aquest tipus de construccions citades a les fonts (Mateos 1995c, 313).

monestir de Ma'ale Adummim (Cisjordània) (Fig. 186) (Brenk 2005, 194).

P. Mateos fa referència a altres autors per a argumentar la seva interpretació, però alguns d'aquests o bé no presenten cap planta arquitectònica que permeti comparar-lo amb el de Mèrida (Hubert 1959, 545; Schönfeld 1922, 1-54) o bé són edificis de funcions similars (hospital) però amb una estructuració totalment diferent (Davies 1989, 225).

Finalment, el paral·lel dels edificis nord-africans coneguts com "*bâtiments à auges*" és força controvertit. Hi ha molts dubtes sobre la funcionalitat real d'aquests edificis i de moment només s'han proposat diverses hipòtesis al respecte, cap d'elles concloent (Duval i Duval 1972, 706-710) (Fig. 187).

En la nostra opinió, és possible que l'edifici descobert i publicat per P. Mateos sigui realment el *xenodochium* fundat pel bisbe Mazona, però també és veritat que tenim un gran desconeixement sobre com eren físicament aquests edificis. Per tant, també creiem possibles altres funcionalitats, entre les que hi figura haver estat una residència aristocràtica d'època visigoda. Com hem vist en altres exemples, són habituals en aquesta arquitectura les filades de pilars per a sostenir un primer pis on es desenvolupen les activitats residencials i representatives. A més, parts a l'aire lliure i enjardinades tampoc s'haurien de descartar totalment en una residència aristocràtica visigoda. Un últim factor que ens provoca dubtes és la rica decoració d'una de les pilastres internes de l'edifici. No sabem fins a quin punt aquestes decoracions eren necessàries en edificis per a acollir pobres, malalts i peregrins.

Valentia

La ciutat més propera al jaciment que ara passarem a descriure és *Valentia* (València). Fundació republicana (138 a. C.), és una ciutat que, tot i els episodis de regressió del s. III, en època tardoantiga manté una posició dominant sobre la plana al·luvial que forma la desembocadura del riu Túria (Ribera 2008, 303).

A les excavacions de L'Almoina, al centre de la ciutat antiga, és on millor s'han pogut documentar les transformacions urbanes d'època tardoantiga i visigoda, que en gran part es relacionen amb el culte al màrtir Sant Vicenç. Tot i que les primeres manifestacions de la seva veneració conviuran amb els edificis anteriors, aquesta situació canviarà després de nous episodis destructius a inicis del s. V (Ribera 2008, 305).

Les següents notícies segures ja són del s. VI, durant el qual cobra una especial rellevància l'episcopat de Justinià (530-550). Sota aquest bisbe es construeix la catedral, a la que més tard s'hi afegiran els annexos del baptisteri i del mausoleu cruciforme (Ribera 2008, 306). Aquest gran edifici, que ocuparà part de l'antic fòrum i obligarà a desviar el *cardo maximus*, també comptarà amb un espai obert dedicat a enterraments privilegiats (Ribera 2008, 311).

Ja al s. VII, es detecten alguns canvis menors al grup episcopal, on es construeix un edifici de capçalera absidal i un gran pou a l'indret on es creia que Sant Vicenç havia estat martiritzat (Ribera i Rosselló 2009, 192-193). Més enllà del grup episcopal i tal com hem comentat al parlar dels circs,

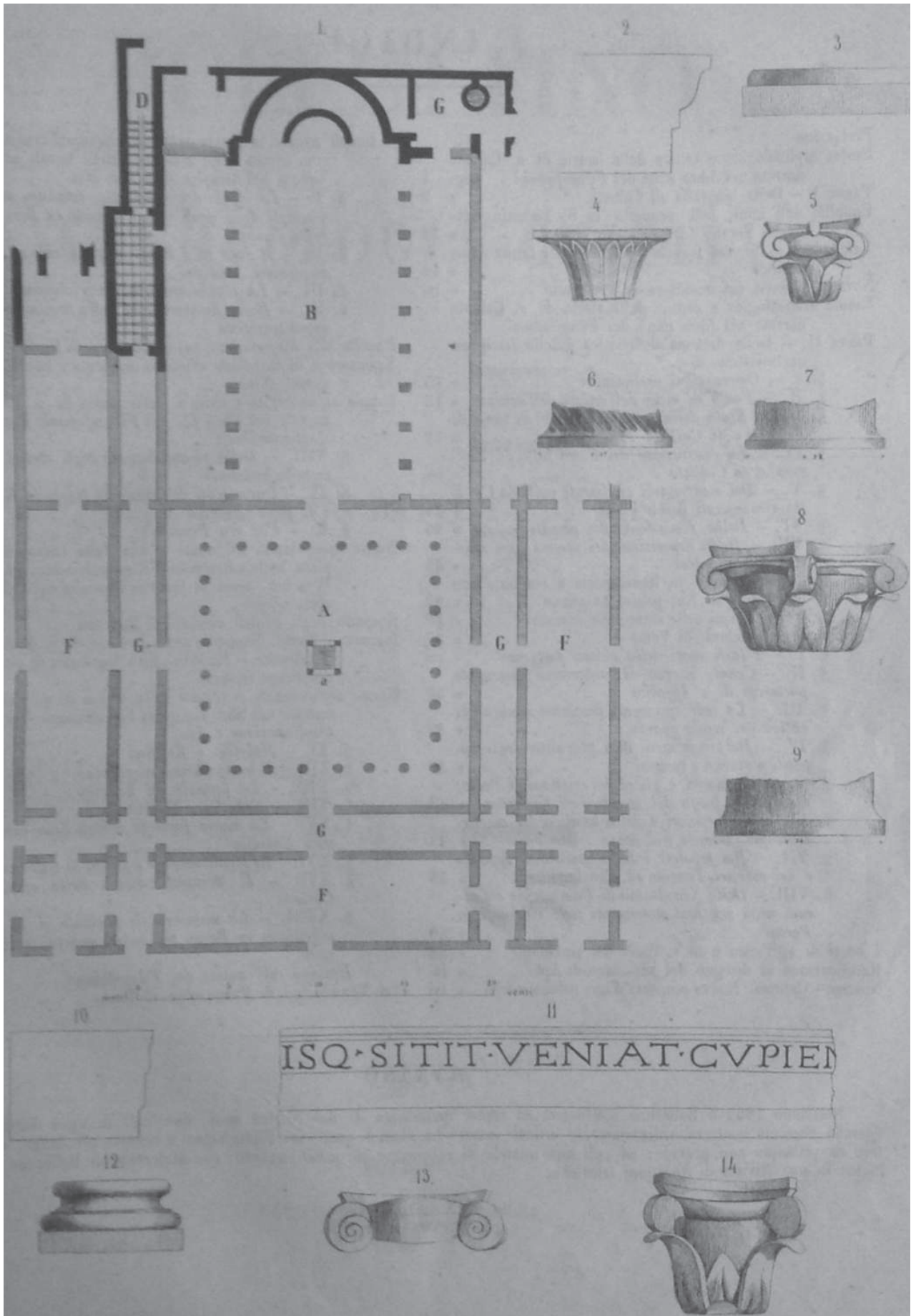
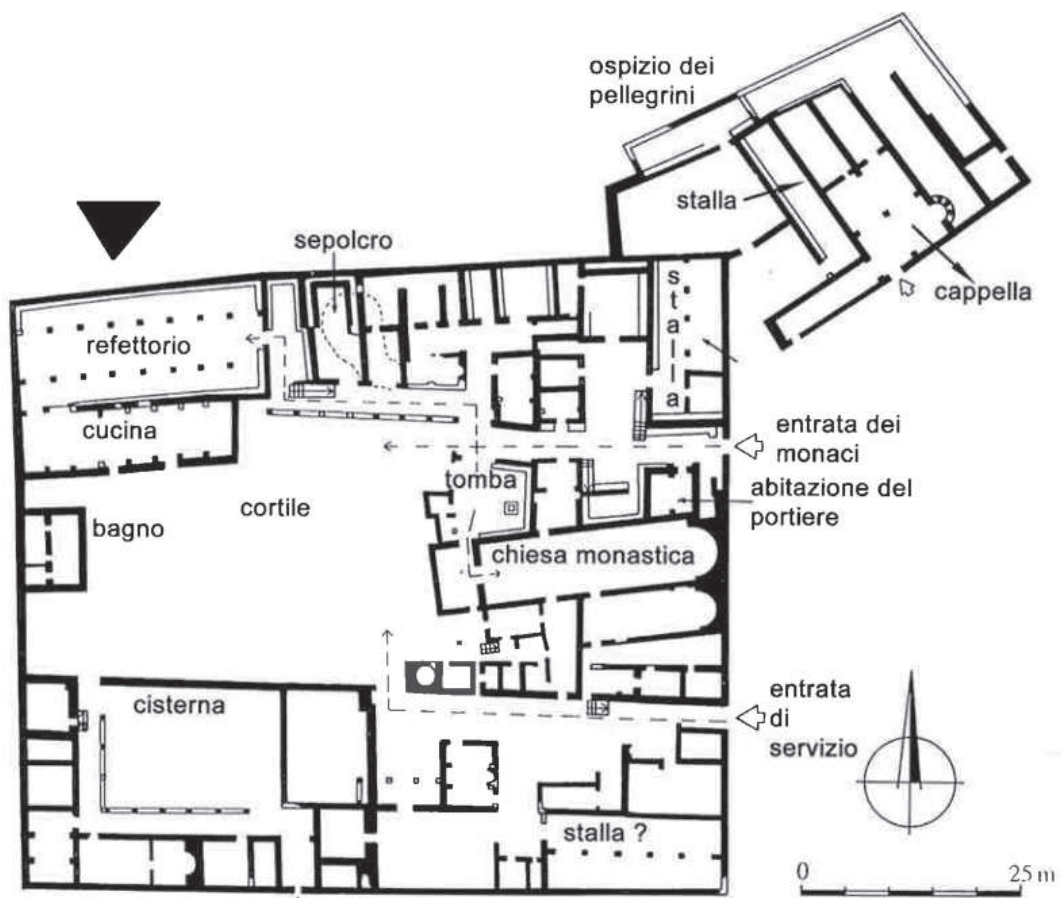
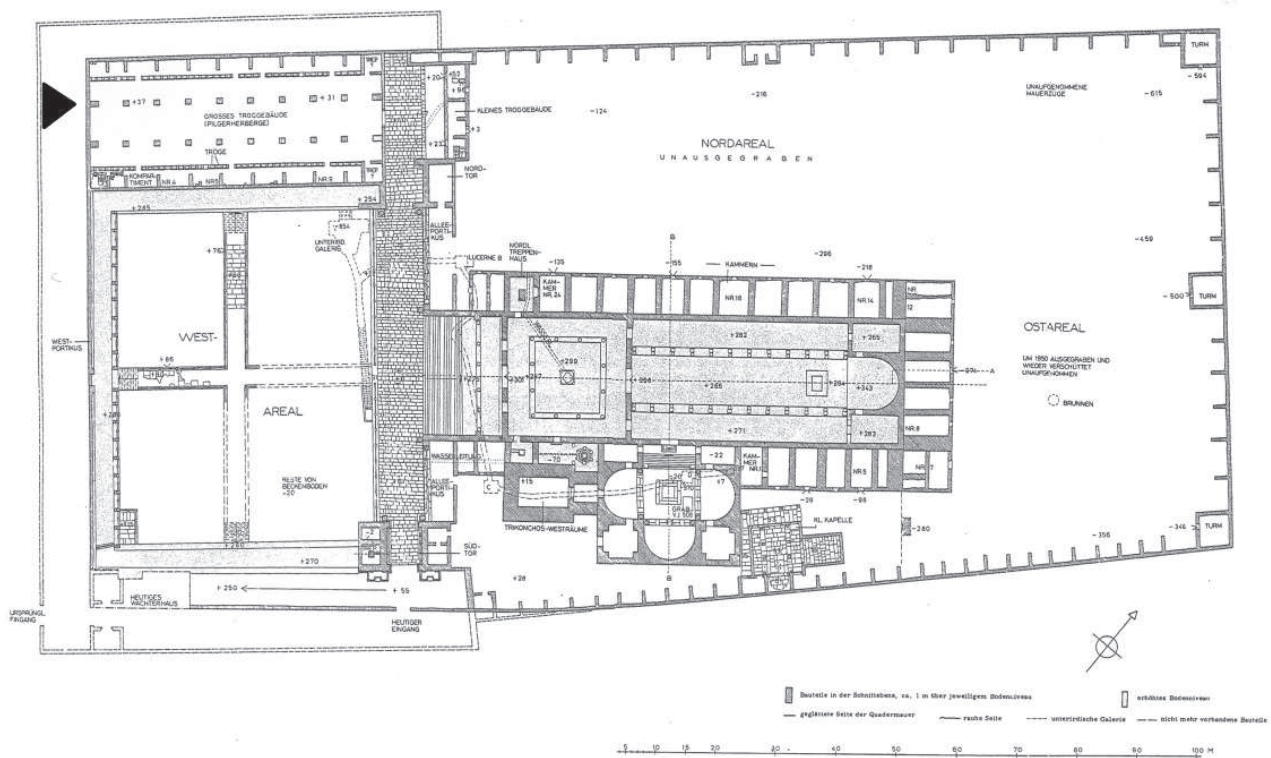

Fig. 184. Planta general de la coneguda com a “Basilica di Pamacchio” a *Portus*, un dels suposats paral·lels del cas de Mèrdia. Cal tenir present que les úniques restes documentades al s. XIX són les que presenten el color negre, la resta és hipotètic i creiem que no presenta massa similituds amb el cas de Mèrdia (Lanciani 1866, 103).

Figs. 185 i 186. A la imatge superior es pot veure el monestir de Tebessa (Algèria), on s'assenyala el suposat xenodochium (López 2006, 263). Tot i això, també es podria tractar del refectori dels monjos, com mostra l'exemple del monestir cisjordà de Ma'ale Adummim (imatge inferior), on presenta una estructura i una situació en planta similars (Brenk 2005, 194).

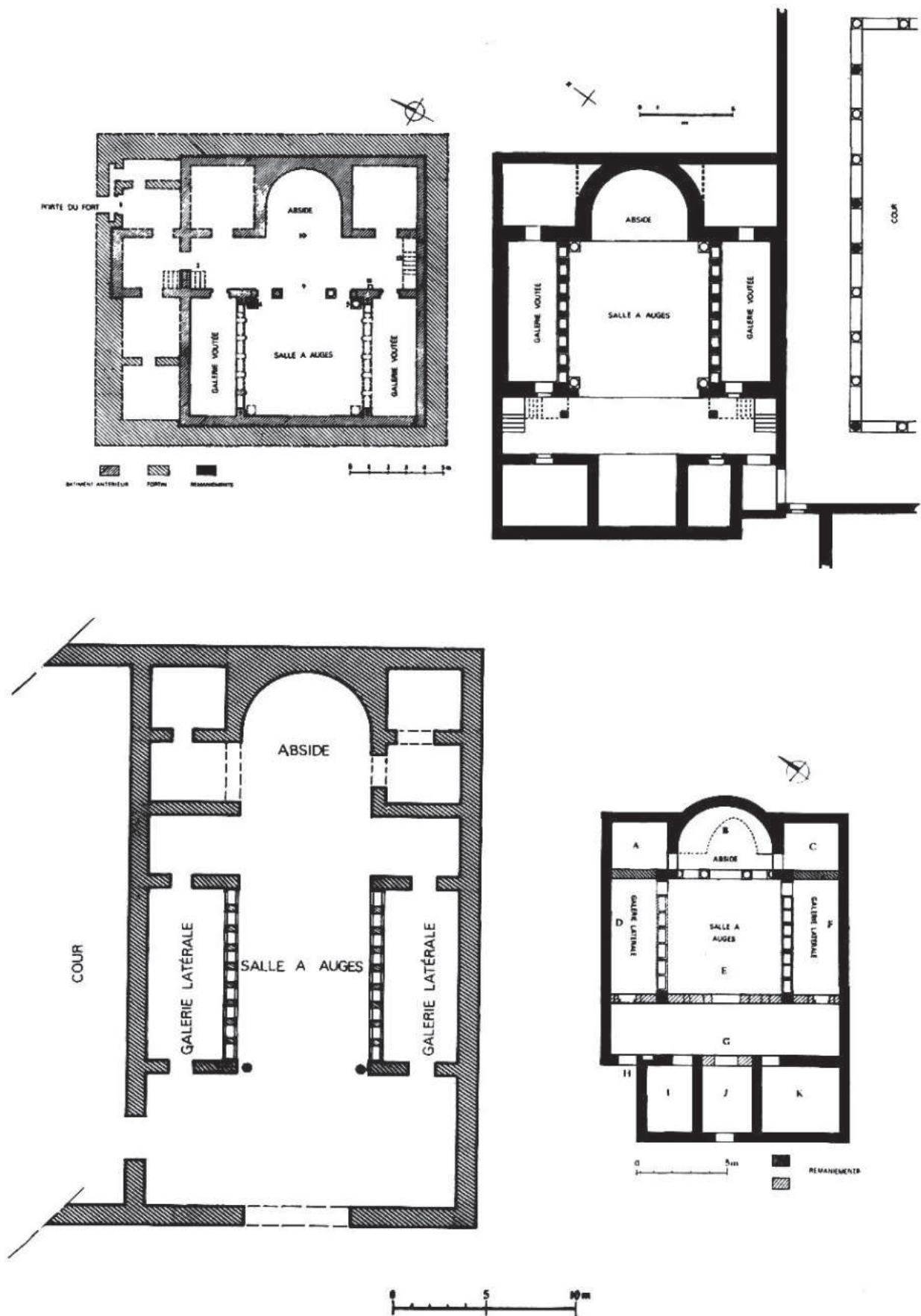

Fig. 187. Diverses plantes dels edificis coneguts com “bâtiments à auges”. En ordre de lectura es tracta dels jaciments de Henchir Faraoun, Haïdra, Oued Louz i Madaure. El nom de “bâtiments à auges” indica que, en un primer moment, van ser interpretats com estables amb menjadores per a alimentar i guardar el bestiar. Descartada aquesta idea, les investigacions dels anys setanta tampoc no van acabar d’aclarir-ne la funcionalitat. En aquest cas, tampoc ens sembla clara la possible relació formal i/o funcional amb la planta del xenodochium de Mèrida (Duval i Duval 1972, Fig. 21).

un dels fenòmens més destacats d'època visigoda serà l'ocupació del circ per part d'un conjunt de cases que es construeixen bàsicament amb materials d'aprofitament (Ribera 2001, 194).

Pla de Nadal

La primera notícia que es coneix sobre el jaciment de Pla de Nadal data de l'any 1971 i ens la transmet D. Fletcher Valls, en aquell moment director del Servei d'Investigació Prehistòrica de la Diputació de València. El seu descobriment es va produir arran d'uns treballs agrícoles que el van destruir parcialment, sobretot a la seva meitat nord. La investigació arqueològica sistemàtica, però, no va començar fins deu anys més tard, estenent-se en vuit campanyes intenses entre 1981 i 1989, dirigides pels arqueòlegs de la Diputació de València (Juan i Pastor 1989, 137).

Pla de Nadal es troba avui dia al terme municipal de Riba-roja de Túria, a uns 20 km. al nord-oest de València, una zona amb una forta pressió urbanística i d'infraestructures. El jaciment es localitza en una lleu elevació del terreny, amb la qual cosa en època visigoda devia tenir certa visibilitat al territori, ja que la zona circumdant és bàsicament plana (Juan i Lerma 2000, 135).

L'estructura d'aquest edifici és peculiar i difícilment es pot relacionar amb cap altre paral·lel conegut (Fig. 188). Segurament allò que més crida l'atenció és la seva estricta simetria en relació a l'eix nord-sud i segurament també a l'eix est-oest (Juan i Pastor 1989, 143). La seva part central la constitueix una gran aula rectangular (17.05 m. x 5.30 m.) d'orientació est-oest i dotada de pilastres de reforç al costat llarg meridional, potser també presents al septentrional (17). Al centre dels costats llargs, a nord i a sud, s'obren dues portes (1.35 m. de llum) i tres finestres (80 cm. de llum) a banda i banda de cada una de les portes, sumant un total de dues portes i dotze finestres (Juan i Pastor 1989, 143-144).

Aquest sistema d'obertures podria semblar excessiu per a garantir una il·luminació adequada a l'aula central, però cal pensar que aquesta es trobava precedida per amples pòrtics de 5 m. d'amplada, que segurament haurien impedit l'entrada directa de la llum. L'existència dels pòrtics és segura al sud i només probable al nord. La funcionalitat d'aquesta aula, que es troba pavimentada amb terra batuda, segurament cal relacionar-la amb el processat i l'emmagatzematge de productes agrícoles com el vi, l'oli o els cereals. Ho demostra la localització de restes de dòlies, rodes de molí i morters manuals (Juan i Lerma 2000, 136).

Als extrems est i oest de la gran aula central

s'obren grans portes coronades per arcs de ferradura (3.55 m. de llum) i en els que encara es conserven les impostes a 80 cm. d'alçada respecte del paviment original. Aquestes portes condueixen cap a uns espais distribuïdors, que són anomenats "atris" en les publicacions. Ambdós "atris" permeten la comunicació amb l'exterior de l'edifici a est i oest, a través de portes de 1.80 m. de llum, així com a diverses estances en les direccions nord i sud. Els arcs a través dels quals s'accedeix a aquestes estances són similars als anteriors, però més estrets (3.35 de llum) i més alts, doncs les impostes se situen a 90 cm. d'alçada. Les estances, de les que se'n desconeix totalment la funcionalitat, presenten una disposició en "L" invertida, en la qual una primera avantcambra dona accés a dues cambres laterals, estrictament orientades segons els punts cardinals. Com en altres casos, aquest esquema, que es pot assegurar al sector sud, només és probable al sector nord.

A Pla de Nadal es pot assegurar l'existència de, com a mínim, un primer pis, present si més no a tot l'espai central (Juan i Lerma 2000, 136). Sobre un entaulament de fusta es disposaria un paviment d'*opus signinum*, possiblement emmarcat per una banda de rajoles de ceràmica (22 x 22 x 5 cm.) (Juan i Pastor 1989, 145; Rosselló 2005, 288). És gairebé segur que aquesta zona superior es destinaria a funcions pròpiament residencials, com també posa de manifest la profusa decoració parietal (Juan i Lerma 2000, 136).

Ens trobem, per tant, amb la mateixa dualitat que ja hem observat a Sant Julià de Ramis o a Recòpolis, on els paviments del pis o pisos superiors, destinats a habitatge, són d'*opus signinum*, mentre que els dels pisos inferiors, potser sotmesos a un major desgast per les activitats que s'hi duen a terme, es limiten a la terra batuda.

Pel que fa a l'aparell decoratiu, un dels elements que més va sorprendre de l'excavació d'aquest jaciment va ser la gran quantitat de peces de decoració arquitectònica que s'hi van localitzar (unes vuit-centes). D'aquestes, unes quatre-centes formaven part de la fàbrica del propi edifici i la resta eren elements ornamentals. Entre ells destaquen frisos, roleus, veneres, capitells, balustres, fusts, gelosies en forma de creu, etc., als que se'ls atribueix una inspiració bizantina. Entre els diferents elements destaca especialment un medalló circular amb un anagrama central, que s'ha pogut transcriure com "Tebdemir", personatge que amb tota probabilitat cal identificar com el propietari de l'edifici (Juan i Lerma 2000, 137-141) (Fig. 189).

La voluntat d'identificar aquest home ha portat a relacionar-lo amb el Teodomir que firma els pactes amb els musulmans a la zona del sud-est

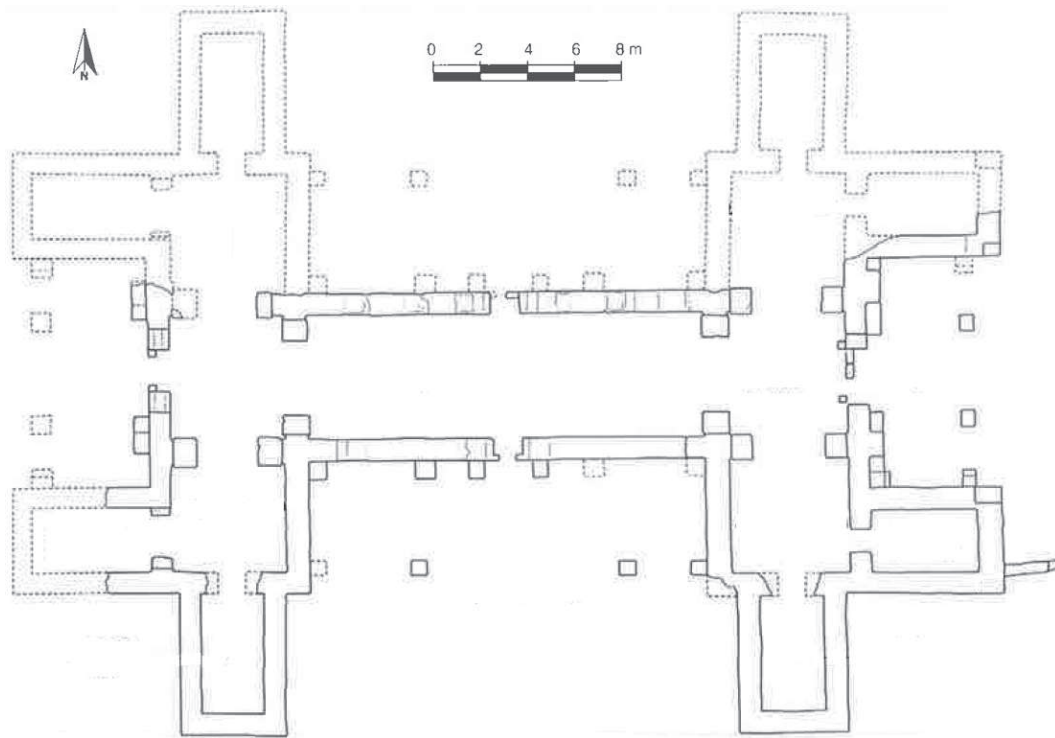

Fig. 188. Planta general de l'edifici de Pla de Nadal. Destaca en primer lloc l'originalitat de la planta d'aquesta residència i la seva estricta simetria, alineada perfectament amb els punts cardinals. La funcionalitat dels diferents espais és un tema encara pendent, però a l'aula central i hi ha evidències de processat d'aliments. Com en els altres casos, els espais d'habitació i representació s'haurien ubicat al primer pis (Juan i Pastor 1989, 175).

peninsular (la "Chora de Tudmir") (Rosselló 2005, 289). Nosaltres creiem que la distància física i potser cronològica és prou gran com per ser cautelosos, sent de moment una hipòtesi a confirmar. En base a l'estudi comparat d'aquests materials, la cronologia que s'atribueix al conjunt se situa a la segona meitat del s. VII, constituint així un dels pocs exemples d'arquitectura civil d'aquest període (Juan i Pastor 1989, 178).

Finalment, pel que fa als materials i tècniques constructives, una de les característiques més sorprenents d'aquest edifici és la pràctica absència de fonaments, ja que els murs s'aixequen directament sobre el sòl amb una lleugera capa de terra per a anivellar, un fet que devia minvar la seva estabilitat estructural. Les fàbriques dels murs són paraments de maçoneria, mentre que el nucli es reomple amb terra i reble, arribant a amplades de gairebé un metre (Juan i Pastor 1989, 144-145)

Els punts dèbils de l'estructura es troben reforçats amb carreus, però de dos tipus diferents. Les zones més delicades, com per exemple les cantonades, es reforcen amb grans carreus d'aprofitament d'origen romà. En altres punts, com per exemple als marcs de les obertures o a les dovelles dels arcs, es fa servir una tova calcària de menys qualitat, treballada a la pedrera especialment per aquest edifici. Aquesta diferència no era important, ja que tant la pedra com la maçoneria

eren posteriorment enlluïdes amb morter i calç (Juan i Pastor 1989, 145).

Durant l'excavació, també es van trobar nombroses restes de carbó i fusta cremada que apunten a un ús abundant d'aquest material, que s'hauria usat tant per l'entaulament del primer pis com per les encavallades de la coberta (Juan i Pastor 1989, 145). En relació a les cobertes, es va fer servir el sistema romà de *tegulae et imbrices*, però combinant-lo amb l'ús d'unes altres teules, més petites que els *imbrices* i que apuntarien al que avui dia anomenem teula àrab (Juan i Pastor 1989, 148). Per tant, a la segona meitat del s. VII, l'edifici de Pla de Nadal confirma com s'han acabat imposant els nous models de l'arquitectura residencial de prestigi, en la que l'antic peristil ja era un element del passat.

Les residències de les aristocràcies eclesiàstiques

Com veurem tot seguit, les residències dels bisbes, inserides gairebé sempre en els grups episcopals (Gurt i Sánchez 2011b), presenten les mateixes característiques que hem estat observant en les residències de les elits civils. Aquest fet no té res de sorprenent. És conegut l'important paper institucional que té el bisbe en la ciutat tardoantiga i visigoda. En certa manera el bisbe es converteix en el patró de la comunitat cívica, un paper que

Fig. 189. Medalló circular amb l'anagrama de "Tebdemir", que ha de relacionar-se amb el propietari de Pla de Nadal. S'ha plantejat, a nivell d'hipòtesi, la seva relació amb la persona que firmarà el "Pacte de Tudmir" (Ribera 2008, 317).

antigament havien exercit altres persones, ja fossin membres de l'*ordo decurionum* o grans personatges forans, però vinculats a la ciutat. La integració entre ambdues aristocràcies es va veure facilitada per l'ingrés a l'Església de les capes altes de la societat, molts cops homes d'origen senatorial, com posen de manifest casos emblemàtics com Sant Ambrós de Milà o Sant Sidoni Apol·linar (Beltrán de Heredia 2013, 30).

El palau episcopal de Barcino

Les circumstàncies en les que es va excavar el palau episcopal de *Barcino* ja les hem descrites al parlar del palau del *comes civitatis* i, per tant, no cal tornar-les a repetir. Avui dia, les restes d'aquesta construcció es troben al subsòl de la Plaça del Rei de Barcelona i formen part del recorregut visitable del Museu d'Història de la Ciutat.

En el teixit urbà antic, el palau episcopal se situava a l'angle nord-est de *Barcino*, on a l'altimperi s'havia aixecat la gran *domus* de Sant Iu (Mar *et al.* 2012, 100-103). En època tardoantiga, aquest edifici es trobava en un punt central del grup episcopal, la construcció del qual es va iniciar ja al s. IV. El palau del bisbe s'ubicava entre la basílica a l'oest, el palau del *comes civitatis* al nord i l'església cruciforme a l'est (Fig. 44).

Aquesta construcció té dues fases ben

delimitades. La primera data a inicis del s. V (18) i és bastant desconeguda degut a la superposició de la fase següent. Es construeix directament sobre els paviments de l'antiga *domus* de Sant Iu, ja envaïda anteriorment per la basílica del s. IV. Pel que fa a aquest moment, només es coneixen alguns murs que semblen articular una sèrie de sales allargades i pavimentades amb *opus signinum* i que s'articulen al voltant d'un espai central. Durant aquesta fase inicial, l'edifici va respectar els tallers de salaons i de vi, que ara continuaven en ús segurament gestionats per la comunitat cristiana (Bonnet i Beltrán de Heredia 2001, 77) (Fig. 190).

Tot aquest edifici canviarà profundament durant la segona meitat del s. VI. Les restes que avui dia es poden veure al subsòl de la Plaça del Rei pertanyen sobretot a aquesta fase. Es tracta d'un edifici imponent, l'eix del qual s'articula a partir d'una gran aula o espai de comunicació central de planta rectangular (c. 23.5 m. de longitud). A banda i banda d'aquesta aula s'obre un conjunt d'habitacions, que podrien arribar a ser cinc per cada costat, formant un esquema compositiu molt simètric, basat en un mòdul quadrat de 25.5 peus (Beltrán de Heredia i Revilla 2009, 171-175) (Fig. 191). Les habitacions laterals són de superfícies i longituds diferents, fet que genera façanes laterals amb una sèrie de cossos entrants i sortints, de forma similar a l'edifici sota del Palau de la Generalitat. No es coneixen exactament les seves entrades i la comunicació general amb la resta dels edificis del grup episcopal, però són molt plausibles les obertures proposades per J. Beltrán, en el sentit de comunicar aquest edifici amb l'església cruciforme i amb el passadís porticat que duia cap a una de les entrades laterals de la basílica.

Com ja hem vist en les residències de les aristocràcies civils, el creixement d'aquest edifici es desenvolupa sobretot en alçada. En aquest cas en són testimoni la gran amplada dels murs (75 cm.), la presència de pilars a les dues habitacions majors dels laterals o les grans pilastres de l'aula central. Però tampoc cal recórrer a aquests indicis indirectes, ja que l'excel·lent alçada dels murs permet observar directament la presència de, com a mínim, els dos primers pisos a partir dels encaixos de l'embigat. A nivell cronològic, el nou palau episcopal cal situar-lo a la segona meitat del s. VI, en una forquilla temporal que s'ha pogut establir entre els anys 530 i 595, tant a partir dels materials arqueològics com dels anàlisis químics dels morters (Beltrán de Heredia 2009, 148).

Pel que fa als materials i les tècniques de construcció de la fase del s. VI, els fonaments són correguts i presenten una estructura atalussada, ja que parteixen d'una amplada de 91 cm. a la base

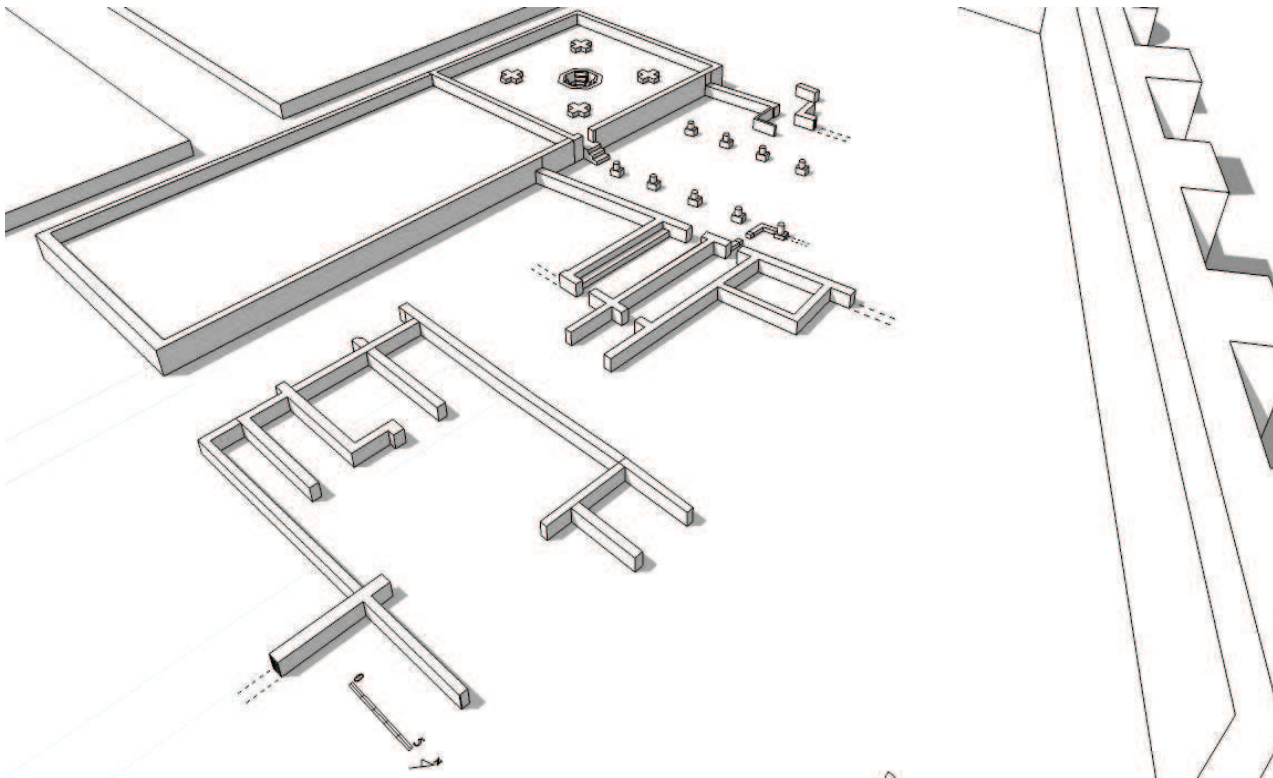

Fig. 190. Restitució volumètrica de les restes de la Plaça del Rei de Barcelona a inicis del s. V. En primer pla es pot observar el palau episcopal. Són unes estructures difícils de comprendre per la superposició posterior del palau del s. VI. Al fons es pot veure l'aula d'audiències episcopal, el baptisteri i l'espai que ocuparia la basílica, avui sota la catedral gòtica (A. Perich).

fins a arribar als 75 cm. quan s'uneixen al mur vist (Beltrán de Heredia 2009, 154).

Si prenem com a referència la tècnica de construcció dels fonaments en altres edificis contemporanis del propi grup episcopal, veiem que es tracta de basaments molt profunds (2.20 m. a l'església cruciforme). No es construeixen amb la tècnica de l'encofrat, sinó que presenten una cuidada disposició dels materials en filades. També els fonaments es basteixen a doble parament i nucli interior, en el que s'aboca terra, reble i morter de calç (Beltrán de Heredia 2009, 153).

Els murs s'aixequen a partir de paraments fets de maçoneria irregular i carreuó (segurament aprofitat), mentre que el nucli s'omple amb reble i runa mesclada amb morter de calç (Fig. 192). Un cop s'ha completat el procés, el mur s'enllueix amb un arrebossat exterior, que regularitza els paraments. Les cantonades es reforcen amb una cadena de carreus col·locats a llarg i a través, entre els que es poden veure pedestals d'aprofitament procedents del fòrum (Beltrán de Heredia 2009, 148-149).

L'ús dels carreus aprofitats també es documenta a les portes, on es disposen verticalment per aixecar els brancals. La gran alçada conservada fins i tot ha permès la conservació d'una finestra, que es construeix amb dues peces monolítiques formant una estreta obertura, element que recorda a una espitllera (70 cm. x 10 cm.) (Beltrán de Heredia

2009, 155). Finalment, pel que fa als paviments, el palau episcopal presenta una certa varietat de solucions, que van des de l'*opus signinum*, el simple morter de calç o un paviment fet a base de peces de ceràmica, documentat durant les excavacions antigues al cos central, al costat sud-oest (Beltrán de Heredia 2009, 155).

Com veiem, el palau episcopal de *Barcino* és un exemple més del nou model que ara es van imposant. No cal oblidar que, en la immensa majoria, els bisbes procedien dels grups socials privilegiats, amb la qual cosa la convergència de solucions és del tot lògica (Liebeschuetz 2001, 137-168; López i Lomas 2004, 558).

La planta, caracteritzada per un cos central al que s'obren diverses habitacions en un esquema simètric, presenta moltes similituds amb l'edifici de Sant Julià de Ramis (Beltrán de Heredia 2009, 164). És molt eloqüent que aquesta residència s'assenti sobre les restes d'una gran casa de peristil, mostrant el canvi en el model arquitectònic, però també la continuïtat pel que fa a l'ús del solar per a funcions residencials de prestigi des de l'altimperi (Bonnet i Beltrán de Heredia 2004, 141). Si bé aquest exemple no presenta els pilars centrals de reforç, tan característics d'aquesta arquitectura, és un fet que es podria explicar per la gran solidesa de l'estructura, que segurament els hauria fet innecessaris.

Els diferents pisos es recolzaven simplement

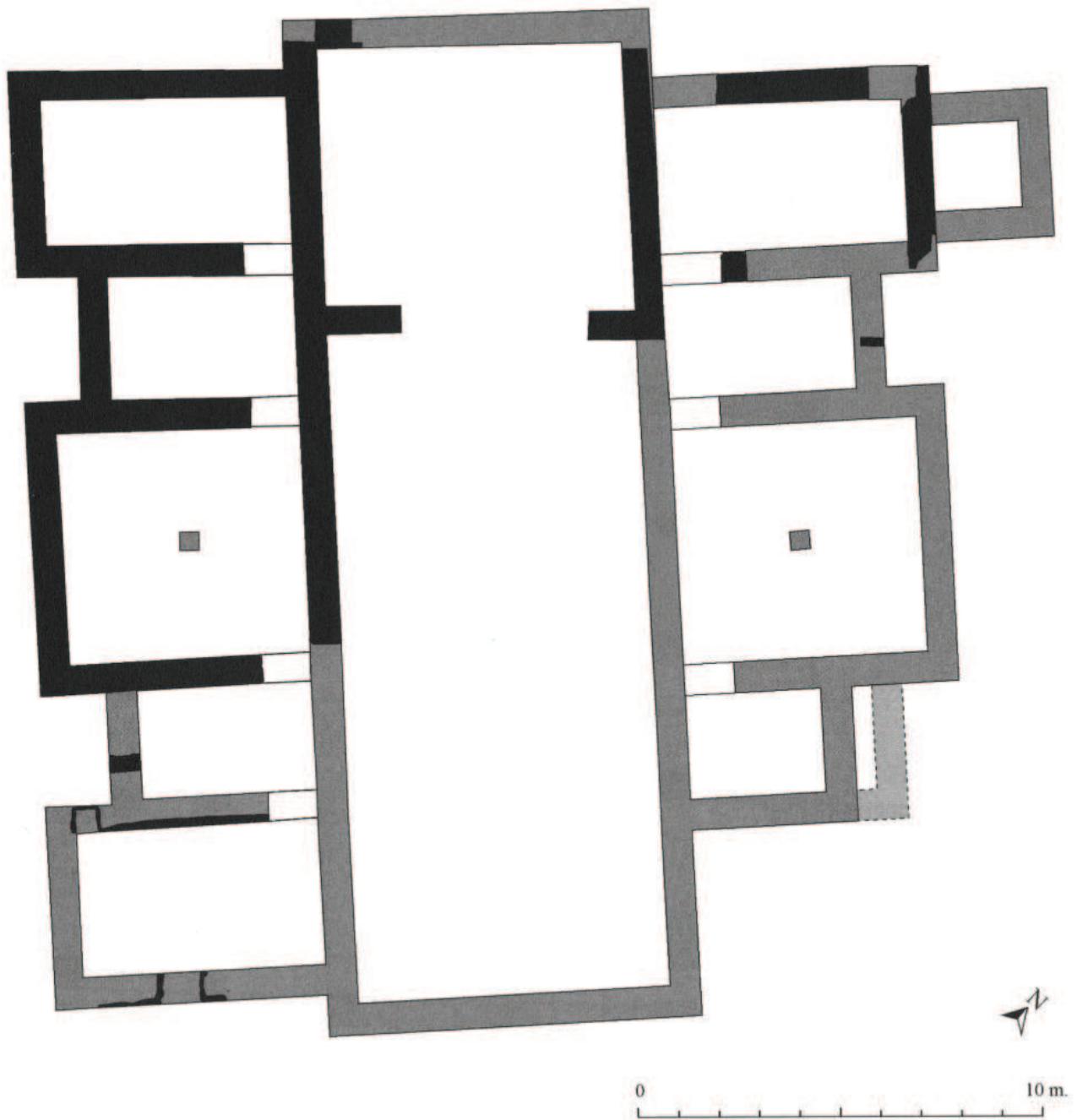

Fig. 191. Planta del palau episcopal de *Barcino* al s. VI. Es pot observar com l'estructura, molt compacta, està dominada per l'aula central rectangular, a la que s'obren la resta d'habitacions. Les diferents mides d'aquestes és el que provoca l'aspecte de façanes amb diversos cossos entrants i sortints. També es poden apreciar els diferents sistemes per a suportar les pressions dels pisos superiors, ja sigui a través de pilars o pilastres a l'aula central (Beltrán de Heredia i Revilla 2009, 174).

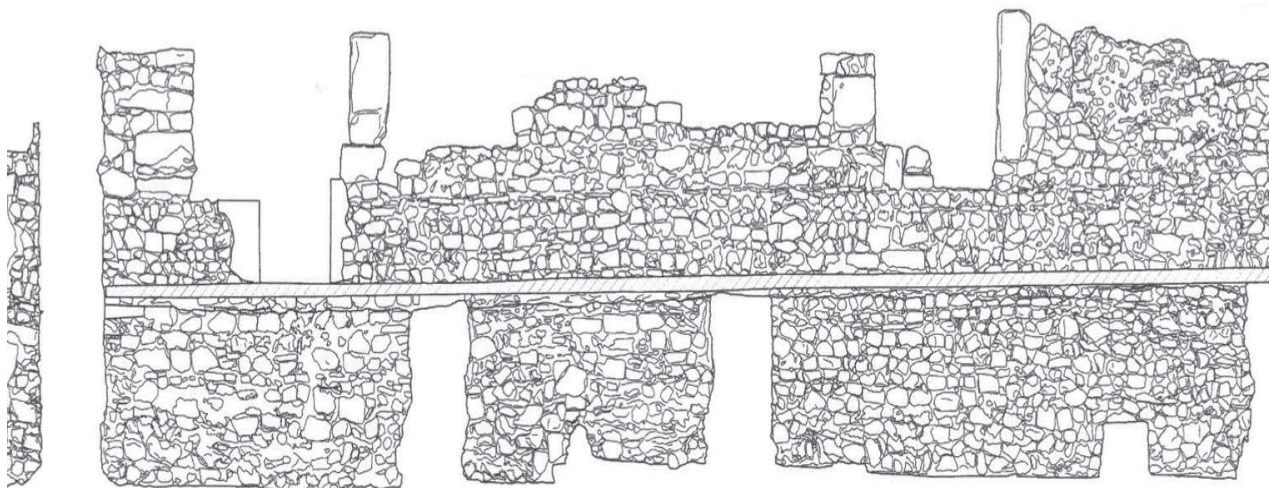

Fig. 192. Alçat de la fàbrica de maçoneria d'un dels murs del palau episcopal de *Barcino* durant el s. VI. Apart de la maçoneria s'usaran grans blocs de pedra a les cantonades, molts cops pedestals aprofitats (Beltrán de Heredia 2009, 149).

sobre un embigat de fusta, fàcilment suportable per la pròpia estructura de l'edifici. Desgraciadament, les escales no s'han pogut localitzar arqueològicament, fet que probablement s'explica per ser també de fusta. Finalment, cal destacar la continuïtat que tindrà aquesta tipologia de nau central i cossos entrants i sortints, fins i tot després del final del regne visigot. A Mèrida s'han localitzat dos edificis àulics que presenten una planta pràcticament idèntica ("edificis "B" i "D"), però en aquest cas es daten en època emiral (Mateos i Alba 2000, 156-165; Alba 2007, 183) (Fig. 193).

El possible palau episcopal del suburbi occidental de Tarraco

Aquest exemple i el següent, ambdós a *Tarraco*, són més hipotètics que els palaus episcopals anteriors, sobretot per la pobresa de la informació. Pel que fa al palau episcopal d'aquesta ciutat, realment no se'n coneix la ubicació i els textos tampoc ajuden massa en aquest sentit. Per les fonts escrites, concretament per l'epístola 11 de la correspondència entre Sant Agustí i Consenci, sabem que a *Tarraco* hi havia un *episcopium* dotat de diversos edificis, entre els que destaca el *secretarium*, una sala segurament destinada a reunions (Amengual 1994, 492). Aquest conjunt s'hauria construït en algun moment anterior a l'any 419, quan es data aquest document (López 2006, 257). Però el text només ens confirma la pròpia existència de l'episcopi en una data determinada i, desgraciadament, no proporciona referències topogràfiques.

A nivell arqueològic, la construcció de la fàbrica de tabacs de Tarragona ("La Tabacalera") a inicis del s. XX, va provocar la descoberta de la basílica i de la gran necròpolis paleocristiana de la ciutat. Les obres es van iniciar l'any 1923 i es van

allargar durant tota la dècada següent, sent Mn. Serra i Vilaró la persona encarregada de l'excavació.

Però la seva arribada es produirà l'any 1926, és a dir, tres anys més tard de l'inici de les obres. Abans de la seva arribada, els treballs per a la fonamentació de la futura fàbrica van anar a càrrec dels enginyers de la fàbrica de tabacs, que van treballar en una àmplia zona situada al sud de la basílica (1.800 m²). És aquí on van aparèixer les restes que ara ens interessien.

Evidentment no s'ha de pensar en una excavació arqueològica, sinó que els caps d'obra anaven recollint els objectes que els semblaven antics, a la vegada que aixecaven una planta general dels murs apareguts, assistits puntualment per membres de l'Institut d'Estudis Catalans (López 2006, 220). Per tant, avui dia, per a l'estudi d'aquestes restes, es compta únicament amb dos plànols generals i un conjunt d'objectes descontextualitzats, situació que sovint genera més preguntes que respostes (López 2006, 220) (Figs. 194 i 195).

Pel que fa al viari modern, tots aquests edificis cal ubicar-los sota l'antiga fàbrica de Tabacs (avui reconvertida en l'"Espai Tabacalera"), tot i que una petita part al nord s'ha museïtzat i és visitable sota la gestió del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona. Durant l'antiguitat, aquest complex suburbà s'ubicava a la plana al·luvial situada al marge esquerre del riu Francolí, un sector travessat per vies suburbanes que, des de *Tarraco*, es dirigien al sud i a l'oest. Des de l'alt imperi era un paisatge caracteritzat per la presència d'edificis suburbials de caire religiós, funerari, domèstic i productiu (Fig. 43).

En l'espai situat al sud de la basílica meridional, a falta de qualsevol tipus de referència cronològica, un dels pocs elements que permet distingir les diferents fases és l'orientació dels

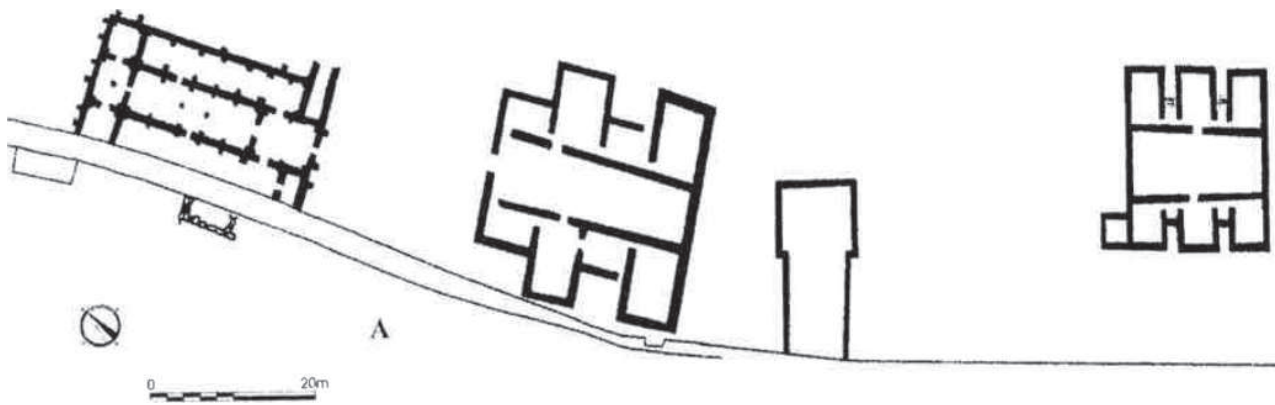

Fig. 193. Planta esquemàtica del barri de Morería de Mèrida en època emiral. En aquest moment destaca la construcció de grans residències àuliques relacionades amb les aristocràcies de l'emirat de Còrdova (Mateos i Alba 2000, 158).

murs (López 2006, 220). S'observa que un conjunt d'estructures, moltes de tipus funerari, es disposen orientades a la via romana i sembla que s'han d'adscriure a una cronologia anterior a les possibles estructures episcopals. Aquestes, al contrari, mostren una disposició orientada als punts cardinals, al igual que les dues basíliques (López 2006, 223). No hi ha dubte que es tracta d'unes poques restes descontextualitzades i que no permeten de cap manera assegurar l'existència d'un palau episcopal. Tot i això, creiem que hi ha una sèrie d'elements que ens podrien encaminar en aquesta direcció, com de fet ja s'han expressat altres autors (Macias 2000, 264).

Un dels primers indicis en aquest sentit és la relació d'aquests edificis amb la basílica. No només és una relació de proximitat, sinó que els murs d'ambdues construccions estan estructuralment lligats i és gairebé segur que són contemporanis. Per tant, la seva cronologia ha de ser la mateixa que la de la basílica meridional, és a dir, entre finals del s. IV i inicis del s. V (López 2006, 224 i 250).

A més d'aquesta relació física, hi ha una relació de proporcions, ja que les dimensions d'aquests edificis del sud prenen com a referència les mides de la basílica. A vint metres del mur sud de la basílica es documenta un gran mur que separa en dos aquests edificis i encara vint metres més cap al sud es troba el que semblaria la seva línia de façana. Creiem, en conseqüència, que no es tracta d'una construcció anterior que més tard aprofita la basílica com s'havia plantejat (Del Amo 1979, 233), sinó que aquests edificis del sud clarament formen part del mateix complex, al que estan física i proporcionalment lligats.

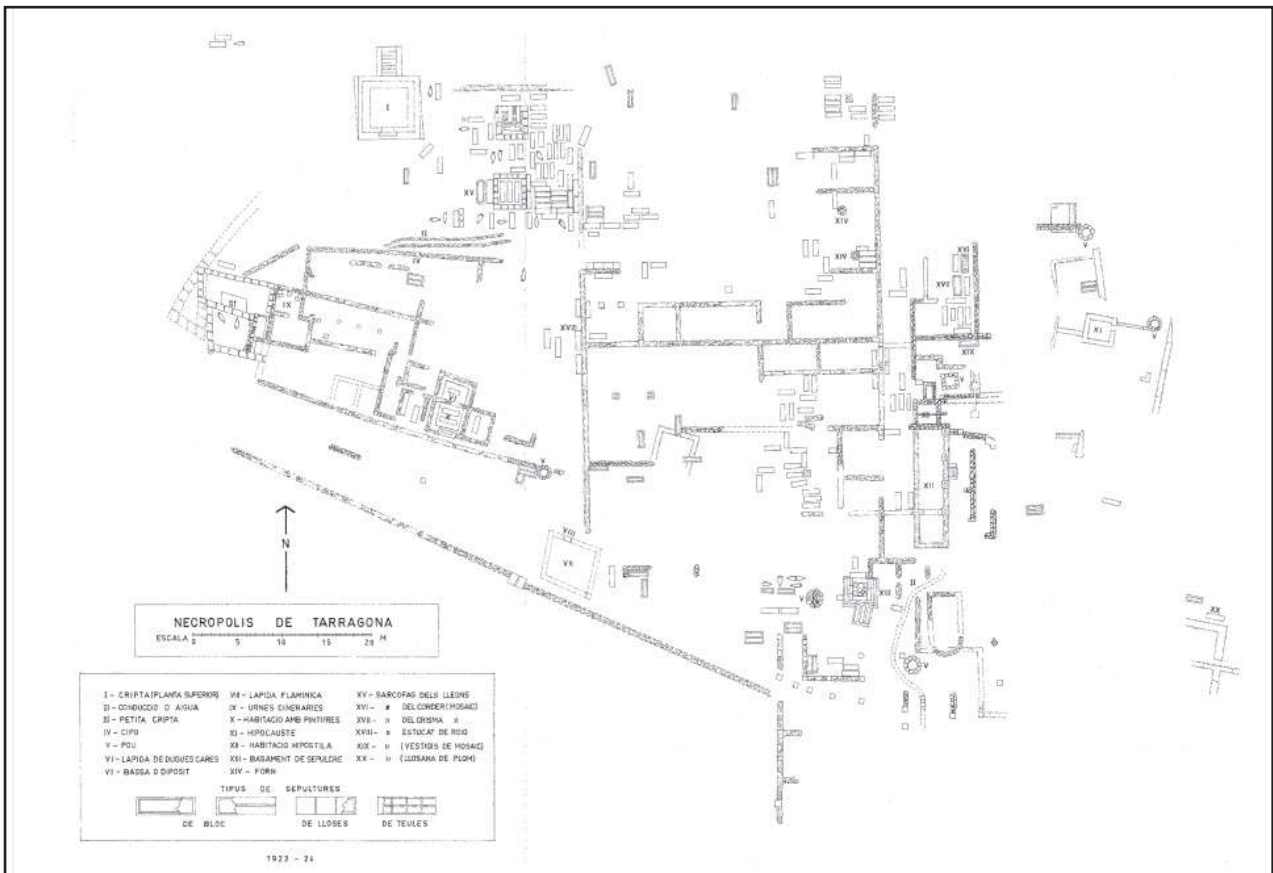
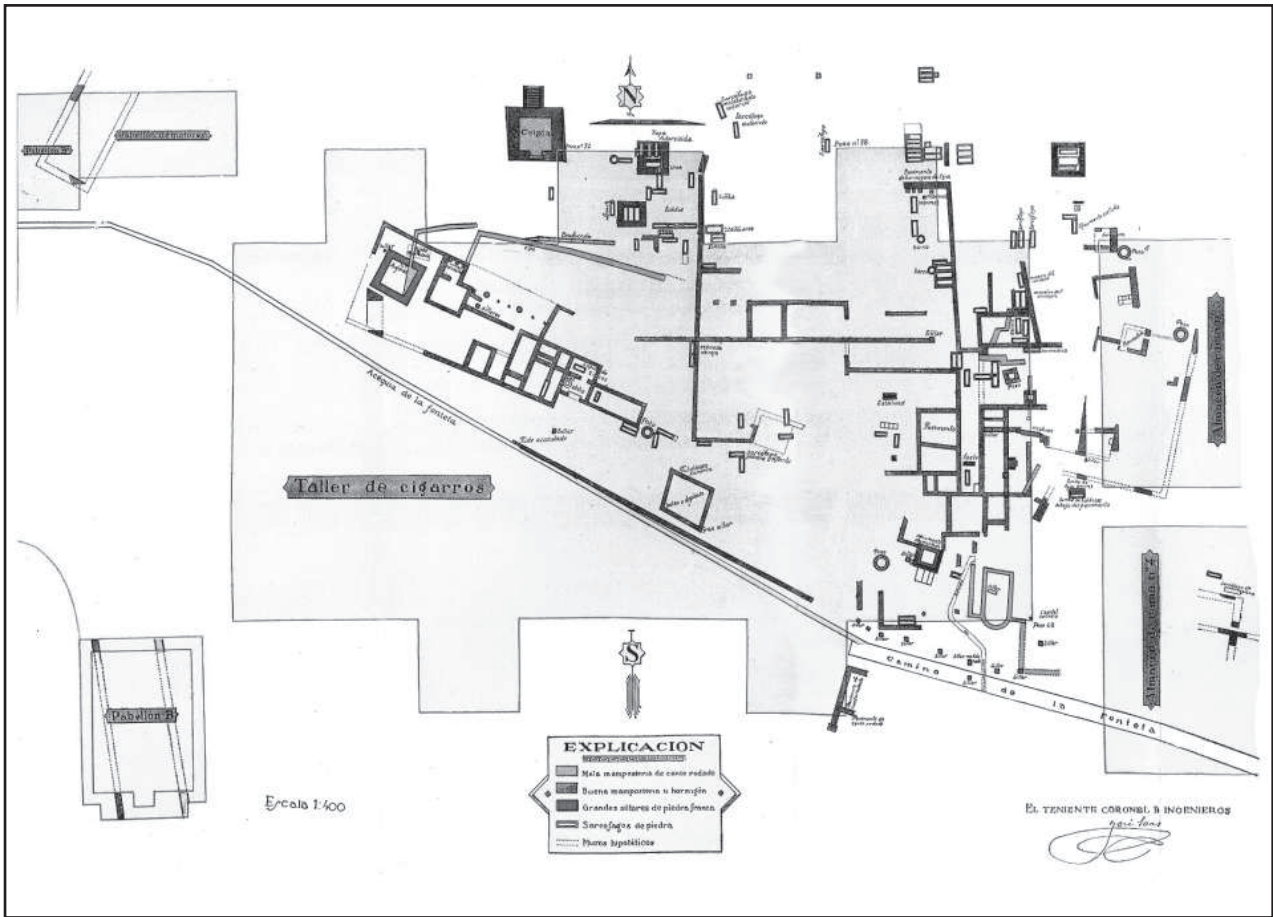
Es configuren d'aquesta manera dues grans construccions rectangulars (c. 30 m. x 20 m.). Es tracta d'edificis en els que semblen

alternar-se espais a l'aire lliure i espais coberts, que ocasionalment compten amb suports verticals. La presència d'aquests fa que es pugui plantejar l'existència d'un pis superior, en la línia dels edificis que ja hem anat veient en aquest capítol.

Un altre element clau per a entendre aquests edificis és la presència d'un baptisteri. Aquest fet és de gran importància per aclarir tant la cronologia de les construccions com les seves funcionalitats litúrgiques, que d'alguna manera complementarien el baptisteri localitzat a la pròpia basílica (López 2006, 209). Apart del baptisteri, un altre element que destaca és la presència d'un pòrtic d'entrada monumental, orientat cap a la ciutat. Es tracta d'un pòdium elevat al que s'accedeix per unes escales centrals i en el que la coberta era sostinguda per un conjunt de quatre columnes (Fig. 196).

En relació a la cronologia, ja hem comentat una data de construcció al voltant de l'any 400 (López 2006, 218). Pel que fa a la seva amortització, si de nou la lliguem als destins de la basílica sud, sabem que el seu ús es perllonga com a mínim durant tot el s. VI. Tot i això, a la zona es van localitzar altres elements decoratius que P. de Palol va datar entre la segona meitat del s. VI i el s. VII, confirmant així un llarg període d'ús (López 2006, 218).

Finalment, a nivell de materials i tècniques constructives, les indicacions dels enginyers només donen algunes pistes sobre dos tipus de murs que els apareixen i que denominen respectivament "*muros de mala mampostería de canto rodado*" i "*muros de buena mampostería u hormigón*". Segons J. López aquestes diferències caldria relacionar-les amb els diversos graus d'arrasament del jaciment, no pas com a indicadors cronològics. De fet, el sistema de construcció que descriuen les memòries dels enginyers és força semblant, respectivament, als fonaments i a l'alçat dels sòcols de la "*Domus* del

Figs. 194 i 195. Plantes generals de la zona al sud de la basílica paleocristiana de Tarragona. La imatge superior és obra de José Sans i la inferior de Josep Puig i Cadafalch. Es tracta dels treballs previstos a l'arribada de Mn. Serra i Vilaró i, com es pot observar, no permeten una lectura clara de les restes arqueològiques localitzades (López 2006, 221 i 222).

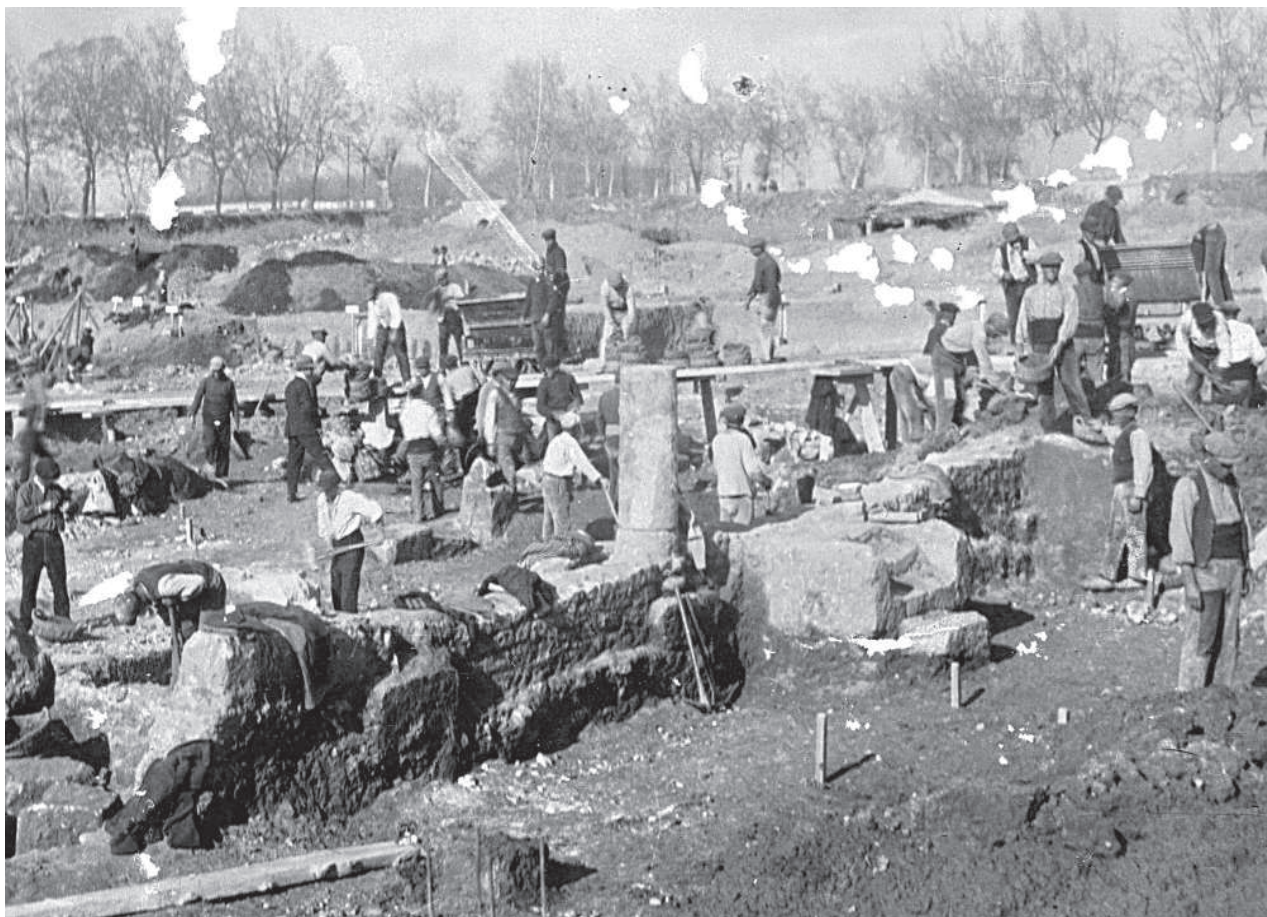

Fig. 196. Única fotografia que es conserva del moment de l'excavació del gran pòrtic tetràstil. Aquest donava accés a la construcció monumental al sud de la basílica meridional del suburbi occidental de *Tarraco*. Per nosaltres és evident que, amb aquest tipus d'entrada encarada a la ciutat es tractava d'un edifici de gran importància i amb clars elements d'ostentació (López 2006, 224).

Francolí", que ja hem tingut ocasió de veure en el segon capítol (López 2006, 220).

En resum, és perfectament possible que aquestes restes tan mal conegudes no siguin el palau del bisbe de *Tarraco*, mai ho podem assegurar. El mateix J. López ha proposat altres hipòtesis, com per exemple un monestir (López 2006, 253) o més recentment una hostatgeria per a peregrins (López i Puche 2013, 155). Els que s'oposen a la seva identificació com a *episcopium* de la ciutat, sovint plantegen que aquest conjunt gairebé sempre s'ubica intramurs, en una situació més o menys perifèrica (López 2006, 257-258) o que simplement encara no ha aparegut en el registre arqueològic (Chavarría 2010, 446).

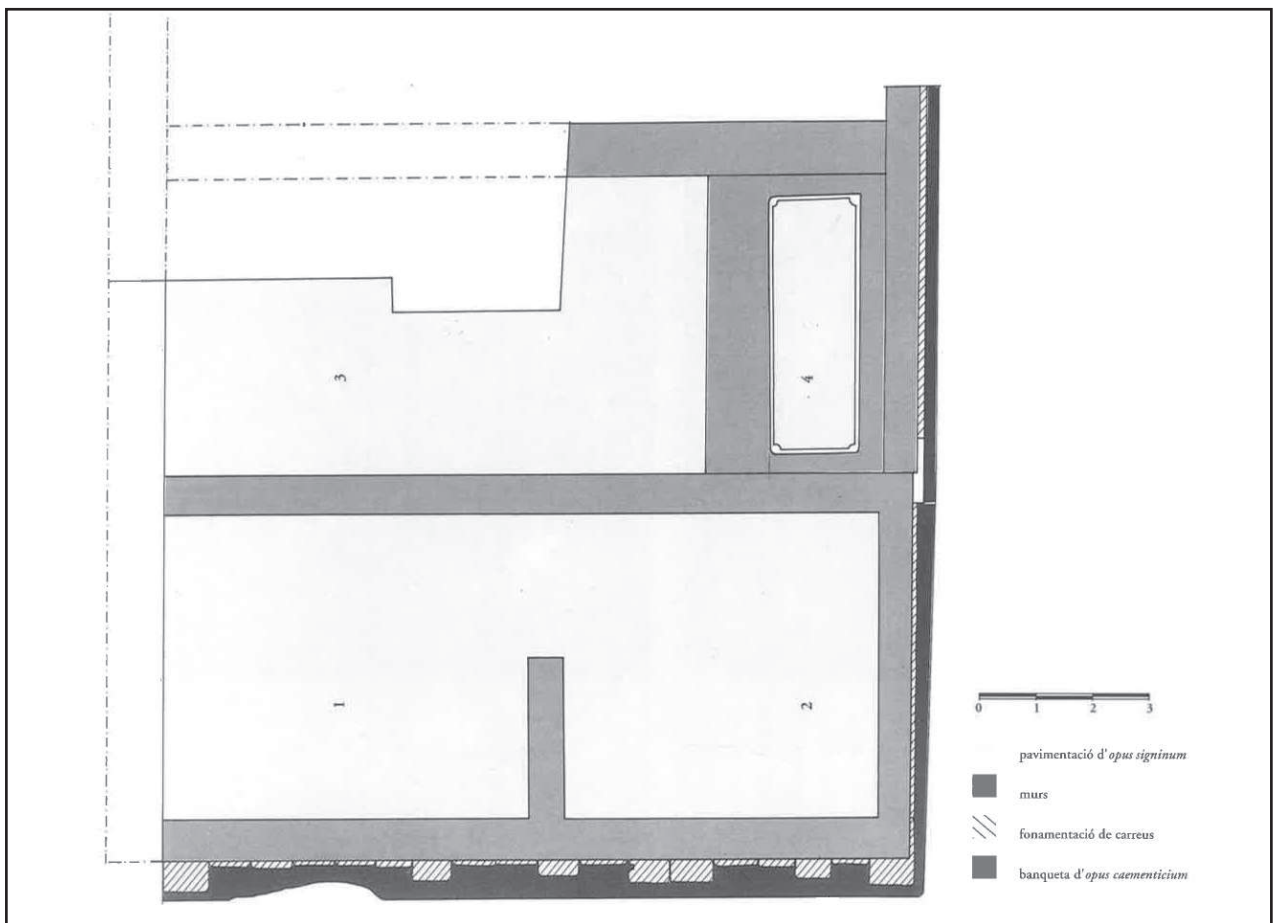
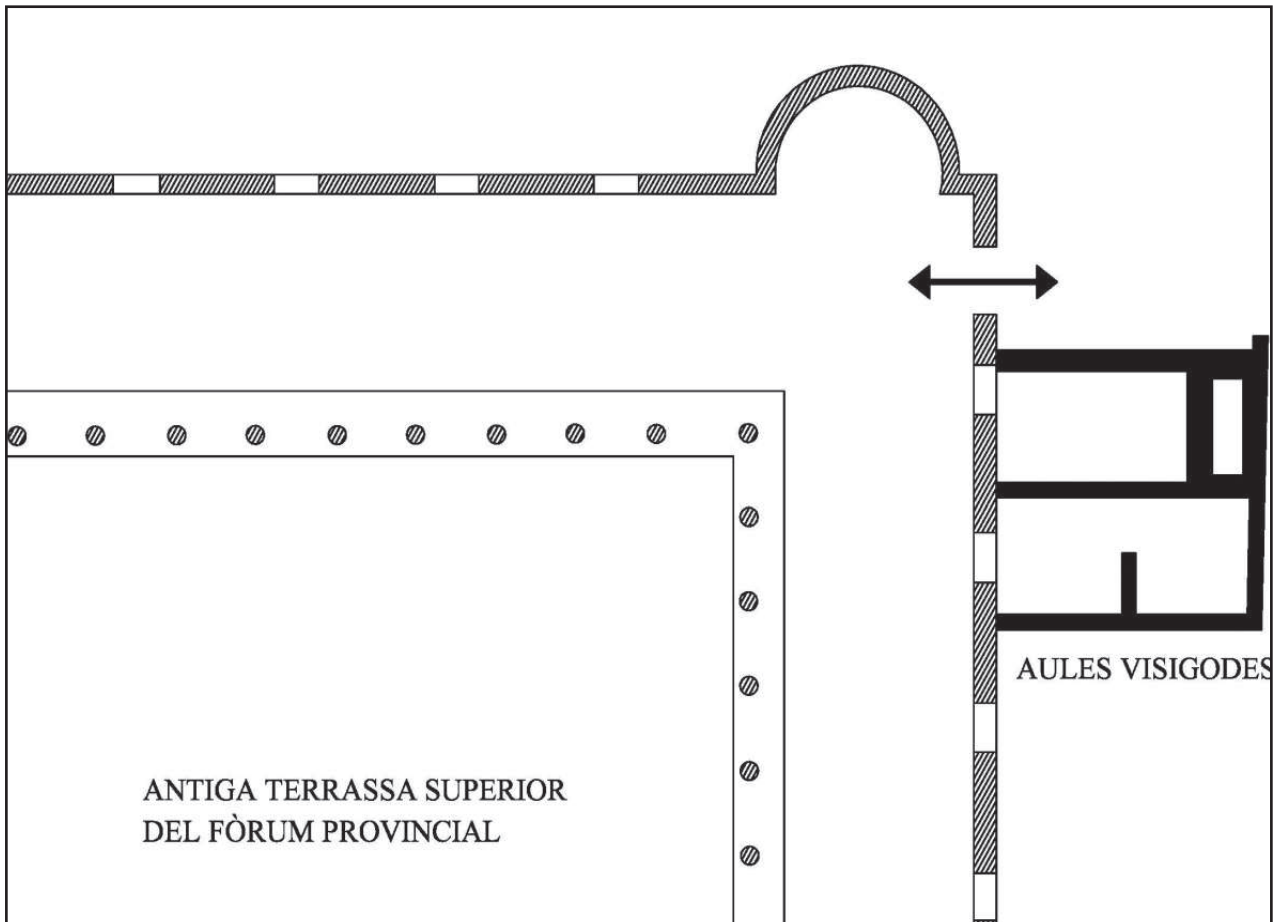
Però també cal admetre que hi ha excepcions, com per exemple el gran complex episcopal de Canosa (Puglia, Itàlia), el de la ciutat sarda de Cornus (López 2006, 258) o el grup episcopal d'Aix-en-Provence (Lafon *et al.* 2003, 361). En la nostra opinió, podríem estar davant d'una d'aquestes excepcions. El que tenim en aquest cas és un conjunt de dos grans edificis rectangulars (19), contemporanis a la basílica meridional i que segurament estaven dotats d'un primer pis. El

seu accés es feia a través d'un pòrtic monumental encarat a la ciutat i dins del propi edifici hi figurava un baptisteri.

Per tant, és un conjunt arquitectònic de gran importància i està lligat a la basílica més important de la ciutat, condició donada per la presència de les relíquies dels màrtirs locals. Per tots aquests motius, interpretar-lo com el palau episcopal de *Tarraco*, en el marc dels nous models àulics que estem analitzant, no ens sembla, ni molt menys, imprudent.

El possible palau episcopal de la Part Alta de Tarraco

Entre els anys 1984 i 1987, la necessitat de construir el nou edifici de la seu tarragonina del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya va fer que, sota la direcció de X. Aquilué, es dugués a terme una intervenció arqueològica al solar afectat. En la publicació dels resultats, l'autor proposava que les estructures corresponents a la fase tardoantiga calia identificar-les com a part de l'*episcopium* visigot de *Tarraco*. Segons ell, només així es podia interpretar una construcció d'aquesta envergadura en un espai que, històricament, havia estat de titularitat pública

Figs. 197 i 198. A la imatge superior es pot veure la relació d'adossament entre de les aules d'època visigoda i el mur flavi de la terrassa superior de *Tarraco* (A. Perich). A la imatge inferior, la planta d'aquestes aules. S'observa que es conserven bàsicament l'aula "A" i la "B", dotada aquesta última d'una gran cisterna. L'aula "C" comunicava amb l'antiga plaça (Aquilué 1993, 98).

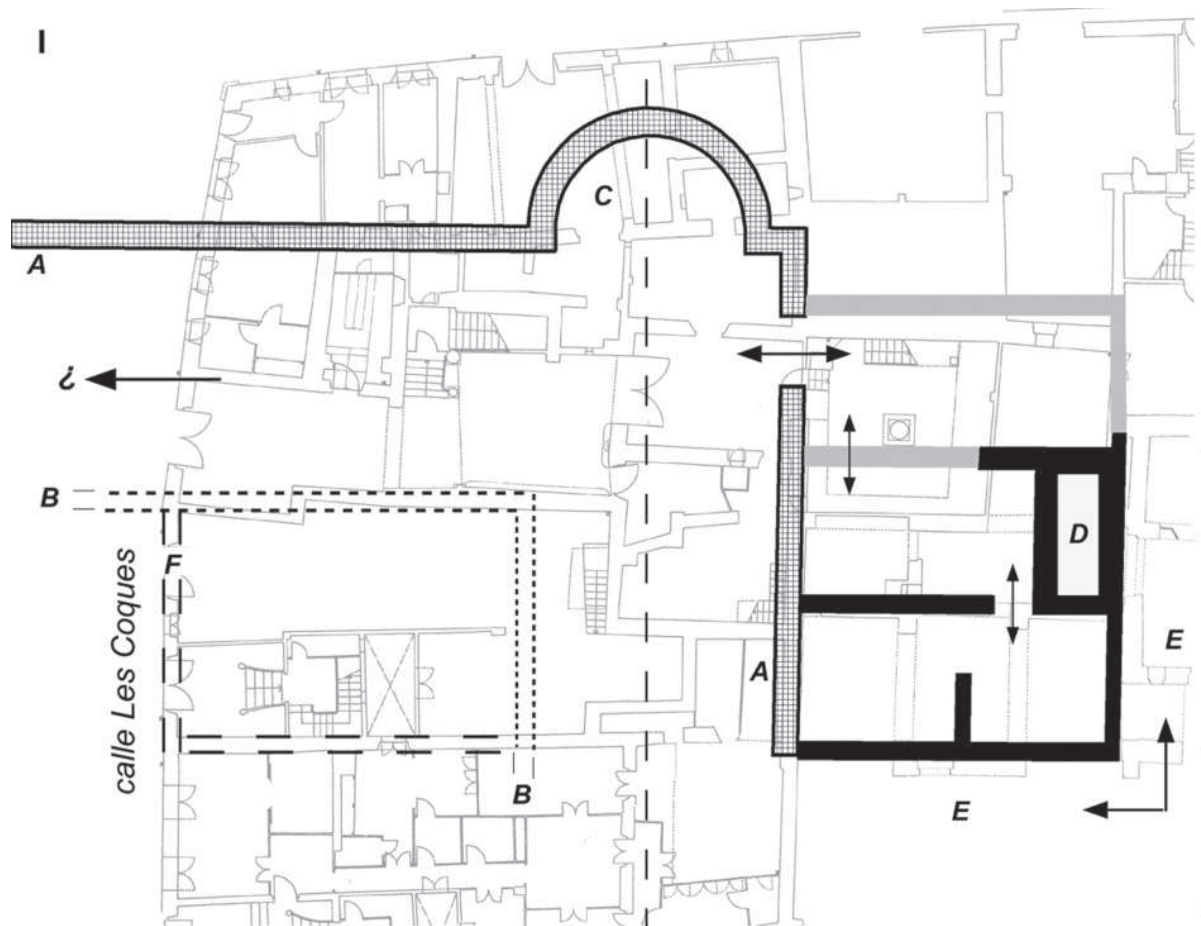

Fig. 199. Planta de la hipòtesi de J. M. Macias sobre les aules visigodes del Col·legi d'Arquitectes. En la seva proposta, l'edifici visigot usaria l'exedra semicircular del recinte flavi com a eix compositiu. A banda i banda d'aquest eix, es disposaria un conjunt d'habitacions simètriques, en un esquema, com hem vist, habitual en aquests moments (Macias en premsa).

(Aquilué 1993, 114). Una recent revisió d'aquestes estructures ha permès formular una nova hipòtesi, gràcies a la qual l'hem inclòs en aquest capítol (Macias en premsa).

El jaciment es van localitzar on s'havia de construir aquesta seu professional, ubicada al carrer de Sant Llorenç, en un dels punts més alts de la ciutat. Dins del teixit urbà tardoantic, els seus murs es trobaven adossats exteriorment a l'extrem nord-est de l'antic mur flavi, que tancava l'àrea sacra a la terrassa superior de la ciutat. La funció d'aquest mur de tancament era emmarcar la plaça on s'havia ubicat antigament el temple d'August, la fonamentació del qual es va trobar fa pocs anys sota la catedral medieval (Macias *et al.* 2010) (Fig. 197).

Tot i la seva importància política i simbòlica en el passat, en el moment de la construcció d'aquest edifici la plaça es trobava totalment transformada. A inicis del s. V el seu paviment havia estat extret en alguns punts per a realitzar-hi grans fosses, utilitzades com a abocadors. També es van localitzar abocadors amb nombrosos fragments de marbre, que segurament cal relacionar amb les *officinae marmorariae* dedicades a l'aprofitament d'aquest material. Per acabar, pel que fa al temple, sabem que

entre finals del s. V i principis del s. VI, ja es trobava completament desmantellat (Macias en premsa).

Les estructures documentades són un mínim de tres grans aules pavimentades amb *opus signinum* (Fig. 198). El fet que es poguessin adossar al mur del recinte flavi s'explica perquè l'únic que va ser desmuntat va ser el porticat interior de la plaça, però no el mur perimètric. Les aules mesuren 12.70 m. de longitud per 5.40 m. d'amplada. De sud a nord, la primera ("Nau A") es troba dividida en dues per un mur de compartimentació, la segona ("Nau B") presenta com a característica principal la presència d'una gran cisterna al seu extrem oriental, capaç d'emmagatzemar fins a 40 m³ d'aigua. Finalment, a l'última ("Nau C"), conservada molt parcialment, es va observar una obertura cap a la plaça a través de l'antic mur flavi, just a l'angle on es trobava una de les seves exedres semicirculars (Macias en premsa).

A partir d'aquestes restes, la hipòtesi que s'ha formulat consisteix en prendre l'antiga exedra flàvia com a eix central de l'edifici visigot i desdoblbar-lo de forma simètrica en direcció oest, amb la qual cosa s'han pogut observar alguns elements interessants (Fig. 199). El primer d'ells és que la seva suposada façana occidental coincideix

perfectament amb la línia de façana de l'actual carrer de les Coques, hereu d'un teixit urbà que resta gairebé invariable des del s. XVII (Macias en premsa). Un altre element interessant és que aquesta línia de façana actual canvia sobtadament de direcció nord al coincidir amb l'antic porticat flavi. També és remarcable que la fonamentació d'aquest porticat podria coincidir amb els límits occidentals de les teòriques aules.

Per tant, es tracta d'una hipòtesi interessant, que proposa un edifici format per diverses aules rectangulars que s'obririen a banda i banda d'un passadís central, l'extrem nord del qual seria l'exedra de l'antic recinte flavi. Tot i l'absència d'escales, comprensible per la parcialitat de les restes, és molt probable que aquest edifici hagués comptat amb un pis superior, sobretot si tenim en compte la potència dels murs de carreus (Macias en premsa). Si aquest esquema es confirmés, mostraria una disposició molt semblant als altres exemples que hem anat descrivint i seria coherent amb la cronologia atribuïda al conjunt.

Pel que fa a aquesta última qüestió, el seu excavador la situa entre els anys 475 i 525 (Aquilué 1993, 120). La proposta interpretativa que s'ha fet a partir de totes aquestes dades és que el palau episcopal, anteriorment relegat al suburbi occidental, s'hauria desplaçat a la part alta un cop desaparegudes les estructures polítiques de l'imperi, que físicament haurien dominat aquesta zona des de la fundació de la ciutat (Macias en premsa).

Es tracta sens dubte d'una proposta interessant. Tot i això, el que nosaltres no compartim és que, segons X. Aquilué, aquestes estructures només puguin ser de naturalesa eclesiàstica. Cal pensar que si la zona havia conservat la titularitat pública en època visigoda, també és legítim plantejar que a ara acollís el palau del *comes civitatis*, amb qual es podrien relacionar aquestes estructures. De fet, altres autors també defensen que la manca de més dades impedeix qualsevol atribució (Macias en premsa). Tot i això, J. M. Macias sembla més partidari de relacionar aquestes estructures amb l'episcopi visigot, sobretot en base a la suposada conversió de l'aula axial del recinte flavi en església (Hauschild 2010) i la presència d'una necròpolis propera (Macias en premsa).

Els materials i les tècniques constructives empleades en aquest edifici, iguals en totes les aules, demostren que es tracta d'un projecte unitari. Per a la seva construcció, el primer que faran serà obrir rases de secció troncocònica que tallaran tots els estrats precedents per tal anar a buscar la roca mare. Aquestes rases s'ompliran posteriorment amb un abocament d'*opus caementicium*. Però no es tracta d'una fonamentació homogènia, sinó que

la seva profunditat i la seva amplada (entre 1 i 1.5 m.) depenen respectivament de les irregularitats de la roca i de la funcionalitat dels murs (Aquilué 1993, 101-104).

Després d'aquesta operació, la part superior de l'*opus caementicium* s'allisarà per a poder rebre una primera filada de carreus, però que encara formen part de la fonamentació. Es tracta de carreus de pedra del Mèdol procedents del propi desmantellament del mur flavi. Per sobre d'aquesta fonamentació ja es col·loquen els murs de l'alçat, que també estan fets amb carreus procedents del mur flavi i lligats amb morter de calç, presentant una amplada de 65 cm. (Aquilué 1993, 104). La falta de més dades ens impedeix parlar sobre els sistemes de cobertes, però és probable que fossin sostingudes per encavallades de fusta i teules aprofitades.

Eio (El Tolmo de Minateda)

El Tolmo de Minateda és un petit turó situat al uns dos quilòmetres al nord de Minateda, una pedania pertanyent al municipi d'Hellín (Albacete) (Fig. 200). A nivell viari ocupa una posició estratègica, ja que es troba a la ruta tradicional que unia el centre de la Península amb la costa mediterrània del sud-est. Aquesta ruta segurament és anterior, però està documentada com a mínim des d'època romana a través de diversos mil·liaris (Sillières 1990). A través d'ella s'unien dos centres importants de la *Hispania* romana: *Complutum* i *Carthago Nova*. El jaciment, que també va tenir una ocupació d'època ibèrica, s'ha identificat amb el municipi augustal d'*Ilunum* (Abad i Gutiérrez 1997, 598-599). Abandonat ja durant l'altimperi, es tornarà a ocupar entre finals del s. VI i inicis del s. VII, en una iniciativa políticomilitar visigoda arran del conflicte amb els bizantins.

Per tant, les raons de la refundació d'aquesta ciutat cal buscar-les més en la ocupació d'un emplaçament estratègic que no pas en el passat romà de la ciutat (Gutiérrez i Sarabia 2013, 268-269). Fins al dia d'avui s'ha treballat bàsicament en la porta principal de la muralla i a la zona del grup episcopal, el palau del qual ara comentarem.

El palau episcopal d'Eio

El jaciment de El Tolmo de Minateda es va descobrir de forma casual. Durant la tardor de l'any 1987, un aiguat torrencial al sud-est de la província d'Albacete va ensorrar la muralla visigoda de la ciutat, deixant al descobert una inscripció augustal que havia estat aprofitada a la muralla. A partir d'aquesta descoberta fortuïta, l'any següent va començar un projecte d'excavació finançat pel Govern de Castella-La Manxa i sota la direcció

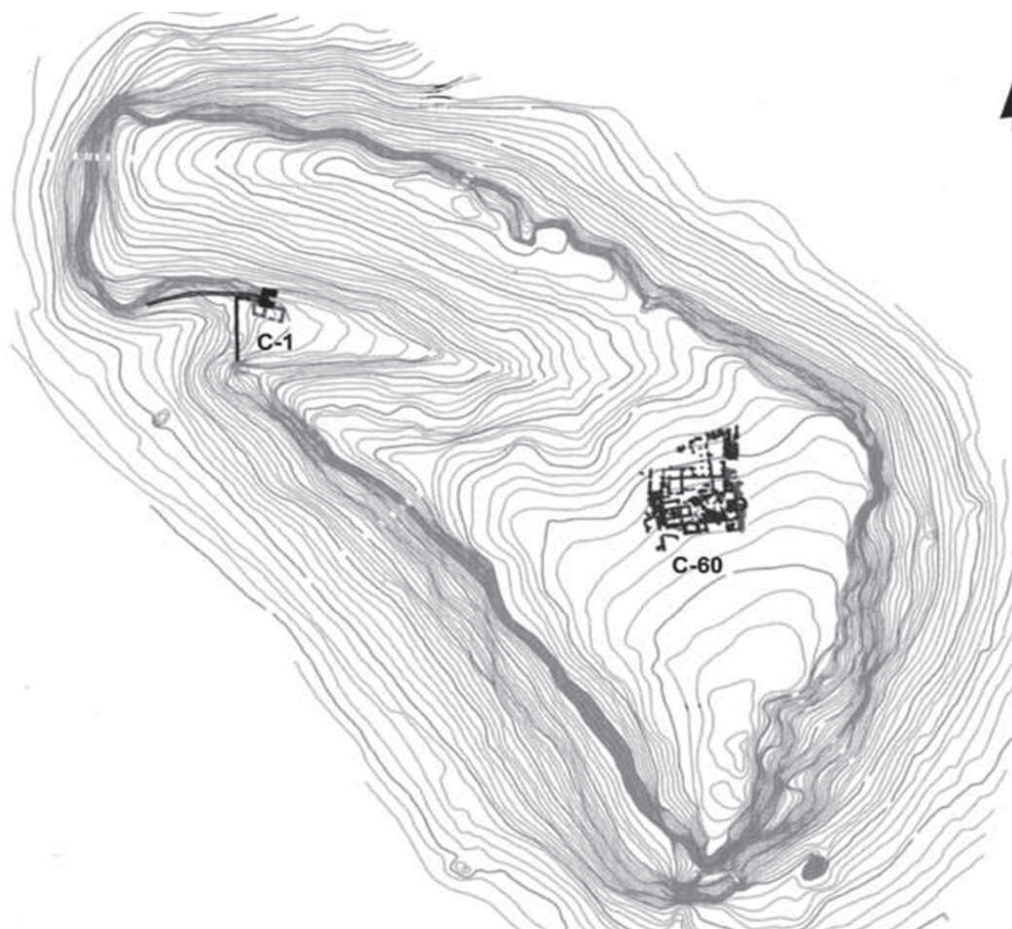

Fig. 200. Planta general de la ciutat d'Eio amb l'estat actual de les excavacions. Com es pot veure, es tracta d'un petit turó del que s'ha excavat bàsicament la porta d'entrada i el grup episcopal. Aquest es troba prop del punt més alt de la ciutat, marcant simbòlicament la preeminència del bisbe en la configuració d'aquesta ciutat d'època visigoda (Gutiérrez i Cánovas 2009, 93).

científica de la Universitat d'Alacant i del Museu d'Albacete. Les excavacions i la investigació al voltant d'aquest jaciment han continuat fins al dia d'avui (20), destacant investigadors com L. Abad o S. Gutiérrez (Abad *et al.* 2012, 351).

Com no podia ser d'altra manera, el bisbe d'Eio (nom amb el que apareix a les fonts per primer cop l'any 610) va comptar també amb un palau episcopal. Aquest edifici forma part del conjunt de construccions del grup episcopal, que també inclou una basílica de tres naus amb un baptisteri als seus peus (Fig. 201). Tot aquest conjunt compacte d'edificis se situa prop del punt topogràficament més alt de la ciutat, marcant una clara preeminència simbòlica (Abad *et al.* 2000). En certa manera, és una posició semblant a la que ocupa el palau de Recòpolis que ja hem comentat.

El palau en si es troba al nord del complex episcopal, separat dels espais litúrgics per un pati interior (Gutiérrez i Sarabia 2013, 272). A través d'aquest, és possible entrar a dues de les habitacions que en formen part (nº 10 i nº 11). L'habitació 11 (32.5 m²) s'ha interpretat com a magatzem a partir de diversos encaixos per contenidors en el paviment i també per la presència de grafitis a les parets.

Aquests es creu que es podrien interpretar com a registres de comptabilitat fiscal dels productes emmagatzemats (21) (Gutiérrez i Sarabia 2013, 285) (Fig. 202). L'habitació 10 (11 m²), amb una fàcil connexió amb l'anterior, es creu que podria ser una estança auxiliar de la nº 11, amb una funcionalitat administrativa o d'arxiu (Gutiérrez i Sarabia 2013, 285).

Aquestes habitacions, tot i que formen part del palau episcopal, es troben físicament separades d'aquest. L'entrada principal al palau s'efectua des del carrer oriental, a través d'una habitació que hauria complert funcions de vestíbul (nº 3). A la seva paret occidental hi ha una obertura que condueix cap a l'interior de l'edifici, passant a l'habitació nº 4.

Aquesta segurament hauria funcionat com a distribuïdor, ja que des d'ella es pot accedir a la pròxima habitació cap a l'est (nº 5) o a l'habitació nº 9, situada al sud. La nº 9 és de dimensions molt reduïdes i podria haver servit bàsicament per a la col·locació d'unes escales que permetrien accedir a una torre o campanar, situats sobre de les habitacions nº 9 i nº 10. L'existència d'un primer pis en aquesta zona és segura, ja sigui per les

Fig. 201. Planta general del grup episcopal d'Eio al s. VII. En destaquen tres grans elements de sud a nord: la basílica amb el baptisteri, el pati central i el palau episcopal. Pel que fa a aquest últim, destaca l'aula n° 7, molt similar a les aules que hem vist en altres exemples i que segurament tindrien un doble ús: funcional o de magatzem a la planta baixa i aula de representació al primer pis, teoria que en aquest cas es veu reforçada per l'elaborada decoració arquitectònica (Gutiérrez i Cánovas 2009, 94).

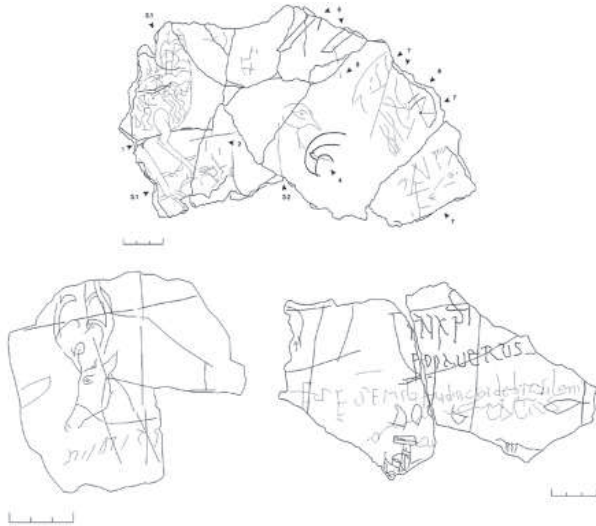

Fig. 202. Dibuix dels diferents grafitos localitzats a l'habitació nº 11 del palau episcopal del Tolmo de Minateda. S'hi poden veure lletres i dibuixos d'animals, principalment aus i cèrvids (Gutiérrez i Cánovas 2009, 101).

evidències de l'arrencaament de l'escala, pels blocs d'*opus signinum* caiguts des del primer pis o per la presència de quatre pilastres que reforcen el mur occidental de les habitacions nº 9 i nº 10 (Gutiérrez i Sarabia 2013, 272).

Penetrant a l'edifici s'accedeix a l'habitació nº 5, una petita estança rectangular que presenta potents reforços per al sosteniment del primer pis: dues pilastres de planta quadrangular al mur nord i tres de planta semicircular al mur sud. L'habitació nº 5 també permet passar, cap al nord, a una altra habitació de la qual només es conserva el mur del nord (nº 6).

Des de l'habitació nº 5, en direcció oest, s'arriba a la gran aula (nº 7) disposada perpendicularment a l'eix marcat per la basílica i que presenta unes dimensions de 17.3 m. x 7.5 m. Es tracta d'una aula idèntica a les que ja hem vist en els altres exemples (Recòpolis, Falperra, Vega Baja, etc.), amb la particularitat de presentar un major nombre de reforços interns. Als costats llargs (est i oest) s'observa una successió de quatre pilastres, mentre que als costats curts (nord i sud) són tres. A l'interior es constata la presència de quatre columnes, encara que no alineades exactament amb les pilastres (Gutiérrez i Sarabia 2013, 285).

Fins fa relativament poc temps, l'equip que ha treballat en aquest jaciment es mostrava prudent davant l'existència d'un primer pis sobre aquesta aula i, tot i que no ho descartaven, creien que no tenien elements suficients per a sostenir-ho. La idea que proposaven era que l'alineament de columnes hauria sostingut un conjunt d'arcs o una biga central destinada a suportar una coberta a dues aigües (Gutiérrez i Cánovas 2009, 112). Aquesta hipòtesi, però, l'han descartat a mesura que han avançat els

estudis i ara també ells en defensen l'existència. Al primer pis s'hauria accedit a través d'una escala situada al pati que separava el palau de la basílica (Gutiérrez i Sarabia 2013, 288-289).

A l'extrem oriental del palau es troben encara dos espais més. Un d'ells és una habitació rectangular que també presenta dues pilastres en el seu mur oriental (nº 8) i, al nord, un espai que s'interpreta com un vestíbul a l'aire lliure al que s'accediria a través del carrer oriental. És possible que es tracti d'un espai de trànsit i d'espera, destinat a les persones que esperaven ser rebudes en audiència (Gutiérrez i Sarabia 2013, 281).

Un últim factor que permet defensar l'existència de la sala de representació del bisbe al primer pis de l'aula nº 7, és la decoració arquitectònica. Durant les excavacions es va localitzar un gran nombre de finestres geminades, moltes de les quals en l'estrat d'enderroc de la seva façana nord (Gutiérrez i Sarabia 2013, 276-277) (Fig. 203).

Una altra peça interessant que es va documentar va ser un cercle de pedra que emmarcava una "creu de Sant Andreu" (en aspa) i que podria haver servit com a coronació de teulada o com a orifici de ventilació de la coberta. Tot i això, sembla més probable la primera opció, sobretot en base als paral·lels de Pla de Nadal, on es mostra l'inici de la base de recolzament per a la col·locació d'aquesta peça al cim de la teulada (Gutiérrez i Sarabia 2013, 277). En aquest sentit, aquests i altres elements de decoració arquitectònica, reforcen la cronologia establerta pel jaciment, com hem dit fixada entre finals del s. VI i principis del s. VII (Gutiérrez i Sarabia 2013, 267).

Pel que fa als materials i tècniques constructives, s'ha pogut observar que les estructures per a la construcció del palau, així com de la resta del grup episcopal, estan projectades *ex novo*. Per a assentar els fonaments es van tallar totes les estructures prèvies que es va creure necessari i fins i tot la roca mare en alguns punts. Sembla, per tant, que els arquitectes no estaven interessats en aprofitar les estructures preexistents (Gutiérrez i Cánovas 2009, 106).

Però la roca mare no és únicament un element que es busca eliminar per a poder construir, sinó que també serà usada per la construcció de diversos elements com ara bancs, escales, bases de columna, pilars, sòcols de murs o trinxeres de fonamentació (Gutiérrez i Cánovas 2009, 106).

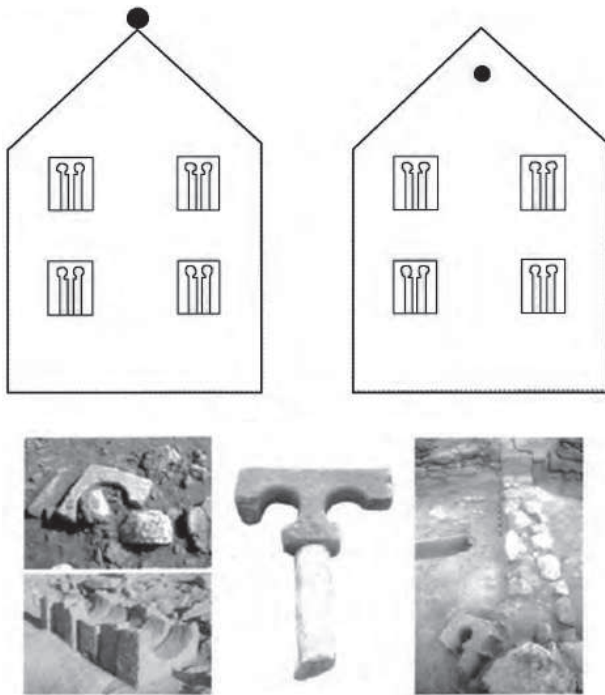

Fig. 203. A la imatge es poden veure dues propostes sobre la col·locació de la peça amb la creu de Sant Andreu, de les quals és més probable la de l'esquerra. A baix algunes fotos d'aquestes peces (bàsicament marcs de finestres geminades) tal com van aparèixer durant les excavacions (Gutiérrez i Sarabia 2013, 276).

A la zona del palau, per exemple, es talla a la roca el sòcol del mur sud de l'aula nº 7, així com varis dels seus suports, tècnica que també s'usa a l'avantcambra nº 5 (Gutiérrez i Cánovas 2009, 106). És per aquesta raó que en la majoria de casos no apareixen fonamentacions d'obra, ja que la fonamentació és tota la plataforma rocosa. Les poques excepcions en les que s'extrau la roca i es reomple amb argamassa són els basaments de les columnes o en algun element especialment fràgil, com per exemple en una de les cantonades del palau (Gutiérrez i Cánovas 2009, 108).

Pel que fa a l'alçat dels murs, aquest es fa bàsicament a partir d'una fàbrica de maçoneria irregular unida amb argila, que posteriorment rep un arrebossat de morter de calç, tant a les parets interiors com a les exteriors (22). Les cantonades, els contraforts o les obertures es reforcen amb grans pedres, disposades alternativament en vertical i en horitzontal (Gutiérrez i Cánovas 2009, 113-114).

En relació als paviments, es combinen els de terra batuda mesclada amb calç amb els que es tallen directament a la roca, predominants en les habitacions representatives del palau (Gutiérrez i Cánovas 2009, 114). També és interessant remarcar el fet que a les cobertes s'usin bàsicament *imbrices*, sent testimonial l'ús de *tegulae*. Per tant, en certa mesura, en aquest edifici es trenca amb una tradició plurisecular heretada de la cultura constructiva romana pel que fa a les cobertes (Gutiérrez i Cánovas 2009, 114).

En resum, un dels interessos principals del palau episcopal del Tolmo de Minateda és que es tracta d'una construcció *ex novo* de finals del s. VI o

d'inicis del s. VII. Aquest fet permet observar dues característiques bàsiques. En primer lloc l'ubicació és molt significativa en relació al paper preponderant que juga el bisbe a les ciutats visigodes, un emplaçament que a Recòpolis es reproduïx en el cas del palau civil. Però també és interessant el fet que, precisament per tractar-se construccions *ex novo*, tant a Recòpolis com al Tolmo, ja es construeixen directament en funció del nou model que hem anat explicant amb els altres exemples. És, creiem, un símptoma clar de la seva acceptació i generalització entre les diverses aristocràcies al llarg del període visigot.

Característiques generals dels nous models residencials de les aristocràcies hispanovisigodes

Una documentació escassa i controvertida

L'anàlisi de la documentació publicada sobre aquests nous models residencials ràpidament posa en evidència dues grans problemàtiques. La primera és l'escassetat dels exemples, com ja passava en el cas de les residències tardorromanes dels segles IV i V. Tant és així que perfectament es podria qüestionar el "nou model" que nosaltres defensem en aquest treball. Som conscients que un total de setze exemples entre rurals i urbans és clarament una xifra massa baixa com per a ser representativa.

La segona gran problemàtica és la manca de consens sobre la seva interpretació. Les residències dels segles IV i V podien presentar diferències interpretatives sobre alguns dels seus espais o bé sobre qüestions cronològiques, però en cap dels exemples que hem vist es posava directament en dubte la naturalesa domèstica de l'edifici. Precisament això és el que passa en la majoria dels casos analitzats en aquest capítol. En la nostra opinió, aquest fet s'explica per diverses raons.

Per una banda, tenim els casos en els que les excavacions són antigues i, lògicament, es van fer sense la metodologia estratigràfica actual. A aquesta problemàtica cal afegir-hi que, molts cops, la documentació gràfica i escrita referent als edificis és insuficient per a entendre el tipus de construcció que van localitzar i, sovint, desmuntar. Són els casos del suposat palau episcopal del suburbi occidental

de *Tarraco*, de les estructures sota del Palau de la Generalitat a *Barcino* o les restes que es relacionen amb el palau del *comes civitatis*, també a *Barcino*.

Altres casos que hem tingut ocasió de analitzar, presenten un grau de parcialitat que en fa difícil la interpretació. Un dels últims exemples que hem vist, les estructures del suposat palau episcopal d'època visigoda a la Part Alta de *Tarraco*, amb tota seguretat formaven part d'un complex molt més extens. Desgraciadament, les limitacions de l'arqueologia urbana només permeten aventurar algunes hipòtesis. Un cas encara més extrem en aquest sentit és el també suposat palau del *comes civitatis* a *Gerunda*, que s'ha interpretat a partir d'unes estructures molt fragmentaris.

El darrer grup, el majoritari, el constitueix un conjunt d'exemples que, amb alguna excepció (Recòpolis), s'han excavat fa relativament pocs anys i amb metodologia estratigràfica moderna. Per tant, els problemes d'interpretació van més enllà de la parcialitat o de la manca d'informació sinó que, creiem, es relacionen amb la relativa novetat d'aquestes construccions en el registre arqueològic hispà. Creiem, en definitiva, que aquesta situació la genera la falta de paral·lels i referents consolidats.

Entre aquests casos ens trobem els de Sant Julià de Ramis i Recòpolis. El primer edifici s'interpreta com a un magatzem militar però, com hem plantejat, el pis o pisos superiors també podrien haver servit de residència al comandant encarregat de la plaça. El cas de Recòpolis sembla gaudir de més consens, però no manquen tampoc opinions molt autoritzades (J. Arce) que posen en dubte la seva funcionalitat com palau i ho vinculen, com Sant Julià de Ramis, a un gran magatzem de cereals (Arce 2011a, 227; Arce 2011c, 297). En altres casos, aquests edificis són interpretats com a esglésies (Los Hitos) o bé les publicacions reflecteixen els dubtes sobre la funcionalitat residencial de la construcció (edifici visigot de Morería).

Una altra problemàtica és la que presenten les residències del suburbi portuari de *Tarraco* o les de la Vega Baja de Toledo, on la manca d'una publicació sistemàtica provoca que sorgeixin diferents propostes interpretatives. Aquestes, tot i ser interessants i enriquir el debat, sempre es troben en la incertesa generada per no comptar amb tota la informació.

Finalment, pel que fa al cas del *xenodochium* de Mèrida, hem analitzat els diferents paral·lels, observant que no sempre són tan clars com s'ha plantejat fins ara. Tot i així, hem d'admetre que la possibilitat de que es tracti d'un edifici residencial de prestigi d'època visigoda, és una possibilitat que encara no gaudeix dels elements necessaris.

En resum, ens trobem davant d'una

documentació escassa, parcial i controvertida. Aquest estat de coses segurament és propi d'un moment inicial, en el que encara cal definir com és la casa aristocràtica d'època visigoda i el perquè de les profundes transformacions respecte a la tradició anterior.

La ubicació dins del teixit urbà i extraurbà

A diferència del que hem vist amb les aristocràcies tardorromanes dels segles IV i V, l'anàlisi de la ubicació d'aquestes residències pot portar a dos tipus d'equívocs. El primer d'ells, l'acabem de veure, es vincula a l'alt grau d'incertesa sobre la funcionalitat domèstica que presenten molts dels exemples.

En segon lloc, encara que s'admetés una funció residencial en tots els casos, segurament estem davant d'un model residencial usat per diversos tipus d'aristocràcia, tant a nivell socioeconòmic com en funció dels diferents rols socials exercits. Aquests diferents rols també determinen tant l'emplaçament com l'estructura general de la construcció. En altres paraules, no són el mateix ni tenen les mateixes responsabilitats les elits civils benestants, la monarquia i la noblesa governant, les elits militars o els alts estaments eclesiàstics. Però el fet que s'hagi d'anar en compte amb les conclusions que es puguin extraure sobre la seva ubicació, no ens ha d'impedir d'aproximar-nos-hi. En aquestes cronologies s'aprecien continuïtats, així com també novetats destacables en aquest sentit. Ambdues tendències ens proporcionen informació sobre els canvis socials d'època visigoda.

Si els exemples que hem vist són d'alguna manera representatius, el primer que crida l'atenció pel que fa a la seva ubicació és el gran predomini dels emplaçaments urbans, sobretot dins però també a l'exterior de l'antiga muralla altimperial o tardorromana. Com a mínim en tres casos les noves residències de les aristocràcies civils es construeixen en els antics espais forenses, els quals feia temps que havien perdut la seva funcionalitat original.

A la part baixa del fòrum de *Barcino* es construeix l'estructura que recorda el palau episcopal de la mateixa ciutat. A *Gerunda*, el palau del *comes civitatis* s'aixeca també a la part baixa del fòrum i a *Tarraco* les grans naus rectangulars s'adossen i es posen en comunicació amb la terrassa superior del fòrum provincial. És possible que estiguem davant d'un procés molt ordenat, en el que les antigues propietats públiques simplement segueixen sent-ho i són ocupades pels nous poders públics després de la desaparició de Roma.

En altres casos, amb *Barcino* com a únic exemple, sembla que les noves construccions no canvien en res l'ubicació tradicional de certs

edificis. Quan es construeix el palau episcopal del s. VI, que respon perfectament al nou model, es fa al mateix emplaçament que havia tingut el palau episcopal del s. V, que a la vegada s'aixeca sobre les restes de la *domus* de Sant Iu. Per tant, hi ha una clara continuïtat en la funcionalitat domèstica de l'espai i, simplificant molt, es podria dir que les construccions es van adaptant a les necessitats de cada moment històric. L'emplaçament d'aquest centre de poder eclesiàstic determinarà la posterior construcció del palau del *comes civitatis*, que en aquesta cronologia avançada ja es construeix segons el nou model. En conseqüència, el fet que aquests edificis ocupin un emplaçament perifèric té més a veure amb l'herència del passat que no pas amb una decisió pròpia del moment constructiu.

A nivell de la relació entre les residències i l'urbanisme romà heretat, també és interessant el cas de l'edifici visigot de Moreria. La seva construcció dóna la idea que els condicionants urbanístics romans ja no són determinants en el nou projecte, fet que encara no es dóna quan s'aprofiten les velles *domus* tardorromanes com hem vist en el capítol anterior. Com recordarem, el nou edifici visigot es construeix directament sobre la calçada i l'accés es desplaça a l'interior de l'illa de cases, trencant radicalment amb els esquemes urbanístics anteriors.

Per acabar amb els edificis que presenten una ubicació intramurs, els casos de Recòpolis o del Tolmo de Minateda posen de manifest la importància que també en època visigoda es dóna a l'escenografia urbana. Es tracta d'escals diferents, però ambdós casos responen al mateix model. Segons aquest, el punt més elevat de la topografia acull la residència més important de la comunitat urbana, ja sigui el príncep de la monarquia goda o un bisbe local.

Els espais suburbials també s'ocupen durant aquest període, però les dades no són tan clares com en els espais intramurs. Un dels millors exemples segurament sigui el de la residència del port de *Tarraco*. Aquesta residència i altres que s'ubiquen al suburbi portuari, presenten una ocupació inalterada durant tota l'època visigoda. En aquest mateix sector urbà, també s'hauria d'incloure el suposat palau episcopal del suburbi occidental, encara que en aquest cas és molt probable que es tracti d'una construcció cronològicament anterior.

També és de gran importància el jaciment suburbà de la Vega Baja de Toledo, però en aquest cas la informació disponible no permet establir cap criteri clar, ni cronològic ni funcional. Finalment hi ha la possibilitat, que nosaltres plantejem, d'interpretar el *xenodochium* de Mèrida com a un d'aquests edificis residencials suburbans d'època visigoda, però aquesta és una hipòtesi que encara no

es troba prou desenvolupada.

Un altre fenomen que es documenta en aquest moment és l'aparició d'aquestes residències en punts relativament elevats, encara que directament lligats a agregats urbans. Són els casos de Sant Julià de Ramis i del palau de Falperra. El primer compleix unes funcions clarament militars en defensa de la Via Augusta, però està estretament lligat a la ciutat de *Gerunda*. El segon té un emplaçament vinculat a la ciutat de *Bracara*, però el perquè de la seva ubicació és una qüestió encara pendent.

Per últim, tenim els exemples on aquests edificis es documenten en espais clarament rurals, com Pla de Nadal o Los Hitos de Arisgotas. Molt probablement es tracta de residències de l'aristocràcia hispanogoda, on també es porten a terme processos transformació i emmagatzematge dels productes agrícoles. La seva presència no implica que en aquest moment les aristocràcies visquin majoritàriament al camp. Probablement, com passava en època romana, tenen diverses propietats, tant urbanes com rurals, de tal manera que poden alternar diferents períodes de residència al llarg de l'any. No cal oblidar que Pla de Nadal es troba a només 20 km. de *Valentia* i Los Hitos de Arisgotas a poc més de 30 km. al sud de *Toletum*.

Models, tipologies i llenguatges arquitectònics

La relativa claredat amb la que es podia definir el model i les tipologies de les cases aristocràtiques dels segles IV i V, hereves d'una tradició secular, és més difícil d'apreciar en aquestes residències dels segles VI-VIII. Segurament més que pels elements a descriure en si, és probable que la manca d'una tradició d'estudis tingui certa incidència a l'hora de classificar els diferents edificis. No es pot negar, però, una major senzillesa en la seva concepció.

Aquí únicament podem esbossar algunes de les característiques comunes que semblen definir el que nosaltres hem anomenat el "nou model residencial". La tendència més clara que s'aprecia i que més trenca amb el model anterior és l'absència d'un pati central rodejat de pòrtics. En cap dels casos estudiats es pot afirmar l'existència d'un pati central totalment tancat per l'edifici i usat com a nucli de comunicació interna. El que més s'acosta a aquesta idea potser és el suposat palau del *comes civitatis* de *Barcino*, però bàsicament està format per tres crugies que s'obren a una plaça interna del barri episcopal.

Apart de l'absència de pati, una altra de les característiques que s'aprecien en aquests edificis és la tendència a prioritzar un creixement en alçada, més que no pas en extensió. Evidentment les residències tardorromanes que hem vist en el segon

capítol comptaven amb pisos superiors, però no es tractava de la concepció general de l'edifici.

El que s'aprecia ara és la tendència a construir blocs compactes, el nucli dels quals acostuma a ser un gran espai rectangular que es desenvolupa en alçada. En serien exemples el palau de Falperra, Recòpolis o Los Hitos. A aquest nucli central també se li poden obrir diferents habitacions, gairebé sempre situades als costats llargs del gran rectangle, com es pot apreciar al palau episcopal de *Barcino*, a Sant Julià de Ramis i segurament a l'edifici excavat per Puig i Cadafalch sota del Palau de la Generalitat.

Una altra de les conseqüències d'aquest creixement en alçada serà la necessitat de reforçar l'estructura, cosa que normalment es fa amb l'ajuda de pilastres i contraforts, tant interns com externs. Aquests elements es troben en alguns dels exemples que hem vist, com a la residència del port de *Tarraco*, a Pla de Nadal o al Tolmo de Minateda. Apart d'aquests reforços perimètrics, l'aula rectangular central també pot presentar recolzaments interns per a la sustentació del primer pis. Aquests acostumen a solucionar-se a través d'una filada de columnes o pilars al centre de la sala en sentit longitudinal, tal com es pot veure en els exemples de l'edifici de la Vega Baja, a Falperra, a Sant Julià de Ramis o a Recòpolis.

És poc el que avui dia podem afirmar sobre les circulacions internes o sobre la funcionalitat dels diferents espais. Però el més probable és que aquests edificis funcionin com hem pogut veure en alguns dels exemples fora d'*Hispania*, en els que la planta baixa es dedicava a activitats productives, d'emmagatzematge o de servei, mentre que el primer pis era l'espai pròpiament residencial i representatiu.

Aquest esquema es podria demostrar només amb alguns febles indicis en els casos hispans. A Sant Julià de Ramis, per exemple, hem vist que la pavimentació de la planta baixa eren simples abocaments de morter de calç, mentre que al primer pis les restes caigudes indiquen una gruixuda capa d'*opus signinum* assentada en una bona preparació de còdols. Al palau de Recòpolis s'ha pogut observar exactament la mateixa diferenciació amb els mateixos paviments, idea que es reforça per la decoració arquitectònica present només al primer pis. A Pla de Nadal, encara és més evident aquesta diferenciació, ja que en el paviment de la planta baixa, de terra batuda, es van localitzar clares mostres de transformació i d'emmagatzematge d'aliments. El pis superior, en canvi, estava pavimentat amb un *opus signinum* emmarcat per rajoles ceràmiques.

Per tant, creiem que tot i les evidents dificultats d'identificació tipològica i funcional,

aquests edificis formen part d'un nou model basat en edificis compactes de creixement vertical en els que es diferencien les funcionalitats dels espais segons la seva ubicació en el pla vertical. Aquest és el model que semblen adoptar les aristocràcies civils i eclesiàstiques després de la desaparició de la casa de peristil. A més, creiem que està en concordança amb l'evolució observada fora d'*Hispania*, ja sigui a través de les fonts escrites o arqueològiques.

Materials i tècniques constructives

Les fonamentacions d'aquests edificis no varien massa del que ja havíem vist en les cases dels segles IV i V, doncs el més habitual són fonaments correguts més amples que els murs que sostenen. Evidentment les profunditats d'aquests són variables i depenen del punt en el que troben un terreny ferm on assentar-se.

Tot i això, hem vist casos sorprenents en els que es prescindeix totalment de fonamentació, com en alguns murs de Sant Julià de Ramis o, de forma sistemàtica, a Pla de Nadal. Al palau episcopal de *Barcino* o a l'edifici visigot de la part alta de *Tarraco*, s'ha pogut observar com les fonamentacions presenten una secció atalussada per assentar-se millor al terreny. Les rases es poden reomplir amb el simple abocament dels materials o amb una disposició més cuidada de la fàbrica. Els materials usats en la fonamentació solen ser de pedres locals, sovint còdols, que es lliguen amb morter de calç o amb argila.

La maçoneria també és present en la majoria dels sòcols, que solen comptar amb dos paraments de pedra local de disposició irregular, normalment lligada amb morter de calç. Entre aquests paraments els murs presenten un nucli, que acostuma a anar reomplert amb terra, morter de calç o reble. En alguns casos, com en el palau episcopal del Tolmo de Minateda, la fàbrica de maçoneria constitueix tota l'amplada del mur, però és excepcional entre els exemples que hem analitzat.

És difícil conèixer les tècniques que es podrien haver usat en els alçats, però segurament predominava la tàpia, com es va poder comprovar a l'edifici visigot de Morería. Els murs, normalment presenten amplades notables (entre 60 cm. i 1 m.) i sovint són revestits amb enlluït, encara present en alguns punts de Pla de Nadal i de Recòpolis. Un cas excepcional és el de l'edifici visigot de *Tarraco*, en el que tot l'alçat dels murs sembla aixecat a partir de carreus, fet que segurament s'explica pel seu fàcil accés.

En la majoria de casos, però, els carreus només s'usen per a reforçar els punts més dèbils de l'estructura, com són les cantonades, les bases

de pilars o les obertures. En gairebé la totalitat dels casos els carreus o altres materials durs (pedestals, capitells, etc.) que es fan servir són d'aprofitament, ja que s'extrauen d'edificis romans abandonats. En altres ocasions, sembla que es prefereixen peces noves extretes de la pedrera i tallades *ex professo* per un determinat edifici, probablement amb la intenció d'elaborar un projecte unitari i homogeni. Aquest podria ser el cas del palau episcopal del Tolmo de Minateda o de Pla de Nadal, però entre els exemples analitzats sembla ser una opció minoritària.

Pel que fa als paviments i com veurem a l'apartat següent, predomina la senzillesa en tots els exemples. En general solen ser de terra batuda o d'*opus signinum*, però també hi ha casos en els que s'usen solucions diferents, com per exemple l'allisada de la roca natural al Tolmo de Minateda o l'extensió de morter de calç a Sant Julià de Ramis.

Finalment, cal contemplar un ús abundant de la fusta en molts dels casos. Aquest material s'usaria per als pilars de sosteniment del primer pis (Sant Julià de Ramis), les bigues, les estructures de l'entaulament dels pisos superiors o les encavallades de les cobertes.

La ornamentació de les residències: murs i paviments

És significativa la poca informació que tenim sobre la ornamentació d'aquestes residències. Ja hem vist en l'apartat anterior que es documenta una absència pràcticament total en pavimentacions de mosaic o parietals, fet que no necessàriament es pot atribuir a l'antiguitat de les excavacions o al reduït nombre d'exemples. No deixa de ser indicatiu que quan hem parlat dels paviments "de luxe" dels pisos superiors es tracti de simples sòls d'*opus signinum*.

El poc que ha arribat fins a nosaltres són elements de decoració arquitectònica, presents en tres dels exemples: El Tolmo de Minateda, Recòpolis i Pla de Nadal. En el primer cas ja hem vist els elements, sobretot finestres geminades, que decoraven les obertures de l'aula de representació, probablement a la planta baixa i al primer pis. A Recòpolis també hem vist com el pis superior, a diferència de l'inferior, estava decorat amb capitells, fusts i cimacis. La gran excepció a aquesta tendència és Pla de Nadal, on s'ha produït la troballa més gran d'elements de decoració arquitectònica de tota la *Hispania visigoda*.

Davant d'aquest panorama, sembla innegable un canvi en la idea de la ornamentació que tenien els propietaris d'aquestes residències respecte a les aristocràcies tardorromanes. Pràcticament desapareixen els mosaics i els paviments d'*opus sectile*, amb els que anteriorment s'havien identificat

les persones benestants. Per tant, no sabem exactament a què atribuir aquest fenomen. Es podria especular sobre la falta de necessitat, d'interès, de recursos econòmics, d'artesans especialitzats, la mala preservació o d'un canvi generalitzat a nivell cultural. No s'ha d'excloure que la realitat estigui en una combinació d'aquests i altres motius.

Conclusions. Els antecedents del model medieval de palau?

Aquest canvi de model en la concepció de la residència aristocràtica és, sens dubte, difícil d'interpretar. Són diverses les propostes que s'han fet en aquest sentit i ara, sense ser sistemàtics, en repassarem algunes breument. Es tracta d'un procés de canvi que, evidentment, no va passar desapercebut als investigadors i apareix a la bibliografia com a mínim des dels treballs de M. Cagiano de Azevedo a inicis dels anys setanta del segle passat (Cagiano de Azevedo 1972a, 134).

Precisament és ell un dels pocs que va intentar donar-hi una explicació global, destacant més tard els treballs de G. P. Brogiolo i B. Polci. En la nostra opinió, però, a hores d'ara cap d'elles ofereix una explicació satisfactòria i coherent, per la qual cosa intentarem donar la nostra visió, però creiem que és una qüestió que encara és lluny de tancar-se.

Per a la comprensió global d'aquests canvis, un dels primers marcs interpretatius es va basar en la influència dels pobles exteriors. Per M. Cagiano de Azevedo es tractava d'una arquitectura típicament llombarda ja que, segons ell, aquest poble hauria preferit viure en edificis més simples, situant les zones residencials al primer pis, que eren més fresques i airejades (Cagiano de Azevedo 1971, 34). Aquesta explicació poc afortunada la corregiria ell mateix poc després, afirmant que, en realitat, aquest tipus d'edificis també es trobaven en zones allunyades de la influència germànica, no només a la resta d'Itàlia, sinó a la resta d'Europa (Cagiano de Azevedo 1972a, 142). Altres autors han suggerit una semblança genèrica amb l'arquitectura militar bizantina, però sense arribar a parlar d'una possible influència en aquest sentit (Gurt i Sánchez 2010, 331-332).

També s'ha proposat la possible influència de l'arquitectura domèstica del Mediterrani oriental, en un període molt anterior a l'època bizantina. En efecte, aquestes novetats que estem assenyalant per *Hispania*, podrien haver gaudit d'una llarga tradició en aquesta àrea, com posen de manifest un conjunt d'evidències textuais i arqueològiques. En relació a les primeres, a l'evangeli segons Sant Marc s'explica

que els preparatius per a l'Últim Sopar es fan al pis superior d'una casa (14: 12-16), com també és al pis superior d'una casa on es reuneixen els apòstols per pregar després de l'ascensió de Jesús (Fets, 1:13-14) (Polci 2003, 100).

Aquestes referències textuais s'han volgut posar en relació amb algunes cases del Pròxim Orient, en les que els espais de residència es troben al primer pis, mentre que la planta baixa es dedica a estables o magatzems (Polci 2003, 100-101). Tot i això, creiem que són paral·lels que cal usar amb precaució. Encara que els espais de residència es construeixin al pis superior, molts d'aquests exemples compten amb un pati central que articula la comunicació interna de la casa, com serien les anomenades "*Burnt House*" o "*Great Mansion*" de Jerusalem.

Per tant, a nivell global es pot dir que encara responen al model de pati central. A més, es pot generar certa confusió perquè els paral·lels proposats per B. Polci van des del s. I a. C. fins al s. V d. C. Precisament, un dels exemples més tardans, el de Il Medjel (Síria) és el que no compta amb un pati central, sinó adossat (Hirschfeld 1995, 58-62; Ellis 2000, 91-92).

Com es veu, és difícil determinar amb precisió un origen regional o cultural d'aquest model que, a l'Europa occidental, sembla aparèixer contemporàniament en diversos indrets durant l'antiguitat tardana. És per aquest motiu que diversos autors han proposat altres interpretacions, relacionades amb les dinàmiques de l'urbanisme o amb les transformacions socials del període.

Un dels casos que s'ha proposat com a explicació és Nàpols, on el creixement vertical de les cases s'ha explicat per l'augment de la població, en constant creixement després de la caiguda soferta entre els segles VI i VII. En aquest esquema d'evolució demogràfica, la necessitat d'espai hauria comportat un creixement en vertical (Arthur 1991, 768).

Pel que fa a *Hispania*, sabem que en època visigoda algunes ciutats es densifiquen (*Barcino*, *Emerita*). Per tant, la manca de sòl urbà podria haver tingut com a conseqüència lògica el creixement en alçada de les residències. És una explicació possible en alguns casos, però tenim dubtes de que sigui vàlida com a interpretació global. Cal pensar que aquest tipus d'edificis també es localitzen en indrets sense problemes d'espai, com ara zones suburbanes o directament rurals (Los Hitos de Arisgotas, Pla de Nadal). Per nosaltres només es tractaria d'una explicació vàlida en el cas que es tractés d'un model nascut sota aquestes circumstàncies de falta d'espai i que després es reproduís més enllà dels condicionants locals. Però de moment, degut

a l'amplitud dels marcs cronològics, no podem aportar cap dada que hi doni suport.

La mateixa B. Polci ha proposat explicacions alternatives al difusionisme cultural. Per aquesta autora, en certs casos es podria adduir que el canvi en el model té a veure amb motius de seguretat. Per a defensar aquesta possibilitat, B. Polci creu que es pot parlar dels grups episcopals de Ginebra i Aquileia, on aquest tipus d'edificis es construeixen després d'un incendi. És a dir, seria una manera d'evitar-ho en el futur. També cita el testimoni de Gregori de Tours, on s'explica que Andoveus, bisbe d'Angers, va fer-se construir un *triclinum* a la "a la part superior de les muralles", que ella proposa situar en una torre. En darrer lloc, comenta l'aspecte fortificat que ara adquireixen algunes *villae*, com mostraria el mosaic tunisià de la vil·la del *dominus Iulius* prop de *Carthago* (Polci 2003, 104). Aquesta tendència a construir edificis més compactes per raons de seguretat també ha estat defensada per a les *villae* tardanes del sud d'Itàlia, com hem comentat anteriorment (Sfameni 2005, 612-613).

En la nostra opinió, però, aquests arguments no són concloents. Sí que és veritat que en alguns casos pot donar la sensació d'edificis fortificats, com és per exemple el palau episcopal de *Barcino*, amb façanes que tenen aspecte de torre i finestres que recorden espitlleres. Però tant en època tardana com anteriorment, a menys que l'enemic sigui intern, l'estratègia de la defensa es basa en la muralla, no individualment en cada un dels edificis.

Per altra banda, pel que fa als grups episcopals de Ginebra i Aquileia, encara que els incendis es puguin atribuir realment a accions violentes, no és clar que aquest nou model pugui resistir millor un atac que l'anterior. La notícia del bisbe d'Angers és confusa i pràcticament no aporta res, mentre que la teòrica fortificació de les *villae*, que es reflectiria en alguns mosaics nord-africans, avui dia s'interpreta més en relació a l'estètica que no pas a raons pròpiament defensives (Chavarría 2007a, 104). Recordem, a més, que la suposada vil·la fortificada de San Giovanni di Ruoti té quatre accessos a nivell de terra, amb la qual cosa difícilment hauria resistit un atac directe.

Més enllà de la interpretació defensiva, que segons B. Polci tindria validesa en alguns casos, aquesta autora creu que hi podria haver altres factors que expliquessin aquest canvi i que es relacionen amb les transformacions que experimenten les ciutats tardoantigues. Un d'aquests seria la ruralització i l'empobriment generalitzat de les ciutats. Pel que fa a la ruralització, la necessitat de guardar el bestiar dins de casa o la proximitat dels horts hauria estat un element important. Un altre d'aquests factors podria haver estat la manca de manteniment del

clavegueram, que sembla podria haver agreujat els casos d'inundacions a les parts baixes de les cases. Finalment, aquesta autora creu que és necessari fixar l'atenció en el que ella anomena la senzillesa arquitectònica d'aquests edificis, sempre en comparació amb els precedents. En un quadre d'empobriment generalitzat per la fi del sistema fiscal romà, hi hauria hagut una disminució de la possibilitat i la voluntat d'emular les elits. La societat resultant seria més polaritzada i el fre a la ostentació defensat pel cristianisme, provocaria que les aristocràcies invertissin els seus recursos en la fundació d'esglésies i monestirs (Polci 2003, 104-105).

Aquestes apreciacions generals, igual que les referides a la seguretat, no concorden massa amb les evidències que constatem a *Hispania*. La visió d'aquesta autora segurament es troba molt influïda per les descripcions fetes per M. Cagiano de Azevedo, sempre a partir de documents altmedievals d'una regió molt concreta del nord d'Itàlia. En el nostre cas i en funció de les dades que tenim, de cap manera es pot afirmar que aquestes residències reflecteixin un empobriment, ans al contrari, moltes d'elles cal vincular-les al estrats més elevats de la societat visigoda: reis, alts funcionaris, bisbes i aristòcrates laics. Tampoc podem acceptar la idea segons la qual són producte d'ambients urbans ruralitzats, ja que només Pla de Nadal, en un ambient completament rural, ha aportat evidències de l'ús de la planta baixa per a processos de transformació i emmagatzematge d'aliments. Per últim, l'esfondrament del sistema fiscal romà no hauria comportat un empobriment dels particulars que es volien construir una casa. Tot el contrari, haurien disposat lliurement d'uns recursos que anteriorment havien d'entregar al fisc.

Desgraciadament doncs, un dels pocs intents d'interpretar globalment aquests canvis no concorda amb les nostres evidències en cap de les seves línies principals. Els pocs exemples amb els que comptem avui dia no s'expliquen per una major necessitat de defensa, ni reflecteixen un empobriment, ni són producte d'una ruralització. És probable que el que confongui als investigadors sigui una discordança socioeconòmica. Com a mínim a *Hispania*, els exemples que coneixem cal relacionar-los amb les residències reials o amb les més altes aristocràcies del regne visigot. Per tant, són evidències difícils de comparar amb les poques fonts escrites que tenim, que ens parlen, en una cronologia bastant més avançada, de les relativament modestes cases que lloga el bisbat de Ravenna. En conseqüència, caldria anar en compte amb donar explicacions globals a partir de dades locals.

En el capítol anterior havíem vist com les grans cases tardorromanes dels segles IV i V s'havien

anat abandonant progressivament i eren reocupades per altres persones, que les transformaven profundament. Després de la desaparició de l'estructura política de l'imperi romà i l'inici del govern sueu i visigot a *Hispania*, l'estructura social bàsicament es manté inalterada, sobretot perquè els nous governants donen ple suport a l'ordre establert.

És veritat que es documenten alguns intents de resistència armada als nous governants, amb episodis destacats a la *Tarraconensis*, però en general les elits passen a col·laborar amb els nous governants, com demostren casos com el del *Dux Hispaniarum* Vincentius o el bisbe Zenó de Mèrida (Pérez 2013b, 97-99).

El que segurament anirà desapareixent són les aristocràcies lligades a les diferents carreres funcionaries i militars que, per tant, depenien en gran mesura dels salaris de l'estat. Es tornaria, per tant, a unes elits lligades bàsicament a l'explotació de grans propietats agrícoles i ramaderes. Així doncs, pensem que les noves residències de l'elit que ara es documenten tenen a veure amb aquesta nova realitat. La fi de l'estat central no només tindrà un fort impacte en els grups socials que en depenien directament, sinó que segurament també farà repensar els elements que ha de tenir la casa de prestigi com a tal.

Hem vist com les cases de les aristocràcies tardorromanes presentaven plantes en les que la major part de l'espai construït era ocupat per les zones semipúbliques: grans vestibuls, peristils amb fonts i estàtues, termes privades, exedres, grans sales per a les recepcions i els banquets, etc. Es tractava d'un món domèstic dedicat bàsicament a l'autorepresentació del propietari, en un ambient d'autoafirmació estamental i de competició entre els membres de l'elit. Ara, en certa manera, perden sentit els espais que anteriorment havien acollit els grans moments de sociabilitat de la casa.

No sabem exactament en quin moment perd vigència la relació directa i quotidiana amb els clients a l'interior de les cases o els grans banquets per demostrar la pròpia riquesa i generositat (23). Les fonts escrites d'època visigoda bàsicament es relacionen amb les activitats de l'Església o estan escrites per religiosos, amb la qual cosa són aspectes difícils de valorar (24). Nosaltres creiem que la fi de l'estructura imperial no els farà desaparèixer, però és possible que canviïn i, sobretot, que es redimensionin. Per altra banda, una menor presència de termes privades, que de moment només es detecten a la residència del port de *Tarraco* i segurament al palau episcopal de *Barcino*, també es podria explicar per l'estat dels aqüeductes, molts d'ells amb problemes de manteniment o directament inutilitzats en aquestes cronologies (Martínez 2012).

Fig. 204. Fotografia de la residència senyorial del s. XI pertanyent a Arnau Mir de Tost. Es troba a Llordà, al municipi d'Isona i Conca Dellà (Autoria: PMRMaeyaert)

En resum creiem que, a hores d'ara, és complicat interpretar correctament perquè les aristocràcies d'època visigoda van abandonant el model plurisecular de la casa de peristil i adopten el nou model compacte de creixement vertical. En la nostra opinió, la fi de l'estat centralitzat romà significarà per les elits tardorromanes la fi d'un dels principals estímuls d'autopromoció per a l'ascens polític i social, com ja hem comentat al final del capítol anterior. Desapareguts aquests estímuls, també deixen de tenir sentit els grans vestíbuls de recepció, els peristils que ocupen bona part del solar de la casa o les grans sales de banquets on demostrar el propi estatus als cercles més pròxims. Tampoc seran necessaris els marbres d'importació, les estàtues, els mosaics, les fonts o altres elements sumptuaris. És difícil de dir fins a quin punt les aristocràcies no necessiten aquests luxes o no se'ls poden permetre, però creiem que és significativa la seva absència fins i tot en els estrats més alts de la societat. En les seves cases l'absència difícilment es pot explicar per una falta de recursos econòmics, sinó que ha de tenir a veure sobretot amb els canvis socials i culturals que estan en procés entre la desaparició de l'imperi i la creació del regne visigot. Si com hem vist en el segon capítol els canvis d'època tetrarquico-constantiniana van portar transformacions considerables a les residències de l'elit, en època visigoda aquest mecanisme es pot

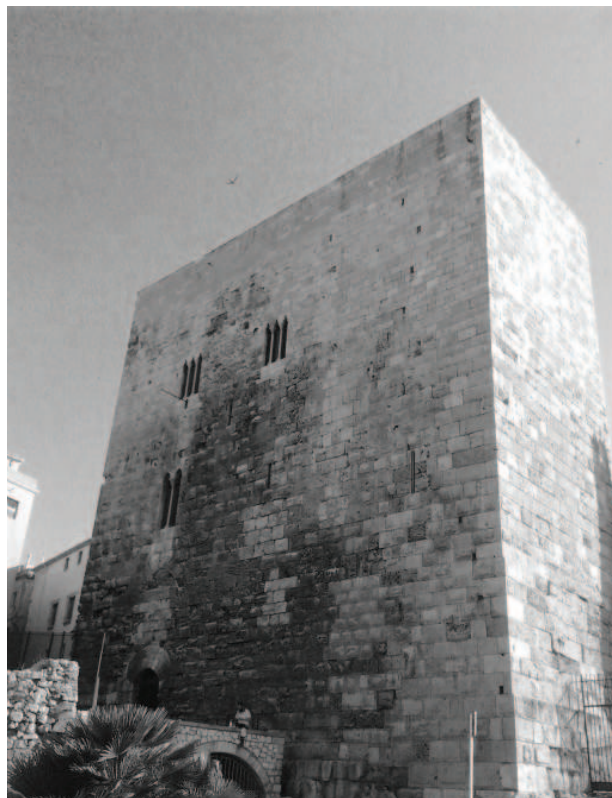

Fig. 205. La "Torre del Pretori" a Tarragona. La seva forma, pròpia dels palaus medievals, podria haver induït a la seva elecció com a seu del poder normand i comtal (A. Perich).

tornar a repetir. Com havien fet els seus predecessors, les aristocràcies del regne visigot també adapten les seves residències, sense processos traumàtics, a les noves possibilitats, necessitats i preferències.

Creiem, per acabar, que aquest nou model que es defineix i es consolida entre els segles V i VIII, és la gènesi dels futurs palaus d'època altmedieval, tant a l'Occident com a l'Orient. A l'Occident aquest fet es posa de manifest amb els palaus de la monarquia asturiana al Naranco o a la pròpia Oviedo (Yarza 1979, 46-47 i 59). Però la seva acceptació continuarà plenament vigent en època feudal, com es pot veure clarament en la residència d'Arnau Mir de Tost a Llordà (Adell i Benito 1993, 368-375) (Fig. 204). Vist des d'aquesta perspectiva, no és estrany que quan els normands de Robert Bordet prenguin el control de Tarragona l'any 1129, l'antiga caixa d'escales del fòrum provincial (la "Torre del Pretori") la considerin un lloc ideal per establir-hi el seu palau, que més tard passarà a mans del comte de Barcelona (Guidi-Sánchez i Villuendas, 2012) (Fig. 205).

A l'Orient bizantí aquest desenvolupament és més difícil de seguir per la manca d'exemples, però el palau de Romà Lecapè a Constantinoble, el palau imperial de Blanquerna també a la capital o els palaus posteriors a la creació de l'imperi llatí són, al nostre entendre, diferents etapes d'una evolució similar (Perich 2013, 69-72). No deixa

de ser significatiu, doncs, que sigui precisament durant el Renaixement quan es torni a generalitzar l'ús del pati central com a element distintiu de les residències aristocràtiques europees (Capitel 2005). Aquest procés és el resultat natural del tancament dels diferents cossos compactes de projecció vertical, que acaben per crear un espai obert al

centre de l'edifici. La presència d'estàtues, jardins i fonts en aquests patis renaixentistes tanca, de forma simbòlica, el cercle que havia començat amb la transformació del model de la casa de peristil. Es podria dir que el pati porticat propi del Renaixement és l'hereu, després dels segles medievals, de l'antic peristil romà.

Notes

1 Segons M. Cagiano de Azevedo es tracta d'un celler o magatzem (Cagiano de Azevedo 1972a, 135).

2 "Caldarium" o "Caldariolum", són les paraules usades en aquest moment per referir-se al *balneum* (Cagiano de Azevedo 1972a, 135).

3 S'ha pogut comprovar perquè alguns d'ells tenen alçats conservats fins a 4 i 5 m. (Sfameni 2005, 610).

4 S'han interpretat com les habitacions dels soldats, ja que l'edifici en conjunt s'atribueix a un oficial encarregat de la vigilància dels passos dels Alps.

5 En aquest moment la ciutat ja s'anomena *Barcinona* (Mayer 1994).

6 El P.E.R.I.-2 (Pla Especial de Reforma Interior) va ser una llei de planificació urbanística del sector occidental de Tarragona, que se situa entre el port i la desembocadura del riu Francolí.

7 Aquesta absorció total d'una via per una casa té un clar paral·lel a Ravenna, on la "*Domus* de Via D'Azeglio" integra completament la via al unir dues propietats anteriorment separades (Baldini Lippolis 2003, 178).

8 Avui dia l'entrada es coneix com a Sobreportes.

9 Una de les poques inscripcions trobades a Girona remet a un sacerdot del culte imperial (Nolla *et al.* 2008, 173).

10 L'única excepció, encara que improbable, podria ser l'àmbit nº 1, ja que el seu gran nivell d'arrasament impedeix saber on es trobaria la porta (Burch *et al.* 2006, 49).

11 Les dades són tan escasses que no podem ni afirmar que es tracti d'una residència.

12 Avui dia una pedania del municipi d'Orgaz, a la província de Toledo.

13 Tot i les afirmacions de Moreno, creiem que s'hauria de mantenir el dubte sobre si són realment entrades a aquest espai des de l'exterior, degut a la comentada parcialitat de l'excavació (Moreno 2008, 38).

14 Alguns autors no estan d'acord amb aquesta identificació (Arce 2011a, 224-232).

15 La idea original d'aquest apartat no és pròpia, sinó que es basa en els suggeriments expressats en una conversa amb Jorge Morín de Pablos. Posteriorment, aquestes idees s'han apuntat, també de forma hipotètica, en una publicació d'aquest arqueòleg i d'Isabel Sánchez (Sánchez i Morín 2014, 88).

16 En realitat, l'ala sud va quedar molt danyada durant la construcció de les vies del ferrocarril (Mateos 1995c, 311).

17 Aquestes pilastres tenen una duplicació gairebé segura als respectius pòrtics nord i sud.

18 Concretament els seus materials el daten entre els anys 400 i 420 (Beltrán de Heredia 2013, 30).

19 També es podria tractar de dos cossos d'un mateix edifici.

20 De forma sistemàtica, únicament des de 1998.

21 Encara es tracta d'una hipòtesi, en la que treballa la Dra. Isabel Velázquez.

22 Els autors no aclareixen si aquesta maçoneria cobria tot l'alçat de la paret o es limitava als sòcols.

23 L'acceptació i la vigència del *modus vivendi* romà es pot constatar a l'Àfrica del s. V, on els vàndals adopten comportaments totalment romans, com per exemple gaudir de les termes, celebrar banquets en *stibadia*, divertir-se als jocs del circ o sortir a caçar (Chavarría 2007b, 125).

24 Com hem vist, l'última sala de recepció dotada d'absis semicircular que es coneix a *Hispania* és la "Casa de las Basas/Casa del Sigma" al Mercado de la Encarnación de Sevilla, datada a finals del s. V.

CONCLUSIONS FINALS

CONCLUSIONS FINALS

*És un vici de la malignitat humana lloar sempre
el que és antic i avorrir les coses del present.
Tàcit, Diàleg dels oradors 18, 3*

Al llarg d'aquest treball, hem analitzat les característiques i l'evolució de les cases urbanes de l'aristocràcia en el marc de la *Hispania* tardoantiga. Segons el nostre punt de vista, aquestes residències, reduïdes a l'essència, no deixen de ser objectes culturals com tota la resta. Sota aquest concepte integrem tots els elements de la cultura material que produeix una societat en un moment determinat, per respondre a unes necessitats concretes i sota unes condicions donades. En aquest sentit, les cases que hem vist al llarg de les pàgines precedents no són cap excepció i responen a les dinàmiques sempre canviants dels objectes culturals.

Les dinàmiques a les que fem al·lusió són bàsicament tres. En primer lloc, la producció de l'objecte cultural neix amb una finalitat concreta, comprensible en el marc de la societat que la produeix. Fàcilment podem entendre, des de la nostra contemporaneïtat, la creació del telèfon, de la placa solar o de la planta de biodièsel. Tot i això, una cosa és l'ús per al qual es concep un objecte cultural i l'altra és l'ús que se'n acaba fent, que pot ser més ampli i flexible. En el món romà, per exemple, tenim el cas de les àmfores, que si bé es van concebre i dissenyar per al transport marítim d'aliments, poden acabar transformades en elements de construcció, en urinaris o en sarcòfags infantils. En la nostra quotidianitat, podem veure esglésies convertides en museus o places de braus transformades en centres comercials. Per tant, no es tracta d'una dinàmica pròpia de les societats del passat i difícil de comprendre per nosaltres, sinó que també forma part de la nostra normalitat.

Una altra dinàmica normal i pròpia dels objectes culturals és que poden desaparèixer si també desapareix la necessitat social per a la qual van ser creats. En el primer capítol hem pogut veure molts exemples d'aquest procés, com poden ser les inscripcions usades en la massa d'*opus caementicium* d'algunes construccions tardanes. Aquells objectes culturals havien perdut la seva raó de ser i, per tant, el seu material era utilitzat per a altres finalitats. L'amortització dels objectes culturals és un procés que també podem entendre perfectament perquè forma part del nostre dia a dia. Ho reflecteix per exemple la desaparició del disquet o la propera desaparició del fax o del CD.

Una última dinàmica que afecta als objectes culturals, també molt habitual, és que la necessitat que va fer néixer l'objecte es mantingui al llarg del temps, amb la qual cosa la seva funcionalitat en essència no canvia, però sí la seva forma, materials o tecnologia. La necessitat pot seguir vigent durant mil·lennis, com podem veure amb les pintes prehistòriques, durant segles com s'observa amb les ulleres medievals o durant generacions, com és el cas dels cotxes o dels ordinadors. Tots aquests objectes són vius perquè són necessaris i la seva renovació ràpida i constant és símptoma de la seva vigència social. En resum, el que volem dir amb aquesta introducció sobre els objectes culturals és que la seva naturalesa és el naixement, la transformació i l'amortització constants, sempre guiades per les necessitats socials i les possibilitats tecnològiques de cada moment històric. Per tant, els canvis en els objectes culturals cal assumir-los com a una dinàmica continua en la història de la humanitat, sense que cada un d'aquests canvis hagi de ser considerat una crisi o una situació decadent respecte a l'anterior.

Creiem que des d'aquesta perspectiva és més fàcil entendre les transformacions per les que passen els objectes culturals que hem estudiat en aquest treball, que són les cases d'un determinat sector

Fig. 207. Palau de Ramir I d'Astúries (842-850), avui dia conegut com Santa Maria del Naranco i situat a pocs quilòmetres de la ciutat d'Oviedo. Destaca la seva estructura de planta baixa i primer pis i la presència de contraforts per a sostenir el conjunt. L'antic palau va ser convertit en església a finals del s. XIII (Autoria: Txaro Franco).

Fig. 208. El conegut com a Kaiserplafz de Goslar (Baixa Saxònia, Alemanya) és un dels millors exemples d'arquitectura àulica del s. XI en el marc del Sacre Imperi. Tot i que l'edifici va ser profundament reformat al s. XIX, conserva l'estructura de la gran nau rectangular (Autoria: Tobias Helfrich).

de la societat hispana tardoantiga. Sabem que es mantenen dues constants al llarg del període en relació a les residències. La primera, encara que és òbvia, és la necessitat bàsica de disposar d'una casa per a la pròpia vida, el treball i el descans. L'altra, característica d'aquest grup social, és la necessitat de posseir una casa que reflecteixi l'estatus social de la família propietària, una necessitat bàsica dels grups aristocràtics en tota societat jerarquitzada. Per tant, partint d'aquestes necessitats bàsiques, que travessen tot el marc cronològic d'estudi, el que cal és oferir un esquema explicatiu que permeti entendre'n les successives transformacions que es detecten sobretot a nivell arqueològic.

En la nostra opinió, la clau per a entendre les característiques i l'evolució d'aquestes residències, es troba bàsicament en les difícils relacions que sempre van mantenir el govern imperial i les ciutats que, com un puzzle de milers de peces autònomes, composaven les diferents províncies. Les accions o les omissions de l'estat i la seva intervenció o no en la vida de les ciutats, és per a nosaltres un dels motors més importants dels canvis que s'aprecien

en l'arquitectura residencial del període analitzat.

Com sabem, les ciutats romanes eren dirigides pels consellers de l'*ordo decurionum* i pels magistrats anuals, en molts casos escollits en assemblees populars. Des de la reforma fiscal d'època d'August, aquests responsables ciutadans van ser encarregats de la recaptació dels impostos locals i estatals, permetent alliberar als provincials de l'abús dels publicans (Jones 1984, 215). Les ciutats recaptaven l'impost estatal sobre les propietats immobles (*tributum soli*) i l'impost sobre les persones físiques (*tributum capitis*). A part d'aquesta feina de recaptació fiscal al servei de Roma, des d'un primer moment aquests responsables van tenir altres obligacions envers la comunitat. Per exemple, a la llei de la colònia cesariana d'*Urso* (*Lex Ursonensis*), ja s'estipula que els edils tenen l'obligació d'oferir jocs i espectacles per no menys de dos mil sestercis cada un (Jones 1984, 19). En aquests moments inicials no representava un problema, és més, hi ha una intensa competició per a ser escollit per aquests càrrecs que, com a honors, no eren remunerats (Jones 1984, 297).

Fig. 209. Palau de La Zisa (Palerm, Itàlia). La Zisa va ser el palau d'estiu dels reis normands de Sicília, concebut en gran part com a pavelló d'una reserva de caça exclusiva. Iniciat per Guillem I "el dolent" (1154-1166), va ser acabat pel seu fill Guillem II "el bo" (1166-1189) (Autoria: Jean-Pierre Dalbéra).

Com a mínim en les comunitats de dret llatí, que eren totes les ciutats hispanes després de Vespasià (López i Lomas 2004, 335), el seu exercici representava l'obtenció de la ciutadania romana. Aquest era un gran atractiu per a les elits indígenes amb ganes de mostrar la seva adhesió al règim imperial i, a la vegada, les magistratures els procuraven fama, popularitat, reconeixement públic, llocs preferents en els espectacles, distintius personals, estàtues honorífiques, etc.

Aquest sistema, però, ja comença a mostrar símptomes de canvi molt aviat, que concretament es manifesten en la manca de candidats que s'ofereixen voluntàriament per a exercir les magistratures (un acte conegut com a *professio*). En l'estatut flavi de *Malaca*, la clàusula 51 estableix que, si no hi ha candidats suficients, el *duovir* que presideix les votacions escollirà a determinades persones fins a arribar al nombre necessari i que aquestes tindran al seu torn el dret a nominar-ne d'altres i aquestes encara a d'altres. Tots ells seran candidats tal com si haguessin fet la *professio* de forma voluntària. Aquest sistema coactiu, anomenat *nominatio*, es va

anar imposant progressivament i, a finals del s. II, ja era el sistema més habitual (Jones 1984, 21 i 297).

Per tant, es pot veure que ja des del sorgiment dels primers problemes, la solució que s'adopta és de tipus autoritari, obligant a les persones a assumir els càrrecs públics en contra de la seva voluntat.

La manca de candidats a les magistratures o a formar part de l'*ordo decurionum* també tenia a veure amb el cost cada vegada més alt que comportava. Cal pensar que les ciutats no eren autònomes a l'hora d'establir nous tributs per a finançar-se, amb la qual cosa si els seus ingressos no eren suficients es compensaven amb l'aportació dels magistrats en assumir el càrrec (*summa honoraria*) o amb les despeses que assumien durant el seu any d'exercici (*munera patrimonialia*) (Jones 1964, 724).

Les despeses dels càrrecs, ja força elevades, van anar creixent al llarg del temps. Aquest creixement es relaciona amb la pròpia expansió de les ciutats, però també amb la competició entre elles per tenir els millors equipaments i els millors festivals (López i Lomas 2004, 336). A part d'això,

Fig. 210. Palazzo del Capitano. Aquest edifici constitueix la part més antiga del complex àulic dels ducs de Màntua (Itàlia). Es va construir a finals del s. XIII per encàrrec de Guido Bonacolsi. Aquest home formava part dels Bonacolsi, la família governant a Màntua abans de l'ascens dels Gonzaga. Novament és un gran bloc rectangular de diversos pisos (Autoria: BMK).

l' "opinió pública" no veia amb bons ulls que la generositat d'un magistrat fos inferior a la del seu predecessor, per la qual cosa les despeses de les diferents magistratures eren cada cop més elevades (Jones 1984, 20).

Sota aquestes circumstàncies, només les persones més riques podien permetre's l'exercici de la funció pública i, fins i tot ells, la consideraven més una obligació cívica que no pas un mode adequat per a canalitzar les seves ambicions personals (Jones 1984, 20). Degut a la manca de candidats, les eleccions de l'assemblea popular van passar a ser una mera formalitat, que sols servia per ratificar la llista presentada pels *duovirs*. Fins i tot l'*ordo decurionum* va haver de cooptar nous membres per tal de cobrir les vacants, recorrent de nou a la coacció (Jones 1984, 20). No és estrany, per tant, que a partir de la segona meitat del s. II es comencin a detectar els primers intents de determinats membres de la classe curial per evadir les seves responsabilitats. És el cas de determinats contractistes en la recaptació dels impostos, llogaters de terres imperials o armadors dedicats al transport de gra a càrrec de

l'estat. La legislació intentarà posar fre a l'abús en el gaudi d'aquestes exempcions, senyal que ja feia temps que s'estava produint (Jones 1984, 20-21).

L'estat central lògicament veia amb preocupació aquesta evolució. Mantenir en peu els governs municipals no era únicament essencial per a la recaptació fiscal, sinó que els governs locals complien altres funcions de vital importància com era el reclutament per a l'exèrcit, el manteniment dels camins, carreteres i ponts, el servei postal, etc. (Jones 1984, 23).

Per tant, per primera vegada s'observa la intervenció d'un funcionari imperial aliè a la ciutat, que té com a missió controlar les finances municipals (*curator*). Aquests funcionaris es detecten a inicis del s. II i, al llarg d'aquest mateix segle, seran cada vegada més habituals. Ja a finals del s. III, s'havien generalitzat fins al punt d'esdevenir una institució normal en la major part de ciutats. Si inicialment es tractava d'un funcionari de designació imperial, el càrrec de *curator* va acabar recaient en un membre destacat de la comunitat, sent sovint la culminació del *cursus honorum* municipal (Jones 1984, 14). Per

Fig. 211. Fotografia d'una de les façanes del palau de Mistràs (Peloponès, Grècia). Per la seva forma arquitectònica i per alguns particulars de la construcció, es pot veure la seva influència occidental. Va ser construït durant la segona meitat del s. XIII per Guillem II de Villehardouin (Autoria: Aeleftherios).

Fig. 212. Fotografia de l'interior del "Palau del Porfirogèneta" a Istanbul (conegut en turc com Tekfur Sarayı). Aquest palau formava part del gran complex àulic de Blanquernes, unit a la muralla nord-oest de la ciutat. Va ser construït per ordre de Miquel VIII Paleòleg (1261-1282), poc després de la presa de Constantinoble a l'imperi llatí (Autoria: Jacqueline Poggi).

altra banda, el cas dels *curatores* no serà ni el primer ni l'últim dels funcionaris estatals que acabaran sent absorbits per la pròpia cúria, sempre a través de personal d'extracció local.

La situació que acabem de descriure són els precedents de les relacions entre les ciutats i el govern central abans que s'iniciï el període analitzat en aquest treball. Els grans canvis es desencadenaran arran de les reformes administratives de Dioclecià i Constantí, que es caracteritzen per una gran expansió de l'administració, tant a nivell central com provincial (López i Lomas 2004, 490-492). Cal pensar que, segons la informació transmesa pel *Laterculus Veronensis*, el nombre de províncies pràcticament es va doblar, amb tot el que implica a nivell del nombre de funcionaris civils i militars empleats per l'estat (Jones 1964, 43). La transformació és tan radical que de pocs milers de persones empleades al s. II, es passarà a unes 30.000 al s. IV (Kelly 2005, 185).

Com acabem de veure, pel que fa a les relacions entre les ciutats i el govern central, el més important de les reformes administratives

iniciades per Dioclecià serà la necessitat sobtada de cobrir milers de nous càrrecs. Però més enllà de l'atractiu que poguessin suposar les remuneracions, l'exercici de determinades dignitats, al final de la carrera funcional, podia fer entrar a la persona a l'ordre senatorial i així eximir-lo de les obligacions curials. No és estrany, per tant, que l'interès per a seguir aquest camí de prestigi social i la promesa de l'alliberació de les obligacions curials, provoqués una enorme fugida cap endavant en aquest sector, des de feia temps sotmès a una gran pressió.

Els primers intents en aquest sentit es donen sobretot durant la primera meitat del s. IV, en el que els curials més rics aspiren als graus més baixos de l'ordre eqüestre o a títols com el de *comes*. Aquest fet encara no preocuparà a l'administració central per tractar-se de càrrecs exclusivament personals, d'exempció no hereditària i que es podien exercir un cop s'havia completat el *cursus honorum* a la pròpia ciutat.

Més endavant, però, al llarg de la segona meitat del s. IV, molts d'ells van començar a aspirar a l'ordre senatorial, el qual permetia transmetre

Fig. 213. Palazzo dei Priori, a la ciutat italiana de Perugia (Úmbria). Tot i que l'edifici original es va construir a finals del s. XIII, durant els segles XIV i XV serà objecte de diverses ampliacions. Va ser concebut com a seu dels priors, els primers ciutadans de Perugia. Per tant, tot i no ser una residència privada, es basa clarament en el model del cos compacte (Autoria: Robertofavini).

l'exempció de les càrregues curials a la descendència (Jones 1984, 24). Lògicament aquesta dinàmica, que deixava a les cúries sense les famílies més riques i influents, va començar a alarmar al govern central, que buscarà impedir-ho a través de disposicions legals. Però tot i les contínues prohibicions, la legislació de l'estat va ser molt vacil·lant en aquest sentit i podia anar des de la prohibició més absoluta fins a la permissivitat si es deixava un fill a la cúria o al perdó si s'havien prestat serveis a l'estat durant un nombre d'anys determinat. Passat un temps i degut a aquest comportament erràtic, és probable que la major part de les famílies curials riques acabessin entrant a l'ampliat ordre senatorial (Jones 1984, 24).

En el fons la qüestió era que l'estat central es veia atrapat en una gran contradicció. Per una banda, volia impedir l'ascens dels curials a l'administració central, amb l'objectiu de mantenir en peu els governs locals. Però al mateix temps els membres de les cúries eren els únics sectors de la població amb la preparació intel·lectual suficient com per cobrir els nombrosos càrrecs que necessitava l'estat.

Per tant, pels curials de cop s'obria la gran oportunitat d'evadir les seves responsabilitats ciutadanes, que únicament implicaven pèrdues econòmiques i desgast personal. Com hem vist, els més ben situats econòmicament podran finalment entrar a l'ordre senatorial, però les possibilitats d'ascens no es limitaven a ells. Altres membres de les cúries amb menys recursos provaran d'accedir a càrrecs elevats de l'administració central, com per exemple als ministeris palatins, a la prefectura del pretori, al vicariat o com a governadors provincials. Finalment, altres membres amb menys recursos s'uniran a l'exèrcit, al personal subaltern de l'administració o entraran a formar part del clergat (Jones 1984, 24-25).

En conseqüència i d'acord amb els recents plantejaments de K. Bowes, la gran explosió de l'arquitectura residencial tardana es podria explicar en aquesta conjuntura. Davant de la massiva voluntat d'evadir les obligacions curials i la possibilitat efectiva de fer-ho a través de l'ascens en el propi sistema, moltes d'aquestes persones

Fig. 214. Palau ducal de Venècia (Vènet, Itàlia). Articulat en tres grans ales, és un dels palaus més rics de l'arquitectura tardogòtica italiana, seu històrica dels ducs de la República Veneciana i de les institucions de govern. Gran part del seu estat actual respon al projecte iniciat a mitjans del s. XIV, però amb reformes d'època Renaixentista i neoclàssica (Autoria: Gaspa).

Fig. 215. Palazzetto della Jole, la part més antiga del palau ducal d'Urbino (Marques, Itàlia). El projecte de la construcció del palau, encara que anterior, va rebre un impuls notable durant el govern de Federico II da Montefeltro (1444-1482). En aquest moment, es van unir els edificis ducals anteriors en un projecte típicament renaixentista, a càrrec de Maso di Bartolomeo i, posteriorment, de Luciano Laurana.

haurien dedicat importants recursos econòmics a la monumentalització de les seves antigues residències i, de forma minoritària, a la seva construcció *ex novo*.

A les ciutats tardanes, les cases d'aquests aspirants a càrrecs funcionaris es mesclarien amb les dels estaments més elevats (cavallers, senadors) i amb les dels propis representants imperials, molt més presents pel propi creixement de l'administració central i la seva presència efectiva a les províncies. Aquest fenomen seria especialment acusat a les capitals provincials i diocesanes, en les que es mesclarien aquestes elits d'origen curial, burocràtic i militar, donant lloc a un nombre considerable de cases de gran riquesa. La competició interna entre les diferents famílies per a l'accés als càrrecs seria, en aquest sentit, el principal estímul per a l'engrandiment, l'ornamentació i les grans reformes que es detecten arqueològicament a les residències. També cal tenir en compte que després de la reforma monetària de Constantí, els salaris estatals es paguen en or i el gran poder adquisitiu d'aquesta moneda fa

que molts puguin obrir-se camí en l'escala social del moment (Jones 1948, 227; Bowes 2010, 70).

Aquesta evolució explicaria que moltes de les cases que hem analitzat a *Hispania* ja siguin cases dels sectors benestants durant l'altimperi i que ara les adaptin segons les tendències i els models que es generen als centres de poder. Però es tracta de modificacions relativament senzilles de dur a terme ja que, en la majoria de casos, es basen en l'enriquiment i la monumentalització de la casa prèvia, mantenint el model constructiu de la casa de peristil.

Hem vist en diverses ocasions que les cases simplement porten a terme una renovació dels seus programes decoratius i que incorporen una estructura absidal a l'antic triclini ("Casa de los Mármoles", "Casa del Teatro", "Domus del Francolí", "Domus del Conservatorio di San Pasquale", etc.). Per tant, caldria preguntar-se què és realment una casa tardoantiga.

Es tracta simplement d'una casa anterior amb algunes reformes? Són tan importants aquests

Fig. 216. Vista general de la principal sala de representació del Palau dels Reis de Mallorca (Perpinyà). Es tracta d'una enorme sala rectangular d'estil gòtic, feta construir pel rei Jaume II de Mallorca (1276-1313). Avui dia es coneix com a "Salle de Majorque".

Fig. 217. Saló del Tinell (Palau Reial Major, Barcelona). Es tracta d'una gran sala d'audiències i cerimònies situada al palau dels reis d'Aragó i comtes de Barcelona, hereu directe del palau visigot del *comes civitatis*. La va fer construir el rei Pere III el Cerimoniós entre els anys 1359 i 1370, encarregant-la al mestre d'obres Guillem Carbonell. Com en tantes altres ocasions, se situava sobre d'espais secundaris, en aquest cas magatzems.

canvis fins al punt d'establir una categoria de casa diferent? Com també ha apuntat K. Bowes, és possible que les investigacions sobre les cases d'aquest període s'hagin vist excessivament condicionades pel "calaix temporal" en el que es trobaven, en el sentit que, si eren "cases tardoantigues", *havien de ser* diferents a les precedents. La insistència en la diferència sembla que ha amagat, en certa manera, les grans semblances formals i funcionals amb les cases precedents i l'ús polític que les elits en feien.

Evidentment, les reformes en moltes de les cases i la seva vinculació amb les noves oportunitats que ofereix l'administració central és una construcció teòrica que no exclou altres tipus d'explicacions que s'havien donat tradicionalment. Una de les més habituals considera aquests canvis com a producte d'una societat, la tardoantiga, més rígida, jeràrquica i polaritzada que en el passat. Però també vam tenir ocasió de comentar fins a quin punt aquesta afirmació és discutible. La societat romana de l'altimperi ja era extremadament jeràrquica i els textos usats per a sostenir un pas més en aquest

sentit poden tenir diverses interpretacions (Bowes 2010, 57-58). A més, el paradigma establert per S. P. Ellis per defensar aquesta idea a través de l'arqueologia (diferenciació d'espais i recorreguts segons la categoria social de la persona) s'ha vist reduït a pocs exemples a mesura que s'incrementava el nombre de casos coneguts (Bowes 2010, 44-45). Per tant, creiem que la interpretació de K. Bowes en certa manera dóna una explicació més global a aquest fenomen, que sorprèn pel seu abast arreu de l'imperi (Baldini-Lippolis, 2001).

Aquesta evolució social també influiria en l'acceleració de les transformacions urbanes que hem vist en el primer capítol. Tot i que depèn molt de cada ciutat i en general es tracta de fenòmens que comencen molt abans, l'evasió dels curials més rics encara afegiria més tensió a les finances municipals, distanciant cada cop més a la classe curial (el sector que no s'havia pogut promocionar) dels estaments privilegiats de la societat tardoromana.

L'evergetisme ja feia temps que havia perdut el seu caràcter voluntari i els curials més

Fig. 218. Palau Apostòlic de la Ciutat del Vaticà. La zona al nord de la basílica de Sant Pere ja va rebre construccions àuliques des del pontificat del papa Símmac I, entre finals del s. V i inicis del s. VI. El palau que es pot veure avui dia, però, data d'època de Nicolau V (1447-1455) i es basa en blocs de diversos pisos d'alçada que s'articulen al voltant d'un pati i que contenen els apartaments privats del papa.

rics l'evitaven, com hem vist, amb l'assumpció de càrrecs dins del propi sistema. A això cal afegir que les persones més humils dintre de la cúria, simplement no ho podien assumir per incapacitat econòmica. La convergència d'ambdós fenòmens va impedir que les ciutats poguessin seguir oferint els serveis que tradicionalment havien prestat als ciutadans: aigua potable, seguretat ciutadana, manteniment dels edificis públics, vigilància dels mercats, neteja de carrers i clavegueres, culte als déus, jocs i celebracions, reparació de camins, carreteres i ponts, etc.

En aquests moments la dinàmica social condueix cap a la prioritització de les inversions en els sistemes defensius, encara que desconexem fins a quin punt aquests treballs eren finançats per la ciutat o per l'estat. Més enllà dels problemes amb les evasions personals dels curials, la ciutat tardoantiga patirà un fort ofegament financer a causa d'algunes mesures legislatives de l'estat. No hem d'oblidar que al s. IV Constantí i els seus fills confisquen primer les terres dels temples i més endavant totes les terres

i rendes de les ciutats (Jones 1984, 39). Encara que seran restituïdes durant el breu regnat de Julià (361-363), de nou seran confiscades per Valentinià i Valent. Però davant del perill de col·lapse financer, finalment se'ls restituirà un terç de les seves antigues rendes i propietats. Tot i aquesta última mesura, a finals del s. IV les ciutats es troben financerament esgotades i aquesta situació evidentment repercutirà en l'aspecte que presenta el paisatge urbà tardoantic.

En conseqüència, es documenta la progressiva obturació de les xarxes de clavegueram, la fi de l'arribada regular d'aigua potable, la construcció de cisternes i pous morts que privatitzen la gestió de l'aigua, l'abandonament i reutilització dels edificis d'espectacles, la transformació de les places públiques, l'ocupació de pòrtics i carrers, la desaparició de les termes públiques, la proliferació de tallers o cases en molts espais de la ciutat, la presència d'enterraments intramurs, etc.

L'acceleració d'aquestes dinàmiques, però, no impedeix que els sectors benestants resideixin a les ciutats i realitzin grans inversions a les seves

Fig. 219. Vista general del Palazzo Farnese, situat a la plaça homònima de Roma. Destaca l'estructura alta i massissa de la façana, amb les característiques finestres que alternen la coronació semicircular i triangular. Les obres es van iniciar l'any 1514 segons el projecte d'Antonio da Sangallo el Jove, per encàrrec del cardenal Alessandro Farnese, futur papa Pau III (Autoria: Myrabella).

Fig. 220. Palazzo Barberini (Roma). Es tracta d'un dels palaus més importants del barroc italià. El palau per a aquesta família papal es va començar a construir l'any 1627 sota el projecte de Carlo Maderno i l'assistència de Francesco Borromini. A partir de l'any 1629 serà continuat per Gian Lorenzo Bernini, qui l'acabarà l'any 1633 (Autoria: Dalbera).

residències, que segurament paguen amb l'or dels seus salaris. Per tant, són dinàmiques que funcionen en paral·lel. Davant de la coincidència cronològica, sembla com si les inversions en el prestigi personal i en la carrera política, que antigament es dirigien a l'evergetisme ciutadà, ara passin a invertir-se d'una altra manera. El prestigi i l'ascens social ja no passen per la generositat pública, sinó per l'ascens en els càrrecs de l'administració provincial i central, que requereix altres estratègies. Aquestes passaran en primer lloc per la compra dels càrrecs, els suborns i el que avui dia anomenaríem "tràfic d'influències". Segurament, l'escenari ideal per a aquestes trobades eren els banquets que es realitzaven en les residències privades dels aspirants, on la demostració de poder i cultura s'expressava a través d'una arquitectura fastuosa i d'aparat.

També hem comentat al llarg del treball la necessitat d'evitar fer valoracions de tipus moral sobre aquesta evolució històrica. Entrar en aquest terreny pot portar a greus contradiccions, com haver d'afirmar que les ciutats ja són decadents al

s. I (és quan es detecten les primeres ocupacions de l'*intervallum*) o que la situació era clarament millor quan els ciutadans podien gaudir d'espectacles sanguinaris. Creiem que aquestes transformacions demostren que les ciutats són organismes vius i que, en conseqüència, canvien i s'adapten a mesura que també canvien les situacions polítiques, econòmiques i socials.

En el tercer capítol hem analitzat el final del model de la casa de peristil, una forma d'entendre la residència aristocràtica que serà descartada a partir d'un moment determinat, que bàsicament cal situar al llarg del s. V. És molt complex arribar a saber els motius que portaran a la seva desaparició i més quan es tracta d'un model amb segles de vigència. Però sobre aquest final ens pot donar una pista la curta durada que presenten moltes d'aquestes residències, com hem vist, profundament reformades al llarg del s. IV. Desgraciadament, a nivell cronològic, no podem oferir dades més exactes, degut a la imprecisió de les informacions.

La coincidència del final d'aquestes cases

Fig. 221. Palazzo di Montecitorio (Roma). Aquest edifici va ser el palau dissenyat per Gian Lorenzo Bernini per convertir-se en la residència del cardenal Ludovico Ludovisi, nebot del papa Gregori X (1621-1623). Però la mort d'aquest últim va interrompre els treballs. Serien represos més tard sota la direcció de Carlo Fontana, que serà qui l'hi afegirà l'espadanya. Avui dia és la seu de la cambra baixa italiana.

amb la presència a *Hispania* dels pobles exteriors (a partir de l'any 409), va generar una interpretació segons la qual podrien haver estat víctimes de les “destruccions dels bàrbars” (recordem l'exemple de Moreria). Les excavacions dels últims anys, però, han demostrat que en cap cas en pot assegurar que les cases fossin destruïdes en processos violents, per la qual cosa és un escenari que, si es va donar, cal considerar-lo com a totalment excepcional. En part també cal fer ús de la lògica. Els pobles exteriors que a les fonts veiem assetjant ciutats, no ho fan amb l'objectiu de destruir-les, sinó d'apoderar-se'n, com per exemple fan els sueus amb Bracara Augusta. A més, si no és usant el foc (que ha de deixar evidències molt clares en el registre arqueològic), destruir completament una casa amb mètodes tradicionals pot portar setmanes de feina a un equip de diversos homes. Per tant, creiem que fer una feina d'aquest tipus sense cap motivació més enllà d'una suposada “voluntat destructora”, és quelcom que no té cap mena de sentit.

En la nostra opinió i com ja vam apuntar,

aquestes residències possiblement presenten una durada tan curta degut a la seva pèrdua de sentit en el marc de les transformacions que experimenta l'imperi al s. V. Com hem vist abans, la seva expansió es dona en un moment de gran creixement de l'estat, la força d'atracció del qual porta a l'engrandiment, la renovació i la monumentalització. L'objectiu no és altre que el de crear autèntics escenaris d'exhibició per a l'ascens social.

Per tant, creiem que el mecanisme també funciona a la inversa, de manera que la progressiva desaparició de l'estat i de la classe funcional que en depenia, la pèrdua de prestigi dels models generats per Roma i, en definitiva, el final de la “casa política” són factors decisius que ajuden a explicar el final de la casa de peristil. El fet de rebre els clients en audiència, oferir banquets als amics, convidar a fer ús de les termes privades als cercles més pròxims, dedicar gran part del solar de la casa a l'exhibició i a la promoció personal, competir amb els altres aristòcrates en magnificència, etc., són tots ells comportaments que segurament tenen cada cop

Fig. 222. Palau de Buckingham. La que avui dia és la residència oficial de la família reial britànica a Londres va néixer com a reforma d'una casa anterior a inicis del s. XVIII. Però com passa amb altres exemples, el pati central del palau no es va tancar fins la construcció de l'ala que dona a The Mall a partir de l'any 1847, sota el regnat de la Reina Victòria i el Rei Albert. Cal qüestionar, per tant, un ràpid "retorn" a l'esquema del pati central, abandonat a finals de l'antiguitat.

menys importància en les noves societats que es configuren paral·lelament a l'enfonsament polític de l'estat romà.

És molt probable que, en absència d'episodis destructius, els propietaris de les antigues *domus* els volguessin donar un altre ús, alhora que per ells construïen residències més d'acord amb el nou model. Segurament a *Hispania* mai trobarem contractes pel qual es lloguen parts de la casa a diferents famílies, però aquest tipus de documents sí que s'ha trobat en alguns papirs egipcis. Per la qual cosa creiem que es poden plantejar tant situacions acordades entre propietari i llogaters, com també d'aprofitament de cases abandonades, ocupades al igual que s'ocupen circs, teatres, amfiteatres o termes.

També caldria preguntar-se sobre l'origen d'aquestes persones. És possible que siguin antics esclaus que treballaven i residien en aquestes cases anteriorment? Són emigrants procedents del camp circumdant? Poblacions al·lòctones? Són qüestions que, de moment, no tenen resposta. El que sí que creiem inqüestionable és que són persones que no tenen res a veure amb els antics propietaris i que

clarament es troben en posicions molt més baixes en l'escala social. El jaciment de Morería ens ha permès observar com podrien ser les antigues *domus* subdividides entre diversos grups familiars. Cadascun tindria espais concrets de la casa, encara que desconecem els criteris de repartició de la mateixa. En aquests espais es faria tota la vida de la família: descansar, treballar, cuinar, etc., sempre al voltant de la cuina o de la llar de foc a terra. L'interès d'aquestes poblacions era la subsistència, per la qual cosa tots els antics espais (aules, termes, exedres, magatzems, vestíbuls, peristils, etc.) són transformats i adaptats a les noves necessitats. Per tant, de nou ens trobem davant d'un objecte cultural (la *domus* tardorromana) que a partir de cert moment deixa de complir la funció per a la qual es va concebre i passa a tenir altres usos. Es pot opinar que guardar ovelles a l'antiga aula de recepció és una mostra de la decadència, però afirmacions com aquesta no ajuden a entendre els processos diacrònics de transformació.

Per últim, com hem vist en el darrer capítol, el final de la casa de peristil no suposarà el final de les residències aristocràtiques, que evidentment

Fig. 223. Palazzo Reale de Nàpols (Itàlia). Situat davant de la Piazza del Plebiscito, que es tanca amb la gran església de San Francesco di Paola, les seves obres van començar a inicis del s. XVII, amb el projecte de Domenico Fontana. Va ser la seu dels virreis espanyols dels Hausburg i dels Borbons. Posteriorment i fins l'any 1861, serà la seu dels reis de les Dues Sicílies (Autoria: M. Mariani).

Fig. 224. Palau d'Hivern de Sant Petersburg (Rússia). Va ser la residència oficial dels tsars entre 1732 i 1917. El palau original, construït per Pere el Gran i encarregat a arquitectes italians, va ser remodelat successivament fins l'any 1837, quan un incendi el va danyar greument. L'any 1917 representa per nosaltres, simbòlicament, el "final" d'aquest tipus d'edificis (Autoria: A. Savin).

també existeixen en època visigoda. És possible que els aristòcrates d'època visigoda no arribin a tenir les riqueses i propietats dels grans senadors del s. IV (terres repartides per diverses províncies, centenars de propietats immobiliàries, milers d'esclaus, etc.), però igualment es tracta de grans terratinents i aquesta riquesa suposadament menor no implica que ja no es puguin permetre construir una casa de peristil. Simplement el model ha canviat, perquè també han canviat les condicions polítiques, econòmiques i socials, que ara responen a noves lògiques.

Un dels canvis més importants en aquest sentit és la desaparició del peristil com a element articulador de tota la casa. Com ja hem vist en el segon capítol d'aquest treball, alguns elements essencials dels peristils eren la gran proporció de sòl que ocupaven respecte al total de la casa, la presència d'estàtues i nimfeus o la comunicació que aquest element articulava entre l'entrada principal de la casa i la sala de representació més important, sovint en una relació d'axialitat. Començant per aquest darrer punt, si ja no es consideren necessàries les grans sales de banquet o de recepció, perden sentit

els esquemes compositius dirigits cap a aquest punt i que passen gairebé sempre a través del peristil. La presència d'estàtues antropomorfes, dedicades a avantpassats, déus, herois o altres mites també està fora de lloc en el món visigot cristianitzat, mentre que la presència de nimfeus amb aigua corrent presentaria dificultats tècniques en ciutats que ja no compten amb aquest servei. Per tant, el peristil s'acaba convertint en un element prescindible en la nova concepció de la casa aristocràtica.

Com sabem, el nou model sovint es caracteritza per presentar una estructura compacta i de forma rectangular que es desenvolupa en alçada, per la qual cosa sovint són necessaris contraforts interns i/o externs. L'absència de peristil central i aquest desenvolupament vertical són les característiques que més trenquen amb el passat. També és un trencament profund amb el passat el fet que, a partir d'ara, els espais de representació ja no se situïn en contacte directe amb el terreny, sinó que passin a ubicar-se al pis o pisos superiors. L'espai de la planta baixa, en canvi, es dedicarà a activitats de servei, magatzems, zones de producció i potser també a estables.

Més enllà de l'esgotament del model anterior, les raons últimes d'aquest canvi són difícils d'explicar. És possible que es tracti d'un model nascut en ambients urbans fortament densificats al llarg de l'antiguitat tardana i que, per tant, el creixement en alçada s'expliqui per l'aprofitament del sòl. Aquest model després s'hauria expandit i també es construiria en espais sense problemes de sòl, com poden ser zones suburbanes o rurals. Però com hem vist en el darrer capítol d'aquest treball, la majoria de les interpretacions que s'han fet fins ara no són del tot convincents.

Orígens culturals o regionals, raons de seguretat, ruralització o degradació de l'urbanisme, poden aportar algunes idees interessants, però no aclareixen el quadre global ni esvaeixen els dubtes sobre per què s'abandona el model anterior i se'n construeix un de nou. Una línia d'investigació pel futur podria ser la influència del nou mobiliari (la taula rectangular allargada) en el disseny dels espais representatius. Si acceptem que la generalització dels *stibadia* va tenir una importància clau en l'adopció de les formes semicirculars en l'arquitectura domèstica tardorromana, innovacions posteriors també el podrien haver tingut.

Sigui com sigui, creiem que el més important de l'evolució de les residències aristocràtiques a finals de l'antiguitat és que, encara que no ho podem assegurar, és molt probable que estiguin a l'origen dels palaus que es construiran posteriorment. Les imatges que acompanyen aquest capítol d'alguna manera volen reflectir la profunda herència que el model que es construeix a finals de l'antiguitat tindrà en la història de l'arquitectura.

El principal problema en aquest sentit és establir una continuïtat en base als pocs exemples que han perviscut. Els primers que coneixem es localitzen, curiosament, a la Mèrida islàmica. És novament el jaciment de Morería el que proporciona els exemples més clars d'aquesta evolució, amb diversos palaus emirals que es construeixen sobre les cases tardorromanes (Alba 2004c, 432-434).

En època altmedieval, aquest model ja el trobem integrat en les edificacions àuliques de la monarquia asturiana. Ho demostra en primer lloc el palau conegut avui dia com Santa María del Naranco, fet construir pel rei Ramir I (842-850). És molt probable que aquest també fos el model a partir del qual es va construir el palau urbà d'Alfons II, ubicat a la pròpia Oviedo i del qual avui dia se'n conserva la Cambra Santa (Barral 1997, 174). El desenvolupament vertical de l'edifici i la presència de contraforts són elements bàsics del model.

L'expansió dels regnes cristians cap al sud l'anirà estenent cap a altres àrees. Ho hem vist en el magnífic exemple de la residència d'Arnau Mir

de Tost a Llodrà, on s'observa que el model ja està plenament consolidat entre les aristocràcies feudals. En època baixmedieval, tenim exemples notables en tot l'àmbit de la Corona d'Aragó. A Barcelona, el Palau Reial Major, construït a partir del que havia estat el palau del *comes civitatis* visigot (Beltrán de Heredia 2013, 85-88), acollirà en època baixmedieval el Saló del Tinell, que de nou respon a la idea d'una gran aula rectangular per al cerimonial del la cort (Adroer 1982, 45).

L'exemple del Palau dels Reis de Mallorca a Perpinyà és més complex, doncs s'articula al voltant d'un pati central. Però alguns dels elements essencials es mantenen inalterables, com per exemple la diferenciació funcional dels espais en funció de la seva ubicació en el pla vertical. La sala de banquets del palau es troba, com sempre, al pis superior. Es tracta d'una gran sala de planta rectangular amb una llar de foc en un dels extrems.

En resum, és molt probable que la gran transformació de les cases de l'aristocràcia tardorromana s'expliqui per l'atracció generada arran de les reformes de l'estat a partir de Dioclecià. Com era tradicional entre les elits, la pròpia residència s'hauria usat com a un mitjà més en la promoció personal, dirigida a evadir un sistema altament coactiu.

Aquesta dinàmica, sumada als perjudicis causats a les finances municipals per part de l'estat, sens dubte va accelerar les transformacions de les ciutats hispanes, que veuran profundament canviat el seu paisatge urbà. Tot i això, es tracta de processos que no cal atribuir exclusivament a una crisi sistèmica, perquè ja es detecten des d'època làvia i entren en la lògica de la transformació permanent dels teixits urbans.

Quan l'estat central vagi desapareixent progressivament, també anirà perdent sentit la residència aristocràtica basada en models imperials i pensada per funcionar dins dels esquemes polítics tardorromans. En aquest context, les cases de peristil es desestimen, però segurament la propietat es manté i s'explota en règim de lloguer per a famílies amb pocs recursos, eventualment dependents del propietari.

El món que vindrà després lògicament implicarà un trencament amb el passat, perquè respon a una nova situació i condueix al naixement d'un nou model de residència aristocràtica. Per concloure apuntarem que, en la nostra opinió, l'evolució de la cultura material en la història és un procés de canvi incessant. Però no en termes morals d'esplendors i decadències, sinó d'adaptació de les societats humanes a ambients ecològics, polítics, econòmics, socials i culturals sempre canviants. De fet, mai no s'han aturat ni estancat.

EPÍLEG

Al llarg d'aquestes conclusions hem pogut veure un conjunt d'imatges, ordenades cronològicament, sobre diversos edificis àulics que marcaran el desenvolupament d'aquesta tipologia arquitectònica a Europa fins al s. XX. Tot i que ja queda fora de l'àmbit d'estudi del nostre treball, ens hi hem volgut referir a mode d'epíleg. Realment creiem que és la principal conseqüència a llarg termini del pas del model hel·lenístic de residència, basat en el peristil central, al model del bloc compacte que es consolida a finals de l'antiguitat. Aquesta evolució marcarà, creiem, un canvi fonamental en la història de l'arquitectura europea i també en el nostre imaginari col·lectiu pel que fa a la idea de palau.

La visió transversal i diacrònica que proposem, hereva de la línia de la *longue durée* analítica, creiem que pot ajudar a comprendre millor la història de la residència de l'aristocràcia com a objecte cultural al llarg de la història europea. El que permet aquest tipus d'aproximació és tenir una mirada de conjunt dels processos històrics i, si ho volguéssim il·lustrar en termes cinematogràfics, podríem dir que anteposem tota la filmació a la visió d'un únic fotograma. En certa manera, es vol anar superant el fet d'emmarcar de forma massa rígida les investigacions històriques dins dels marcs temporals i geogràfics que nosaltres mateixos ens hem imposat ja que, encara que segueixen sent útils, no poden actuar de barreres mentals que ens dificultin la visió.

El que ens ensenyen els palaus d'èpoques posteriors, per exemple, és que ja a la baixa edat mitjana (i potser abans) el nombre de crugies anirà augmentant de forma progressiva. L'únic bloc central de creixement vertical donarà lloc a estructures en "L" o en "U", a mesura que vagin ampliant-se els palaus inicials. El palau ducal de Venècia és un gran exemple en aquest sentit, amb el resultat final de tres ales. La conseqüència lògica d'aquest desenvolupament portarà al tancament de les quatre crugies al voltant d'un pati central, tornant d'alguna manera a la idea hel·lenística i romana del jardí privat urbà, on es podia gaudir, en plena ciutat, d'una naturalesa controlada i domesticada. Ara, però, el que rodeja l'espai obert central no són els pòrtics d'un peristil, sinó que es tracta d'un pati porticat amb suports verticals massissos, necessaris per a suportar la massa de l'edifici que es desenvolupa sobre seu.

Pel que fa a l'ampliació dels horitzons geogràfics, també podem comprovar que en les nostres investigacions solem estar molt centrats en les regions occidentals de l'imperi, quan a l'Orient tenen lloc desenvolupaments similars i sovint paral·lels. Per la qual cosa, també s'hauria d'anar trencant la barrera mental que sovint ens impedeix acostar-nos a l'evolució de l'imperi romà d'Orient i al món bizantí posterior, que sovint tenen el que a nosaltres ens manca. Mai hem d'oblidar que es tracta de regions banyades pel mateix mar, un mar que les persones creuen constantment transmetent idees, religions, modes, productes, paraules, històries, mites, etc. En definitiva, encara ens movem dins de la unitat de l'eix est-oest i encara caldrà esperar per veure materialitzat el trencament nord-sud.

Creiem, per acabar, que aquests desenvolupaments en l'arquitectura àulica encara poden donar de si en el camp de la investigació sobre la història de l'arquitectura universal. Esperem que, en el futur, puguin ser tractats, ja sigui per la persona que escriu com per altres investigadors interessats en una visió àmplia dels processos culturals de llarg recorregut, que són els que han marcat la història de la humanitat.

XENOPHONT.
OPERA

TOM. I.

XENOPHONT
OPERA

TOM. II.

XENOPHO
OPERA

TOM. IV

BIBLIOGRAFIA

BIBLIOGRAFIA

Fonts primàries

- AMMIÀ MARCEL·LÍ 2002: *Historia*, a càrrec de M. L. Harto, Madrid.
- ANÒNIM 1896: *Le Liber Pontificalis. Texte, introduction et commentaire par l'abbé L. Duchense*, 2 vol., Paris.
- ANÒNIM 1899: *Gregorii I Papae. Registrum Epistolarum*, a càrrec de L. M. Hartmann, MGH, Berlin.
- ANÒNIM 2008: *Vidas de los Santos Padres de Mérida. Introducción, traducción y notas de Isabel Velázquez*, Madrid.
- ENNODIUS 1885: *Ennodii Magni Felicis Opera*, a càrrec de F. Vogel, MGH, Berlin.
- MAGNUS AURELIUS CASSIODORUS SENATOR 1992: *Variae. Translated with notes and introduction by S. J. B. Barnish*, Liverpool.

Recopilacions de fonts primàries

- BLOCKLEY, R. C. 1981: *The Fragmentary classicising historians of the later roman empire : Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*, Liverpool.
- KRUSCH, B.; LEVISON, W. (ed.) 1910: *Passiones vitaeque sanctorum aevi Merovingici*, vol. V, MGH, Hannover.
- MOMMSEN, TH. (ed.) 1894: *Chronica minora. Saec. IV, V, VI, VII*, vol. II, MGH, Berlin.

Fonts secundàries

- AA.VV. 1991: *La casa urbana hispanorromana. Ponencias y comunicaciones*, Zaragoza.
- ABAD, L. 1976: «Pintura romana en Mérida», a: *Augusta Emerita. Actas del Simposio Internacional Conmemorativo del Bimilenario de Mérida (16-20 de Noviembre de 1975)*, Madrid, 63-182.
- ABAD, L.; CÁNOVAS, P. F.; GAMO, B.; GUTIÉRREZ, S. 2007: «El complejo episcopal Eio (El Tolmo de Minateda, Albacete). Últimas aportaciones arqueológicas», a: MILLÁN, J. M.; RODRÍGUEZ, C. (coord.), *Arqueología de Castilla-La Mancha. I Jornadas (Cuenca, 13-17 de diciembre de 2005)*, Cuenca, 171-186.
- ABAD, L.; GUTIÉRREZ, S. 1997: «Iyih (El Tolmo de Minateda, Hellín, Albacete). Una civitas en el limes visigodo-bizantino», *Antigüedad y Cristianismo XIV*, 591-600.
- ABAD, L.; GUTIÉRREZ, S.; GAMO, B. 2000: «La basílica y el baptisterio del Tolmo de Minateda», *Archivo Español de Arqueología* 73, 193-221.
- ABAD, L.; GUTIÉRREZ, S.; GAMO, B.; CÁNOVAS, P. 2008: «Una ciudad en el camino: pasado y futuro del Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete)», a: OLMO, L. (ed.), *Recópolis y la ciudad en época visigoda*, Zona Arqueológica 9, 323-336.

-ABAD, L.; GUTIÉRREZ, S.; GAMO, B.; CÁNOVAS, P. 2012: «El Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete, España): un proyecto de investigación y puesta en valor del patrimonio», *Debates de Arqueología Medieval* 2, 351-381.

-ABASCAL, J. M.; ALMAGRO-GORBEA, M.; CEBRIÁN, R.; SANFELIÚ, D. 2006: «Cronología y entrono urbano del teatro romano de Segóbriga», a: MÁRQUEZ, C.; VENTURA, Á. (coord.), *Jornadas sobre teatros romanos en Hispania. Actas del Congreso Internacional celebrado en Córdoba los días 12 al 15 de noviembre de 2002*, Córdoba, 311-337.

-ABASCAL, J. M.; ALMAGRO-GORBEA, M. 2011: «Modificaciones urbanas en Segóbriga durante los siglos V-VII. Algunos ejemplos», a: 711. *Arqueología e Historia entre dos mundos*, Zona Arqueológica 15, 213-226.

-ABÁSULO, J. A. 1999: «La ciudad romana en la Meseta Norte durante la antigüedad tardía», a: GARCÍA MORENO, L.; RASCÓN, S. (ed.), *Complutum y las ciudades hispanas en la Antigüedad Tardía. Acta Antiqua Complutensia* I, 87-99.

-ADELL, J. A.; BENITO, P. 1993: «Castell de Llordà», a: PLADEVALL, A. (dir.), *Catalunya Romànica. Vol. XV El Pallars*, Barcelona, 368-375.

-ADROER, A. M. 1982: «El Palau Reial Major de Barcelona i el convent de Santa Clara», *Medievalia* 3, 45-52.

-ADSERIAS, M.; POCIÑA, C. A.; REMOLÀ, J. A. 2000: «L'hàbitat suburbà portuari a l'antiga Tàrrco. Excavacions al sector afectat pel Peri-2 (Jaume I-Tabacalera) », a: RUIZ DE ARBULO, J. (ed.), *Tarraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana. Tarragona 15, 16 i 17 d'abril de 1999*, Tarragona, 137-154.

-ALBA, M. 1997: «Ocupación diacrónica del área arqueológica de Morería», *Mérida. Excavaciones Arqueológicas. Memoria 1*, 285-316.

-ALBA, M. 1998: «Consideraciones arqueológicas en torno al s. V en Mérida», *Mérida. Excavaciones Arqueológicas. Memoria 4*, 361-386.

-ALBA, M. 1999: «Sobre el ámbito doméstico en Mérida en época visigoda», *Mérida. Excavaciones Arqueológicas. Memoria 3*, 387-418.

-ALBA, M. 2000: «Intervención arqueológica en el solar de la c/ Suárez Somonte, esquina con c/ Sáenz de Buruaga. Transición de un espacio doméstico y viario de época romana a la tardoantigüedad», *Mérida. Excavaciones Arqueológicas. Memoria 4*, 277-303.

-ALBA, M. 2001a: «Características del viario urbano de Emerita entre los siglos I y VIII», *Merida. Excavaciones arqueológicas. Memoria 5*, 397-423.

-ALBA, M. 2001b: «Apuntes sobre la red de aguas de Mérida en época romana», *Mérida. Ciudad y Patrimonio 5*, 59-78.

-ALBA, M. 2002: «Datos para la reconstrucción diacrónica del paisaje urbano de Emerita: las calles porticadas desde la etapa romana a la visigoda», *Mérida. Excavaciones Arqueológicas. Memoria 6*, 371-396.

-ALBA, M. 2004a: «Arquitectura doméstica de Emerita», a: Dupré, X. (ed.), *Mérida. Colonia Augusta Emerita. Las capitales provinciales de Hispania 2*, Roma, 67-83.

-ALBA, M. 2004b: «Arquitectura palacial emiral en el enclave del Templo de Diana», *Mérida. Excavaciones Arqueológicas. Memoria 7*, 55-72.

- ALBA, M. 2004c: «Apuntes sobre el urbanismo y la vivienda de la ciudad islámica de Mérida», *Mérida Excavaciones Arqueológicas. Memoria 7*, 417-438.
- ALBA, M. 2005a: «Evolución y final de los espacios romanos emeritenses a la luz de los datos arqueológicos (pautas de transformación de la ciudad tardoantigua y altomedieval)», a: NOGALES, T. (ed.), *Augusta Emerita. Territorios, Espacios, Imágenes y Gentes en la Lusitania romana*. Cuadernos Emeritenses 8, Mérida, 207-253.
- ALBA, M. 2005b: «La vivienda en Emerita durante la Antigüedad Tardía: propuesta de un modelo para Hispania», a: GURT, J. M.; RIBERA, A. (ed.), *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. Les ciutats tardoantigues d'Hispània: cristianització i topografia (València, 8, 9 i 10 de maig de 2003)*, Barcelona, 121-150.
- ALBA, M. 2007: «Diacronía de la vivienda señorial de Emerita (Lusitania, Hispania): desde las domus altoimperiales y tardoantiguas a las residencias palaciales omeyas (siglos I-IX)», a: BROGIOLO, G. P.; CHAVARRÍA, A. (ed.), *Archeologia e società tra tardoantico e alto medioevo. 12° seminario sul tardo antico e l'alto medioevo (Padova, 29 settembre-1 ottobre 2005)*, Documenti di Archeologia 44, Mantova, 163-192.
- ALBA, M. 2011: «Los espacios domésticos en la ciudad visigoda de Emerita (ss. V-VIII)», a: ÁLVAREZ, J. M.; MATEOS, P. (ed.), *Actas Congreso Internacional 1910-2010: el yacimiento emeritense*, Mérida, 521-546.
- ALBA, M.; MATEOS, P. 2006: «Epílogo: transformación y ocupación tardoantigua y altomedieval del llamado 'Foro Provincial'», a: MATEOS, P. (ed.), *El Foro Provincial de Augusta Emerita: un conjunto monumental de culto imperial*, Anejos del Archivo Español de Arqueología XLII, 355-397.
- ALBA, M.; MATEOS, P. 2008: «El paisaje urbano de Emerita en época visigoda», a: OLMO, L. (ed.), *Recópolis y la ciudad en época visigoda*, Zona Arqueológica 9, 261-273.
- ALBIACH, R.; BADÍA, À.; CALVO, M.; MARÍN, C.; PIÁ, J.; RIBERA, A. 2005: «Las últimas excavaciones (1992-1998) del solar de L'Almoína. Nuevos datos de la zona episcopal de Valentia», a: GURT, J. M.; TENA, N. (ed.), *V Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica (Cartagena, 16-19 d'abril de 1998)*, Barcelona, 63-86.
- ALFÖLDY, G. 1975: *Die römischen Inschriften von Tarraco*, 2 vol., Madrider Forschunguen 10, Berlín.
- ALFÖLDY, G. 1996: *Historia social de Roma*, Madrid.
- AMENGUAL, J. 1994: «Vestigis d'edificis a les cartes de Consenci i Sever», a: PALOL, P. DE (ed.), *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica (Maó, 12-17 de setembre de 1988)*, Barcelona, 489-499.
- AMORES, F.; GONZÁLEZ, D. 2006: «V fase de Intervención Arqueológica en el Mercado de la Encarnación (Sevilla). Contextos tardoantiguos», *Anuario Arqueológico de Andalucía 2003*, vol. 4, 197-206.
- AMORES, F. ; GONZÁLEZ, D. 2010: «Fase de intervención arqueológica en el Mercado de la Encarnación (Sevilla). Interacción con el proyecto arquitectónico, contextos excavados y medidas de conservación preventiva», *Anuario Arqueológico de Andalucía 2005*, 3128-3152.
- AQUILUÉ, X. 1993: *La seu del Col·legi d'Arquitectes. Una intervenció arqueològica en el centre històric de Tarragona*, Tarragona.
- AQUILUÉ, X. 2006: «Arquitectura oficial», a: Dupré, X. (ed.), *Tarraco. Colonia Iulia Urbs Triumphalis*, Tarragona, 41-53.
- AQUILUÉ, X. 2012a: «Introducción histórica», a: AQUILUÉ, X. (ed.), *Empúries. Municipium Emporiae. Ciudades romanas de Hispania 6*, Roma, 1-7.

- AQUILUÉ, X. 2012b: «Topografía y evolución urbana», a: AQUILUÉ, X. (ed.), *Empúries. Municipium Emporiae. Ciudades romanas de Hispania 6*, Roma, 25-38.
- AQUILUÉ, X.; CASTANYER, P.; SANTOS, M. 2012: «Arquitectura oficial», a: AQUILUÉ, X. (ed.), *Empúries. Municipium Emporiae. Ciudades romanas de Hispania 6*, Roma, 39-54.
- ARANDA, F.; CARROBLES, J.; ISABEL, J. L. 1997: *El sistema hidráulico romano de abastecimiento a Toledo*, Toledo.
- ARCE, J. 1982: *El último siglo de la España romana (284-409)*, Madrid.
- ARCE, J. 1997: «Emperadores, palacios y villae (a propósito de la villa romana de Cercadilla, Córdoba)», *Antiquité Tardive* 5, 293-302.
- ARCE, J. 2002a: *Mérida tardorromana (300-580 d. C.)*, Cuadernos Emeritenses 22, Mérida, 15-38.
- ARCE, J. 2002b: «Las ciudades», a: TEJA, R. (ed.), *La Hispania del siglo IV. Administración, economía, sociedad, cristianización*, Bari, 41-58.
- ARCE, J. 2002c: «¿Hispalis o Emerita? A propósito de la capital de la Diócesis Hispaniarum en el s. IV D. C.», *Habis* 33, 501-506.
- ARCE, J. 2005: *Bárbaros y romanos en Hispania (400-507 A. D.)*, Madrid.
- ARCE, J. 2010: «El complejo residencial tardorromano de Cercadilla», a: VAQUERIZO, D. (ed.), *Las áreas suburbanas en la ciudad histórica. Topografía, usos, función*. Monografías de Arqueología Cordobesa 18, 397-412.
- ARCE, J. 2011a: *Esperando a los árabes. Los visigodos en Hispania (507-711)*, Madrid.
- ARCE, J. 2011b: «Augusta Emerita: continuidad y transformación (ss. IV-VI)», a: ÁLVAREZ, J. M.; MATEOS, P. (ed.), *Congreso Internacional 1910-2010: el yacimiento emeritense*, Mérida, 491-503.
- ARCE, J. 2011c: «Horrea y aprovisionamiento en Hispania (ss. IV-VI)», a: ARCE, J.; GOFFAUX, B. (ed.), *Horrea d'Hispanie et de la Méditerranée romaine*, Madrid, 287-298.
- ARCE, J. ; CHAVARRÍA, A.; RIPOLL, G. 2007: «Urban domus in Late Antique Hispania: examples from Emerita, Barcino and Complutum», a: LAVAN, L.; ÖZGENEL, L.; SARANTIS, A. (ed.), *Housing in Late Antiquity. From palaces to shops*, Leiden-Boston-Köln, 305-336.
- ARGOUD, G.; CALLOT, O.; HELLY, B. 1980: *Salamine de Chypre XI. Une résidence Byzantine. L'Huilerie*, Paris.
- ARIÑO, E.; DÍAZ, P. C. 2002: «El campo: propiedad y explotación de la tierra», a: TEJA, R. (ed.), *La Hispania del s. IV. Administración, economía, sociedad, cristianización*, Bari, 58-96.
- ARTHUR, P. 1991 : «Naples: a case of urban survival in the Early Middle Ages ?», *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Moyen-Age, Temps modernes* 103.2, 759-784.
- ARTHUR, P. 2002: *Naples. From Roman Town to City-State*, London.
- AVELLÀ, L. 1984-1985: «Las monedas de la Torre de Minerva (Tarragona, 1979)», *Butlletí Arqueològic*, èp. V, 6-7, 55-62.
- AYERBE, R. 1999a: «Intervención arqueológica en el solar de la c/ Suárez Somonte, nº 66», *Mérida. Excavaciones Arqueológicas. Memoria* 3, 169-196.

- AYERBE, R. 1999b: «Escultura romana en bronce hallada en Morería», *Mérida. Excavaciones Arqueológicas. Memoria 3*, Mérida, 339-346.
- AYERBE, R. 2000: «Intervención arqueológica en la Urbanización Jardines de Mérida de la Avda. Vía de la Plata. Excavación de un tramo de la conducción hidráulica 'Proserpina-Los Milagros'», *Mérida. Excavaciones Arqueológicas. Memoria 4*, 39-58.
- AYERBE, R.; BARRIENTOS, T.; PALMA, F. 2009: «Los complejos fornese de Augusta Emerita», a: AYERBE, R.; BARRIENTOS, T.; PALMA, F. (ed.), *El foro de Augusta Emerita. Génesis y evolución de sus recintos monumentales*, Anejos del Archivo Español de Arqueología LIII, 667-831.
- BAILLY, A. 2000: *Le Grand Bailly. Dictionnaire grec-français. Rédigé avec le concurs de E. Egger*, Paris.
- BALCON-BERRY, S.; BARATTE, F.; CAILLET, J. P.; SANDRON, D. (ed.) (2012) *Des 'domus ecclesiae' aux palais épiscopaux. Actes du colloque tenu à Autun du 26 au 28 novembre 2009*, Turnhout.
- BALDINI LIPPOLIS, I. 2001: *La domus tardoantica. Forme e rappresentazioni dello spazio domestico nelle città del Mediterraneo*, Bologna-Imola.
- BALDINI LIPPOLIS, I. 2003: «La fine di case e palatia», a: ORTALLI, J.; HEINZELMANN, M. (ed.), *Abitare in città. La Cisalpina tra impero e altomedioevo. Convegno tenuto a Roma il quattro e cinque novembre 1999/ Leben in der Stadt: Oberitalien zwischen römischer Kaiserzeit und Mittelalter. Kolloquium am vierten und fünften November 1999 in Rom*, Palila 12, Weisbaden, 173-187.
- BALDINI LIPPOLIS, I. 2007: «Private Space in Late Antique Cities: Laws and Building Procedures», a: LAVAN, L.; ÖZGENEL, L.; SARANTIS, A. (ed.), *Housing in Late Antiquity. From palaces to shops*, Leiden-Boston-Köln, 197-237.
- BALIL, A. 1959: *La casa romana en España*, Madrid.
- BALIL, A. 1967: «Notas sobre algunos mosaicos hispanorromanos», a: PALOL, P. DE (dir.), *Actas de la Iª reunión nacional de arqueología paleocristiana (Vitoria, 29-31 de octubre de 1966)*, Vitoria, 117-129.
- BALIL, A. 1972a: *Casa y urbanismo en la España antigua I*, Valladolid.
- BALIL, A. 1972b: «Casa y urbanismo en la España antigua II. Casa familiar y vivienda colectiva en la España Romana», *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología de la Universidad de Valladolid* 38, 55-131.
- BALIL, A. 1973: *Casa y urbanismo en la España antigua III*, Valladolid.
- BALIL, A. 1974: *Casa y urbanismo en la España antigua IV*, Santiago de Compostela.
- BALLU, F. 1897: *Le monastère byzantin de Tébessa*, Paris.
- BALMELLE, C. 2001: *Les demures aristocratiques d'Aquitaine. Société et culture de l'Antiquité Tardive dans les Sud-Ouest de la Gaule*, Aquitania suppl. 10, Bordeaux.
- BALTY, J. 1984: «La maison aux consoles», a: BALTY, J. (ed.), *Apamée de Syrie : bilan des recherches archéologiques, 1973-1979: aspects de l'architecture domestique d'Apamée. Actes du colloque tenu à Bruxelles les 29, 30 et 31 mai 1980*, Bruxelles, 19-57.
- BALTY, J. CH. 1984: «Notes sur l'habitat romain, byzantin et arabe d'Apamée. Rapport de synthèse», a: BALTY, J. CH. (ed.), *Apamée de Syrie: bilan des recherches archéologiques, 1973-1979: aspects de l'architecture domestique d'Apamée: actes du colloque tenu à Bruxelles les 29, 30 et 31 mai 1980*, Bruxelles, 471-501.

-BARATTE, F. 1984: «La maison des chapiteaux à consoles», a: BALTY, J. (ed.), *Apamée de Syrie: bilan des recherches archéologiques, 1973-1979: aspects de l'architecture domestique d'Apamée. Actes du colloque tenu à Bruxelles les 29, 30 et 31 mai 1980*, Bruxelles, 107-126.

-BARBERA, M.; PALLADINO, S.; PATERNA, C. 2005: «La domus dei Valerii a Roma», *Fasti online. Documents & Research* 47, 1-7.

-BARDILL, J. 1997: «The Palace of Lausus and the Nearby Monuments in Constantinople: A Topographical Study», *American Journal of Archaeology* 101.1, 67-95.

-BARRAL, X. 1982: «Transformacions de la topografia urbana a la Hispània cristiana durant l'Antiguitat Tardana», a: PALOL, P. DE (dir.), *II Reunió d'Arqueologia Paleocristiana Hispànica (Barcelona-Montserrat, 1978)*, Barcelona, 105-130.

-BARRAL, X. 1997: *The Early Middle Ages. From Late Antiquity to A.D. 1000*, Köln.

-BARRIENTOS, T. 2000: «Intervención arqueológica realizada en la esquina de las calles Francisco Almaraz y Forner y Segarra. Nuevos datos del viario romano en la zona norte», *Mérida. Excavaciones Arqueológicas. Memoria* 4, 59-81.

-BARROSO, R.; CARROBLES, J.; MORÍN DE PABLOS, J. 2011: «Arquitectura de poder en el territorio toledano en la Antigüedad tardía y época visigoda. Los palacios de Toledo como referente en la edificación medieval», a: PASSINI, J.; IZQUIERDO, R. (COORD.), *La ciudad medieval. De la casa principal al palacio urbano. Actas del III Curso de Historia y Urbanismo medieval (Toledo, 2009)*, Cuenca, 1-64.

-BARROSO, R.; MORÍN, J. 2007: «La *ciuitas regia toletana* en el contexto de la Hispania de la séptima centuria», a: CARROBLES, J.; BARROSO, R.; MORÍN, J.; VALDÉS, F. (ed.), *Regia Sedes Toletana. La topografía de la ciudad de Toledo en la Antigüedad Tardía y Alta Edad Media*, Toledo, 97-161.

-BEJOR, G. 1993: «L'Oriente asiatico: Asia, Licia-Panfilia, Cilicia», a: SCHIAVONE, A. (dir.), *Storia di Roma. L'età tardoantica II. I luoghi e le culture*, Torino, 505-531.

-BELLI, I. 1973: «La topografia di Lucca nei secoli VIII-X», a: *Atti del V Congresso Internazionale di Studi sull'Alto Medioevo (Lucca, 1971)*, Spoleto, 461-524.

-BELTRÁN, M. 2003: «La casa hispanoromana. Modelos», *Bolskan* 20, 13-66.

-BELTRÁN, M. 2007: «Topografía y evolución urbana», a: BELTRÁN, F. (ed.), *Zaragoza. Colonia Caesar Augusta. Las capitales provinciales de Hispania* 4, Roma, 29-42.

-BELTRÁN, J.; GONZÁLEZ, D.; ORDÓÑEZ, S. 2005: «Acerca del urbanismo de Hispalis. Estado de la cuestión y perspectivas», *Mainake* XXVII, 61-88.

-BELTRÁN, M.; MOSTALAC, A. 1996: «La casa romana en Hispania. Estado de la cuestión», a: *La maison urbaine d'époque romaine en Gaule narbonnaise et dans les provinces voisines. Documents d'Archéologie Vaucluseinne*, 6, 61-71.

-BELTRÁN DE HEREDIA, J. (ed.) 2001a: *De Barcino a Barcinona (ss. I-VII): les restes arqueològiques de la Plaça del Rei de Barcelona*, Barcelona.

-BELTRÁN DE HEREDIA, J. 2001b: «Una factoria de garum i salaó de peix a Barcino», a: BELTRÁN DE HEREDIA, J. (ed.), *De Barcino a Barcinona (ss. I-VII): les restes arqueològiques de la Plaça del Rei de Barcelona*, Barcelona, 58-63.

-BELTRÁN DE HEREDIA, J. 2001c: «Raïm i vi a través de les restes arqueològiques: la producció de vi a Barcino», a: BELTRÁN DE HEREDIA, J. (ed.), *De Barcino a Barcinona (ss. I-VII): les restes arqueològiques*

de la Plaça del Rei de Barcelona, Barcelona, 66-71.

-BELTRÁN DE HEREDIA, J. (2001*d*) «Continuitat i canvi en la topografia urbana. Els testimonis arqueològics del quadrant nord-est de la ciutat», a: BELTRÁN DE HEREDIA, J. (ed.), *De Barcino a Barcinona (ss. I-VII): les restes arqueològiques de la Plaça del Rei de Barcelona*, Barcelona, 96-107.

-BELTRÁN DE HEREDIA, J. 2006: «El urbanismo romano y tardoantiguo de *Barcino* (Barcelona): una aportación a la topografía de la colonia», a: *Civilización. Un viaje a las ciudades de la España Antigua*. Catálogo de la exposición (Antiguo Hospital de Santa María La Rica, 3 de octubre de 2006 a 7 de enero de 2007). Alcalá de Henares, 87-96.

-BELTRÁN DE HEREDIA, J. 2008: «Inhumaciones privilegiadas intramuros durante la Antigüedad Tardía: el caso de Barcino», *Anales de Arqueología Cordobesa* 19, 231-260.

-BELTRÁN DE HEREDIA, J. 2009: «Arquitectura y sistemas de construcción en Barcino durante la Antigüedad Tardía. Materiales, técnicas y morteros: un fósil director en el yacimiento de la Plaza del Re», *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona* 5, 142-169.

-BELTRÁN DE HEREDIA, J. 2010: «La cristianización del *suburbium* de Barcino», a: VAQUERIZO, D. (ed.), *Las áreas suburbanas en la ciudad histórica. Topografía, usos, función*. Monografías de Arqueología Cordobesa 18, Córdoba, 363-396.

-BELTRÁN DE HEREDIA, J. 2012: «Barcelone, de *sede regia* à capitale comtale: contiunités et changements», a: ANNAERT, R.; DE GROOTE, K.; HOLLEVOET, Y.; THEUWS, F. DRIES TYS, L. (ed.), *The very beginning of Europe? Cultural and social dimensions of early medieval migration and colonisation (5th-8th century)*, Bruxelles, 159-184.

-BELTRÁN DE HEREDIA, J. 2013: «Barcino, de colònia romana a *sede regia*, medina islàmica i ciutat comtal: una urbs en transformació», *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona* 9, 16-118.

-BELTRÁN DE HEREDIA, J.; CARRERAS, C. 2011: «Barcino», a: REMOLÀ, J. A.; ACERO, J. (ed.), *La gestión de residuos urbanos en Hispania. Xavier Dupré Raventós (1956-2006). In memoriam*. Anejos de Archivo Español de Arqueología LX, Madrid, 233-254.

-BELTRÁN DE HEREDIA, J.; REVILLA, E. (2009) «Metrologia i modulació dels edificis del s. VI del grup episcopal de Barcelona», *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona* 5, 170-183.

-BERENFELD, M. L. 2009: «The Triconch House and the Predecessors of the Bishop's Palace at Aphrodisias», *American Journal of Archaeology* 113.2, 203-229.

-BERNAL, D.; ARÉVALO, A.; MUÑOZ, Á.; GARCÍA, I.; BUSTAMANTE, M.; SÁEZ, A. M. 2011: «Baelo Claudia», a: REMOLÀ, J. A.; ACERO, J. (ed.), *La gestión de residuos urbanos en Hispania. Xavier Dupré Raventós (1956-2006). In memoriam*. Anejos de Archivo Español de Arqueología LX, Madrid, 65-92.

-BERTACCHI, L. 1985: «Contributo allo studio dei palazzi episcopali paleocristiani: i casi di Aquileia, Parenzo e Salona», *Aquileia Nostra* 56, 361- 412.

-BEYLIÉ, L. D. 1902: *L'habitation byzantine*, Grenoble-Paris.

-BLANCHARD-LEMÉE, M. 1975: *Maisons à mosaïques du quartier central de Djemila Cuicul*, Paris.

-BLANCO, A. 1976: «Los mosaicos romanos de Mérida», a: BLANCO, A. (ed.), *Augusta Emerita. Actas del Simposio Internacional Conmemorativo del Bimilenario de Mérida (Mérida, 16-20 de Noviembre de 1975)*, Madrid, 183-198.

-BLANCO, J. F. 2002: «Coca. Cauca», a: MAÑANES, T. (ed.), *Arqueología del área central de la cuenca del*

rio Duero: de Simancas a Coca, Valladolid, 127-173.

-BLASON, S. 1995: «Quadro storico», a: BLASON, S. (ed.), *Attila e gli unni. Mostra Itinerante*, Roma.

-BOLOGNESI, E. 2002: *Il gran palazzo degli imperatori di Bisanzio=Bizans imparatorlarinin büyük sarayı*, Roma.

-BONIFAY, M.; BERNAL, D. 2008: «Recópolis, paradigma de las importaciones africanas en el *visigothorum regnum*. Un primer balance», a: OLMO, L. (ed.), *Recópolis y la ciudad en época visigoda*, Zona Arqueológica 9, 97-113.

-BONINI, P. 2006: *La Casa nella Grecia romana. Forme e funzioni dello spazio privato fra I e VI secolo*, Roma.

-BONNET, CH.; BELTRÁN DE HEREDIA, J. 2001: «Origen i evolució del conjunt episcopal de Barcino: dels primers temps cristians a l'època visigòtica», a: BELTRÁN DE HEREDIA, J. (ed.), *De Barcino a Barcinona (ss. I-VII): les restes arqueològiques de la Plaça del Rei de Barcelona*, Barcelona, 74-93.

-BONNET, CH.; BELTRÁN DE HEREDIA, J. 2004: «Nouveau regard sur le groupe épiscopale de Barcelone», *Rivista di archeologia cristiana* LXXX, 137-158.

-BONNET, CH.; REYNAUD, J. F. 2000: «Genève et Lyon, capitales burgondes», a: RIPOLL, G.; GURT, J. M. (ed.), *Sedes Regiae (ann. 400-800 dC)*, Barcelona, 241-266.

-BOSCH, F.; MACIAS, J. M.; MENCHON, J. J.; MUÑOZ, A.; TEIXELL, I. 2005: «La transformació urbanística de l'acròpolis de Tarragona: avanç de les excavacions del Pla Director de la Catedral de Tarragona (2000-2002)», a: GURT, J. M.; RIBERA, A. (ed.), *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. Les ciutats tardoantigues d'Hispania: cristianització i topografia (València, 8, 9 i 10 de maig de 2003)*, Barcelona, 167-174.

-BOWES, K. 2010: *Houses and Society in the Later Roman Empire*, London.

-BRENK, B. 1999: «La cristianizzazione della Domus dei Valerii sul Celio», a: HARRIS, W. V. (ed.), *The Transformations of Urbs Roma in Late Antiquity*, Portsmouth, 69-84.

-BRENK, B. 2005: *Architettura e immagini del sacro nella tarda antichità*, Spoleto.

-BRETT, G.; MACAULAY, W. J.; STEVENSON, ROBERT B. K. 1949: *The great palace of the byzantine emperors: being a first report on the excavations carried out in Istanbul on behalf of the Walker Trust (The University of St. Andrews), 1935-1938*, Oxford.

-BROGIOLO, G. P. 1994: «Edilizia residenziale di età gota in Italia settentrionale», a: *I Goti (Milano, Palazzo Reale, 28-gennaio-8 maggio 1994)*, Milano.

-BROGIOLO, G. P. 2010: «Città e suburbio tra tardoantico e altomedioevo in Italia settentrionale», a: VAQUERIZO, D. (ed.), *Las áreas suburbanas en la ciudad histórica. Topografía, usos, función*. Monografías de Arqueología Cordobesa 18, Córdoba, 79-94.

-BROGIOLO, G. P. 2011: *Le origini della città medievale*, Mantova.

-BROGIOLO, G. P.; CASTELLETTI, L. (ed.) 1991: *Archeologia a Monte Barro I. Il grande edificio e le torri*, Lecco.

-BURCH, J.; GARCIA, G.; NOLLA, J. M.; PALAHÍ, LL.; SAGRERA, J.; SUREDA, M.; VIVÓ, D.; MIQUEL, I. 2006: *Sant Julià de Ramis. El castellum*, Sant Julià de Ramis.

-BUTLER, H. C. 1913: *Syria. Publications of the Princeton University Archaeological Expeditions to Syria in 1904-1905 and 1909. Division II. Ancient Architecture in Syria, Section A, Southern Syria. Part 3. Umm Idj-Djimâl*, Leiden, 149-213.

-CABALLERO, L.; LATORRE, P. 1980: *La iglesia y el monasterio visigodo de Santa María de Melque (Toledo). Arqueología y arquitectura. San Pedro de la Mata (Toledo) y Santa Comba de Bande*, Excavaciones arqueológicas en España 109, Madrid.

-CABRÉ, J. 1946: *El tesorillo visigodo de Trientes de las excavaciones del plan nacional de 1944-45 en Zorita de los Canes (Guadalajara)*, Informes y Memorias 10, Madrid.

-CAGIANO DE AZEVEDO, M. 1971: «Esistono una architettura e una urbanistica longobarde?», a: *Atti del Convegno Internazionale sul tema: la Civiltà dei Longobardi in Europa (Roma e Cividale, 1971)*, Roma, 1-44.

-CAGIANO DE AZEVEDO, M. 1972a: «Edifici altomedievali della costa adriatica settentrionale», *Aquileia Nostra* 42, 133-146.

-CAGIANO DE AZEVEDO, M. 1972b: «Le case descritte dal Codex Traditionum Ecclesiae Ravennatis», *Rendiconti dell'Accademia Nazionale dei Lincei* 27, 159-181.

-CAPITEL, A. 2005: *La arquitectura del patio*, Barcelona.

-CARANDINI, A. 1993: «L'ultima civiltà sepolta o del massimo oggetto desueto, secondo un archeologo», a: SCHIAVONE, A. (dir.), *Storia di Roma. L'età tardoantica II. I luoghi e le culture*, Torino, 11-38.

-CARANDINI, A.; RICCI, A.; DE VOS, M. 1982: *Filosofiana. La Villa di Piazza Armerina: immagine di un aristocratico romano al tempo di Costantino*, Palermo.

-CARRILLO, J. R.; HIDALGO, R.; MURILLO, J. F.; VENTURA, Á. 1999: «Córdoba. De los orígenes a la Antigüedad Tardía», a: GARCÍA, F.; ACOSTA, F. (ed.), *Córdoba en la Historia. La construcción de la Urbe*, Córdoba, 37-74.

-CARROBLES, J. 2007: «Toledo 284-546. Los orígenes de la capitalidad visigoda», a: CARROBLES, J.; BARROSO, R.; MORÍN, J.; VALDÉS, F. (ed.), *Regia Sedes Toletana. La topografía de la ciudad de Toledo en la Antigüedad Tardía y Alta Edad Media*, Toledo, 45-92.

-CASTRÉN, P. 1994: «General Aspects of Life in Post-Herulian Athens», a: CASTRÉN, P. (ed.), *Post-Herulian Athens. Aspects of Life and Culture in Athens. A. D. 267-529*, Helsinki, 1-14.

-CHACÓN, J. M.; MESA, M.; TORRES, J. L.; GAMARRA, M. F. E. 2005: «Excavación arqueológica de urgencia en el solar del antiguo Mercado de la Encarnación de Sevilla (Fase IV)», *Anuario Arqueológico de Andalucía 2002*, vol. 3, tomo 2, 163-174.

-CHASTAGNOL, A. 1976: «Les inscriptions constantiniennes du cirque de Mérida», *Mélanges d'Archéologie et Histoire de l'École Française à Rome* 8, 259-276.

-CHAVARRÍA, A. 2007a: *El final de las villae en Hispania (ss. IV-VII D.C.)*, Turnhout.

-CHAVARRÍA, A. 2007b: «Dalle residenze tardoantiche alle capanne altomedievali: vivere in città e campagna (400-700 d.C.)», a: BROGIOLO, G. P.; CHAVARRÍA, A. (ed.), *Longobardi. Dalla fine dell'Impero all'alba dell'Italia*. Catalogo della Mostra (Torino 27 settembre 2007- 6 gennaio 2008), Milano, 123-131.

-CHAVARRÍA, A. 2010: «Suburbio, iglesias y obispos. Sobre la errónea ubicación de algunos complejos episcopales en la Hispania tardoantigua», a: VAQUERIZO, D. (ed.), *Las áreas suburbanas en la ciudad*

histórica. *Topografía, usos, función*. Monografías de Arqueología Cordobesa 18, Córdoba, 435-454.

-CHENEY, A.; SOBRAL, P. 2007: «A muralha romana de Viseu. A descoberta arqueológica», a: RODRÍGUEZ, A.; RODÀ, I. (ed.), *Murallas de ciudades romanas en el Occidente del imperio. Lucus Augusti como paradigma*, Lugo, 717-725.

-CHRISTERN, J. 1970: «Il complesso architettonico di Tebessa», *Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina XVII*, 103-117.

-CIURANA, J.; MACIAS, J. M.; MUÑOZ, A.; TEIXELL, I.; TOLDRÀ, J. M. 2013: *Amphiteatrum, memoria martyrum et ecclesiae*, Tarragona.

-CORRALES, A. 2011: «La arquitectura doméstica en Emerita Augusta», a: ÁLVAREZ, J. M.; MATEOS, P. (ed.), *Actas del Congreso Internacional 1910-2010: el yacimiento emeritense*, Mérida, 311-325.

-CORREIA, V. H. 1994: «O anfiteatro de Conimbriga. Nota preliminar», a: ÁLVAREZ, J. M.; ENRÍQUEZ, J. J. (coord.), *Coloquio Internacional. El anfiteatro en la Hispania romana (Mérida, 26-28 de noviembre de 1992)*, Mérida, 327-338.

-CORTÉS, A. 2009: *L'arquitectura domèstica de les ciutats romanes de Catalunya* (Tesi doctoral inèdita).

-CORTÉS, A. 2011: «L'arquitectura domèstica de la ciutat romana de Barcino», *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona* 7, 16-66.

-DAVIS, R. 1989: *Service in the Roman Army*, Edinburgh.

-DE LA IGLESIA, M. A.; TUSET, F. 2012: *Colonia Clunia Suplicia. Ciudad romana*, Burgos.

-DE'MAFFEI, F. 1995: «Il Palazzo di Qasr ibn Wardan dopo gli scavi e i restauri. Con una breve nota introduttiva sui palazzi bizantini», a: IACOBINI, A.; ZANINI, E. (ed.), *Arte Profana e Arte Sacra a Bisanzio, Milion* 3, Roma, 105-187.

-DE MAN, A. 2007: «A muralha tardia de Conimbriga», a: RODRÍGUEZ, A.; RODÀ, I. (ed.), *Murallas de ciudades romanas en el Occidente del imperio. Lucus Augusti como paradigma*, Lugo, 701-712.

-DE MARCHI, P. M. 1991: «Reperti metallici e Miscellanea», a: BROGIOLO, G. P.; CASTELLETTI, L. (ed.), *Archeologia a Monte Barro I. Il grande edificio e le torri*, Lecco, 105-124.

-DE SOUSA, R. 1968-1970: «A estação arqueológica da Falperra. Notas para a sua história», *Arquivo de Beja XXV-XVII*, 57-64.

-DEICHMANN, F. W. 1972: «Studi sulla Ravenna scomparsa», *Felix Ravenna* 103-104, 61-112.

-DEL AMO, M. D. 1979: *Estudio crítico de la necrópolis paleocristiana de Tarragona*, Tarragona.

-DIARTE, P. 2009: «La evolución de las ciudades romanas en Hispania entre los siglos IV y VI d. C.: los espacios públicos como factor de transformación», *Mainake XXXI*, 71-84.

-DIARTE, P. 2012: *La configuración urbana de la Hispania tardoantigua. Transformaciones y pervivencias de los espacios públicos romanos (s. III-VI d. C.)*, BAR International Series 2429, Oxford.

-DIARTE, P. 2013: «The creation of Christian urban landscapes in Hispania: a rather late development», a: GARCÍA-GASCO, R.; GONZÁLEZ, S.; HERNÁNDEZ, D. (ed.), *The Theodosian Age (A.D. 379-455). Power, place, belief and learning at the end of the Western Empire*, Oxford, 37-43.

-DÍAZ, P. C. 2000: «El reino suevo de Hispania y su sede en Bracara», a: RIPOLL, G.; GURT, J. M. (ed.),

Sedes Regiae (ann. 400-800 dC), Barcelona, 403-423.

-DÍAZ, P. C.; MARTÍNEZ, C.; SANZ, F. J. (2007) *Hispania tardeoantigua y visigoda*, Madrid.

-DUNBABIN, K. M. D. 1991: «Triclinium and Stibadium», a: SLATER, W. J. (ed.), *Dining in a classical context*, Ann Arbor, 121-148.

-DUNBABIN, K. M. D. 1996: «Convivial spaces: dining and entertainment in the Roman villa», *Journal of Roman Archaeology* 9, 66-80.

-DUNBABIN, K. M. D. 2003: *The Roman banquet: images of conviviality*, Cambridge.

-DURÁN, R. M. 1991: «La técnica constructiva de la llamada Casa-Basilica de Mérida», a: *La casa urbana hispanoromana. Ponencias y comunicaciones*, Zaragoza, 359-369.

-DUVAL, N. 1984: «Les maisons d'Apamée et l'architecture 'palatiale' de l'antiquité tardive», a: BALTU, J. CH. (ed.), *Apamée de Syrie : bilan des recherches archéologiques, 1973-1979: aspects de l'architecture domestique d'Apamée: actes du colloque tenu à Bruxelles les 29, 30 et 31 mai 1980*, Bruxelles, 447-470.

-DUVAL, N.; BARATTE, F. 1973: *Les ruines de Sufetula: Sbeitla*, Tunis.

-DUVAL, N.; DUVAL, Y. 1972: «Fausses basiliques (et faux martyrs): quelques 'bâtiments à auges' d'Afrique», *Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité*, 84.1, 675-719.

-DYGGVE, E. 1941: *Ravennatum Palatium Sacrum*, Copenhagen.

-ELLIS, S. P. 1988: «The end of the roman house», *American Journal of Archaeology* 92, 565-576.

-ELLIS, S. P. 1997: «Late antique houses in Asia Minor», a: ISAGER, S.; POULSEN, B. (ed.), *Patron and Pavements in Late Antiquity*, Odense, 38-50.

-ELLIS, S. P. 2000: *Roman housing*, London.

-ESCUDERO, F. DE A.; GALVE, M. P. 2007: «Edificios de espectáculos», a: BELTRÁN, F. (ed.), *Zaragoza. Colonia Caesar Augusta. Ciudades romanas de Hispania. Las capitales provinciales 4*, Roma, 57-69.

-ESCUDERO, F. DE A.; HERNÁNDEZ, J. A.; NÚÑEZ, J. 2007: «Arquitectura oficial», a: BELTRÁN, F. (ed.), *Zaragoza. Colonia Caesar Augusta. Ciudades romanas de Hispania. Las capitales provinciales 4*, Roma, 43-56.

-ESTÉVEZ, J. A. 2000: «Intervención arqueológica en el solar de la c/ Hernando de Bustamante, nº 7. Espacios de uso público (vía) y privado de época romana», *Mérida. Excavaciones Arqueológicas. Memoria* 4, 83-113.

-ETIENNE, R. 1960: *Le quartier nord-est de Volubilis*, Paris.

-FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1984: *Inscriptions romaines de Catalogne*, Paris.

-FEIJOO, S. 2000: «Intervención arqueológica en la zanja para canalización de aguas de la c/ Nerja. Unas termas de época visigoda extramuros de la ciudad», *Mérida Excavaciones Arqueológicas 1998. Memoria* 4, 333-357.

-FERNÁNDEZ, C.; ZARZALEJOS, M. 2001: «Las termas públicas de las ciudades hispanas durante el Bajo Imperio», a: GARCÍA, L. A.; RASCÓN, S. (ed.), *Hispania en la Antigüedad Tardía, ocio y espectáculos. Actas del II Encuentro de Hispania en la Antigüedad Tardía (Alcalá, octubre de 1997)*, Alcalá de Henares,

19-35.

-FERNÁNDEZ, C.; GIL, F. 2007: «El recinto amurallado de Gijón. Origen y permanencia hasta la Edad Media», RODRÍGUEZ, A.; RODÀ, I. (ed.), *Murallas de ciudades romanas en el Occidente del imperio. Lucus Augusti como paradigma*, Lugo, 403-414.

-FERNÁNDEZ, C.; MORILLO, Á. 1992: «Fortificaciones urbanas de época bajoimperial en Hispania. Una aproximación crítica (segunda parte)», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid* 19, 319-360.

-FERNÁNDEZ, C.; GARCÍA-ENTERO, V.; GIL, F. (ed.) 2008: *Las villae tardorromanas en el occidente del imperio. Arquitectura y función. IV Coloquio Internacional de Arqueología de Gijón*, Gijón.

-FERNÁNDEZ, D. 1984: *Complutum*, Madrid.

-FERNÁNDEZ CASTRO, M. C. 1982: *Villas romanas en España*, Madrid.

-FERNÁNDEZ UBIÑA, J. 1982: *La crisis del s. III y el fin del mundo antiguo*, Madrid.

-FERNÁNDEZ, P. A. 2003: *La casa romana*, Madrid.

-FERNÁNDEZ-GALIANO, D. 1984: *Complutum. I. Excavaciones*, Madrid.

-FINCKER, M.; SILLIÈRES, P. 2006: «Le théâtre de Baelo Claudia: particularités architecturales et chronologie», a: MÁRQUEZ, C.; VENTURA, Á. (coord.), *Jornadas sobre teatros romanos en Hispania. Actas del Congreso Internacional celebrado en Córdoba los días 12 al 15 de noviembre de 2002*, Córdoba, 81-98.

-FLORENSA, F. 2011: *Memòria de la intervenció arqueològica al carrer Sant Honorat 3 (Ciutat Vella, Barcelona). Desembre de 2000-Setembre de 2003*. Memòria d'intervenció arqueològica inèdita.

-FOGAGNOLO, S. 2004: «Trastevere. Conservatorio di San Pascuale: dal quartiere romano all'occupazione medievale», a: PAROLI, L.; VENDITTELLI, L. (ed.), *Roma dall' Antichità al Medioevo II. Contesti tardoantichi e altomedievali*, Roma, 576-597.

-FONTES, L. 1999: «O reino suevo e o papel da Igreja na organização do território», a: SOUTO, X. M. (coord.), *A Historia no Eixo Atlântico*, Vigo, 131-143.

-FONTES, L. 2008: «A igreja sueva do São Martinho de Dume. Arquitectura cristiã antiga de Braga e na Antigüidade Tardia do noroeste de Portugal», *Revista de História da Arte* 6, 163-181.

-FONTES, L.; MARTINS, M.; RIBEIRO, M. DO C.; CARVALHO, H. P. 2010: «A cidade de Braga e o seu território nos séculos V-VII», a: GARCÍA, A.; IZQUIERDO, R.; OLMO, L.; PERIS, D. (ed.), *Espacios urbanos en el occidente mediterráneo (ss. VI-VIII)*, Toledo, 255-262.

-FOSS, C. 1979: *Ephesus after Antiquity. A Late Antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge.

-FOUET, G. 1983: *La villa gallo-romaine de Montmaurin (Haute-Garonne)*, Paris.

-FRADE, H.; PORTAS, C. 1994: «A arquitectura do anfiteatro romano de Bobadela», a: ÁLVAREZ, J. M.; ENRÍQUEZ, J. J. (coord.), *Coloquio Internacional. El anfiteatro en la Hispania romana (Mérida, 26-28 de noviembre de 1992)*, Mérida, 349-371.

-FRANTZ, A. 1988: *Late antiquity. A.D. 267-700*. Athenian Agora, XXIV, Princeton.

-FRUGONI, C. 1991: *A Distant city: images of urban experience in the medieval world*, New Jersey.

- FUENTES, A. 2000: «Las termas en la Antigüedad Tardía: reconversión, amortización, desaparición. El caso hispano», a: FERNÁNDEZ, C.; GARCÍA-ENTERO, V. (ed.), *Las termas en el Occidente del Imperio. II Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón* Gijón, 135-145.
- FUERTES, M. C.; HIDALGO, R. 2005: *Cercadilla. Guía del yacimiento arqueológico*, Sevilla.
- GAFFIOT, F. 2000: *Le Grand Gaffiot. Dictionnaire latin-français*, Paris.
- GARCÍA SANDOVAL, E. 1966: *Informe sobre las casas romanas de Mérida y excavaciones en la "Casa del Anfiteatro"*, Excavaciones arqueológicas en España 49, Madrid.
- GARCÍA, E. 2012: «La Sevilla tardoantigua. Diez años después (2000-2012)», a: BELTRÁN, J.; RODRÍGUEZ, O. (ed.), *Hispaniae Urbes. Investigaciones arqueológicas en ciudades históricas*, Sevilla, 881-925.
- GARCÍA, L. A. 1974: *Prosopografía del reino visigodo de Toledo*, Salamanca.
- GARCÍA, L. A. 1977-78: «La cristianización de la topografía de las ciudades de la península ibérica durante la Antigüedad Tardía», *Archivo Español de Arqueología* 50-51, 311-321.
- GARCÍA, L. A. 1989: *Historia de la España visigoda*, Madrid.
- GARCÍA, L. A. 1993: «Los monjes y monasterios en las ciudades de las Españas tardorromanas y visigodas», *Habis* 24, 179-192.
- GARCÍA, L. A. 1999: «La ciudad en la Antigüedad Tardía (siglos V-VII)», a: GARCÍA, L. A.; RASCÓN, S. (ed.), *Complutum y las ciudades hispanas en la Antigüedad Tardía. Actas del primer encuentro Hispania en la Antigüedad Tardía (Alcalá de Henares, 16 de octubre de 1996)*, Acta Antiqua Complutensia I, 7-23.
- GARCÍA, J. E.; MIRÓ, N.; REVILLA, E. 2003: «Un context paleoandalusí a l'excavació de l'Arxiu Administratiu de Barcelona (1998)», a: *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Sant Cugat del Vallès, 18-21 d'abril de 2002*, Vol. I, 363-380.
- GARCÍA, M. A. 2007: «Aqua Hispalensis. Primer avance sobre la excavación de la cisterna romana de la Plaza de la Pescadería (Sevilla)», *Romula* 6, 125-142.
- GARCÍA, V.; MORILLO, Á.; DURÁN, R. M. 2007: «La muralla tetrárquica de Legio: aproximación al conocimiento de su sistema constructivo», a: RODRÍGUEZ, A.; RODÀ, I. (ed.), *Murallas de ciudades romanas en el Occidente del imperio. Lucus Augusti como paradigma*, Lugo, 383-399.
- GARCÍA-DILS, S. 2009: «El urbanismo de la Colonia Augusta Firma. Una visión de conjunto a partir de los resultados de las excavaciones arqueológicas en la Plaza de España», a: GONZÁLEZ, J.; PAVÓN, P. (ed.), *Andalucía romana y visigoda. Ordenación y vertebración del territorio*, Roma, 99-126.
- GARCÍA-DILS, S. 2011: «Colonia Augusta Firma Astigi (Écija, Sevilla). La estructura urbana de una fundación romana en la Baetica», a: GONZÁLEZ, J.; SAQUETE, J. C. (ed.), *Colonias de César y Augusto en la Andalucía romana*, Roma, 99-128.
- GARCÍA-DILS, S.; ORDÓÑEZ, S.; GONZÁLEZ, J.; MARGARIÑO, M.; LÓPEZ, I. 2005: «La tumba visigoda de Sapatío», *SPAL. Revista de prehistoria y arqueología de la Universidad de Sevilla* 14, 259-277.
- GARCÍA-DILS, S.; ORDÓÑEZ, S.; RODRÍGUEZ, O. 2007: «Nuevo templo augusteo en la Colonia Augusta Firma Astigi (Écija-Sevilla)», *Romula* 6, 75-114.
- GARCÍA-DILS, S.; ORDÓÑEZ, S.; RODRÍGUEZ, O. 2009: «La casa del Oscillum en Astigi. Aspectos edilicios», a: CRUZ-AUÑÓN, R.; FERRER, E. (coord.), *Estudios de prehistoria y arqueología en homenaje a Pilar Acosta Martínez*, Sevilla, 521-544.

- GAUTHIER, N. 1999: «La topographie chrétienne, entre idéologie et pragmatisme», a: BROGIOLO, G. P.; WARD-PERKINS, B. (ed.), *The Idea and the Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Leiden-Boston-Köln, 195-209.
- GEORGES, J. G. 1979 : *Les villas hispano-romaines. Inventaire et problématiques archéologiques*, Bordeaux.
- GISLER, J. R.; HUWLIER, M. 1984: «La maison aux pilastres», a BALTJ, J. (ed.), *Apamée de Syrie: bilan des recherches archéologiques, 1973-1979: aspects de l'architecture domestique d'Apamée. Actes du colloque tenu à Bruxelles les 29, 30 et 31 mai 1980*, Bruxelles, 79-107.
- GONZÁLEZ, A. 2007: «Las murallas de Begastri (Cehegín, Murcia)», a: RODRÍGUEZ, A.; RODÀ, I. (ed.), *Murallas de ciudades romanas en el Occidente del imperio. Lucus Augusti como paradigma*, Lugo, 551-565.
- GONZÁLEZ ACUÑA, D. 2011: *Forma Urbis Hispalensis. El urbanismo de la ciudad romana de Hispalis a través de los testimonios arqueológicos*, Sevilla.
- GONZÁLEZ, D. 2012: «Planificación y gestión urbana en Hispalis», a: BELTRÁN, J.; RODRÍGUEZ, O. (ed.), *Hispaniae Urbes. Investigaciones arqueológicas en ciudades históricas*, Sevilla, 859-879.
- GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, E. 2011: «Lucus Augusti», a: REMOLÀ, J. A.; ACERO, J. (ed.), *La gestión de residuos urbanos en Hispania. Xavier Dupré Raventós (1956-2006). In memoriam*. Anejos de Archivo Español de Arqueología LX, Madrid, 297-311.
- GONZÁLEZ, E.; CARREÑO, M. 1999: «La capital del extremo noroeste hispánico: Lucus Augusti y su tejido urbano a la luz de las últimas intervenciones arqueológicas», a: RODRÍGUEZ, A. (coord.), *Los orígenes de la ciudad en el noroeste hispánico. Actas del Congreso Internacional (Lugo, 15-18 de mayo 1996)*, Lugo, 1171-1208.
- GONZÁLEZ, E.; CARREÑO, M. 2007: «Las puertas romanas de la muralla de Lugo. Los datos arqueológicos», a: RODRÍGUEZ, A.; RODÀ, I. (ed.), *Murallas de ciudades romanas en el Occidente del imperio. Lucus Augusti como paradigma*, Lugo, 257-280.
- GOODMAN, P. J. 2007: *The roman city and its periphery*, London.
- GRANADOS, J. O. 1994: «Estructura urbana de la ciutat romana», a: SOBREQÜÉS, J. (dir.), *Història de Barcelona. Vol. 1: La ciutat antiga*, Barcelona, 140-201.
- GREATREX, G.; BARDILL, J. 1996: «Antiochus the 'Praepositus': A Persian Eunuch at the Court of Theodosius II», *Dumbarton Oaks Papers* 50, 171-197.
- GROS, P. 2006 : *L'Architecture romaine. Du début du IIIe siècle av. J.-C. à la fin du Haut-Empire. Vol. 2: Maisons, palais, villas et tombeaux*, Paris.
- GUARDIA, M. 1992: *Los mosaicos de la antigüedad tardía en Hispania: estudios de iconografía*, Barcelona.
- GUIDI-SÁNCHEZ, J.J.; VILLUENDAS, A. 2012: *Història, formació i usos de l'espai urbà i medieval a Tarragona, segles XII-XIII*, Tarragona.
- GUIDOBALDI, F. 1986: «L'edilizia abitativa unifamiliare nella Roma tardoantica», a: GIARDINA, A. (ed.), *Società romana e impero tardoantico II. Roma: politica, economia, paesaggio urbano*, Bari, 165-240.
- GUIDOBALDI, F. 1999, «Le domus tardoantiche di Roma come 'sensori' delle trasformazioni culturali e sociali», a: W. V. HARRIS (ed.), *The transformations of Vrbs Roma in Late Antiquity*, *Journal of Roman*

Archaeology Supplementary Series 33, Portsmouth-Rhode Island, 53-68.

-GUILLOU, A. 1976: «L'habitat nell'Italia bizantina: Esarcato, Sicilia, Catepanato (VI-XI secolo)», a: *Atti del colloquio internazionale di archeologia medievale (Palermo-Erice, 20-22 settembre 1974)*, Palermo, 140-154.

-GURT, J. M. 1999: «Les ciutats i l'urbanisme», a: PALOL, P. DE; PLADEVALL, A. (dir.), *Del Romà al Romànic. Història, art i cultura a la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, 63-76.

-GURT, J. M. 2000-2001: «Transformaciones en el tejido de las ciudades hispanas durante la antigüedad tardía: dinámicas urbanas», *Zephyrus* LIII-LIV, 443-471.

-GURT, J. M.; DIARTE, P. 2012: «La basílica de Santa Leocadia y el final de uso del circo romano de Toledo. Una nueva interpretación», *Zephyrus* LXIX, 149-163.

-GURT, J. M.; GODOY, C. 2000: «Barcino, de sede imperial a *urbs regia* en época visigoda», a: RIPOLL, G.; GURT, J. M. (ed.), *Sedes Regiae (ann. 400-800 dC)*, Barcelona, 425-466.

-GURT, J. M.; HIDALGO, R. 2005: «L'urbanisme a la ciutat hispana al llarg de l'Antiguitat Tardana», a: GURT, J. M.; RIBERA, A. (ed.), *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. Les ciutats tardoantigues d'Hispania: cristianització i topografia (València, 8, 9 i 10 de maig de 2003)*, Barcelona, 73-93.

-GURT, J. M.; SÁNCHEZ, I. 2008: «Las ciudades hispanas durante la Antigüedad Tardía. Una lectura arqueológica», a: OLMO, L. (ed.), *Recópolis y la ciudad en época visigoda*, Zona Arqueológica 9, 183-202.

-GURT, J. M.; SÁNCHEZ, I. 2010: «Topografía cristiana en Hispania en los siglos V y VI», a: MORÍN DE PABLOS, J.; LÓPEZ, J.; MARTÍNEZ, A. (ed.), *El tiempo de los "Bárbaros". Pervivencia y transformación en Galia e Hispania (ss. V-VI D. C.)*, Zona Arqueológica 11, 321-345.

-GURT, J. M.; SÁNCHEZ, I. 2011a: «Topografía funeraria de las ciudades hispanas en los siglos IV-VII», *Madrid Mitteilungen* 52, 457-513.

-GURT, J. M.; SÁNCHEZ, I. 2011b: «Episcopal groups in Hispania», *Oxford Journal of Archaeology* 30.3, 273-298.

-GURT, J. M.; RIPOLL, G.; FERNÁNDEZ, C. 1994: «Topografía de la Antigüedad Tardía Hispánica. Reflexiones para una propuesta de trabajo», *Antiquité Tardive* 2, 161-180.

-GUTIÉRREZ, M. A.; DE LA IGLESIA, M. A.; TUSET, F.; SUBÍAS, E. 2006: «El teatro de Clunia. Nuevas aportaciones», a: MÁRQUEZ, C.; VENTURA, A. (coord.), *Jornadas sobre teatros romanos en Hispania. Córdoba 2002*, Córdoba, 291-310.

-GUTIÉRREZ, M. I. 2005: «El *opus sectile* de la villa de Santa Rosa, Córdoba», *Anales de Arqueología Cordobesa* 16, 55-64.

-GUTIÉRREZ, S. 1997: «Cuando el portus dejó de ser puerto. El territorio ilicitano en la Alta Edad Media (ss. VI-X)», a: *Nuestra historia: I Congreso de Historia Local (20-24 de octubre de 1997)*, Santa Pola, 79-94.

-GUTIÉRREZ, S.; CÁNOVAS, P. 2009: «Construyendo el s. VII: arquitecturas y sistemas constructivos en el Tolmo de Minateda», a: CABALLERO, L.; MATEOS, P.; UTRERO, M. A. (ed.), *El s. VII frente al s. VII: arquitectura (Visigodos y Omeyas, 4)*, Anejos del Archivo Español de Arqueología LI, 91-132.

-GUTIÉRREZ, S.; SARABIA, J. 2013: «The episcopal complex of Eio-El Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete, Spain). Architecture and spatial organization. 7th to 8th centuries AD», *Hortus Artium Medievalium* 19, 267-300.

- HALES, S. 2003: *The Roman House and Social Identity*, Cambridge.
- HANSELMANN, J. 1991: «Intonaci dipinti», a: BROGIOLO, G. P.; CASTELLETTI, L. (ed.), *Archeologia a Monte Barro I. Il grande edificio e le torri*, Lecco, 141-143.
- HAUSCHILD, TH. (2010) «Algunas observaciones sobre la construcción de la sala-aula situada detrás de la Catedral de Tarragona», a: LÓPEZ, J.; MARTÍN, Ò. (ed.), *Tarraco: construcció i arquitectura d'una capital provincial romana. Actes del Congrés Internacional en Homenatge a Theodor Hauschild (Tarragona, 28-30 de gener de 2009)*, Butlletí Arqueològic, èp. V, núm. 32, 313-344.
- HEIJMANS, M. 2006 : «Les habitations urbaines en Gaule méridionale durant l'Antiquité Tardive», *Gallia* 63, 47-57.
- HERNÁNDEZ-GASCH, J. 2006: «The Castellum of Barcino: from its early roman Empire origins as a monumental public place to the late antiquity fortress», *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona* 2, 74-91.
- HIDALGO, R. 1993: «Nuevos datos sobre el urbanismo de la Colonia Patricia Corduba: excavación arqueológica en la calle Ramírez de las Casas-Deza, 13», *Anales de Arqueología Cordobesa* 4, 91-134.
- HIDALGO, R. 1996: *Espacio público y espacio privado en el conjunto palatino de Cercadilla (Córdoba): el aula central y las termas*, Sevilla.
- HIDALGO, R. 1998: «El triclinium triconque del palatium de Córdoba», *Anales de Arqueología Cordobesa* 9, 273-300.
- HIDALGO, R. 2003: «En torno a la imagen urbana de Italica», *Romula* 2, 89-126.
- HIDALGO, R. 2004: «El Palatium», a: DUPRÉ, X. (ed.), *Córdoba. Colonia Patricia Corduba. Las capitales provinciales de Hispania I*, Roma, 95-104.
- HIDALGO, R. 2005: «Algunas cuestiones sobre la Corduba de la Antigüedad Tardía», a: GURT, J. M.; RIBERA, A. (ed.), *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. Les ciutats tardoantigues d'Hispània: cristianització i topografia (València, 8, 9 i 10 de maig de 2003)*, Barcelona, 401-414.
- HIDALGO, R. 2007: «La puerta del Palatium de Corduba», *Romula* 6, 143-172.
- HIDALGO, R. 2008: «Arquitectura doméstica», a: LEÓN, P. (coord.), *Arte romano de la Bética. Arquitectura y urbanismo*, Sevilla, 303-355.
- HIDALGO, R. 2011-2012: «Entrono a la interpretación de la sala triabisdada del Palatium de Corduba», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid* 37-38, 655-670.
- HIDALGO, R.; ALARCÓN, F. J.; FUERTES, M. DEL C.; GONZÁLEZ, M.; MORENO, M. 1996: *El criptopórtico de Cercadilla. Análisis arquitectónico y secuencia estratigráfica*, Sevilla.
- HIRSCHFELD, Y. 1995: *The Palestinian dwelling in the Roman-Byzantine period*, Jerusalem.
- HODGES, R.; GIBSON, S.; MITCHELL, J. 1997: «The making of a monastic city. The architecture of San Vincenzo al Volturno in the ninth century», *Papers of the British School at Rome* 65, 233-286.
- HUBERT, J. 1959: «Evolution de la topographie et de l'aspect des villes de Gaule du Ve au Xe siècle» a: *La città nell'alto medioevo. VI Settimane di Studio del Centro Italiano di studi sull'alto Medioevo (10-16 aprile 1958)*, Spoleto, 529-558.
- HUBERT, E. 1990: *Espace urbain et habitat à Rome. Du Xe siècle à la fin du XIII siècle*, Roma.

- JANIN, R. 1964: *Constantinople byzantine: développement urbain et répertoire topographique*, Paris.
- JANIN, R. 1969: *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin. Première partie. Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique*, Paris.
- JANVIER, Y. 1969: *La législation du Bas-Empire romain sur les édifices publics*, Aix en Provence.
- JIMÉNEZ, J. A. 2006a: *La cruz y la escena. Cristianismo y espectáculos durante la Antigüedad Tardía*, Alcalá de Henares.
- JIMÉNEZ, J. A. 2006b: «Los últimos ludi circenses realizados en Hispania en época visigoda», *Faventia* 28/1-2, 99-113.
- JIMÉNEZ DE GREGORIO, F. 1986: *Los pueblos de la provincia de Toledo hasta finalizar el s. XVIII: población, sociedad, economía, historia*, Toledo.
- JONES, A. H. M. 1948: *Constantine and the conversion of Europe*, London.
- JONES, A. H. M. 1964: *The Later Roman Empire (284-602)*, 3 vol., Baltimore.
- JONES, A. H. M. 1984: *L'economia romana. Studi di storia economica e amministrativa antica*, Torino.
- JUAN, E.; LERMA, J. V. 2000: «La villa áulica del Pla de Nadal (Riba-Roja de Túria)», a: RIBERA, A. (ed.), *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, València, 135-142.
- JUAN, E.; PASTOR, I. 1989: «Los visigodos en Valencia. Pla de Nadal ¿Una villa áulica?», *Boletín de Arqueología Medieval* 3, 137-179.
- KELLY, C. 2005: «Bureaucracy and Government», a: LENSKI, N. (ed.), *The Cambridge Companion of the age of Constantine*, Cambridge, 183-204.
- KRAUTHEIMER, R. 1984: *Arquitectura paleocristiana y bizantina*, Madrid.
- KULIKOWSKI, M. 2006: «The Late Roman City in Spain», a: KRAUSE, J. U.; WITSCHERL, CH. (ed.), *Die Stadt in der Spätantike. Niedergang oder Wandel? Akten des internationalen Kolloquiums in München am 30. und 31. Mai 2003*, Stuttgart, 129-149.
- L'ORANGE, H. P. 1965: *Art forms and Civic Life in the Later Roman Empire*, Princeton.
- LACARRA, J. M. 1959: «Panorama de la historia urbana en la Península Ibérica desde el s. V al X», a: *La città nell'alto medioevo. VI Settimane di Studi sull'Alto Medioevo*, Spoleto, 319-357.
- LAFON, X.; MARC, J.-Y.; SARTRE, M. 2003: *La ville antique. Histoire de l'Europe urbaine I*, Paris.
- LANCIANI, R. 1866: «Rapporto del sig. Rodolfo Lanciani sulle recenti scoperte nell'edificio riputato lo Xenodochio di Pammachio in Porto», *Bullettino di Archeologia Cristiana* 4, 100-103.
- LASSUS, J. 1971: «La salle à sept absides de Djemila-Cuicul», *Antiquités Africaines* 5, 193-207.
- LAVAN, L. 1999: «Late Antique Governors' Palaces», *Antiquité Tardive* 7, 135-164.
- LAVIN, I. 1962: «The House of the Lord: aspects of the role of palace triclinia in the architecture of late antiquity and early Middle Ages», *Art Bulletin* 44, 1-27.

- LEPELLEY, C. 1986: «Fine dell'ordine equestre: le tappe dell'unificazione della classe dirigente romana nel IV secolo», a: GIRARDINA, A. (ed.), *Società romana e impero tardoantico. Istituzioni, ceti, economie*, Roma-Bari, 227-244.
- LEPPIN, H. 2008: *Teodosio*, Barcelona.
- LIEBESCHUETZ, J. H.W.G. 2001: *The decline and fall of the roman city*, Oxford.
- LINEROS, R.; ROMÁN, J. M. 2011: «Carmo», a: REMOLÀ, J. A.; ACERO, J. (ed.), *La gestión de residuos urbanos en Hispania. Xavier Dupré Raventós (1956-2006). In memoriam*. Anejos de Archivo Español de Arqueología LX, Madrid, 93-122.
- LIVERANI, P. 2012: «L'episcopio lateranense dalle origini all'alto medioevo», a: BALCON-BERRY, S.; BARATTE, F.; CAILLET, J. P.; SANDRON, D. (dir.), *Des domus ecclesiae aux palais épiscopaux. Actes du colloque tenu à Autun du 26 au 28 novembre 2009*, Turnhout, 119-131.
- LÓPEZ, I.; GARRIGUET, J. A. 2000: «La decoración escultórica del foro colonial de Córdoba», a: LEÓN, P.; NOGALES, T. (ed.), *Actas de la III Reunión sobre escultura romana en Hispania (Córdoba, 1997)*, Córdoba, 47-80.
- LÓPEZ, J. 2006: *Les basíliques paleocristianes del subrurbi occidental de Tarraco. El temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós*. 2 vol., Tarragona.
- LÓPEZ, J.; BENITO, L. 2010: «Entre la villa y la 'aldea'. Arqueología del hábitat rural en Hispania (siglos V-VI)», a: MORÍN DE PABLOS, J.; LÓPEZ, J.; MARTÍNEZ, A. (ed.), *El tiempo de los "bárbaros". Pervivencia y transformación en Galia e Hispania (siglos V-VI)*, Zona Arqueológica 11, Alcalá de Henares, 273-309.
- LÓPEZ, J.; PUCHE, J. M. 2013: «Arquitectura paleocristiana de Tarragona (segles IV-V)», a: MACIAS, J. M.; MUÑOZ, A. (ed.), *Tarraco christiana ciuitas*, Tarragona, 149-162.
- LÓPEZ, P.; LOMAS, F. J. 2004: *Historia de Roma*, Madrid.
- LORING, M. I.; PÉREZ, D.; FUENTES, P. 2007: *La Hispania tardorromana y visigoda. Siglos V-VIII*, Madrid.
- LUGLI, G. 1949: «La trasformazione di Roma pagana in Roma cristiana», *Accademia Nazionale dei Lincei. Rendiconti della Classe di Scienze morali, storiche e filologiche*. Serie VIII, vol. IV, fasc. 1-2, 3-16.
- MACHADO, C. 2012: «Between memory and oblivion: the end of the roman domus», a: BEHRWALD, R.; WITSCHERL, CH. (ed.), *Rom in der Spätantike. Historische Erinnerung im städtischen Raum*, Stuttgart, 111-138.
- MACIAS, J. M. (e.p.) «El territorio y la ciudad de Tarraco», a: PENSABENE, P.; SFAMENI, C. (ed.), *Convegno internazionale La Villa restaurata e i nuovi studi sull'edilizia residenziale tardoantica (Piazza Armerina, 7-10 novembre 2010)*.
- MACIAS, J. M. 1999: *La ceràmica comuna tardoantiga a Tàrraco. Anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII)*, Tarragona.
- MACIAS, J. M. 2000: «Tarraco en la antigüedad tardía: un proceso simultáneo de transformación urbana e ideológica», a: RIBERA, A. (ed.), *Los orígenes del Cristianismo en Valencia y su entrono*, València, 259-271.
- MACIAS, J. M. (ed.) 2004: *Les termes públiques de l'àrea portuària de Tàrraco. Carrer Sant Miquel de Tarragona*, Tarragona.
- MACIAS, J. M. 2008: «Tarracona visigoda. ¿Una ciudad en declive? », a: OLMO, L. (ed.), *Recópolis y la*

ciudad en época visigoda, *Zona Arqueológica* 9, 293-301.

-MACIAS, J. M. 2012: «Los suburbia en el Mediterráneo de la Hispania Citerior, o los termómetros de la salud del imperio», a: BELARTE, M. C.; PLANA, R. (ed.), *El paisatge periurbà a la Mediterrània occidental durant la protohistòria i l'antiguitat. Actes del col·loqui internacional (Tarragona, 6-8 de maig de 2009)*, Tarragona, 63-75.

-MACIAS, J. M.; FIZ, I. (ed.) 2007: *Planimetria arqueològica de Tarraco*, Tarragona.

-MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ, A.; TEIXELL, I. 2010: «La construcción del recinto imperial de Tarraco (provincia Hispania Citerior)», a: LÓPEZ, J.; MARTÍN, Ò. (ed.), *Tarraco: Construcció i arquitectura d'una capital provincial romana. Actes del Congrés Internacional en Homenatge a Theodor Hauschild (Tarragona, 28-30 de gener de 2009)*, Butlletí Arqueològic, èp. V, núm. 32, 423-479.

-MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A. 2005: «El port de Tarraco a l'antiguitat tardana», a: GURT, J. M.; RIBERA, A. (ed.), *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. Les ciutats tardoantigues d'Hispania: cristianització i topografia (València, 8, 9 i 10 de maig de 2003)*, Barcelona, 175-187.

-MACMULLEN, R. 1982: «The epigraphic habit in the Roman Empire», *American Journal of Philology* 103.3, 233-246.

-MAIOLI, M. G. 1994: «Il complesso archeologico di Via d'Azeglio a Ravenna: gli edifici di epoca tardoimperiale e bizantina: relazione preliminare», *XLI Corso di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina. Seminario Internazionale di Studi su: 'Ravenna, Costantinopoli, Vicino Oriente'. In memoria del Prof. Wilhelm Deichmann*, Ravenna, 45-61.

-MANGO, C. 1989: *Arquitectura bizantina*, Madrid.

-MAÑAS, I. 2009: «Pavimentos decorativos de Itálica. Una fuente para el estudio del desarrollo urbano de la ampliación adrianea», *Romula* 8, 179-198.

-MAR, R. 2005: *El Palatí. La formació dels palaus imperials a Roma*, Tarragona.

-MAR, R. 1992: «El teatro de Tarragona y el santuario de Hércules en Ostia. Dos elementos en la transformación de las ciudades en el occidente romano durante los siglos II y III d.C.», a: SCHALLES, H. J.; VON HESBERG, H.; ZANKER, P. (ed.), *Die römische Stadt im 2. Jahrhundert n. Chr. Der Funktionswandel des öffentlichen Raumes*, Xantener Berichte 2, Köln, 163-182.

-MAR, R.; GARRIDO, A.; BELTRÁN-CABALLERO, J. A. 2012: «Barcino y el urbanismo provincial romano», *Barcelona Quaderns d'història* 18, 63-112.

-MAR, R.; GUIDI-SÁNCHEZ, J. J. 2010: «Formación y usos del espacio urbano tardoantiguo en Tarraco», a: GARCÍA, A.; IZQUIERDO, R.; OLMO, L.; PERIS, D. (ed.), *Espacios urbanos en el occidente mediterráneo (ss. VI-VIII)*, Toledo, 91-100.

-MAR, R.; LÓPEZ, J.; TOBIÁS, O.; PALAHÍ, LL. 1996: «El conjunto paleocristiano del Francolí en Tarragona. Nuevas aportaciones», *Antiquité Tardive* 4, 320-324.

-MAR, R.; ROCA, M.; RUIZ DE ARBULO, J. 1993: «El teatro romano de Tarragona. Un problema pendiente», *Cuadernos de Arquitectura romana* 2, 11-23.

-MAR, R.; RUIZ DE ARBULO, J. 1993: *Ampurias Romana. Historia, arquitectura y arqueología*, Sabadell.

-MAR, R.; VERDE, G. 2008: «Las villas romanas tardoantiguas: cuestiones de tipología arquitectónica», a: FERNÁNDEZ, C.; GARCÍA-ENTERO, V.; GIL, F. (ed.), *Las villae tardorromanas en el occidente del imperio. Arquitectura y función. IV Coloquio Internacional de Arqueología de Gijón*, Gijón, 49-83.

- MARAZZI, F. 2002: «L'ultima Roma antica», a: GIARDINA, A. (ed.), *Roma antica a cura di Andrea Giardina*, Roma, 349-388.
- MARFIL, P. 2000: «Córdoba de Teodosio a Abd Al-Rahmán III», a: CABALLERO, L.; MATEOS, P. (ed.), *Visigodos y Omeyas. Un debate entre la antigüedad tardía y la alta edad media*. Anejos del Archivo Español de Arqueología XXIII, Madrid, 117-141.
- MÁRQUEZ, C. 2005: «Córdoba romana: dos décadas de investigación arqueológica», *Mainake* XXVII, 33-60.
- MÁRQUEZ, C. 2009: «Las transformaciones en los foros de la Colonia Patricia», a: NOGUERA, J. M. (ed.), *Fora Hispaniae. Paisaje urbano, arquitectura, programas decorativos y culto imperial en los foros de las ciudades hispanorromanas*, Murcia, 105-121.
- MARTÍN, A.; MIRÓ, N.; REVILLA, E. 2000: «El complejo termal privado de la domus de la calle bisbe caçador de Barcelona», a: FERNÁNDEZ, C.; GARCÍA-ENTERO, V. (ed.), *Termas romanas en el Occidente del Imperio. II Coloquio Internacional de Arqueología de Gijón*, Gijón, 283-287.
- MARTIN, C. 2003: *La géographie du pouvoir dans l'Espagne visigothique*, Villeneuve-d'Ascq.
- MARTÍN, M. J. 1984: *La tipología en arquitectura*, Las Palmas de Gran Canaria (Tesi doctoral inédita).
- MARTÍNEZ, J. 2011a: «The continuity of roman water supply systems in post-roman Spain: the case of Valentia, a reliable example?», *Arkeogazte* 1, 125-144.
- MARTÍNEZ, J. 2011b: «Monte Barro: An Ostrogothic Fortified Site in the Alps», *Assemblage* 11, 34-46.
- MARTÍNEZ, J. 2012: «Reuse, repair and reconstruction. Functioning aqueducts in post-Roman Spain», a: JERVIS, B.; KYLE, A. (ed.), *Make-do and Mend: Archeologies of compromise, repair and reuse*, BAR International Series 2408, Oxford, 27-42.
- MASSÓ, J.; MENCHON, J. 1999: *Les muralles de Tarragona. Defenses i fortificacions de la ciutat (segles II a. C.-XX d. C.)*, Tarragona.
- MATEJČIĆ, I. 1995: «The episcopal palace at Poreč. Results of recent exploration and restoration», *Hortus Artium Medievalium* 1, 84-89.
- MATEJČIĆ, I.; CHEVALIER, P. 2012: «L'episcopium de Poreč», a: BALCON-BERRY, S.; BARATTE, F.; CAILLET, J. P.; SANDRON, D. (dir.), *Des domus ecclesiae aux palais épiscopaux. Actes du colloque tenu à Autun du 26 au 28 novembre 2009*, Turnhout, 163-172.
- MATEOS, P. 1995a: «Arqueología de la tardoantigüedad en Mérida: estado de la cuestión», a: VELÁZQUEZ, A.; CERRILLO, E.; MATEOS, P. (ed.), *Los últimos romanos en Lusitania*, Cuadernos Emeritenses 10, Mérida, 125-152.
- MATEOS, P. 1995b: «Proyecto de Arqueología urbana en Mérida: Desarrollo y primeros resultados», *Extremadura Arqueológica* IV, 191-215.
- MATEOS, P. 1995c: «Identificación del Xenodochium fundado por Masona en Mérida», a: PALOL, P. DE (ed.), *IV Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, 309-312.
- MATEOS, P. 1999: *La basílica de Santa Eulalia de Mérida. Arqueología y urbanismo*, Anejos de Archivo Español de Arqueología XIX, Madrid.
- MATEOS, P.; ALBA, M. 2000: «De Emerita Augusta a Marida», a: CABALLERO, L.; MATEOS, P. (ed.), *Visigodos y Omeyas. Un debate entre la Antigüedad Tardía y la Alta Edad Media*. Anejos de Archivo

Español de Arqueología XXIII, Madrid, 143-168.

-MATEOS, P.; CABALLERO, L. 2011: «El paisaje urbano en Augusta Emerita en época tardoantigua» (siglos IV-VII)», a: ÁLVAREZ, J. M.; MATEOS, P. (ed.), *Congreso Internacional 1910-2010. El yacimiento emeritense*, Mérida, 505-519.

-MATEOS, P.; SASTRE, I. 2004: «Mobiliario arquitectónico de época tardoantigua en el entorno del Templo de Diana. Una propuesta sobre su ocupación entre los siglos VI y IX», *Mérida. Excavaciones Arqueológicas. Memoria 7*, Mérida, 397-415.

-MAYER, M. 1994: «El nom de Barcelona», a: SOBREQUÉS, J. (dir.), *Història de Barcelona. Vol. 1: La ciutat antiga*, Barcelona, 297-308.

-MAYMÓ, P. 1996-1997: «El lideratge episcopal en la defensa de les ciutats de l'Occident llatí», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 38, 1221-1229.

-MÉLIDA, J. R. 1917: *Excavaciones en Mérida. Memoria de los trabajos practicados: una casa-basilica romano cristiana*. Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades 4, Madrid.

-MENCHON, J. 2009: *La muralla romana de Tarragona: una aproximació*, Barcelona.

-MENEGHINI, R.; SANTANGELI VALENZANI, R. 2004: *Roma nell'altomedioevo. Topografia e urbanistica della città dal V al X secolo*, Roma.

-MEYER, K. E. 1999: «Axial peristyle houses in the western empire», *Journal of Roman Archaeology* 12, 101-121.

-MIRÓ, C. 2011: «Els balnea de les domus de Barcino», *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona* 7, 68-83.

-MIRÓ, C.; ORENGO, H. 2010: «El cicle de l'aigua a Barcino. Una reflexió entorn de les noves dades arqueològiques», *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona* 6, 109-133.

-MOLINA, J. 2005: «La cetaria de Picola y la evolución del Portus Illicitanus», a: MOLINA, J.; SÁNCHEZ, M. J. (ed.), *III Congreso Internacional de estudios históricos. El Mediterráneo: la cultura del mar y la sal*, Elx, 95-112.

-MONTROYA, B. 2006: «Història, troballes i conclusions de la investigació històrica del Portus Illicitanus», *La Rella* 19, 247-262.

-MORENO, F. J. 2008: «El yacimiento de Los Hitos en Arisgotas (Orgaz-Toledo). Reflexiones entorno a como 'se construye' un monasterio visigodo», *Anales de Historia del Arte* 18, 13-44.

-MORILLO, Á.; FERNÁNDEZ, C. 1991: «Fortificaciones urbanas de época bajoimperial en Hispania. Una aproximación crítica (primera parte)», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid* 18, 227-259.

-MORILLO, Á.; FERNÁNDEZ, C. 1992: «Fortificaciones urbanas de época bajoimperial en Hispania. Una aproximación crítica (segunda parte)», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid* 19, 319-360.

-MORVILLEZ, É. 2007: «Le fonctionnement de l'audience dans les grandes demeures de l'Antiquité Tardive (IVe-Ve siècles)», a: CAILLET, J. P.; SOT, M. (ed.), *L'audience: rituels et cadres spatiaux dans l'Antiquité et le haut Moyen Âge*, Paris, 175-192.

-MOSTALAC, A. 1997: «El programa pictórico de la estancia absidiada 'F' de la Casa Basilica de Mérida»,

- a: TEJA, R.; PÉREZ, C. (ed.), *Congreso Internacional La Hispania de Teodosio*, vol. 2, Segovia, 581-603.
- MURILLO, J. F.; VENTURA, Á.; CARMONA, S.; CARRILLO, J. R.; HIDALGO, R.; JIMÉNEZ, J. L.; MORENO, M.; RUIZ, D. 2001: «El circo oriental de la *Colonia Patricia*», a: NOGALES, T.; SÁNCHEZ-PALENCIA, F. J. (coord.), *El circo en Hispania Romana (Mérida, 22, 23 y 24 de marzo de 2001)*, Mérida, 57-74.
- MÜLLER-WEINER, W. 1989: «Bischofsresidenzen des 4.-7. Jhs. im Östlichen Mittelmeer-Raum», a: DUVAL, N. (ed.), *Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne. Lyon, Vienne, Grenoble et Aoste (21-28 septembre 1986)*, Vol. 1, 651-709.
- MULVIN, I. 2002: *Late Roman Villas in the Danube-Balkan Region*, Oxford.
- NEGRELLI, C. 2008: *Rimini capitale. Sturture insediative, sociali ed economiche tra V e VIII secolo*, Firenze.
- NICOLAU, A. 2001: «La plaça del Rei de Barcelona. Un jaciment sempre viu», a: BELTRÁN DE HEREDIA, J. (ed.), *De Barcino a Barcinona (ss. I-VII): les restes arqueològiques de la Plaça del Rei de Barcelona*, Barcelona, 13-17.
- NIELSEN, I. 1999: *Hellenistic Palaces. Tradition and renewal*, Aarhus.
- NOLLA, J. M. 2007: «Gerunda y la defensa de la Vía Augusta en la Antigüedad Tardía», a: RODRÍGUEZ, A.; RODÀ, I. (ed.), *Murallas de ciudades romanas en el Occidente del imperio. Lucus Augusti como paradigma*, Lugo, 635-647.
- NOLLA, J. M. 2011: «La Catalunya vella: de la caiguda de l'imperi romà a la fi del domini carolingi. Una visió des de l'arqueologia», a: FERNÁNDEZ DEL MORAL, I.; MENCHON, J.; VILA, J. M. (coord.), *IV Congrès d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya (Tarragona, del 10 al 13 de juny de 2010)*, Tarragona, 27-45.
- NOLLA, J. M.; PALAHÍ, LL. 2010: «Girona. L'arqueologia: eina per a la restitució urbanística. Del fòrum a la catedral», a: *Arqueologia, patrimoni y desarrollo urbano. Problemática y soluciones. Actas del seminario de Girona (3 de julio de 2009)*, Girona, 7-29.
- NOLLA, J. M.; PALAHÍ, LL.; SAGRERA, J.; SUERDA, M.; CANAL, E.; GARCÍA, G.; LLOVERAS, M. J.; CANAL, J. 2008: *Del fòrum a la Catedral. Evolució historicourbanística del sector septentrional de la ciutat de Girona*, Girona.
- NOLLA, J. M.; SAGRERA, J. 1995: «Ciuitatis impuritanae coemeteria», *Estudi General* 15, 9-329.
- OLMO, L. 2008a: «Fuentes escritas y primeras investigaciones sobre Recópolis», a: OLMO, L. (ed.), *Recópolis y la ciudad en época visigoda*, Zona Arqueológica 9, 23-39.
- OLMO, L. 2008b: «Recópolis: una ciudad en una época de transformaciones», a: OLMO, L. (ed.), *Recópolis y la ciudad en época visigoda*, Zona Arqueológica 9, 40-62.
- ORDÓÑEZ, S.; SÁNCHEZ, J.; GARCÍA, E.; GARCÍA, S.; TABALES, M. A. 2013: «Novedades arqueológicas en las sedes episcopales de la Bética occidental», *Antiquité Tardive* 21, 321-374.
- OTIÑA, P.; POCIÑA, C. A. 2005: *Memòria d'excavació parcel·la 22b del PERI 2 (Jaume I-Tabacalera). Tarragona, Tarragonès. Del 8-11-1999 al 22-9-2000, Memòria Mecanoescrita d'Intervenció Arqueològica*, Tarragona.
- ÖZGENEL, L. 2007: «The architecture of spatial control», a: LAVAN, L.; ÖZGENEL, L.; SARANTIS, A. (ed.), *Housing in Late Antiquity. From Palaces to Shops*, Leiden-Boston-Köln, pp. 239-281.

-PALMA, F. 2003: «Excavaciones actuales. Resultados de las intervenciones arqueológicas realizadas durante el 2001 en el Foro Municipal de la Colonia Augusta Emerita» a: ÁLVAREZ, J.M.; NOGALES, T. (ed.), *Forum Coloniae Augustae Emeritae. Templo de Diana (Textos)*, 429-439.

-PALOL, P. DE 1950: «Fíbulas y broches de cinturón de época visigoda en Cataluña», *Archivo español de arqueología* 23, 73-98.

-PALOL, P. DE 1991: «Resultados de las excavaciones junto al Cristo de la Vega, supuesta basílica conciliar de Santa Leocadia de Toledo: algunas notas de topografía religiosa de la ciudad», a *Concilio III de Toledo. XIV Centenario, 589-1989. Actas del Congreso Internacional (Toledo, 10-14 de mayo de 1989)*, Toledo, 787-832.

-PALOL, P. DE 1994: *Clunia. Historia de la ciudad y guía de las excavaciones*, Burgos.

-PALOL, P. DE 1996: «Un cavaller romà del s. IV a Barcino: a propòsit de la pintura mural descoberta l'any 1994», *Quaderns d'Història* 2/3, 163-175.

-PAVOLINI, C. 2004: «Aspetti del Celio fra il V e l'VIII-IX secolo», a: PAROLI, L.; VENDITTELLI, L. (ed.), *Roma dall'Antichità al Medioevo II. Contesti tardoantichi e altomedievali*, Roma, 418-434.

-PAVOLINI, C. 2006: *Ostia*, Roma-Bari.

-PAVOLINI, C.; CARIGNANI, A.; PACETTI, F.; SPINOLA, G.; VITTI, M. 1993: «La topografia antica della sommità del Celio. Gli scavi nell'ospedale militare (1987-1992)», *Bulletino dell'Istituto Archeologico Germanico. Sezione Romana* 100, 443-505.

-PEDUTO, P.; ROMITO, M.; GALANTE, M.; MAURO, D.; PASTORE, I. 1988: «Un acceso alla Storia di Salerno: stratigrafie e materiali dell'area palaziale longobarda», *Rassegna Storica Salernitana* 10, 9-63.

-PENCO, R. 2005: «La villa romana de Santa Rosa. Resultados preliminares de una I.A.U. llevada a cabo en la parcela adyacente a las calles El Algarrobo 4, 6, 8, 10 y Cronista Rey Díaz, 3 de Córdoba», *Anales de Arqueología Cordobesa* 16, 11-34.

-PENSABENE, P. 1973: *Scavi di Ostia VII. I capitelli*, Roma.

-PERA, J.; USCATESCU, A. 2007: «La Antigüedad Tardía en la ciudad de Iesso (Guissona, Lérida). Una aproximación a través del análisis de algunos contextos estratigráficos», *Madridier Mitteilungen* 48, 204-266.

-PÉREZ, C.; REYES, O. V. 2005: «Las Pizarras, Coca (Segovia). Campaña de excavaciones 2003», *Oppidum* 1, 59-102.

-PÉREZ, C.; REYES, O. V. 2006: «Proyecto integral de investigación *Cauca*: campaña arqueológica del año 2004», *Oppidum* 2, 7-34.

-PÉREZ, C.; REYES, O. V. 2007: «Proyecto de investigación Las Pizarras (*Cauca*, Segovia): campaña arqueológica del año 2006», *Oppidum* 3, 45-80.

-PÉREZ, C.; REYES, O. V. 2008: «Proyecto de investigación Las Pizarras (*Cauca*, Segovia): campaña de investigación arqueológica del año 2007», *Oppidum* 4, 133-172.

-PÉREZ, C.; REYES, O. V. 2009a: «Proyecto de investigación Las Pizarras (*Cauca*, Segovia): campaña arqueológica del año 2008», *Oppidum* 5, 7-38.

-PÉREZ, C.; REYES, O. V. 2009b: «Proyecto de investigación Las Pizarras (Coca, Segovia): 2009», *Oppidum* 5, 113-140.

- PÉREZ, C.; REYES, O. V. 2012-2013: «Vida y muerte en Las Pizarras (Segovia): transformaciones funcionales en la antigüedad tardía», *Oppidum* 8-9, 203-227.
- PÉREZ, M. 2012: *Tarraco en la Antigüedad Tardía. Cristianización y organización eclesiástica (siglos III a VIII)*, Tarragona.
- PÉREZ, M. 2013a: «Obsessa Terrachona marithimas urbes obtinuit. L'impacte de la conquesta visigoda de Tàrraco per Euric segons les fonts escrites i l'arqueologia», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 23, 237-248.
- PÉREZ, M. 2013b: «Tarraco a l'època visigòtica. Història política i eclesiàstica», a: MACIAS, J. M.; MUÑOZ, A. (ed.), *Tarraco christiana ciuitas*, Tarragona, 97-110.
- PERICH, A. 2013: «El Palacio de Qasr ibn Wardan (Siria) y la evolución de la arquitectura palacial bizantina (siglos VI-XV)», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 23, 45-74.
- PIRAUD-FOURNET, P. 2010: «Un palais épiscopal à Bosra», a: AL-MAQDISSI, M.; BRAEMER, F.; DENTZER, J. M. (dir.), *La Syrie du sud du néolithique à l'antiquité tardive. Recherches récentes. Actes du colloque de Damas 2007*, Beyrouth, 289-302.
- POCIÑA, C. A.; REMOLÀ, J. A.; PEÑA, I.; SALOM, C. 1999: *Memòria d'excavació. Plaça del Fòrum (Tarragona, Tarragonès)*, *Memòria Manuscrita d'Intervenció Arqueològica*, Tarragona.
- POLCI, B. 2003: «Some aspects of the transformation of the Roman domus between Late Antiquity and Early Middle Ages», a: LAVAN, L.; BOWDEN, W. (ed.), *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*, Leiden-Boston-Köln, 79-109.
- POMA, G. 2002: *Le istituzioni politiche del mondo romano*, Bologna.
- PRIDA, D. 2010: «Carrer de Lledó, 7», *Anuari d'arqueologia i patrimoni de Barcelona*, 2009, 74-77.
- RADDATZ, K. 1964: «Studien zu Recópolis I. Die archäologischen Befunde», *Madridrer Mitteilungen* 5, 213-233.
- RAMALLO, S. F. 2000a: «Arquitectura doméstica en ámbitos urbanos entre los siglos V y VIII», a: CABALLERO, L.; MATEOS, P. (ed.), *Visigodos y Omeyas. Un debate entre la Antigüedad Tardía y la Alta Edad Media*. Anejos del Archivo Español de Arqueología XXIII, Madrid, 367-384.
- RAMALLO, S. F. 2000b: «Carthago Spartaria. Un núcleo bizantino en Hispania», a: RIPOLL, G.; GURT, J. M. (ed.), *Sedes Regiae (ann. 400-800)*, Barcelona, 579-611.
- RAMALLO, S. F. 2006: «Carthago de Hispania. Puerto privilegiado de la costa mediterránea», a: *Civilización. Un viaje a las ciudades de la España Antigua*. Catálogo de la exposición (Antiguo Hospital de Santa María La Rica, 3 de octubre de 2006 a 7 de enero de 2007), Alcalá de Henares, 97-121.
- RAMALLO, S. F.; VIZCAÍNO, J. 2007: «Evolución del sistema defensivo de Cartagena durante la Antigüedad», a: RODRÍGUEZ, A.; RODÀ, I. (ed.), *Murallas de ciudades romanas en el Occidente del imperio. Lucus Augusti como paradigma*, Lugo, 485-522.
- RAMALLO, S. F.; RUIZ, E.; MONEO, R.; MURCIA, A. J. 2009: *Museo del teatro romano de Cartagena. Catálogo*, Cartagena.
- RASCÓN, S.; SÁNCHEZ, A. L. 2000: «Complutum. Tradición y cambio en la Antigüedad Tardía», a: RIBERA, A. (ed.), *Los orígenes del Cristianismo en Valencia y su entrono*, València, 235-242.
- RASCÓN, S.; SÁNCHEZ, A. L. 2005: «Realidades cambiantes: Complutum tardoantiguo», a: GURT, J. M.;

- RIBERA, A. (ed.), *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. Les ciutats tardoantigues d'Hispània: cristianització i topografia (València, 8, 9 i 10 de maig de 2003)*, Barcelona, 499-517.
- RASCÓN, S.; SÁNCHEZ, A. L. 2008: «El urbanismo de la ciudad de Complutum en los siglos VI y VII», a: OLMO, L. (ed.), *Recópolis y la ciudad en época visigoda*, Zona Arqueológica 9, 243-258.
- REAL, M. L. 2000: «Portugal: cultura visigoda e cultura moçarabe», a: CABALLERO, L.; MATEOS, P. (ed.), *Visigodos y Omeyas. Un debate entre la Antigüedad Tardía y la Alta Edad Media*. Anejos de Archivo Español de Arqueología XXIII, Madrid, 21-75.
- REBUFFAT, R. 1969: «Maisons à péristyle d'Afrique du Nord. Répertoire des plans publiés», *Mélanges de l'École Française de Rome* 81, 659-742.
- REMOLÀ, J. A.; SÁNCHEZ, J. 2010: «El sector occidental del recinte portuari de Tarraco», a: LÓPEZ, J.; MARTÍN, Ò. (ed.), *Tarraco: Construcció i arquitectura d'una capital provincial romana. Actes del Congrés Internacional en Homenatge a Theodor Hauschild. Tarragona, 28-30 de gener de 2009*, Butlletí Arqueològic, èp. V, núm. 32, 595-618.
- RIBERA, A. 2000: «Valentia en los siglos IV y V: el final de una ciudad romana», a: RIBERA, A. (ed.), *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, València, 19-32.
- RIBERA, A. 2001: «El circo romano de Valentia (Hispania Tarraconensis)», a: SÁNCHEZ-PALENCIA, F. J.; NOGALES, T. (ed.), *El circo en Hispania romana (Mérida, 22, 23 y 24 de marzo de 2001)*, Mérida, 175-196.
- RIBERA, A. 2005: «Origen i desenvolupament del nucli episcopal de València», a: GURT, J. M.; RIBERA, A. (ed.), *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. Les ciutats tardoantigues d'Hispània: cristianització i topografia (València, 8, 9 i 10 de maig de 2003)*, Barcelona, 207-243.
- RIBERA, A. 2008: «La ciudad de Valencia durante el periodo visigodo», a: OLMO, L. (ed.), *Recópolis y la ciudad en época visigoda*, Zona Arqueológica 9, 303-320.
- RIBERA, A.; ROMANÍ, N. 2011: «Valentia», a: REMOLÀ, J. A.; ACERO, J. (ed.), *La gestión de residuos urbanos en Hispania. Xavier Dupré Raventós (1956-2006). In memoriam*. Anejos de Archivo Español de Arqueología LX, Madrid, 313-342.
- RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M. 2009: «Valentia en el s. VII, de Suinthila a Teodomiro», a: CABALLERO, L.; MATEOS, P.; UTRERO, M. A. (ed.), *El s. VII frente al s. VII: arquitectura*, Anejos de Archivo Español de Arqueología LI, 185-203.
- RICHMOND, I. A. 1930: «The first years of Emerita Augusta», *Archaeological Journal* LXXXVII, 99-107.
- RIERA, M.; ORFILA, M.; CAU, M. A. 1999: «Els últims segles de Pollentia», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* 55, 335-346.
- RIPOLL, G. 2001: «La transformació de la ciutat de Barcino durant l'antiguitat tardana», a: BELTRÁN DE HEREDIA, J. (ed.), *De Barcino a Barcinona (ss. I-VII): les restes arqueològiques de la Plaça del Rei de Barcelona*, Barcelona, 34-43.
- RIU, E. 2012: «Barcelona entre els segles V i XII, de la desurbanització a la formació d'una capital», *Barcelona Quaderns d'història* 18, 113-145.
- RODÀ, I. 2001: «Barcelona. Des de la seva fundació fins al s. IV d. C.», a: BELTRÁN DE HEREDIA, J. (ed.), *De Barcino a Barcinona (ss. I-VII): les restes arqueològiques de la Plaça del Rei de Barcelona*, Barcelona, 22-31.
- RODÀ, I.; PUIG, F. 2007: «Las murallas de Barcino. Nuevas aportaciones al conocimiento de la evolución de sus sistemas de fortificación», a: RODRÍGUEZ, A.; RODÀ, I. (ed.), *Murallas de ciudades romanas en el*

Occidente del imperio. Lucus Augusti como paradigma, Lugo, 685-697.

-RODRÍGUEZ, J. F. 1998: «Provincia y Municipio», a: ALMAGRO-GORBEA, M.; ÁLVAREZ, J. M. (ed.), *Hispania. El legado de Roma*, Zaragoza, 175-179.

-RODRÍGUEZ, O. 2006: «El teatro romano de Itálica: algunas propuestas a la luz de las nuevas investigaciones», a: MÁRQUEZ, C.; VENTURA, Á. (coord.), *Jornadas sobre teatros romanos en Hispania. Actas del Congreso Internacional celebrado en Córdoba los días 12 al 15 de noviembre de 2002*, Córdoba, 149-180.

-RODRÍGUEZ, A. 2007: «La muralla romana de Lugo, gran bastión defensivo en los confines del Imperio», a: RODRÍGUEZ, A.; RODÀ, I. (ed.), *Murallas de ciudades romanas en el Occidente del imperio. Lucus Augusti como paradigma*, Lugo, 219-253.

-ROJAS, J. M. ; GÓMEZ, A. J. 2009: «Intervención arqueológica en la Vega Baja de Toledo. Características del centro político y religioso del reino visigodo», a: CABALLERO, L. ; MATEOS, P. ; UTRERO, M. A. (ed.), *El s. VII frente al s. VII: Arquitectura*. Anejos del Archivo Español de Arqueología LI, 45-89.

-ROSSELLÓ, M. 2005: «El territorium de *Valentia* a l'Antiguitat Tardana», a: GURT, J. M.; RIBERA, A. (ed.), *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. Les ciutats tardoantigues d'Hispania: cristianització i topografia (València, 8, 9 i 10 de maig de 2003)*, Barcelona, 279-304.

-RUIZ DE ARBULO, J. 2007: «Las murallas de Tarraco. De la Fortaleza romano republicana a la ciudad tardo-antigua», a: RODRÍGUEZ, A.; RODÀ, I. (ed.), *Murallas de ciudades romanas en el Occidente del imperio. Lucus Augusti como paradigma*, Lugo, 569-592.

-SÁEZ, P.; ORDÓÑEZ, S.; GARCÍA-DILS, S. 2005: «El urbanismo de la *Colonia Augusta Firma Astigi*: nuevas perspectivas», *Mainake* 27, 89-112.

-SALES, J. 2011: *Edificia cristiana hispana en la Antigüedad Tardía: La "Tarraconensis"* (Tesi doctoral inédita).

-SALINAS, J. M. 2005: «El sector septentrional de la villa de Santa Rosa», *Anales de Arqueología Cordobesa* 16, 35-54.

-SÁNCHEZ, G. 2000: «Intervención arqueológica en el solar de la c/ Almendralejo, nº 2, c. v. a la c/ Morería. Nuevas aportaciones al conocimiento de la red viaria de Augusta Emerita», *Mérida. Excavaciones Arqueológicas. Memoria* 4, 115-136.

-SÁNCHEZ, I. 2001: «Un sector funerario de la necrópolis septentrional de Córdoba», *Anales de Arqueología Cordobesa* 12, 79-111.

-SÁNCHEZ, I. 2009: «Arquitectura sacra de época tardía en *Hispalis*. Algunas reflexiones», *Archivo Español de Arqueología* 82, 255-274.

-SÁNCHEZ, I. 2010: «Las ciudades de la Bética durante la Antigüedad Tardía», *Antiquité Tardive* 18, 243-276.

-SÁNCHEZ, I. 2011: «La desconfiguración de la ciudad clásica. Los nuevos espacios urbanos de Corduba en la Antigüedad Tardía», a: *Córdoba reflejo de Roma. Catálogo de la exposición*, Córdoba, 100-107.

-SÁNCHEZ, I.; MORÍN DE PABLOS, J. 2014: *Idanha-a-Velha. Portugal. El episcopio de Egítania en época tardoantigua*, Madrid.

-SÁNCHEZ, G.; NODAR, R. 1999: «Reflexiones sobre las casas suburbanas en Augusta Emerita: estudio preliminar», *Mérida. Excavaciones arqueológicas 1997. Memoria* 3, Mérida, 367-386.

- SÁNCHEZ, M. J.; GUARDIOLA, A.; BLASCO, E. 1989: *Portus Illicitanus. Santa Pola (Alicante)*, València.
- SÁNCHEZ-LAFUENTE, J. 1994: «Algunos testimonios de uso y abandono de anfiteatros durante el Bajo Imperio en Hispania. El caso segobricense», a: ÁLVAREZ, J. M.; ENRÍQUEZ, J. J. (coord.), *Coloquio Internacional. El anfiteatro en la Hispania romana (Mérida, 26-28 de noviembre de 1992)*, Mérida, 177-186.
- SÁNCHEZ-PALENCIA, F. J.; MONTALVO, A. M.; GIJÓN, E. 2001: «El circo romano de Augusta Emerita», a: NOGALES, T.; SÁNCHEZ-PALENCIA, F. J. (coord.), *El circo en Hispania Romana (Mérida, 22, 23 y 24 de marzo de 2001)*, Mérida, 75-95.
- SÁNCHEZ-PALENCIA, F. J.; SÁINZ, M. J. (2001) «El circo de Toletum», a: NOGALES, T.; SÁNCHEZ-PALENCIA, F. J. (coord.), *El circo en Hispania Romana (Mérida, 22, 23 y 24 de marzo de 2001)*, Mérida, 97-115.
- SANDE, F.; DE FREITAS, J. M.; CUNHA, A. 2007: «A muralha romana (baixo império) de Bracara Augusta», a: RODRÍGUEZ, A.; RODÀ, I. (ed.), *Murallas de ciudades romanas en el Occidente del imperio. Lucus Augusti como paradigma*, Lugo, 329-341.
- SANTANGELI VALENZANI, R. 2008: «L' insediamento aristocratico a Roma nel IX-X secolo», a: ROYO, M.; HUBERT, É.; BÉRENGER, A. (ed.), *'Rome des quartiers': des Vici aux Rioni. Cadres institutionnels, pratiques sociales et requalifications entre Antiquité et époque moderne*, Paris, 229-393.
- SANTANGELI VALENZANI, R. 2011: *Edilizia residenziale in Italia nell'altomedioevo*, Roma.
- SARADI, H. G. 1994: «The dissolution of urban space in the early byzantine centuries: the evidence of the imperial legislation», *Byzantina Symmeikta*, 295-308.
- SARADI, H. G. 1998: «Privatization and subdivision of Urban Properties in the Early Byzantine Centuries: Social and Cultural Implications», *Bulletin of the American Society of Papyrologists* 35, 17-43.
- SARADI, H. G. 2006: *The Byzantine City in the Sixth Century: Literary Images and Historical Reality*, Athens.
- SCHÖNFELD, W. 1922: «Die Xenodochien in Italien und Frankreich im frühen Mittelalter», *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* 12, 1-54.
- SCOBIE, A. 1986: «Slums, sanitation and Morality in the Roman World», *Klio* 68, 399-433.
- SCOTT, S. 2000: *Art and Society in Fourth-Century Britain: Villa Mosaics in Context*, Oxford.
- SFAMENI, C. 2004: «Residential villas in late antique Italy: continuity and change», a: BOWDEN, W.; LAVAN, L.; MACHADO, C. (ed.), *Recent Research on the Late Antique Countryside*, Leiden-Boston-Köln, 335-375.
- SFAMENI, C. 2005: «Le villae-praetoria: i casi di San Giovanni di Ruoti e di Quota San Francesco», a: VOLPE, G.; TURCHIANO, M. (ed.), *Paesaggi e insediamenti rurali in Italia meridionale fra tardoantico e altomedioevo. Atti del Primo Seminario sul Tardoantico e l'Altomedioevo in Italia Meridionale (Foggia 12-14 febbraio 2004)*, Bari, 609-622.
- SFAMENI, C. 2006: *Ville residenziali nell'Italia tardoantica*, Bari.
- SFAMENI, C. 2013: «La Villa del Casale e l'archeologia delle ville tardoantiche oggi: problemi e prospettive», *Seia. Quaderni del Dipartimento di Scienze Archeologiche e Storiche dell'Antichità dell'Università di Macerata XV-XVI*, 159-179.
- SILLIÈRES, P. 1990: *Les voies de communication de l'Hispanie méridionale*, Paris.

- SILLIÈRES, P. 1993: «Vivait-on dans les ruines au IIe siècle ap. J.-C.? Approche du paysage urbain de l'Hispanie d'après quelques grandes fouilles récentes», a: *Ciudad y Comunidad cívica en Hispania: siglos II y III d.C. Actes du colloque organisé par la Casa de Velázquez et par le Consejo Superior de Investigaciones Científicas (Madrid, 25-27 janvier 1990)*, Madrid, 147-152.
- SILLIÈRES, P. 1995: *Baelo Claudia. Une cité romaine de Bétique*, Madrid.
- SODINI, J. P. 1984: «L'habitat urbain en Grèce à la vielle des invasions», a: *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin (Rome, 12-14 mai 1982). Actes du colloque organisé par l'École française de Rome*, Roma, 341-397.
- SODINI, J. P. 1997: «L'habitat de l'Antiquité Tardive (2)», *Topoi* 7.2, 435-577.
- SOLER, B. 2009: «Hábitat doméstico y modus vivendi en la Carthago Nova del s. III d. C.», a: NOGUERA, J. M.; MADRID, M^a. J. (ed.), *Arx Hasdrubalis. La ciudad reencontrada. Arqueología en el cerro del Molinete, Cartagena*, Murcia, 210-215.
- SPINOLA, G. 1992: «Il Dominus Gaudentius e l'Antinoo Casali: alcuni aspetti della fine del paganesimo da una piccola domus sul Celio?», *Melanges de l'École Française à Rome* 104.2, 953-979.
- SWOBODA, K. M. 1919: *Römische und romanische Paläste, Viena*.
- TARACENA, B. 1946: «El palacio romano de Clunia», *Archivo Español de Arqueología* 19, 29-69.
- TED'A 1990: *L'amfiteatre romà de Tarragona. La basilica visigòtica i l'església romànica*, Tarragona.
- TEJA, R. 1994: «Los juegos del anfiteatro y el cristianismo», a: ÁLVAREZ, J. M.; ENRÍQUEZ, J. J. (coord.), *Coloquio Internacional. El anfiteatro en la Hispania romana (Mérida, 26-28 de noviembre de 1992)*, Mérida, 69-78.
- THÉBERT, Y. 1992: «Vida privada y arquitectura doméstica en el África romana», a: ARIÈS, P.; DUBY, G. (ed.), *Historia de la vida privada. Imperio romano y Antigüedad Tardía*, Madrid, 305-402.
- TORELLI LANDINI, E. 1990: «Note sugli scavi a nord-ovest dell' Ippodromo di Istanbul (1939/1964) e loro identificazione», *Storia dell'Arte* 68, 9-35.
- VAQUERIZO, D.; MURILLO, J. F. 2010: «Ciudad y suburbia en Corduba. Una visión diacrónica (siglos II a. C.-VII d. C.)», a: VAQUERIZO, D. (ed.), *Las áreas suburbanas de la ciudad histórica. Topografía, usos, función*. Monografías de Arqueología Cordobesa 18, 455-522.
- VELÁZQUEZ, I.; BALMASEDA, L. J. 2005: «Una oración poética en una nueva inscripción del siglo VII (Los Hitos, Arisgotas, Toledo)», *Actas del IV Congreso Internacional de Latín medieval (Santiago de Compostela, 12-15 de septiembre de 2002)*, Firenze, 137-149.
- VELÁZQUEZ, I.; RIPOLL, G. 2000: «Toletum, la construcción de una *Urbs Regia*», a: RIPOLL, G.; GURT, J. M. (ed.), *Sedes Regiae (ann. 400-800)*, Barcelona, 521-578.
- VENTURA, Á. 1999: *Informe de la excavación arqueológica de urgencia en el solar destinado a la ampliación de la Exma. Diputación Provincial de Córdoba (Avda. de América esquina Pretorio)*, Córdoba.
- VENTURA, Á. 2002: «Los acueductos romanos de Córdoba y su rehabilitación omeya», *Empúries* 53, 113-128.
- VENTURA, Á. 2008: «Circos», a: LEÓN, P. (coord.), *Arte y Arquitectura de la Bética. Arquitectura y*

urbanismo, Sevilla, 232-239.

-VILARDELL, A. 2008: «Les restes romanes del carrer Avinyó dins l'urbanisme de Barcino», *Ex Novo. Revista d'Història i Humanitats* 5, 59-79.

-VIVES, J. 1969: *Inscripciones cristianas de la Hispania romana y visigoda*, Barcelona.

-VOGÜÉ, M. 1865-1877: *Syrie centrale: architecture civile et religieuse du Ier au VIIe siècle*, Paris.

-WAELENS, M.; PUTZEYS, T.; UYTTERHOEVEN, I.; VAN THUYNE, TH.; VAN NEER, W.; POBLOME, J.; KELLENS, N. 2007: «Two late antique residential complexes at Sagalassos», a: LAVAN, L.; ÖZGENEL, L.; SARANTIS, A. (ed.), *Housing in Late Antiquity. From Palaces to Shops*, Leiden-Boston-Köln, 495-513.

-WALLACE-HADRILL, A. 1994: *Houses and Society in Pompeii and Herculaneum*, Princeton.

-WARD-PERKINS, J. B. 2008: *Architettura romana*, Milano.

-WILDBERG, C. 2005: «The philosophy in the age of Justinian», a: MAAS, M. (ed.), *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, Cambridge, 316-340.

-WILLIAMS, J. H.; SHAW, M.; DENHAM, V. 1985: *Middle Saxon Palaces at Northampton*, Northampton.

-YARZA, J. 1979: *Arte y arquitectura en España, 500-1250*, Madrid.

-ZANKER, P. 2012: *Augusto e il potere delle imagini*, Torino.

ICAC
Institut Català
d'Arqueologia Clàssica

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

